

Ногоон болон тойрог эдийн засгийн цогц үнэлгээ

Цогц үнэлгээний тайлан

© 2023 Байгаль Орчин, Уур Амьсгалын Өөрчлөлтийн Яам

15141 Улаанбаатар хот, Чингэлтэй дүүрэг, Барилгачдын талбай-3, Засгийн газрын 12 дугаар байрны 4 дүгээр давхар

Энэхүү тайланг Байгаль Орчин, Уур Амьсгалын Өөрчлөлтийн Яамны захиалгаар, Азийн Хөгжлийн Банкны санхүүжилтээр хэрэгжиж буй ТТ-6883 REG: Зүүн Азид жөндөрийн тэгш байдлыг хурдасгах – Хүртээмжтэй, ногоон сэргэлтийн төлөө бүсийн техникийн туслалцааны төслийн хүрээнд хамтарсан зөвлөх үйлчилгээний баг боловсруулав.

Уг тайланд ашигласан мэдээлэл, материал, тоо баримт, судалгааны үр дүн, дүгнэлт эсвэл дээрх дурдагдсан зүйлсийг гуравдагч этгээдийн ашигласан байдал, түүнээс гарах үр дүнгийн талаар шууд болон шууд бус хэлбэрээр ямар нэгэн баталгаа гаргахгүй бөгөөд судалгааны үр дүн нь яамны байр суурийг илэрхийлэхгүй бөгөөд зөвлөх үйлчилгээний багийн үзэл санаа юм.

Тайланг боловсруулсан: IRIM судалгааны хүрээлэн, Хөгжлийн Шийдэл ТББ, Монголын Тогтвортой Санхүүгийн холбоо ТББ -ын хамтарсан зөвлөх үйлчилгээний баг

ТОВЧИЛСОН ҮГСИЙН ЖАГСААЛТ

ААН	Аж Ахуйн Нэгж
ААНОАТ	Аж Ахуйн Нэгжийн Орлогын Албан Татвар
АОББҮХ	Агаар Орчны Бохирдлыг Бууруулах Үндэсний Хороо
АОС	Амины орон сууцанд
АХБ	Азийн Хөгжлийн Банк
ББСБ	Банк Бус Санхүүгийн Байгууллага
БЖДБЭ	Бичил, жижиг, дунд бизнес эрхлэгч
БЖДҮ	Бичил, Жижиг, Дунд Үйлдвэрлэл
БОАЖЯ	Байгаль Орчин Аялал Жуулчлалын Яам
БОНЗ	Байгаль орчин, нийгэм, засаглал
БХБЯ	Барилга Хот Байгуулалтын Яам
ГЯ	Ганцаарчилсан ярилцлага
ДНБ	Дотоодын Нийт Бүтээгдэхүүн
ДСБ	Дотоодын санхүүгийн байгууллагууд
ЕТГ	Ерөнхийлөгчийн Тамгын Газар
КОВИД-19	Коронавирус-19
МНСК	Монголын ногоон санхүүгийн корпорац
МҮХАУТ	Монголын Үндэсний Худалдаа Аж Үйлдвэрийн Танхим
МХП	Малайзын Хуванцар Пакт
НӨАТ	Нэмүү Өртөгийн Албан Татвар
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
НҮБХХ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Хөгжлийн Хөтөлбөр
СӨХ	Сууц өмчлөгчдийн холбоо
ТББ	Төрийн Бус Байгууллага
ТоС холбоо	Монголын тогтвортой санхүүжилтийн холбоо
ТХЗ	Тогтвортой Хөгжлийн Зорилт
ТХҮ	Тогтвортой Хэрэглээ, Үйлдвэрлэл
ТЭЗ	Тойрог Эдийн Засаг
ТЭЗХШ	Тойрог Эдийн Засгийн Хяналтын Шинжилгээ
УАНС	Уур амьсгалын ногоон сан
УТХГ	Улсын Тусгай Хамгаалалттай Газар
ХААЗД	Хөдөө Аж Ахуйн Зохистой Дадал
ХХААХҮЯ	Хүнс, Хөдөө Аж Ахуй, Хөнгөн Үйлдвэрийн Яам
ХШҮ	Хяналт, шинжилгээ, үнэлгээ
ЭХХ	Эрчим хүчний хэмнэлт

АГУУЛГА

ТОВЧИЛСОН ҮГСИЙН ЖАГСААЛТ.....	0
АГУУЛГА.....	1
ХҮСНЭГТ, ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ	4
1. САЛБАРЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ БОЛОН ТОЙРОГ ЭДИЙН ЗАСГИЙН ЗАГВАРЫГ НЭВТРҮҮЛЭХ ХЭРЭГЦЭЭ ШААРДЛАГА	0
1.1. Үндэслэл.....	0
1.2. Аялал жуулчлалын салбарын төлөв, чиг хандлага	2
1.3. Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбар дахь ТЭЗ-ийн өнөөгийн нөхцөл байдал	7
1.4. Аялал жуулчлалын салбарт тулгарч буй бэрхшээлүүд	8
2. БОДЛОГЫН ҮНЭЛГЭЭ.....	0
2.1. Хөгжил, бодлогын зорилт	1
2.2. ТЭЗ-н бодлогын зорилтыг хэрэгжүүлэх хууль эрх зүй, бодлого, зохицуулалтын орчин ба хэрэгсэл.....	8
2.2.1. Салбар дундын бодлогын орчин.....	8
2.2.2. Аялал жуулчлалын салбарын бодлогын орчин.....	16
2.2.3. Хүнсний салбарын бодлогын орчин.....	22
2.2.4. Сав, баглаа боодлын салбарын бодлогын орчин	27
2.2.5. Хог хаягдлын салбарын бодлогын орчин.....	31
2.3. Дотоодын болон олон улсын шилдэг туршлагауд.....	36
2.3.1. Монгол Улсад тойрог эдийн засгийг бусад салбарт нэвтрүүлж, бодлогын туршлагауд.....	36
2.3.1.1. Эрчим хүчний хэмнэлттэй ногоон барилга, амины орон сууцны зах зээлийг хөгжүүлэхтэй уялдсан бодлогын арга хэмжээ.....	36
2.3.1.2. Эрчим хүчний хэмнэлтийн талаар авсан бодлогын арга хэмжээ.....	40
2.3.1.3. Тогтвортой санхүүжилтийн тогтолцоог Монгол улсад бэхжүүлэхтэй уялдсан бодлогын арга хэмжээнүүд	43
2.3.2. Бүс нутгийн / олон улсын туршлага болон ТЭЗ-тай холбоотой хууль тогтоомжийн шилдэг туршлага.....	46
2.3.2.1. Вьетнам Улсын тогтвортой хэрэглээ, үйлдвэрлэл (ТХҮ)-ийн үндэсний үйл ажиллагааны төлөвлөгөө (2021-2030)	46
2.3.2.2. Бүсийн их хот буюу Амстердамын шилдэг туршлага: Тойрог эдийн засгийн хяналт- шинжилгээнд зориулсан аж үйлдвэрийн хог хаягдлын статистик	47
2.3.2.3. Малайзын Үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын тогтолцооны хөгжлийн үйл явц.....	49
2.3.2.4. Азорын арлуудын хог хаягдлын менежмент	51
2.3.2.5. Мальдивын ногоон татвар	53
2.4. Бүлгийн дүгнэлт.....	54
3. БЭЛЭН БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ.....	58
3.1. ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх, түүний шийдлүүдийг хэрэгжүүлэх бэлэн байдлын үнэлгээ- Үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгч тал.....	58
3.2. ТЭЗ-ийг нэвтрүүлж, шийдлүүдийг хэрэгжүүлэх стратеги ба үе шатууд.....	74

3.2.1.	ТЭЗ-ийг нэвтрүүлж, шийдлүүдийг хэрэгжүүлэхэд тулгарч буй сорилт ба боломжууд– Хоол хүнс, ус ундаа, сав баглаа боодлын үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгчид.....	77
	Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний амьдралын мөчлөгийн үе шатуудад нөлөөлөх нь:.....	78
	Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх стратеги.....	83
I.	Бүтээгдэхүүн (дахин) загварчлах үе шат	86
II.	Үйлдвэрлэлийн үе шат.....	88
	Бүтээгдэхүүний хэрэглээг уртасгах стратеги	90
III.	Бүтээгдэхүүний хэрэглээ үе шат.....	92
IV.	Бүтээгдэхүүний хэрэглээний дараах үе шат	92
	Үйлчилгээнд суурилсан загвар руу шилжих стратеги	94
V.	Борлуулалт ба маркетингийн үе шат.....	96
	Хаягдлын дараах нөхөн сэргээлтийн стратеги.....	98
	Нийлүүлэлтийг тойрогт оруулах нь стратеги:.....	101
VI.	Худалдан авалтын үе шат.....	105
3.2.2.7.	Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих нь стратеги	106
3.2.2.	Эцсийн хэрэглэгчдийн байр суурь	109
	Аялагчдын зан төлөв	110
	ТЭЗ-ийн стратеги болон боломжууд.....	111
A.	Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх.....	111
B.	Бүтээгдэхүүний хэрэглээг уртасгах	112
B.	Хаягдлын дараа нөхөн сэргээх.....	113
Г.	Нийлүүлэлтийг тойрогт оруулах	113
Д.	Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг нэмэгдүүлэх	115
Е.	Аялагчдын дадал, хэрэглээ	116
4.	ОРОЛЦОГЧ ТАЛУУДЫН ҮНЭЛГЭЭ.....	121
4.1.	Ерөнхий мэдээлэл	Error! Bookmark not defined.
4.1.1.	Оролцогч талуудын үнэлгээний зорилго	Error! Bookmark not defined.
4.1.2.	Оролцогч талуудын үнэлгээний тайлангийн хамрах хүрээ.....	Error! Bookmark not defined.
4.1.3.	Арга зүй	Error! Bookmark not defined.
4.1.4.	Энэ загвар буюу хүрээний давуу тал.....	Error! Bookmark not defined.
4.2.	Оролцогч талуудын бүлэг ба тэдгээрийн үүрэг	Error! Bookmark not defined.
4.3.	Оролцогч талуудын зураглал, дүн шинжилгээ	Error! Bookmark not defined.
4.3.1.	Ашиг сонирхол.....	Error! Bookmark not defined.
4.3.2.	Мэргэшсэн туршлага.....	Error! Bookmark not defined.
4.3.3.	Нөлөө/үр нөлөө	Error! Bookmark not defined.
4.3.4.	Шинжилгээний дүгнэлт.....	Error! Bookmark not defined.
4.4.	ТЭЗ-ийг идэвхжүүлэхэд оролцогч талуудын чиг үүрэг	Error! Bookmark not defined.
4.5.	ДҮГНЭЛТ	Error! Bookmark not defined.

4.6.	ЗӨВЛӨМЖ	Error! Bookmark not defined.
5.	ХАРИЛЦАА ХОЛБОО, ОРОЛЦОГЧ ТАЛУУДЫН ОРОЛЦООНЫ СТРАТЕГИ	153
6.	ХАВСРАЛТУУД	156
6.1.	Хавсралт 1—Олон улсын хөгжлийн байгууллагууд	156
6.2.	Хавсралт 2—Төрийн байгууллагууд	157
6.3.	Хавсралт 3—Холбоод	161
6.4.	Хавсралт 4— Томоохон үйлдвэрлэгч/бизнес эрхлэгч компаниуд	163
6.5.	Хавсралт 5—Төрийн бус байгууллагууд	165
6.6.	Хавсралт 6— Технологийн ханган нийлүүлэгчид	166
6.7.	Хавсралт 8— Академиуд	168
6.8.	Хавсралт 8— Зөвлөх ба баталгаажуулалтын байгууллагууд	169
6.9.	Хавсралт 9— Олон улсын санхүүгийн байгууллагууд	170
6.10.	Хавсралт 10— Үндэсний санхүүгийн байгууллагууд	173

ХҮСНЭГТ, ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

Хүснэгт 1. Аялал жуулчлалын өрсөлдөх чадвар	2
Хүснэгт 2. Монгол орныг зорин ирсэн шалтгаан, %.....	4
Хүснэгт 3. 2019 оны жуулчдын мэдээлэлд үндэслэн тооцоолов	6
Хүснэгт 4. Жуулчдын аялах хугацаандаа гаргасан хог хаягдлын хэмжээ, 2019 оны жуулчдын мэдээлэлд үндэслэн тооцоолов.....	6
Хүснэгт 5. ТЭЗ-ийг бизнест хэрэгжүүлэхэд хамгийн ихээр тулгарч буй бэрхшээл	9
Хүснэгт 6. Бодлогын баримт бичгүүдэд шинжилгээ хийх шалгуур үзүүлэлтүүд.....	0
Хүснэгт 7. Хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдийн ногоон хөгжил, тойрог эдийн засагтай уялдсан гол зорилтууд ба үйл ажиллагаа	2
Хүснэгт 8. Алсын хараа-2050 бодлогын хэрэгжилтийн ТЭЗ шууд хамаарал бүхий шалгуур үзүүлэлт.....	6
Хүснэгт 9. Алсын хараа 2050, ТХЗ-ийн үзүүлэлтийг тооцоолол.....	6
Хүснэгт 10. Байгаль орчны зорилтот хөтөлбөрийн зорилт, үйл ажиллагаа.....	10
Хүснэгт 11. ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл Төрийн ногоон худалдан авалт	11
Хүснэгт 12. ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл- Ногоон зээлийн сан.....	15
Хүснэгт 13. 2021 оны ногоон зээлийн хөтөлбөрийн үр дүн	15
Хүснэгт 14. ТЭЗ-г дэмжсэн бодлогын хэрэгсэл 3. Аялал жуулчлалын бааз, амралтын газруудын аялал жуулчлалд мөрдөх стандартууд	18
Хүснэгт 15. ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл, ХААЗД-н баталгаажуулалт, шошго	22
Хүснэгт 16. ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл -Органик хүнсний үйлдвэрлэлийн стандарт.....	23
Хүснэгт 17. Органик үйлдвэрлэл эрхлэгчид үзүүлэх мөнгөн ба мөнгөн бус дэмжлэг.....	24
Хүснэгт 18. ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл- Нэг удаагийн нийлэг хальсан уутыг хориглох тухай.....	28
Хүснэгт 19. Ногоон барилгын чиглэлээр төрөөс баримтлах бодлого	39
Хүснэгт 20. Эрчим хүчний хэрэглээний босго хэмжээ.....	41
Хүснэгт 21. Тогтвортой санхүүгийн бодлогын орчин.....	43
Хүснэгт 22. Азор дахь хог хаягдлын менежментэд чиглэсэн бодлогын арга хэмжээ	52
Хүснэгт 23. Азор улсад хэрэгжүүлсэн хог хаягдлын татвар.....	52
Хүснэгт 24. ЭЗ-г дэмжиж буй бодлогын хэрэгслүүд.....	55
Хүснэгт 25. Бэлэн байдлын үнэлгээ, Хувиар.....	61
Хүснэгт 26. Бэлэн байдлын үнэлгээ, Дундаж.....	62
Хүснэгт 27. Хөрөнгийн бэлэн байдал	63
Хүснэгт 28. Технологи, тоног төхөөрөмжийн бэлэн байдал	64
Хүснэгт 29. Санхүү / Капиталын бэлэн байдал.....	65
Хүснэгт 30. Тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёлын бэлэн байдал.....	66
Хүснэгт 31. Бизнесийн дүр төрх, хүлээн зөвшөөрөгдтөл бэлэн байдал	68
Хүснэгт 32. Хүний нөөцийн чадамжийн бэлэн байдал	69
Хүснэгт 33. Бизнесийн тогтвортой байдлын стратеги, бодлогын бэлэн байдал.....	70
Хүснэгт 34. Судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах чадварын бэлэн байдал.....	71
Хүснэгт 35. Түншлэл, хамтын ажиллагаа тогтооход бэлэн байдал.....	72
Хүснэгт 36. Түүхий эд материалын хэрэглээтэй холбоотой бэлэн байдал	73
Хүснэгт 37. Бүртгэл тооцооны чадавх ба бэлэн байдал.....	74
Хүснэгт 38. ТЭЗ-ийн 9R зарчим	76
Хүснэгт 39. Үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгч гэдгээс хамаарч ялгаатай хариулт өгсөн эсэх.....	79
Хүснэгт 40. Үйл ажиллагааны төрлөөс хамаарч ялгаатай хариулт өгсөн эсэх	81
Хүснэгт 41. Хот, хөдөө гэдгээс хамаарч ялгаатай хариулт өгсөн эсэх	83
Хүснэгт 42. Бүтээгдэхүүний (дахин) загварчлалын үе шатанд оролцож буй компаниудын бүс нутаг, салбараар эзлэх хувь.....	87
Хүснэгт 43. Үйлдвэрлэлийн үе шатанд оролцож буй компаниудын бүс нутаг, салбараар эзлэх хувь.....	89
Хүснэгт 44. Хэрэглээний дараах үе шатанд эхний бүлгийн ханган нийлүүлэгчдээс оролцогч БЖДБЭ-ийн сонгон шалгаруулалт	93
Хүснэгт 45. Эхний бүлэг нийлүүлэгчдийн БЖДБЭ-ийн борлуулалт болон маркетингийн оролцоо, %, 97	
Хүснэгт 46. Худалдан авалтын үе шатыг байршил болон үйл ажиллагааны төрлөөр харьцуулсан нь, %	105

Хүснэгт 47. Таны байрласан газрыг байгальд ээлтэй байлгах, эсвэл байгальд үзүүлж буй хор нөлөөг бууруулахын тулд юуг сайжруулах шаардлагатай эсэх.....	109
Хүснэгт 48. Аялахдаа байрласан байр, байршил.....	110
Хүснэгт 49. Аялах, амрахаар очиж буй газраа юуг илүү чухалчилдаг эсэх, %.....	110
Хүснэгт 50. Шингэн зүйл худалдан авахдаа бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний савлагааны материалын ямар төрлийг сонгодог эсэх, %.....	117
Хүснэгт 51. Оролцогч талуудыг оноогоор үнэлэх шалгуур.....	122
Хүснэгт 52. Оролцогч талууд: Салбарын зуучлагчид.....	125
Хүснэгт 53. Оролцогч талууд: Техникийн зуучлагчид.....	126
Хүснэгт 54. Оролцогч талууд: Санхүүгийн байгууллагууд.....	126
Хүснэгт 55. Оролцогч талууд: Хөгжлийн байгууллагууд.....	126
Хүснэгт 56. Оролцогч талуудын дүн шинжилгээ.....	131
Хүснэгт 57. Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх бодлогын зөвлөмж.....	148
 Зураг 1. ТЭЗ-ийн загвар ба хэрэгжүүлэх стратеги.....	1
Зураг 2. ТЭЗ-ийн зөрүүтэй байдал.....	2
Зураг 3. Гадаадын зорчигч, жуулчдын тоо.....	3
Зураг 4. Аяллын үргэлжлэх хугацаа, %.....	4
Зураг 5. Улаанбаатар хотын хог хаягдлын бүтэц (үнсийг хассан), %.....	6
Зураг 6. Нүүрстөрөгчийн давхар ислийн ялгаралт.....	12
Зураг 7. Одоогийн болон ЭкоПарк-н хог хаягдлын урсгалын схем харьцуулалт.....	34
Зураг 8. Тогтвортой санхүүгийн үндэсний замын зураг.....	44
Зураг 9. Банкны салбарын ногоон зээлийн олголт.....	45
Зураг 10. 2018 онд Амстердам хотын захиргаанаас үүссэн хог хаягдлын урсгал.....	48
Зураг 11. Эдийн засгийн салбар хоорондын хог хаягдлын хуваарилалт.....	49
Зураг 12. Заасан тайлбартай шошгын дагуу хуваарилсан хог хаягдлын зэрэгцээ багцууд.....	49
Зураг 13. Малайзын үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын тогтолцооны гурван үндсэн үе шат.....	50
Зураг 14. Флорес арлын хог хаягдлын нөөцийн нөхөн сэргэлт.....	53
Зураг 15. Азор арлын хог хаягдлын нөөцийн нөхөн сэргэлт.....	53
Зураг 16. Тогтвортой ба тогтворгүй хөгжил.....	57
Зураг 17. ТЭЗ талаар сонсож байсан эсэх, %.....	59
Зураг 18. Бэлэн байдлын үнэлгээ, Дундаж (1 бол бүрэн хүчин чадалтай, 2 бол сайжруулах хэрэгтэй, 3 бол чадвар муутай, 4 бол огт бэлэн биш).....	60
Зураг 19. Бэлэн байдлын үнэлгээ, Байршлаар, Дундаж (1 бол бүрэн хүчин чадалтай, 2 бол сайжруулах хэрэгтэй, 3 бол чадвар муутай, 4 бол огт бэлэн биш).....	61
Зураг 20. Хөрөнгийн бэлэн байдал.....	63
Зураг 21. Технологи, тоног төхөөрөмжийн бэлэн байдал.....	64
Зураг 22. Санхүү / Капиталын бэлэн байдал.....	65
Зураг 23. Тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёлын бэлэн байдал.....	66
Зураг 24. Бизнесийн дүр төрх, хүлээн зөвшөөрөгдтөл бэлэн байдал.....	68
Зураг 25. Хүний нөөцийн чадамжийн бэлэн байдал.....	69
Зураг 26. Бизнесийн тогтвортой байдлын стратеги, бодлогын бэлэн байдал.....	70
Зураг 27. Судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах чадварын бэлэн байдал.....	71
Зураг 28. Түншлэл, хамтын ажиллагаа тогтооход бэлэн байдал.....	72
Зураг 29. Түүхий эд материалын хэрэглээтэй холбоотой бэлэн байдал.....	73
Зураг 30. Бүртгэл тооцооны чадавх ба бэлэн байдал.....	74
Зураг 31. БЖДБЭ-ийн зүгээс илүү анхааралд байдаг бүтээгдэхүүний мөчлөгийн үе шатууд.....	79
Зураг 32. Бүтээгдэхүүний мөчлөгийн үе шатуудад БЖДБЭ-ийн оролцоо, салбараар.....	80
Зураг 33. Бүтээгдэхүүний мөчлөгийн үе шатуудад БЖДБЭ-ийн оролцоо, ажилчдын тоогоор.....	82
Зураг 34. ТЭЗ-ийн үе шатуудыг байгууллагын ажилчдын тоотой нь харьцуулсан нь.....	82
Зураг 35. Нөөцийн хэмнэлтийг нэмэгдүүлэх, %.....	84
Зураг 36. Нөөцийн үр ашгийн холбогдох сонголтуудыг сонгосон байдал, %.....	84
Зураг 37. Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх (тийм) сонголтыг ажилчдын тоотой харьцуулсан байдал.....	85

Зураг 38. Нөөцийн хэмнэлтийг нэмэгдүүлэх (тийм) хувилбарыг хот, хөдөө орон нутагтай харьцуулсан нь, %	86
Зураг 39. Бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах, тийм гэж хариулсан %	90
Зураг 40. Бүтээгдэхүүний хэрэглээг уртасгах стратеги, %	91
Зураг 41. "Бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах"-тай холбоотой сонголтуудын тоо, салбаруудаар	91
Зураг 42. Танай компани бүтээгдэхүүнээ хэнд зардаг вэ?	94
Зураг 43. Оролцогч БЖДБЭ-үүдийн үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжсэн байдал, тийм гэж хариулсан оролцогчдын %	96
Зураг 44. Оролцогч БЖДБЭ-үүдийн үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжсэн байдал, тийм гэж хариулсан оролцогчдын %	96
Зураг 45. Хаягдлын дараах нөхөн сэргээлт, тийм гэж үзсэн оролцогчдын %	99
Зураг 46. Хаягдлын дараах нөхөн сэргээлт, тийм гэж үзсэн оролцогчдын %	99
Зураг 47. БЖДБЭ-ийн хог хаягдлын эцсийн боловсруулалтын арга, %	100
Зураг 48. БЖДБЭ-ээс тойрог нийлүүлэлт рүү шилжилтийн тал дээр тийм гэж хариулсан %	102
Зураг 49. БЖДБЭ-ээс тойрог нийлүүлэлт рүү шилжилтийн тал дээр тийм гэж хариулсан %	103
Зураг 50. Тойрог нийлүүлэлт рүү шилжих тийм гэж хариулсан оролцогчид, салбаруудаар	104
Зураг 51. Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний сав баглаа боодлын материалын төрөл, %	105
Зураг 52. Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих, %	106
Зураг 53. Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих, %	107
Зураг 54. Үйлчилгээний газар, жуулчны баазад байрлахгүй тохиолдолд хаана буудалдаг эсэх, %	111
Зураг 55. Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх	112
Зураг 56. Бүтээгдэхүүний хэрэглээний уртасгах	113
Зураг 57. Хаягдлын дараа нөхөн сэргээх	113
Зураг 58. Нийлүүлэлтийн тойрогт оруулах, %	114
Зураг 59. Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг нэмэгдүүлэх	115
Зураг 60. Аялахдаа хэрэглэх эд зүйл, хүнсээ хаанаас цуглуулж буй байршил, %	116
Зураг 61. Аялагчдын хог хаягдлаа шийдвэрлэж буй байдал, %	117
Зураг 62. Аялал жуулчлалын салбарт хог хаягдалгүй, байгальд ээлтэй байх үйлдвэрлэл, үйлчилгээг нэвтрүүлэх ач холбогдол, %	118
Зураг 63. Байгальд ээлтэй бүтээгдэхүүн үйлчилгээ санал болговол таны сонголтод нөлөөлөх эсэх, %	119
Зураг 64. Эко, ногоон байгальд ээлтэй аяллын үйлчилгээг илүү өндөр үнээр авах эсэх, %	119
Зураг 65. Байгальд ээлтэй бизнесийг олж үйлчлүүлэхэд танд хүндрэлтэй байдаг эсэх, %	119
Зураг 66. Аялал, жуулчлалын салбарт үйл ажиллагаа явуулж буй үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхэлдэг БЖДБЭ-чид ногоон технологи ашиглаж байгальд ээлтэй, хаягдалгүй эдийн засгийн загварт шилжсэнээр гарах өөрчлөлтүүд, %	120
Зураг 67. Аялал жуулчлалын салбарын нэмүү өртгийн сүлжээ	125
Зураг 68. Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбарын оролцогч талуудын зураглал	127
Зураг 69. Ашиг сонирхлын дундаж оноо	128
Зураг 70. Туршлага	129
Зураг 71. Нөлөөллийн дундаж оноо	130
Зураг 72. Оролцогч талуудын ашиг сонирхол ба нөлөөллийн матриц	131
Зураг 73. ТЭЗ-ийг идэвхжүүлэгчид	133
Зураг 74. ТЭЗ-ийг дэмжих хүчин зүйлс	148

1. САЛБАРЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ БОЛОН ТОЙРОГ ЭДИЙН ЗАСГИЙН ЗАГВАРЫГ НЭВТРҮҮЛЭХ ХЭРЭГЦЭЭ ШААРДЛАГА

1.1. Үндэслэл

Хүн төрөлхтөн цаашид аюулгүй оршин тогтнож чадах гарагийн босго буюу байгаль орчны 9 хил хязгаар (planetary boundaries)-ын 5-ыг нь¹ (биологийн төрөл зүйл устах; био-химийн урсгал – тэр дундаа химийн болон хуванцрын бохирдол²; азотын эргэлт; уур амьсгалын өөрчлөлт; газрын гадаргын өөрчлөлт) аль хэдийн давсан болон давахад ойрхон байгаа гэж эрдэмтэд үздэг. Тиймээс бид байгаа нөөцөө аль болох хэмнэх, нийгэм-эдийн засгийн системд дахин эргэлдүүлэх замаар тойрог эдийн засагт (ТЭЗ)-т шилжих шаардлага зайлшгүй тулгарч байна. Энэхүү бодлого стратегийг оновчтой төлөвлөхийн тулд одоогийн бэлэн байдал ба хүрэх зорилго хоорондох зөрүүг тодорхойлж, эхлэх цэгээ олох нь чухал юм.

Одоогийн байдлаар дэлхийн эдийн засгийн ердөө 7.2% нь тойрог хэлбэрт эргэлдэж байгаа ба энэ үзүүлэлт улам бүр хурдтай өсөж буй нийгмийн хэрэгцээг даган жил ирэх тутам буурч байна³. Сонирхолтой нь, бид ТЭЗ-т 100 хувь шилжсэн байлаа ч, дэлхийн хүн амын хэрэгцээний 70 хувийг л хангах хүчин чадалтай гэсэн тооцоо гарчээ⁴. Дэлхийн улс орнуудыг хүний хөгжлийн индекс болон экологийн ул мөрийн нэгтгэсэн үзүүлэлтээр нь “төлөвшиж буй” (build-хөдөө аж ахуй давамгайлсан орнууд), “өсөж буй” (grow-хурдтай үйлдвэржиж буй орнууд), “шилжиж буй” (shift-өндөр хөгжилтэй хэрэглээ өндөртэй орнууд) хэмээн ангилдаг⁵ бөгөөд Монгол Улс ТЭЗ-ийн төлөв байдлын хувьд хаана явж байгааг тодорхойлох шаардлага тулгарч байна.

ТЭЗ нь нөөцөөр бүтээгдэхүүн үйлдвэрлээд, хэрэглээд хаядаг шугаман эдийн засгаас татгалзаж, нөхөн сэргээгдэх тойрог загварыг авч хэрэгжүүлэх үйл явц юм. Тодруулбал, одоогийн боломжит нөөц, эрчим хүчний эх үүсвэрийг дахин ашиглах, сэргээх замаар хаягдлыг хамгийн бага түвшинд хүргэх шийдэл юм. Тойрог хэлбэрт шилжихэд шинэ дизайн, шинэ технологи үйлдвэрлэлийн процесс бүхий шинэлэг материал, бүтээгдэхүүн шаардлагатай. Ердийнхөөс бага нөөцөөр ижил юм уу, илүү их үр ашиг авах нь ТЭЗ-ийн гол зарчим байдаг. Тухайлбал, бетон зэрэг байгаль орчинд нөлөө ихтэй материалыг нөлөө бага, нөхөн сэргээгдэх нөөцөөр орлуулах аргыг ашиглана. Гэхдээ энэ нь зөвхөн материалын тухай асуудал биш юм. Шинэ бизнес болон удирдлагын загварт шинэ арга технологи, инновац нэвтрүүлэх нь илүү чухал алхамд тооцогдоно. Өөрөөр хэлбэл, нийт өртгийн сүлжээ, материалын урсгал нь тойрог хэлбэртэй байх ёстой. Эдгээрийг хэрэгжүүлэх гол стратегиудыг олон улсын туршлагаар дараах байдлаар санал болгодог байна. Үүнд:

1. Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх (Increase resources efficiency)
2. Бүтээгдэхүүний хэрэглээг уртасгах (Extend the life-time of products)

¹ The Nine Planetary Boundaries, Stockholm Resilience Centre <https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries/the-nine-planetary-boundaries.html>

² Persson et al, “Outside the Safe Operating Space of the Planetary Boundary for Novel Entities” <https://pubs.acs.org/doi/10.1021/acs.est.1c04158>

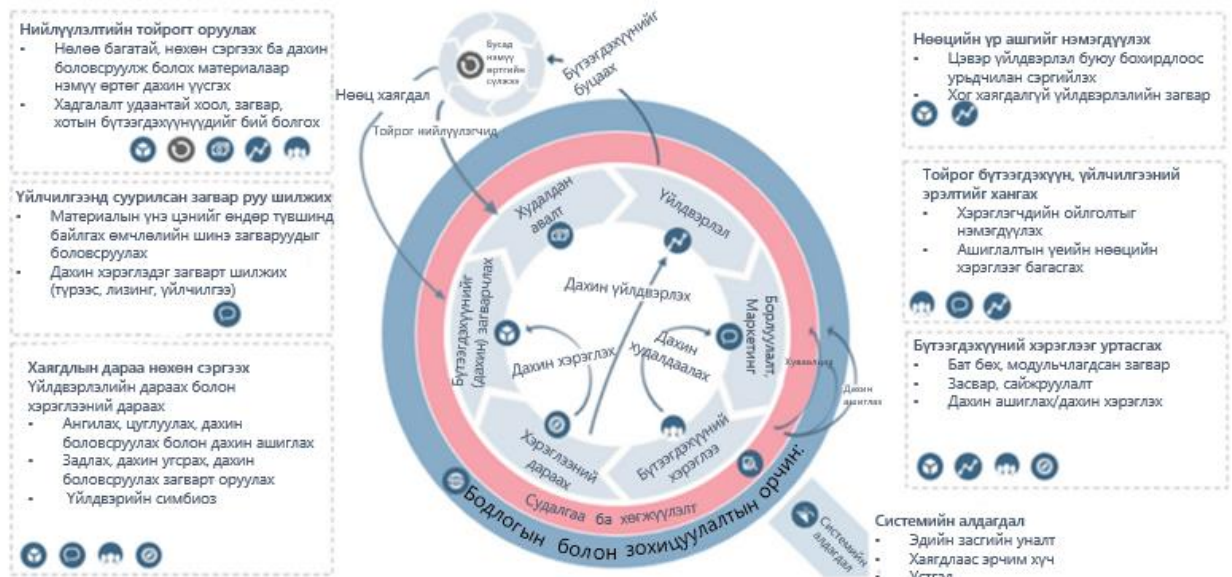
³ Global Circularity Gap Report 2023 https://assets.website-files.com/5e185aa4d27bcf348400ed82/63ecb3ad94e12d3e5599cf54_CGR%202023%20-%20Report.pdf

⁴ Global Circularity Gap Report 2023 https://assets.website-files.com/5e185aa4d27bcf348400ed82/63ecb3ad94e12d3e5599cf54_CGR%202023%20-%20Report.pdf

⁵ Global Circularity Gap Report 2023 https://assets.website-files.com/5e185aa4d27bcf348400ed82/63ecb3ad94e12d3e5599cf54_CGR%202023%20-%20Report.pdf

3. Үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжих (Shift to service-based models)
4. Хаягдлын дараа нөхөн сэргээх (Recovery after disposal)
5. Нийлүүлэлтийг тойрогт оруулах (Shift to circular supplies)
6. Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг хангах (Facilitate demand for circular products and services)

Зураг 1. ТЭЗ-ийн загвар ба хэрэгжүүлэх стратеги

Нэн тэргүүнд, ТЭЗ-т шилжих шаардлагатай салбаруудын нэгд сав, баглаа боодол, хуванцрын зах зээл ордог бөгөөд одоогийн хэв маягаар явбал 20 жилийн дараа дэлхийн хуванцрын хэмжээ 2 дахин нэмэгдэх тооцоо гарчээ⁶. Хот сууринаас гадна, алслагдмал газруудад хоол унд, байр, соёлын үзвэр зэргээр хангах үйлчилгээ үзүүлдэг аялал жуулчлалын салбарт хог хаягдлыг, тэр дундаа хуванцрын хаягдлыг бууруулах, цуглуулах, тээвэрлэх, дахин боловсруулж эргэлтэд оруулах нь тулгамдсан асуудлын нэг болоод байна. Аялал жуулчлалын салбар нь дэлхийн улс орнуудын эдийн засгийн голлох салбарын нэг (КОВИД-19 цар тахлаас өмнө дэлхийн ДНБ-ий 10,4%-ийг бүрдүүлж байсан) боловч эрчим хүч ба усны хэрэглээ, хог хаягдал, хяналтгүй бохир ус гаргах, хүлэмжийн хий ялгаруулалт (нийт хүлэмжийн хийн 8%) зэрэг байгаль орчинд учруулах сөрөг нөлөө улам бүр нэмэгдэж байна⁷. Цаашид, энэ салбар дахь байгалийн нөөц (ус, хүнс, газар, эрчим хүч)-ийн хэрэглээ 25-45 жилийн дотор 2 дахин нэмэгдэж, ялгаруулж буй хүлэмжийн хийн хэмжээ 2050 он гэхэд 131%-иар нэмэгдэх төлөвтэй байна⁸. Ялангуяа, хүн ам тархан суурьшсан Монгол орны хувьд аялал жуулчлалын салбар дахь хог хаягдлыг хянах, бууруулах нь эдийн засаг, байгаль орчин, нийгмийн цогц арга хэмжээ шаардсан тулгамдсан асуудлын нэг болоод байна.

Уг судалгааны зорилго нь Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбартай хамаарал бүхий хүнс, ус ундаа, сав баглаа боодол үйлдвэрлэгч, хэрэглэгч бичил, жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчид (БЖДБЭ)-ийн хүрээлэн буй орчинд ээлтэй, ногоон эдийн засгийн өнөөгийн туршлага, нөхцөл байдлыг тодорхойлж, зөрүүтэй байдлыг илрүүлэх, цаашлаад ТЭЗ-ийг хөгжүүлэх бодлого, эрх зүй, институтын орчин,

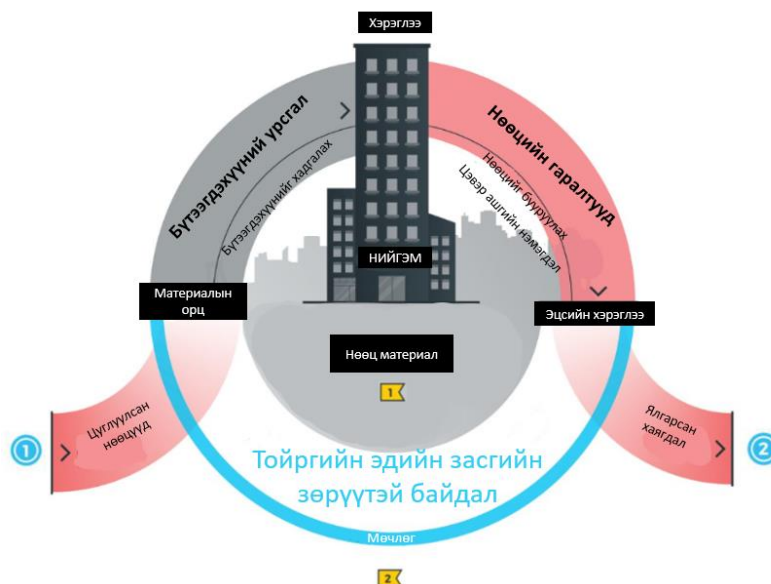
⁶ Key Circular Economy Sectors: <https://circularcitiesdeclaration.eu/cities-and-the-circular-economy/key-sectors>

⁷ "Applying principles of circular economy to sustainable tourism" ECE: https://unece.org/sites/default/files/2022-05/CEP-SS_Sustainable_Tourism.IP_03.e.pdf

⁸ "Applying principles of circular economy to sustainable tourism" ECE: https://unece.org/sites/default/files/2022-05/CEP-SS_Sustainable_Tourism.IP_03.e.pdf

оролцогч талууд ба тэдгээрийн бэлэн байдал зэргийг судалж, оновчтой бодлогын зөвлөмж, стратегиудыг төлөвлөх явдал юм. ТЭЗ-ийн зөрүүтэй байдлыг үнэлэхийн тулд үүнийг дэмжих гол элементүүдэд үндэслэн салбарын нийлүүлэлт болон эрэлтийн зөрүү буюу ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх хэрэгцээ шаардлагыг тодорхойлж, зөрүүг нөхөх оновчтой стратегиудыг санал болгох нь чухал.

Зураг 2. ТЭЗ-ийн зөрүүтэй байдал

(Эх сурвалж: “Дэлхийн ТЭЗ-ийн зөрүүтэй байдлын тайлан” 2018⁹)

1.2. Аялал жуулчлалын салбарын төлөв, чиг хандлага

Дэлхийн Эдийн Засгийн Чуулган “Аялал жуулчлалын өрсөлдөх чадвар”-ын судалгааг 2007 оноос хийж байгаа бөгөөд тайланг олон улсын төр засаг, бизнесийн байгууллагууд өрсөлдөх чадвараа сайжруулах гол баримт бичгээ болгон ашиглаж байна. Энэ нь 1) Бизнесийн орчин, 2) Аялал жуулчлалын зохицуулалт, эрхзүй 3) Аялал жуулчлалын дэд бүтэц 4) Байгаль, соёлын нөөц гэсэн 4 үндсэн бүлэгт хуваагдах 14 чиглэл бүхий нийт 112 үзүүлэлтээр дэлхийн улс орнуудыг эрэмбэлэн жагсаадаг индекс юм.

Уг тайлангаас харахад, Монгол улсын өрсөлдөх чадварын индекс сүүлийн жилүүдэд сайжирч, 102-оос 93-р байрт шилжсэн байна.

Хүснэгт 1. Аялал жуулчлалын өрсөлдөх чадвар

Онууд	Дэлхийн хэмжээнд эзлэх байр	Бүс нутгийн хэмжээнд эзлэх байр	Дэд индексүүд							
			Бизнесийн орчны өрсөлдөх чадвар		Хууль эрх зүйн хүрээний өрсөлдөх чадвар		Дэд бүтцийн өрсөлдөх чадвар		Соёлын байгалийн нөөцийн өрсөлдөх чадвар	
			Байр	Оноо	Байр	Оноо	Байр	Оноо	Байр	Оноо
2019	93 (140)	17 (22)	66	4.9	113	4.0	111	2.4	62	2.5

⁹ “Global Circularity Gap Report” 2018 <https://www.legacy.circularity-gap.world/2018-report>

2017	102 (136)	20 (22)	67	4.87	92	3.7	115	2.57	70	2.29
2015	99 (141)	18 (23)	67	4.7	88	3.7	108	2.54	76	2.14

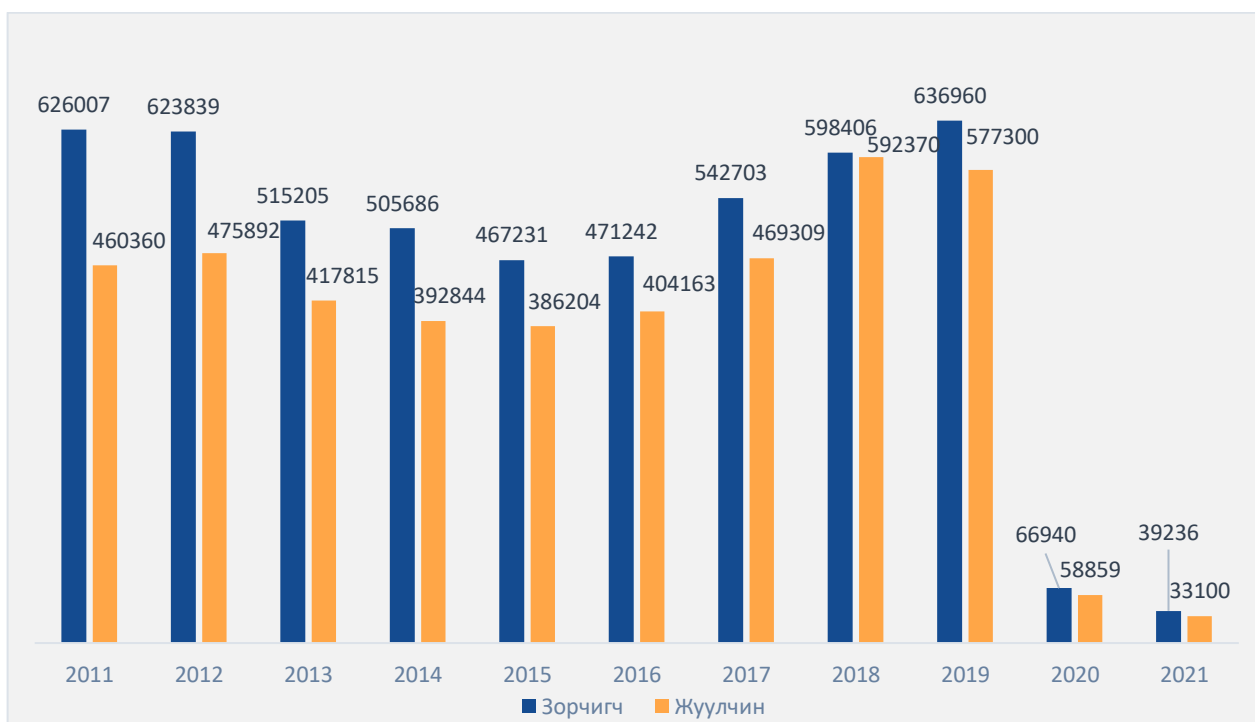
Эх сурвалж: World Economic Forum "The Travel & Tourism Competitiveness Report" 2015, 2017, 2019

Дэд индексүүдээр задлаад аваад үзвэл, бизнесийн орчны өрсөлдөх чадвар харьцангуй сайн, тэр дундаа үнийн өрсөлдөх чадвараар нэлээд дээгүүр байрт эрэмбэлэгдэж байна. (Forum, The Travel&Tourism Competitiveness Report, 2015, 2017, 2019)

Дэлхийн эдийн засгийн хэлэлцүүлгээс "Аялал жуулчлалын өрсөлдөх чадварын тайлан 2019"-г хэвлүүлэх үед аялал жуулчлалын салбарын өсөлт шинэ дээд амжилтад хүрч байв. Гэтэл хоёр жилийн дараа тэс өөр харагдаж байна. Энэ нь КОВИД-19 цар тахлын нөлөө хамгийн хүнд туссан салбаруудын нэг болохыг илэрхийлнэ. Салбарын дүн шинжилгээнүүд дэлхий даяар ижил хурдтай биш ч гэсэн аялал жуулчлалын сэргэлт эхэлснийг харуулж байна. Гэсэн ч, Украины дайн зэрэг хязгаарлалтууд байсаар байна. Энэ салбарыг дэмжих, дээр дурдсан уналтаас зайлсхийхийн тулд, Дэлхийн эдийн засгийн хэлэлцүүлгийн сүүлийн 15 жилийн туршлагад тулгуурлан, Аялал жуулчлалын өрсөлдөх чадварын индексийг дахин шинэчилж "Аялал жуулчлалын хөгжлийн индекс 2021"-г тодорхойлсон байна. Үүнд, 5 үндсэн бүлэгт хуваагдах 17 чиглэл бүхий 112 үзүүлэлт багтана. Энэ индексээр Монгол улс 117 улсаас 84-т оржээ (Forum, The travel & Tourism Competitiveness Report, 2022).

Монголд зочилсон гадаадын иргэд, жуулчдын тооны аль аль нь 2015-2019 онд өсөх хандлагатай байсан боловч халдварт цар тахлын нөлөөгөөр 2021, 2020 онд 2019 оны тоон үзүүлэлтийн аравны нэг болтлоо огцом буурсан байна.

Зураг 3. Гадаадын зорчигч, жуулчдын тоо

2021 онд ЖАЙКА-гаас хийсэн судалгааны үр дүнг тоймлон авч үзвэл, 2019 оны байдлаар Монголд зочилсон гадаадын жуулчдыг улсаар нь авч үзвэл БНХАУ 30%, ОХУ 25% орчмыг эзэлж байгаа бөгөөд Монголтой хиллэдэг энэ хоёр улсаас ирсэн иргэд нийлээд, нийт дүнгийн 50-иас дээш хувийг эзэлж байна. Үүн дээр гуравт орж байгаа БНСУ-ын жуулчдыг нэмбэл эдгээр 3 улс нийлээд, нийт дүнгийн 70-аас дээш хувийг эзэлж байна.

Улирлын ялгааны тухайд, улсаар нь авч үзвэл “амрах/аялах” зорилгоор зочлогчдын хувь өндөр, “бизнес/ажил”-ын зорилгоор зочлогчдын хувь багатай Франц, Солонгос, Германчуудын улирлаас хамаарч аялах хувь өндөр байна. Эсрэгээрээ “амрах/аялах” зорилгоор зорчигсод цөөнтэй Орос, Хятад иргэдийн аялалд улирлын хамаарал бага байна.

Гадаад жуулчдын Монголд зочлох үе нь улирлаас ихээхэн хамааралтай бөгөөд 2019 оны 2 (4-6-р сар), 3-р улирал (7-9-р сар)-д ирсэн жуулчид нийт жуулчны 70%-г эзэлж байхад, өвлийн 1 (1-3-р сар), 4-р улиралд (10-12-р сар)-д 30% нь ирсэн байна.

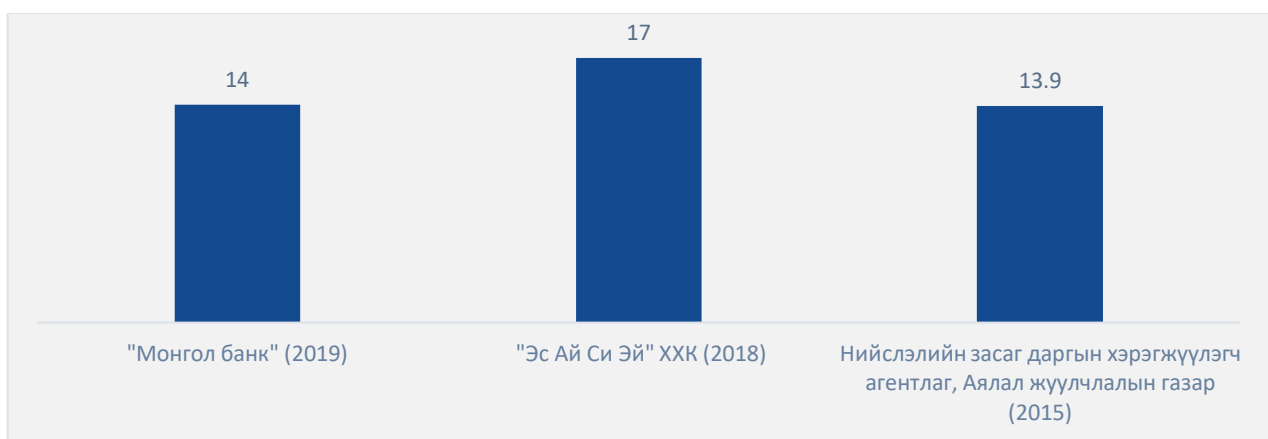
2015 онд Нийслэлийн аялал жуулчлалын газар, 2018 онд “Эс Ай Си Эй” ХХК, 2019 онд “Монгол банк”-наас зохион байгуулсан “Аялал жуулчлалын салбар нөхцөл байдлыг тодорхойлох судалгаа”-ны үр дүнг харьцуулан авч үзвэл гадаад зорчигчдын дийлэнх нь жуулчлал болон албан ажлаар ирж байна.

Хүснэгт 2. Монгол орныг зорин ирсэн шалтгаан, %

№	Асуултууд	Монгол банк (2019)	Эс Ай Си Эй ХХК (2018)	Нийслэлийн засаг даргын хэрэгжүүлэгч агентлаг, Аялал жуулчлалын газар (2015)
1	Жуулчлахаар	72%	71.4%	85.3%
2	Албан ажлаар	10%	19.6%	8.1%
3	Найз нөхдөдөө зочлох	6%	7.1%	9.4%
4	Сургуульд суралцах	3%	1.8%	0.8%
5	Бусад	3%		3.8%

“Монгол банк”-ны судалгаагаар, нийт аялагчдын 76% нь 14 хүртэлх, үлдсэн 24% нь 14 болон түүнээс дээш хоногийн хугацаатай Монгол улсад байрлаж байна. “Эс Ай Си Эй” ХХК-ийн судалгаагаар гадаад жуулчид Монголд дунджаар 17 хоног аялдаг гэсэн тооцоо гарсан байна. Мөн, дундаж хоногийг бүсээр тодорхойлоход Хөвсгөл, Архангайн бүс нутагт дунджаар 6 хоногийг зарцуулж байгаа тооцоо гарсан байна.

Зураг 4. Аяллын үргэлжлэх хугацаа, %

Түүнчлэн, өөрийн орны аяллын төлөөлөгчөөр дамжуулан аялал захиалсан жуулчид 2,187 ам.доллар зарцуулж байхад, Монголын аяллын төлөөлөгч байгууллагад хандсан жуулчид дунджаар 2,048 ам.доллар төлж байна. Уг зардалд тухайн иргэний худалдан авсан ноолууран эдлэл, гар урлал, бэлэг дурсгалын зүйлс багтаж байна. Харин аяллын багц авалгүйгээр, өөрөө аяллаа зохион байгуулсан жуулчид дунджаар 1,658 ам.доллар буюу доорх хэмжээний зардал гаргасан байна. Үүнд:

- Тээврийн зардалд 421,
- Байр сууцанд 400,
- Бараа бүтээгдэхүүн худалдан авахад 319,

- Хоол, хүнсэнд 246,
- Бусад үйлчилгээнд 272 ам.долларыг тус тус зарцуулсан байна.

Монгол улсад 1990 оноос 2020 оны 3-р улирал дуусталх хугацаанд нийт 123 орноос 28.8 тэрбум ам.долларын хөрөнгө оруулалт хийгдээд байна. Нийт 123 орны 14,900 орчим гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж бүртгэгдсэн байна. Үүнээс аялал жуулчлалын салбарт оруулж буй хөрөнгө оруулалт нь 0.3% буюу 84 сая ам.доллар (433 аж ахуйн нэгж) байна (ЖАЙКА, 2021).

Аялал жуулчлалын салбарт 2017 онд 1,691.7 тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалт хийгдсэн нь нийт хөрөнгө оруулалтын 26.4%-ийг эзэлж байна (694.8 сая ам. доллар). Энэ хувь 2018 онд 1.4-өөр буурсан ч, ирэх арван жилд 4.6%-иар өсөж, 2028 он гэхэд 2,605.7 тэрбум төгрөгт (1,070.1 сая ам. доллар) хүрэхээр байна (ДАЖЗ, 2018).

Аялал жуулчлалын салбар нь эдийн засгийн хувьд 2019 оны байдлаар ДНБ-ий 6.7%-ийг, хөдөлмөр эрхлэлтийн 7.2%-ийг бүрдүүлж, нийт 1.8 их наяд төгрөг (ойролцоогоор 670 сая ам. доллар)-ийн орлоготой ажиллаж байсан Монгол Улсын эдийн засгийн чухал салбар юм¹⁰. КОВИД-19 цар тахлын дараах эдийн засгийн сэргэлтийг эрчимжүүлэх, эрүүл мэндээ хамгаалж, эдийн засгаа сэргээх арван их наядын цогц төлөвлөгөөний хүрээнд аялал жуулчлалын салбарыг сэргээх зорилт тавьж, 2023-2025 оныг “Монголд зочлох жил”-ээр зарлаж, хүлээн авах жуулчдын тоог нэг саяд хүргэхээр зорьж байна.

Уг салбарыг сэргээн хөгжүүлэх, эдийн засгийн тулгуур салбарын нэг болгох зорилттой зэрэгцэн, хөгжлийн “Шинэ сэргэлтийн бодлого”, “Алсын Хараа-2050” бодлогын ногоон хөгжлийн зорилтуудтай уялдуулах шаардлагатай. Иймд тус салбарын байгаль орчны үр нөлөөг тодорхойлж, ногоон сэргэлтийг эрчимжүүлэх нь урт хугацааны хөгжлийн бодлогод нийцнэ.

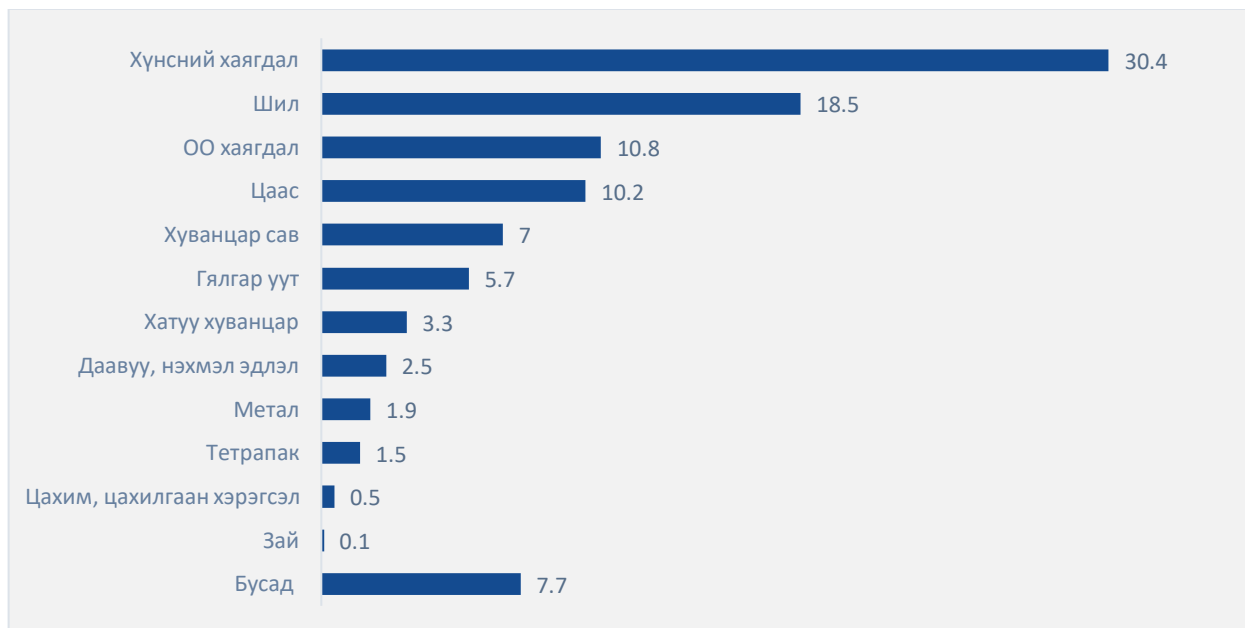
Үүнтэй уялдуулан, аялал жуулчлалын салбараас үүдэлтэй хог хаягдлын хэмжээг таамаг байдлаар тооцоолсон болно. Тухайлбал, улсын хэмжээнд жилд 2.2 сая тонн хоёрдогч түүхий эд гардгийн 1.4 сая тонн нь Улаанбаатар хотоос байгаа юм. Нийт хог хаягдлын 3-5%, Улаанбаатар хотын хэмжээнд 8.9%-ийг дахин боловсруулж байна. Харин хуванцар бүтээгдэхүүний хаягдлын 6%-ийг дахин боловсруулж байна (Байгаль орчны мэдээллийн төв, 2017).

2021 оны байдлаар, хог хаягдал дахин боловсруулдаг 40 үйлдвэр, ялган бэлтгэдэг 160 гаруй цэг, түүнд 1,500 гаруй ажилтан ажиллаж байна. Дахин боловсруулах үйлдвэрлэлийн салбарыг статистикийн дагуу резин болон хуванцар бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл гэсэн хоёр хэсэгт ангилж, тоон мэдээллийг нэгтгэдэг. Салбарын үйлдвэрлэлийн хэмжээ 2020 оны байдлаар 14.1, борлуулалтын хэмжээ 15.5 тэрбум төгрөг байгаа нь өмнөх оноос хоёр дахин буурсан үзүүлэлт юм (ХХААХҮЯ, 2022).

Нийт хог хаягдлын 58.2% нь орон нутагт, 41.8% нь Улаанбаатар хотоос гарч байна. Хотоос ялгарч байгаа хог хаягдлын бүтцийг авч үзвэл дараах үзүүлэлт харагдаж байна.

¹⁰ <https://ikon.mn/n/2cf1>

Зураг 5. Улаанбаатар хотын хог хаягдлын бүтэц (үнсийг хассан), %

Эх сурвалж: Улаанбаатар хотын ахуйн хог хаягдлын бүтцийн судалгаа, 2019

Улаанбаатар хотын ахуйн хог хаягдлын бүтцийн судалгаанд дурдсанаар, нэг Монгол хүн нэг өдөрт дунджаар зун 521 гр/хүн/өдөр, өвөл 1,038 гр/хүн/өдөр хог ялгаруулж байна. Монгол улсаар 2019 онд аялсан дотоод, гадаад жуулчдын тоо, аяллын дундаж хоног, нэг өдөрт нэг хүний ялгаруулж байгаа хог хаягдлын хэмжээг тооцож байгаад, нэг жилийн хугацаанд жуулчдаас гарч байгаа хог хаягдлын нийт хэмжээг тодорхойлон гаргасан байна. Тухайлбал нэг жилийн хугацаанд дотоодын аялагчид **2,484.14 тн**, гадаадын жуулчид **4,041.10 тн** хог хаягдал үүсгэж байна гэсэн тооцоо гарсан байна.

Хүснэгт 3. 2019 оны жуулчдын мэдээлэлд үндэслэн тооцоолов

№	Жуулчдын төрөл	Жуулчдын тоо	Аяллын дундаж хоног	Нэг өдөрт ялгарч байгаа хог хаягдал (кг-аар)	Жуулчдын үүсгэж байгаа хог хаягдал (кг-аар)	Жуулчдын үүсгэж байгаа хог хаягдал (тн-р)
1	Дотоод	636,960	7.8	0.5	2,484,144	2,484.14
2	Гадаад	577,300	14	0.5	4,041,100	4,041.10

Жуулчдын нэг жилийн хугацаанд үүсгэсэн хог хаягдлын хэмжээг төрлөөр нь ангилж үзвэл хүнс 1,983.7 тн, шил 1,207.17 тн, хуванцар сав 456.77 тн, гялгар уут 371.94 тн, хатуу хуванцар 215.33 тн болж байна. Үүнээс хүнсний хаягдал болон шил боловсруулах технологи, үйлдвэр Монголд байхгүй байна. Харин хуванцар сав, гялгар уут, хатуу хуванцар савны хаягдлын 8.9%-ийг боловсруулж байна. Мөн аялал жуулчлалын салбарт хамгийн ихээр тулгамдаж байгаа асуудлын нэгд хог хаягдал, үүн дотроо хуванцар, шил, гялгар уутнаас үүдэлтэй хаягдал болж байна.

Хүснэгт 4. Жуулчдын аялах хугацаандаа гаргасан хог хаягдлын хэмжээ, 2019 оны жуулчдын мэдээлэлд үндэслэн тооцоолов

№	Хог, хаягдал	Хог, хаягдлын эзлэх, %	Дотоод жуулчдын үүсгэж байгаа хог хаягдал (тн-р)	Гадаад жуулчдын үүсгэж байгаа хог хаягдал (тн-р)	Нийт	Дахин боловсруулалтад орж байгаа хувь хэмжээ, %
1	Хүнсний хаягдал	30.4	755.18	1,228.49	1,983.67	0%
2	Шил	18.5	459.57	747.60	1,207.17	0%
3	ОО хаягдал	10.8	268.29	436.44	704.73	
4	Цаас	10.2	253.38	412.19	665.57	

5	Хуванцар сав	7.0	173.89	282.88	456.77	40.65 (8.9%)
6	Гялгар уут	5.7	141.60	230.34	371.94	33.10 (8.9%)
7	Хатуу хуванцар	3.3	81.98	133.36	215.33	19.16 (8.9%)
8	Даавуу, нэхмэл эдлэл	2.5	62.10	101.03	163.13	
9	Метал	1.9	47.20	76.78	123.98	
10	Тетрапак	1.5	37.26	60.62	97.88	
11	Цахим, цахилгаан хэрэгсэл	0.5	12.42	20.21	32.63	
12	Зай	0.1	2.48	4.04	6.53	
13	Бусад	7.7	191.28	311.16	502.44	
Нийт		100	2,486.63	4,045.14	6,531.77	

“МИРИМ Консалтант” ХХК-ийн 2022 онд хийсэн дотоодын аялагчдын тухай судалгаанаас үзвэл, **нийт аялагчдын 98.7% нь 6-8 сарын хооронд** аялж байна. Энэхүү оргил ачааллын үед аялагчдын даацыг одоогийн байгаа дэд бүтэц, аялал жуулчлалын үйлчилгээ үзүүлэгчид хүлээн авах багтаамж, нөхцөл бүрэн хангагдаагүй байна. Уг нөхцөл байдал нь даацыг хэтрүүлж, байгаль орчинд сөргөөр нөлөөлөх шалтгаан болж байна. Мөн дотоодын аялагчдын ихэнх нь **хувийн машинаараа явж, майханд хоноглож**, зориулалтын бус газарт буудаллаж байгаа нь хаягдал үүсгэх үндсэн шалтгааны нэг болж байна.

1.3. Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбар дахь ТЭЗ-ийн өнөөгийн нөхцөл байдал

Энэ хүрээнд аялал жуулчлал, хүнс, ус ундаа, сав баглаа боодол хариуцсан салбарын ТЭЗ-ийн нийлүүлэлтийн одоогийн нөхцөл байдлыг тодорхойлсон ба ингэхдээ эдгээр салбарын БЖДБЭ бодлого стратеги, дотоод зохион байгуулалт, техник технологидоо ТЭЗ-ийн ойлголт, зарчим, хүрээлэн буй орчиндоо ээлтэй шийдлүүдийг хэрхэн тусган хэрэгжүүлж, хэвшүүлж буй талаарх суурь мэдээлэлд үндэслэсэн болно.

Тухайлбал, хоол хүнс үйлдвэрлэл, зөгийн аж ахуй, газар тариалан, жижиглэн худалдаа, тээвэрлэлт, хадгалалт, агуулахын үйлчилгээ үзүүлдэг нийт 742 БЖДБЭ-ийн дунд явуулсан судалгаагаар¹¹ Монгол Улсын хөдөө аж ахуй, хүнс, ус ундаа үйлдвэрлэлийн салбар дахь ТЭЗ-ийн туршлагыг дараах байдлаар зураглажээ. Үүнд:

- Хүнс, ус ундаа үйлдвэрлэгчид байгаль орчинд ээлтэй үйл ажиллагаа явуулах туршлага дутмаг, энэ төрлийн арга замуудыг нэвтрүүлэх зорилт, төлөвлөгөө, төсөв ер нь байдаггүй, ТЭЗ-ийг хэмжих гол үзүүлэлт нэвтрээгүй.
- Эдгээр салбарын БЖДБЭ-ийн дунд байгууллагын худалдан авалт буюу бүтээгдэхүүний түүхий эд, орц найрлагын бэлтгэн нийлүүлэгчдэд тодорхой шаардлага тавьж, хэрэгцээгүй, эдийн засгийн хэмнэлт багатай, байгаль орчинд сөрөг нөлөөтэй худалдан авалтаас татгалзах хандлага харьцангуй төлөвшиж байна.
- Засвар үйлчилгээ, байнгын цэвэрлэгээг зохих түвшинд дотооддоо хэрэгжүүлэх байдал сайн.
- Хүрээлэн буй орчин, нийгэмд учруулах сөрөг нөлөөг бууруулах технологийн чадвар сул ба бараа бүтээгдэхүүнээ дахин загварчлах, дахин бодох туршлага ялангуяа БЖДБЭ-ийн дунд хангалтгүй.
- Дахин хэрэглэх, өөр зориулалтаар ашиглах болон үйлдвэрлэх туршлага дутмаг.
- Хог хаягдлыг цуглуулах, ангилах, дахин боловсруулах тогтолцооны сургалт, зөвлөх үйлчилгээнд зөгийн аж ахуй бусад салбараас илүү хамрагддаг ба үүний дараа хүнс, ус ундаа үйлдвэрлэгчид орж байна.

¹¹ “Хөдөө аж ахуй, хүнс, ус ундаа үйлдвэрлэлийн салбарын нарийвчилсан судалгаа” 2022, Switch Asia & People in Need

Ийнхүү аялал жуулчлалын салбарт хүнс, ус ундаа, сав баглаа боодол нийлүүлдэг аж ахуйн нэгжүүд ТЭЗ-ийн ойлголт хандлага дутмаг, зарчмуудыг нь хэрэгжүүлэх хүний нөөц, санхүүжилт, технологийн чадавх дутагдалтайгаас энэ салбарын үйлчилгээг даган хог хаягдал зайлшгүй гарсаар байна. Тиймдээ ч одоогийн нөхцөл байдалтай уялдан хог хаягдлыг бууруулах гол стратеги нь ТЭЗ-ийн үйл явцын сүүлийн алхам болох нэгэнт үүссэн хогийг дахин боловсруулах тал түлхүү хөгжих хандлагатай байгаа ч, энэ нь алслагдмал газруудад ангилах, тээвэрлэх, дахин боловсруулах цэгт тушаах явц хангалтгүй байна. Зарим аймгийн аймаг, сумын төвөөс алслагдсан газар байрлах жуулчны баазууд мэргэжлийн байгууллагын хяналт дор зориулалтын талбайд гүн нүх ухаж, тэнд бохир ус, хог хаягдлаа хаяж, зарим нь тусгай зориулалтын машинаар бохир усаа тээвэрлэж цэвэрлүүлдэг хэдий ч, хатуу хог хаягдлыг ангилалгүйгээр аймаг, сумын төв рүү тээвэрлэж хаях тохиолдол нийтлэг байна¹².

Аялал жуулчлал нь байгальд түшиглэсэн үйлчилгээ үзүүлдэг гэдэг утгаараа энэ салбарын ханган нийлүүлэгчид бусад салбартай харьцуулахад хүрээлэн буй орчинд ээлтэй үйл ажиллагаа явуулж, ТЭЗ-ийн зарчмуудыг тодорхой хэмжээгээр хэрэгжүүлэхээр зорьдог. Ялангуяа жуулчны баазууд байгальд сөрөг нөлөөгүй, хог хаягдал бага, нөөцийн хэмнэлттэй шийдлүүдийг байнга эрэлхийлж байдаг. Тухайлбал, зарим жуулчны бааз худалдан авалтын түвшинд “дахин бодох” (rethink) зарчмаар ус ундааны шил саваа буцаан татдаг ханган нийлүүлэгчдээс худалдан авалт хийдэг. Мөн жуулчны улирал эхлэхэд аялал жуулчлалын агентлаг болон хоол, хүнс, байраар хангах үйлчилгээ үзүүлдэг компаниуд бүх ажилтандаа хог хаягдлын менежментийн сургалт явуулдаг аж. Нөгөө талаас хог хаягдлын асуудал аялагч, жуулчдын зан төлөвөөс хамаарах тул олон нийтэд хандсан нөлөөллийн ажил чухал үүрэгтэй. Тухайлбал, Экологийн цагдаагийн алба болон Японы Олон улсын хамтын ажиллагааны байгууллага (ЖАЙКА) хамтран дотоодын аялагчдыг хог хаягдалгүй аялахыг уриалсан “Ирлээ-Явлаа-Цэвэр” аяныг зохион байгуулсан.

1.4. Аялал жуулчлалын салбарт тулгарч буй бэрхшээлүүд

Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яамны “Бизнесийн салбаруудад КОВИД-19 цар тахлын үзүүлсэн нөлөө 2020-2021” судалгаагаар Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбарт, ялангуяа зочид буудал, нийтийн хоолны салбарт хамгийн ихээр буюу 83%-иар нөлөөлсөн байна¹³. МҮХАҮТ-иас хийсэн судалгааны үр дүнгээс харахад, цар тахлын үед аялал жуулчлалын байгууллагуудын орлого 80%, зочид буудлынх 63%, жуулчны баазуудынх 84%, ресторануудынх 51%-иар тус тус буурчээ. Үүнээс улбаалан, үйлчилгээ эрхлэгч ААНБ-д олон төрлийн (үл хөдлөх хөрөнгө, НДШ, ААНОАТ, газрын төлбөр гм) татварын өрийн дарамтад орсон байна. Өөрөөр хэлбэл, эдгээр салбарын бизнес эрхлэгчид санхүүгийн хямралыг хамгийн ихээр мэдэрч, үйл ажиллагаагаа сэргээн явуулахад хүндрэлтэй болоод байна. Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яамны мэдээлснээр энэ салбарын 70 орчим хувийг БЖДБЭ-д эзэлдэг¹⁴ нь өөрсдийн нөөц боломжоор үйл ажиллагаагаа сэргээн явуулахдаа тодорхой хүндрэлүүдийг туулж байгааг харуулж байна.

“Дэлхийн Тогтвортой Аялал Жуулчлалын Зөвлөл”-ийн мэдээлснээр Монголын аялал жуулчлалын салбар ойрын жилүүдэд аажмаар сэргэж, 2021-2030 он хүртэл жилийн 5.5%-ийн өсөлттэй байх төлөвтэй байна¹⁵. Гэвч байгаль, цаг уурын өөрчлөлтийг дагаад жуулчдын сонирхол, хандлагад ч тодорхой өөрчлөлтүүд бий болж байгааг олон судалгааны дүн харуулсан. Энэхүү өөрчлөлтийн нөлөөг

¹² “Аялал жуулчлалын тогтвортой хөгжлийн судалгаа” 2021, ЖАЙКА

¹³ АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫГ СЭРГЭЭХ СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ Инбаунд аялал жуулчлал 2022-2024

¹⁴ Mongolia Data Collection Survey on Sustainable Tourism Development in Mongolia Final report

¹⁵ АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫГ СЭРГЭЭХ СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ Инбаунд аялал жуулчлал 2022-2024

КОВИД-19 цар тахал улам идэвхжүүлсэн. Тухайлбал, Тогтвортой аялал жуулчлалын хөгжлийн тайланд КОВИД-19-ын тархалтын урьдчилсан таамаглалаар энэ нөхцөл байдал хэсэг хугацаанд үргэлжлэх бөгөөд ирээдүйд хүмүүсийн аялах зуршилд сайнаар нөлөөлж болзошгүйг харуулж байна¹⁶. Энэ нь цаашид уг салбар эко шошго, тогтвортой байдал зэрэг ойлголтуудтай холбогдож, жуулчид ч эдгээрийг чухалчлах хандлагатай болж байгааг дурджээ.

Гэсэн ч, дээр дурдсанчлан энэ салбарын бизнес эрхлэгчдийн ихэнх нь жижиг, дунд хэмжээний бизнес эрхлэгчид төдийгүй, жуулчдын ирээдүйн ийм хэрэгцээ, сонирхолд нийцүүлэн ТЭЗ-ийн боломжуудыг нэвтрүүлэхэд тодорхой сорилтуудтай тулгарч байна.

ТЭЗ ба ногоон бизнесийн чиглэлд бичил, жижиг, дунд бизнес эрхлэгчдийг чадавхжуулах энэхүү зөвлөх үйлчилгээний хүрээнд хийгдсэн бэлэн байдлын үнэлгээний судалгааны үр дүнд бизнес эрхлэгчид ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд дараах асуудлууд хамгийн ихээр тулгардаг гэж үзсэн. Үүнд:

Хүснэгт 5. ТЭЗ-ийг бизнест хэрэгжүүлэхэд хамгийн ихээр тулгарч буй бэрхшээл

№	Бизнест ТЭЗ-ийг хэрэгжүүлэхэд тулгардаг саад бэрхшээл	Хувь
1	Эдийн засаг, санхүүгийн нөөц дутмаг, дэмжлэг авах боломж хязгаарлагдмал	59.0%
2	Хөрөнгө оруулалт дутмаг	52.0%
3	Байгальд ээлтэй технологийн сүүлийн үеийн хөгжил, ТЭЗ-ийн талаарх дэлхий, бүс нутаг, үндэсний чиг хандлагатай холбоотой мэдээллийн хүртээмж бага	49.5%
4	ТЭЗ, түүнийг хэрэгжүүлэх дизайн, стратеги, шийдэлтэй холбоотой мэдээлэл дутмаг	46.3%
5	Одоогийн хууль тогтоомжийн дэмжлэг, урамшуулал, хөшүүрэг тун муу	44.0%

Эх сурвалж: ТЭЗ ба ногоон бизнесийн чиглэлд БЖДБЭ-дийн хэрэгцээг тодорхойлох судалгаа, 2023

Хамгийн ихээр тулгамдаж буй тэргүүлэх 5 асуудлаас i) санхүү, хөрөнгө оруулалттай холбоотой, ii) ТЭЗ-ийн талаарх мэдлэг, мэдээллийн хүртээмж муу, iii) бодлогын орчинтой холбоотой асуудлыг тоймлон харж болохоор байна. Энэ нь Европын холбооны Свич Эйшиа хөтөлбөрийн “Эдийн засгийн ногоон шилжилт” төслийн хүрээнд хийгдсэн “Хөдөө аж ахуйн хүнс, ус ундаа үйлдвэрлэлийн салбарын нарийвчилсан судалгаа” зэрэг судалгааны үр дүнтэй нийцэж байгаа юм. Эдгээр бүлэг асуудлыг нарийвчлахад дараах зураглал харагдаж байна.

Санхүү, хөрөнгө оруулалт дутмаг:

Монгол Улсын Засгийн газрын 2020 оны 113 дугаар тогтоолоор “БЖДБЭ эрхлэгчдэд бага хүүтэй зээлийг БЖДБЭ-г дэмжих сангаас олгох тухай” баталж нийт 50 тэрбум төгрөгийн сангаас бага хүүтэй зээл олгож байна. ХХААХҮЯ-наас бага хүүтэй зээл авах боломжтой БЖДБЭ эрхлэгчдэд тавигдах ерөнхий шаардлагыг 2022 онд баталж, БЖДБЭХС болон аймгийн Хүнс, хөдөө аж ахуйн газраар дамжуулан төсөл шалгаруулсан бөгөөд одоогийн байдлаар нийт 12.2 тэрбум төгрөгийн дүн бүхий гурван хувийн хүүтэй зээл олгосон байна. Түүнчлэн, ХХААХҮЯ-наас хөнгөлөлт, татаас, НӨАТ, Гаалийн татвар, орлогын албан татварын тодорхой хувийн чөлөөлөх зэрэг хөнгөлөлтийг үр тариа, хүнсний ногоо тариалан, мал аж ахуйн салбарт түлхүү олгодог бол, сав баглаа боодол болон хоол хүнсний үйлдвэрлэлийн салбарт харьцангуй бага хөнгөлөлт урамшуулал батлагджээ.

Мөн МУ-ын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг “Алсын хараа-2050”, “ЗГ-ын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр”, “Агаар, орчны бохирдлыг бууруулах үндэсний хөтөлбөр”-т байгаль орчинд ээлтэй ногоон зээл, санхүүжилтийн бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг нэвтрүүлэх, үр ашигтай дэвшилтэт ногоон технологийг эдийн засгийн хөшүүргээр дэмжих, ногоон бизнес эрхлэгчдэд хөнгөлөлттэй

¹⁶ Sustainable tourism development desk review, 2020, Mongolian sustainable finance association

нөхцөлөөр зээл олгох тогтолцоо бий болгох тухай заасан. Тус бодлогын, хүрээнд, “Орчны бохирдлыг бууруулах үндэсний хороо”-ноос зарим арилжааны банкт хамтран “Ногоон зээлийн бүтээгдэхүүн бий болгоход дэмжлэг үзүүлж, зээлийн хүүгийн зардлыг хөнгөлөх татаас олгох” арга хэмжээг 2019 оноос хойш хэрэгжүүлж байна. Хөтөлбөрийн хүрээнд, 2022 онд иргэн, аж ахуйн нэгжид нийт 34 төрлийн ногоон зээлийн бүтээгдэхүүнийг иргэнд жилийн 2-3%, аж ахуй нэгжид жилийн 8% хүүтэйгээр гэрээт банкнуудаар дамжин олгосон байна. Эдгээр санхүүжилтийн бодлогын хэрэгслүүдийн ногоон сэргэлтийг дэмжихэд үзүүлж буй нөлөөг цаашид тодорхой авч үзэх шаардлагатай.

ТЭЗ-ийн талаарх мэдлэг, мэдээлэл сул

Судалгаагаар зорилтот салбарын бизнес эрхлэгчдийн ердөө 6.5% нь “ТЭЗ-ийн талаар сайн мэднэ”, 8% нь “сонсож байсан” гэж хариулсан бөгөөд ихэнх нь хог хаягдлын менежментийн талаарх ойлголт хязгаарлагдмал байна. Бизнес эрхлэгчид ТЭЗ-ийг бизнесийн үйл ажиллагаандаа нэвтрүүлэх сонирхол өндөр байгаа нь судалгааны дүнгээр харагдсан хэдий ч энэ талаарх ойлголт, мэдлэг дутмагаас хаанаас, хэрхэн эхлэхээ мэдэхгүй байна. Мөн үүнд санхүүгийн ихээхэн нөөц, урсгал зардал ихээр шаарддаг гэсэн үзэл ойлголтууд нөлөөлж байгаа нь тодорхой алхам хийхэд саад болж байна.

Үүнээс гадна, ТЭЗ-ийн загварын талаарх ойлголтыг илүү бодитоор мэдрэх үүднээс дотно, гаднын сайн туршлага, боломжийг судлан ажил хэрэгтээ нэвтрүүлэх сонирхол өндөр байгаа ч, энэ талаарх мэдлэг, мэдээлэл авах эх сурвалжууд тодорхой бус, хүртээмжгүй байдлууд нөлөөлж байна. Тухайлбал, Монгол Улсын хэмжээнд сав баглаа боодлын чиглэлээр идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж буй 57 гаруй үйлдвэрт 3,000 орчим хүн ажилладаг бөгөөд жилд 150 орчим тэрбум төгрөгийн бараа бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг. Энэ нь дотоодын үйлдвэрлэлийн нийт зах зээлийн 60 орчим хувийг эзэлдэг байна. Монгол улсад жилдээ 520 тэрбум төгрөгийн сав баглаа боодлын хэрэгцээ шаардлагатай гэсэн судалгаа тооцоо байдаг. Гэвч сав баглаа боодлын хэрэгцээний 70 хувийг импортоор, 30 хувийг дотоодын үйлдвэрлэлээр хангаж байна¹⁷. Мөн хог хаягдлыг цуглуулах, дахин боловсруулах 20 үйлдвэр үйл ажиллагаагаа явуулж байна. Харин эдгээр үйлдвэрлэл, үйлчилгээний талаарх мэдээлэл хангалттай байдаггүйгээс энэ тойрогт үйл ажиллагаа явуулж буй бусад салбарын бизнес эрхлэгчид (хүнс, шингэн хүнснээс бусад, ялангуяа аялал жуулчлалын салбарт үйлчилгээ эрхлэгчид) хамтран ажиллах, хог хаягдлын менежментийг сайжруулах боломж хязгаарлагдмал байдаг нь чанарын судалгаагаар харагдсан.

ТЭЗ-ийг дэмжих бодлогын орчин сул

Монгол Улс Парисын хэлэлцээрийг хэрэгжүүлэх Үндэсний хэмжээнд тодорхойлсон хувь нэмрийн зорилтдоо 2030 он гэхэд хүлэмжийн хийн ялгарлыг 22.7%-иар, ойрын хугацаанд 12.3%-иар бууруулахаар төлөвлөж, уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох, ногоон, нийгмийн хүртээмжтэй хөгжилд хүрэх амлалт авсан билээ. Мөн “Алсын Хараа 2050”, түүнтэй уялдуулан гаргасан дунд хугацааны бодлогын баримт бичгүүдэд ТЭЗ-тай уялдсан тодорхой заалт, үйл ажиллагааг тусгаж байна.

Эдгээр зорилт, үйл ажиллагаагаар ТЭЗ-г дэмжих хэрэгсэл болох боломжтой ч, одоогоор шалгуур үзүүлэлтүүд тодорхойгүй, зохицуулалтын орчин хараахан бүрдээгүй байгаа нь цаашид сайжруулах, анхаарах асуудал байгааг харуулж байна.

МУ-н Засгийн газрын 2017 оны 9 дүгээр сарын 27-ны өдрийн 290 дүгээр тогтоолоор “Байгаль орчинд ээлтэй, дэвшилтэт арга, технологи нэвтрүүлсэн иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг урамшуулах олгох журам”-ыг баталж, ингэснээр борлуулалт, хамтын ажиллагаа, санхүүгийн эх үүсвэрийн байгаль орчинд ээлтэй, сөрөг нөлөөллийг багасгах чиглэлээр үйл ажиллагаа эрхлэгч ААНБ-д “Эко тэмдэг”, “Ногоон

¹⁷ <https://www.mofa.gov.mn/home>

гэрчилгээ” олгохоор заасан байна. Дээрх тогтоолтой уялдан 2021 оны жилийн эцсийн байдлаар 16 ААН-д 54 тэрбум төгрөгийн татварт ногдох орлогод хөнгөлөлт үзүүлсэн байна. Энэ жагсаалтад сэргээгдэх эрчим хүчний тоног төхөөрөмжүүд зонхилж буй бөгөөд агаар сэлгэлт, халаалтын зориулалт бүхийн тоног төхөөрөмжүүд, зорилтот салбарт шууд хамааралтай 1 тоног төхөөрөмж буюу хог хаягдлыг 10,000°C-ээс дээш хэмд бүрэн шатаах зуух орсон байна.

Түүнчлэн “Жижиг, дунд үйлдвэр, үйлчилгээг дэмжих тухай хууль”-д¹⁸ ЖДҮ, үйлчилгээ эрхлэгч байгаль орчинд хортой технологи, материал хэрэглэсэн, экологийн хохирол учруулсан нь тогтоогдсон бол ЖДҮ, үйлчилгээ эрхлэгчийн бүртгэлээс хасах, мөн техник, технологийн дэвшлийг дамжуулах, нутагшуулах, шинжлэх ухаан, технологийн судалгааны үр дүнг үйлдвэрлэлд нэвтрүүлэхэд төрөөс дэмжих, ингэхдээ цар хүрээ, хөгжлийн үе шат, бүс нутгийн хөгжилд үзүүлэх нөлөө, гадаад зах зээлд нэвтрэх чадварыг харгалзан үзэх талаар заасан байдаг.

Үүнээс дүгнэвэл, ЖДҮ, үйлчилгээ эрхлэгчдийн бодлогод **ТЭЗ-г дэмжих заалт, хэрэгсэл цөөн дурдагдсаныг** харж болно. Монгол Улсаас НҮБ-д тайлагнадаг “Үндэсний сайн дурын илтгэл”-д үйлдвэрлэл, үйл ажиллагаанаас байгаль орчинд үзүүлэх сөрөг нөлөөг бууруулах тал дээр сүүлийн жилүүдэд ахиц дэвшил гаргаагүй байна гэжээ. Энэхүү БЖДБЭ-г дэмжих бодлого, түүнд тавигдах шаардлагад **ТЭЗ-г дэмжих заалтууд ороогүй байна.**

Хог хаягдал цуглуулах, тээвэрлэх, дахин боловсруулах зэрэг үйл ажиллагаанд төрөөс ямар нэгэн онцгойлсон татварын хөнгөлөлт, урамшуулал байдаггүй. Хог хаягдлыг бууруулах чиглэлээр төр, хувийн хэвшил, мэргэжлийн байгууллага хоорондын уялдаа холбоо, хамтын ажиллагааны менежмент сул зэрэг асуудлыг нэрлэж болно.

Судалгааны дараагийн бүлгүүдэд эдгээр асуудлыг дэлгэрүүлэн авч үзэх болно.

---

¹⁸ Жижиг, дунд үйлдвэр, үйлчилгээг дэмжих тухай хууль. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/14525>

2. БОДЛОГЫН ҮНЭЛГЭЭ

Бодлогын шинжилгээний гол зорилго нь аялал жуулчлалын салбар, тэр дундаа хоол хүнс, сав баглаа боодлын салбарт төрөөс баримталж буй бодлого, хөгжлийн зорилтууд нь ТЭЗ-ийн хандлага, зарчмуудтай уялдаж буй байдлыг тодорхойлж, тэдгээр ТЭЗ-ийш дэмжих бодлогын зорилтуудыг хэрэгжүүлэх бодлогын механизмууд, тэдгээрийн үр нөлөө, өнөөгийн салбарын нөхцөлд хэр нийцтэй, тохиромжтой байгааг тодорхойлох, судлах замаар шийдвэр гаргагчдад суурь мэдээллийг бүрдүүлж өгөх зорилготой. Ялангуяа хууль, эрх зүй, баримт бичгийн түвшинд орхигдсон асуудлуудыг тодорхойлно. Уг судалгааны үр дүн нь Төслийн бүрэлдэхүүн 3-ийн хүрээнд байгуулагдах Салбарын ногоон хөгжлийн замыг зураг боловсруулах ажлын хэсэг болон үндэсний түвшний бодлогын хэлэлцүүлэг зэрэг төслийн дараагийн үйл ажиллагааг мэдээллээр хангах суурь мэдээлэл болно.

Хүснэгт 6. Бодлогын баримт бичгүүдэд шинжилгээ хийх шалгуур үзүүлэлтүүд

№	Шалгуур үзүүлэлт		Нарийвчилсан хүрээ
1	Хог хаягдалгүй түүхий эд материал, хангамжийн ашиглалт руу шилжих	Нөөцийн хэмнэлт (RE)	1.ТЭЗ стандартад нийцсэн хор нөлөө багатай, дахин ашиглагдах боломжтой (<i>цэвэр, хоргүй, удаан тэсвэрлэдэг, удаан эдэлгээтэй</i>) түүхий эд материал сонгож ашиглахыг шаардсан, уриалсан, дэмжсэн заалтууд
2	Нөөцийн үр ашигтай байдлыг нэмэгдүүлэх		2. Байгаль орчин бохирдохоос сэргийлэх зорилгоор нэгжид (куб мр, хэмжээс, бүтээгдэхүүн, борлуулалтын орлогод) ноогдох органик ба химийн бодис, хог хаягдал, хаягдал ус, цахилгаан, ТЭМ гэх мэтийг бууруулах, норм норматив, цар хүрээг тодорхойлсон эсэх
3	Бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах		3. Нөөцийн хэмнэлт хийх үүрэг хүлээсэн байдал. Жишээ нь: Эрчим хүчний хэмнэлтийн үүрэг хүлээсэн 200 Аж ахуй нэгжид зорилтот салбарт үйл ажиллагаа явуулдаг ААН байгаа эсэх, холбогдох дүрэм, шаардлага
4	Үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжих		1. Богино хугацааны, нэг удаагийн хэрэглээтэй бөгөөд их хэмжээгээр хаягдаж, байгальд шингэдэггүй хэрэглэгдэхүүн, эд материал, бараа бүтээгдэхүүнийг хориглох, импортыг хязгаарлах, татвар ноогдуулах агуулга, заалт, дүрэм. Эсрэгээрээ бат бөх, ухаалаг хийгдсэн олон удаагийн хэрэглээг дэмжсэн бодлогууд (сав баглаа боодол, улавч, ахуйн хэрэглэл гм) 2. Өөр зорилгоор дахин хэрэглэх санаачилга ба дэмжлэг байгаа эсэх (repurpose) 3. Ашиглалтын хугацааг уртасгах чиглэл (Жнь: зорилтот салбарын барилгын дулаан алдагдлыг үнэлэх, дулаалга болон засвар үйлчилгээгээр барилгын насжилтыг сунгах) 4. Дундаа ашиглах, захиалгын болон түрээсийн загварт шилжихийг уриалдаг, эрхзүйн орчныг бүрдүүлсэн эсэх (түрээс, лизинг, үйлчилгээ гм. Жишээ нь: төвлөрсөн тогийн шугамд холбогдох нь зардал, материал өндөртэй тул шугам, цахилгааны трансформаторыг хамтран эзэмших боломж буй эсэх, сэргээгдэх эрчим хүчний өндөр хүчин чадал бүхий дэд бүтцийг бааз хооронд бий болгох төлөвлөгөө буй эсэх)
5	Хог хаягдлыг дахин ашиглах, сэргээх	Бохирдол, хог хаягдлыг бууруулах (Pollution control)	1. Боловсруулалтын болон үйл ажиллагааны хог хаягдлаас урьдчилан сэргийлэх, бохирдол багатай үйлдвэрлэлийг дэмжих - Төв цэвэрлэх байгууламжид нийлүүлэхээс өмнө усны урьдчилсан цэвэрлэх байгууламж барих шаардлагатай ААН зорилтот салбарт үйл ажиллагаа явуулдаг ААН байгаа эсэх, холбогдох дүрэм, шаардлага

			- Агаарын бохирдол өндрөөр үүсгэж буй ААН зорилтот салбарт үйл ажиллагаа явуулдаг ААН байгаа эсэх, холбогдох дүрэм, шаардлага 2. Байгалийн онгон дагшин байдлыг хадгалсан эсэх тал дээр хяналт шалгалт болон харьцуулалт хийдэг эсэх 3. Зорилтот салбарын үйл ажиллагаанаас гарч буй хаягдлыг дахин эдийн засгийн эргэлтэд оруулж буй үйл ажиллагааг дэмжсэн, уриалсан, татварын хөнгөлөлт олгосон, дэд бүтэц логикийг нь дэмжсэн бодлого заалтууд (Жишээ нь: шил лааз хуванцар хаягдлыг дахин боловсруулах үйлдвэрт хүргэх логистик нэгдсэн үйлчилгээг дэмжих, дахин боловсруулах үйлдвэр, тоног төхөөрөмжид тохирсон татварын хөнгөлөлт, урамшуулал) 4. Хоол, хүнс, сав баглаа боодлын хаягдлыг ялгах, цуглуулах менежментийг нэвтрүүлэхийг шаардах, урамшуулах
6	Тойрог эдийн засгийн эрэлт, нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлэх	Ногоон шилжилт (Green Transformation)	<u>Эрэлтийг нэмэгдүүлэх</u> 1. Ногоон төрийн худалдан авалт 2. Зорилтот салбарын оролцогч талууд болон иргэдийн тойрог эдийн засгийн талаарх ойлголт мэдлэгийг дээшлүүлэх 3. Тойрог эдийн засгийг дэмжсэн ногоон санхүүжилтийн бодлого 4. Байгаль орчны нөлөөллийн тайлагнал тогтмол хийх тухай бодлого 5. Тойрог эдийн засгийн зарчмуудыг нэвтрүүлсэнтэй холбоотой үр дүн, нөлөөллийг хэмжиж тайлагнахтай холбоотой бодлого <u>Нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлэх</u> 6. Хаягдлыг баялаг болгох, дахин ашиглах, эцсийн цэгт очиж буй хаягдлыг бууруулах нөлөө үзүүлж буй шинэлэг технологи, арга техник, үйлдвэрлэлийн патент, бүтээгдэхүүн, бизнес загвар буюу старт апп-уудыг дэмжих

2.1. Хөгжил, бодлогын зорилт

Монгол улсын урт хугацааны хөгжийн бодлого болж “Алсын хараа – 2050” Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 5 дугаар сарын 13-ны өдрийн чуулганы нэгдсэн хуралдааны 52 дугаар тогтоолоор батлагдсан бөгөөд үүнд аялал жуулчлал, хүнс хөдөө аж ахуй зэрэг гол салбаруудад хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааг ТХЗ-уудтай нийцүүлэн тодорхойлсон байна. Монгол Улс 2050 онд нийгмийн хөгжил, эдийн засгийн өсөлт, иргэдийн амьдралын чанараар Азид тэргүүлэгч орнуудын нэг болно хэмээн алсын харааг тодорхойлсон уг хөгжлийн бодлогын хүрээнд Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэлийг Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 23 дугаар тогтоолоор баталсан. Үүний дагуу Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг 2020 оны 8 дугаар сарын 28-ны өдөр 24-р тогтоолоор баталсан билээ. Эдгээр хөгжлийг бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгүүдэд 2021-2030 оны хооронд хэрэгжүүлэхээр туссан ногоон хөгжил, тойрог эдийн засгийн агуулгуудыг зорилтот салбаруудаар бүлэглэн дор хураангуйлав.

Хүснэгт 7. Хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдийн ногоон хөгжил, тойрог эдийн засагтай уялдсан гол зорилтууд ба үйл ажиллагаа

Ногоон хөгжил, тойрог эдийн засагтай уялдсан гол зорилтууд ба үйл ажиллагаа			
Хөгжлийн бодлого	Алсын хараа 2050	Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх 5 жилийн үндсэн чиглэл	Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр
Нөөцийн хэмнэлтийн чиглэлд	6.1.1. Экосистемийн үйлчилгээг үнэлэх зохицуулалтыг боловсронгуй болгож үнэлэх, экологи-эдийн засгийн үнэлгээг шинэчлэх, экосистемийн үйлчилгээ, түүний үнэ цэн, ач холбогдлыг олон нийтэд тайлбарлан таниулна. 6.3.1. Усны хэрэглээг бүрэн тоолууржуулж, ус ашиглалтын үр ашиг, хэмнэлтийг сайжруулна. (Усны нөөц ашигласны төлбөр, Ус бохирдуулсны төлбөр) 6.3.4. Хаягдал ус дахин боловсруулах, цэвэрлэсэн усыг дахин ашиглах үйл ажиллагааг дэмжин хөгжүүлнэ.	6.4.4. Хүлэмжийн хийн ялгарлыг 12.3 хувиар бууруулна.	5.1. Байгаль орчныг хамгаалах, байгалийн баялгийг зүй зохистой ашиглаж, дэвшилтэт техник, технологи нэвтрүүлж, хүрээлэн буй орчны бохирдол, доройтлыг бууруулж, иргэдийн эрүүл орчинд амьдрах нөхцөлийг бүрдүүлнэ. 5.1.12. Уур амьсгалын өөрчлөлтийг сааруулах, дасан зохицох, бүтээмжтэй, хүртээмжтэй ногоон хөгжлийн бодлого хэрэгжүүлж, хүлэмжийн хийн ялгарлыг 12.3 хувиар бууруулна. 5.1.3. Усны нөөцийг бохирдол, хомсдолоос сэргийлэх нэгдсэн менежментийг хэрэгжүүлж, нийслэлийн цэвэр усны хангамжийн асуудлыг бүрэн шийдвэрлэж, цэвэрлэсэн болон саарал усыг үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ашиглана.
Бохирдол, хог хаягдлаас сэргийлэх, бууруулах чиглэлд	6.1.5. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн дэд бүтэц, материаллаг баазыг бэхжүүлж, хамгааллын зохистой менежментийг хэрэгжүүлнэ. 6.4.22.Хаягдал бохир ус цэвэрлэх байгууламжийг өргөтгөх, шинээр барьж, стандартын шаардлага хангасан ариун цэврийн байгууламжаар хангагдсан хүн амын тоог нэмэгдүүлнэ.		5.1.2.Хөвсгөл нуурын экосистемийн бохирдлын эрсдэлийн судалгаа хийж, нуурт живсэн машин техникийг татаж гаргах ажлыг олон улсын байгууллагуудтай хамтран зохион байгуулна. 5.1.4.Гэр хороолол болон аялал жуулчлалын бүсэд “Эко жорлон” арга хэмжээг хэрэгжүүлж, хөрсний бохирдлыг бууруулна. 5.1.9.Байгальд ээлтэй, нөөцийн хэмнэлттэй, үр ашигтай хэрэглээ, үйлдвэрлэлийг дэмжиж, хог хаягдлыг дахин боловсруулж, эрчим хүч үйлдвэрлэх, аюултай хог хаягдлыг боловсруулах үйлдвэр байгуулна.
Ногоон шилжилтийн чиглэлд	6.4.1&4.Байгальд ээлтэй, хэмнэлттэй хэрэглээ, үр ашигтай дэвшилтэт ногоон технологи, бохирдол, хаягдлыг бууруулах, нөөцийн хэмнэлттэй байгальд ээлтэй дэвшилтэт техник, технологийг нэвтрүүлж, цэвэр үйлдвэрлэл, хэмнэлттэй	6.4.5.Засгийн газрын ногоон худалдан авалтын эзлэх хувийг нэмэгдүүлж, 20 хувьд хүргэнэ.	

	хэрэглээг эдийн засгийн хөшүүргээр дэмжинэ. 6.4.6.Төрийн худалдан авалтыг ногоон худалдан авалтад үе шаттайгаар шилжүүлж, хувийн хэвшлийг дэмжих тогтолцоог бүрдүүлнэ.		
Хүнс, Сав баглаа боодлын салбарт ТЭЗ-тай уялдсан гол зорилтууд ба үйл ажиллагаа			
Ногоон шилжилтийн чиглэлд	1. Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлд ногоон эдийн засгийн зарчмыг баримтлан уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох, эрсдэл даах чадавхыг бэхжүүлж, даатгал, бүртгэл, мэдээлэлд суурилсан ухаалаг системийг хөгжүүлнэ. 6.4.5.Байгаль орчны менежментийн MNS ISO14000 багц стандарт нэвтрүүлэх, ногоон гэрчилгээ олгох тогтолцоог дэмжин эрчимжүүлж, үйлдвэрлэл, хэрэглээний зөв дадлыг бий болгоно.		3.3.15.Төр, хувийн хэвшлийн түншлэлд тулгуурласан, байгаль орчинд ээлтэй, хүлэмжийн хий багатай ногоон төслүүдийн санхүүжилтийг нэмэгдүүлнэ.
Хог хаягдлын салбарт ТЭЗ-тай уялдсан гол зорилтууд ба үйл ажиллагаа			
Хөгжлийн бодлого	Алсын хараа 2050	Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл	Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр
Бохирдол, хог хаягдлаас сэргийлэх, бууруулах чиглэлд	6.4.2.Үүсэх хог хаягдлыг бууруулах, хог хаягдлыг эдийн засгийн эргэлтэд оруулахад чиглэсэн эко төлбөрийн эрх зүйн зохицуулалтыг бий болгож, хэрэгжүүлнэ. 6.4.19.Хог хаягдлыг эх үүсвэр дээр нь ангилан ялгах ажиллагааг хэвшүүлж, дахин боловсруулах, эрчим хүч гаргах байгаль орчинд хор, нөлөөгүй үйлдвэрийг байгуулна. 9.2.29. Хог хаягдлыг ангилан ачих, цуглуулах, тээвэрлэх үйлчилгээнд технологийн шинэчлэл хийж, стандартыг бий болгох, дахин боловсруулах үйлдвэрт шилжүүлэх, хог хаягдлын	6.4.6. хог хаягдлын дахин боловсруулалтын хэмжээ 27 хувьд хүрнэ. 6.4.7.аймгийн төвүүдийн хог хаягдлын асуудлыг шийдэж, хог дахин боловсруулах үйлдвэрийг барьж байгуулна. 9.2.2.хог хаягдлыг ангилах, цуглуулах, тээвэрлэх үйлчилгээнд технологийн шинэчлэл хийж бохирдол бага ялгаруулах, хог хаягдалгүй хэрэглээг	6.1.9. Улаанбаатар хотын хог хаягдлын менежментийг сайжруулж, гэр хорооллын айл өрхийг үнс хадгалах зориулалтын савтай болгож, дахин боловсруулах бүх төрлийн үйлдвэрийг байгуулна. 6.2.10.Аймаг, сумын төвүүдийн хог хаягдлын асуудлыг шийдвэрлэж, хог боловсруулах үйлдвэрийг үе шаттайгаар байгуулна.

	төвлөрсөн цэгүүдийг цэвэрлэж, нөхөн сэргээнэ. 9.2.31. Дахивар түүхий эдийг дахин боловсруулах жижиг, дунд үйлдвэрүүдийг төрөлжүүлэх, технологийн шинэчлэл хийх, хөгжүүлэх, хаягдалгүй технологи бүхий үйлдвэрлэлийг бий болгоно.	дэмжих тогтолцоотой болгоно.	
Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-тай уялдсан гол зорилтууд ба үйл ажиллагаа			
Нөөцийн хэмнэлтийн чиглэлд	8.2.3. Байгалийн ландшафт, рашаан сувилалд түшиглэсэн амралт, нөхөн сэргээх аялал жуулчлалын цогцолбор байгуулна. 6.1.8. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн нөөц, даацад тулгуурласан эко аялал жуулчлалыг хөгжүүлнэ.		
Ногоон шилжилтийн чиглэлд		8.2.3. Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх төслийг Хөвсгөл, Хэнтий, Архангай, Баян-Өлгий, Увс, Ховд, Завхан зэрэг аймагт хэрэгжүүлж, иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын орлогыг нэмэгдүүлнэ.	3.4.1. Төрөөс аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх бодлогын хүрээнд “Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх төсөл-I”-ийг Хөвсгөл, Хэнтий, “Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх төсөл-II”-ийг Архангай, Баян-Өлгий, Өвөрхангай, Увс, Ховд зэрэг аймагт хэрэгжүүлж, орон нутгийн иргэд, аж ахуйн нэгжийн орлогыг нэмэгдүүлнэ. 3.4.4. Жуулчдын тоог нэг саяд хүргэнэ. 3.4.6. Баян-Өлгий, Увс, Ховд, Өвөрхангай, Архангай, Баянхонгор, Өмнөговь, Дорнод, Завхан аймгуудад аялал жуулчлалын дэд бүтцийг хөгжүүлж, отоглох цэг, авто зам дагуу үйлчилгээний цогцолборуудыг байгуулна.

БЖДБЭ-г дэмжих ТЭЗ-тай уялдсан гол зорилтууд ба үйл ажиллагаа			
Хөгжлийн бодлого	Алсын хараа 2050	Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл	Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр

Ногоон шилжилтийн чиглэлд	4.5.5. Бичил, жижиг, дунд үйлдвэрлэлийг инновацад тулгуурлан хөгжүүлж, бүтээмжийг нэмэгдүүлэх зорилгоор нано, био болон ногоон технологи оюуны бүтээлд тулгуурласан байгаль орчинд ээлтэй органик бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг дэмжиж, хөрөнгө оруулалтын таатай орчныг бүрдүүлнэ. 3.3.17. Төрийн худалдан авалтаар бичил, жижиг, дунд бизнесийг дэмжиж, шаардлагатай түүхий эд, тоног төхөөрөмжөөр хангаж, хэрэгцээтэй хүний нөөцийг бэлтгэн, мэргэжилтэй ажилчдын мэдээллийн сан бүрдүүлнэ. 3.3.20. Бичил, жижиг, дунд бизнест чиглэсэн санхүүгийн урамшуулал, дэмжлэгийг нэмэгдүүлж, эрх зүйн таатай орчныг бүрдүүлнэ. (ААН, төрийн худалдан авалтын гэрээг үндэслэн зээл олгох гм)	Зорилт 4.5. Бичил, жижиг, дунд үйлдвэрлэлийг инновацад тулгуурлан хөгжүүлж, бүтээмжийг нэмэгдүүлнэ: 4.5.2. Бичил, жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн бэлтгэн нийлүүлэлт, борлуулалтын тогтолцоог кластерын зарчмаар хөгжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлнэ	8.3.10. Жижиг, дунд үйлдвэр, бизнес эрхлэгчдэд зориулан санхүүжилтийн шинэ хэлбэрүүдийг нэвтрүүлж, төрөөс бизнес инкубацийн үйлчилгээгээр бойжуулж, жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгчдийн ур чадварыг хөгжүүлэн өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлнэ. 6.2.14. Хөдөө орон нутгийн жижиг, дунд үйлдвэр, аж ахуй эрхлэгчдийн худалдаа, борлуулалтыг дэмжих дэд бүтцийг бий болгон бизнес эрхлэх нэн таатай орчныг бий болгоно.

Өгөгдөл цуглуулалт болон Хяналт, Шинжилгээ ба үнэлгээ

Одоогоор “Алсын хараа-2050” урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн биелэлттэй холбоотой албан ёсны нэгдсэн тайлан, статистик гарч эхлээгүй байгаа бөгөөд дор уг бодлогын баримт бичгийн шалгуур үзүүлэлтүүдээс ТЭЗ шууд хамааралтайг дор зорилтот түвшний хамт харуулав.

Хүснэгт 8. Алсын хараа-2050 бодлогын хэрэгжилтийн ТЭЗ шууд хамаарал бүхий шалгуур үзүүлэлт

№	Шалгуур үзүүлэлт	Хэмжих нэгж	Суурь түвшин (2018 он)	Хүрэх түвшин		
				2025	2030	2050
1	Дахин боловсруулсан хог хаягдлын эзлэх хувь	хувь	7.6	27	40	50
2	Хот, суурин газрын тогтмол цуглуулж, шаардлага хангасан байдлаар устгах хог хаягдлын эзлэх хувь	хувь	25.6	52	64	90
3	Засгийн газрын ногоон худалдан авалтын эзлэх хувь	хувь	-	10	20	50
4	Нэгж ам.долларын дотоодын нийт бүтээгдэхүүнд ногдох дотоодын материалын хэрэглээ	кг/ам.доллар	15	10	6	3

2016 онд батлагдаж, 2020 онд хүчингүй болсон Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030, дунд хугацааны бодлогын баримт бичгийн үр дүнг илэрхийлэх үндсэн 20 үзүүлэлтийн суурь болон зорилтот түвшнийг тодорхойлж өгсөн байдаг. Үүнтэй уялдан Үндэсний статистикийн хороо энэхүү үндсэн 20 үзүүлэлтээс гарах боломжтой үзүүлэлтүүдийг 2015, 2016, 2017 оноор боловсруулан гаргаж олон нийтэд ил тод байршуулсан байдаг¹⁹. Үүнтэй төстэй байдлаар Алсын хараа 2050 бодлогын зорилтын хэрэгжилтийн явцыг тогтмол хэмжиж хянах зохицуулалт байхгүй байгаа хэдий ч Үндэсний Статистикийн Хорооны Байгаль орчин эдийн засгийн дансны системээс тооцсон Алсын хараа 2050 баримт бичгийн 1 шалгуур үзүүлэлт, ТХЗ-ийн зарим үзүүлэлтийг тооцон 2015-2021 оны хувьд доорх байдлаар тайлагнасан байна.

НҮБ-н ТХЗ-д хүрэх нэгэн арга зам нь тойрог эдийн засгийн зарчмуудыг хэрэгжүүлэх байдаг бөгөөд ТЭЗ-н дадлууд ТХЗ-уудын аль зорилтод илүү чиглэж буйг судлах судалгааны үр дүнд ТХЗ 6 (Цэвэр ус ба ариун цэврийн байгууламж), ТХЗ 7 (Цэвэр эрчим хүч), ТХЗ 8 (Зохистой хөдөлмөр ба эдийн засгийн өсөлт) ба ТХЗ 12 (Хариуцлагатай хэрэглээ ба үйлдвэрлэл) нарт ТЭЗ-н дадлуудыг нутагшуулснаар ТХЗ-д хүрч болох тухай дурджээ.²⁰ Иймд ТХЗ 7, 8, 12-той хамааралтай үзүүлэлтүүдийг дорх үлдээж ТЭЗ-н макро эдийн засгийн байдлыг харуулав.

Хүснэгт 9. Алсын хараа 2050, ТХЗ-ийн үзүүлэлтийг тооцоолол

Ангилал	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ТХЗ 7.2.1 Нийт эрчим хүчний эцсийн хэрэглээнд сэргээгдэх эрчим хүчний эзлэх %	0.14	0.11	0.08	0.08	0.08	0.18	0.18
ТХЗ 7.3.1 ДНБ, анхдагч эрчим хүчээр хэмжсэн эрчим хүчний үр ашиг, Гж/сая.төг	32.6	43.5	56.4	55	57.3	43.7	38.5

²⁰ https://circulareconomy.europa.eu/platform/sites/default/files/3228_brochure_sdg_-_hch_cmyk_a4_portrait_-_0520-012.pdf

ТХЗ 8.4.2 ДНБ-д ногдох материалын дотоодын хэрэглээ, кг/мянган төг	9.6	10.1	9.6	8.9	8.6	9	9
ТХЗ 12.2.2 Нэг хүнд ногдох материалын дотоодын хэрэглээ, тонн	74.3	77.6	76	74.4	74.9	74	74.6
НХҮ: Эрчим хүчний багтаамж, гж/сая төг	9.96	9.99	10.5	11.11	11	10.89	11.38
ТХЗ 8.4.2 Нэг хүнд ногдох материалын дотоодын хэрэглээ, тонн	74.3	77.6	76	74.4	74.9	74	74.6
ТХЗ 8.4.2 Материалын дотоодын хэрэглээ, сая тонн	220.2	234.7	235.4	234.9	239.2	238.7	245
ТХЗ 12.2.2 ДНБ-д ногдох материалын дотоодын хэрэглээ, кг/мянган төг	9.6	10.1	9.6	8.9	8.6	9	9
ТХЗ 12.2.2 Материалын дотоодын хэрэглээ, сая тонн	220.2	234.7	235.4	234.9	239.2	238.7	245
Алсын хараа 2050: Нэгж ам.долларын ДНБ-д ногдох материалын дотоодын хэрэглээ, кг/ам.дол	18.9	21.1	20.5	17.8	16.8	17.9	16

Мөн Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл ба Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн үйл ажиллагааны хэрэгжилттэй холбоотой нэгдсэн тайлан мэдээ одоогоор гараагүй бөгөөд зарим салбарын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас (Жишээ нь Сангийн яам, Эдийн засаг хөгжлийн яам гэх мэт) өөрийн салбарт хамаарах тухайн жилийн зорилт үйл ажиллагааны хэрэгжилтэд үнэлэлт, тайлбар өгсөн байдаг.

Шигтгээ 1. Ногоон хөгжлийн бодлого

Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэлд заасан “Ногоон хөгжлийн бодлого”-ын хүрээнд 20 төсөл, арга хэмжээний биелэлтэд хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийхэд дунджаар 67.0 хувьтай, “Бодлогын баримт бичгийн хэрэгжилт, захиргааны байгууллагын үйл ажиллагаанд хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийх нийтлэг журам”-ын 6.2.3.3-т заасны дагуу “эрчимжүүлэх шаардлагатай” байна.

Эдийн засаг хөгжлийн яамны 2022 оны Хяналт шинжилгээ үнэлгээ, дотоод аудитын тайлан²¹

²¹ 2021-2025 таван жилийн үндсэн чиглэл (med.gov.mn)

2.2. ТЭЗ-н бодлогын зорилтыг хэрэгжүүлэх хууль эрх зүй, бодлого, зохицуулалтын орчин ба хэрэгсэл

2.2.1. Салбар дундын бодлогын орчин

2.2.1.1. Баримт бичгийн судалгаа

Эрүүл мэндээ хамгаалж, эдийн засгаа сэргээх арван их наядын цогц төлөвлөгөө ба Ногоон худалдан авалт

2021 оны 2-р сарын 17-ны өдөр Монгол улсын засгийн газрын 42-р тогтоолоор Эрүүл мэндээ хамгаалж, эдийн засгаа сэргээх арван их наядын цогц төлөвлөгөөг²² КОВИД-19 халдварын цар тахлаас урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх, нийгэм, эдийн засагт үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг бууруулах зорилгоор баталсан бөгөөд тус төлөвлөгөө нь иргэдийн эрүүл мэндийг хамгаалах, эдийн засгаа сэргээх гэсэн 2 дэд бүлэг бүхий нийт 56 зорилтыг дэвшүүлсэн байна. Судалгааны зорилтот салбарт нийцэж буй зорилт, хэрэгжүүлэх арга хэмжээ дор хураангуйлав.

Салбар	Аялал жуулчлал	БЖДБЭ	Ногоон худалдан авалт
Зорилт	Бизнес эрхлэгчдийн санхүүгийн хүндрэл арилж, үйл ажиллагаа нь тогтворжиж, зочлох үйлчилгээний салбарын хүний нөөцийн чадавх сайжирч, үйлчилгээний чанар, нэр төрөл нэмэгдэх, Монгол Улсыг гадаад улсад сурталчлах сурталчилгааны ажлыг эрчимжүүлэх, зорилтот зах зээлийг судлах, аялал жуулчлалын салбарт нэмүү өртөг шингээсэн бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний нэр төрөл нэмэгдэх нөхцөл бүрдэнэ.	Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгч болон бичил үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэгчид 1,000 гаруй иргэн, ААН-д хөнгөлөлттэй зээл олгох зорилттой. Зээлд хамрагдагчдын 50 хувь нь эмэгтэйчүүд байна.	Нийт худалдан авалтад төрөөс хийгдсэн дотоодын бараа бүтээгдэхүүн, ногоон худалдан авалтын хэмжээ нэмэгдсэн байна.
Хэрэгжүүлэх арга хэмжээ	Тус салбарт үйл ажиллагаа эрхлэгчдэд арилжааны банкны эх үүсвэрээс 55.0 тэрбум төгрөгийн зээлийг 2 жилийн хугацаатай олгох бөгөөд Засгийн газраас зээлийн нийт хүүгийн 7.0 нэгж хувийг хариуцан төлнө.	Цар тахлын үеийн эхний 6 сард Хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих сангаас 20.0 хүртэл сая төгрөг, Дэлхийн банкны төслөөс нийт 7.4 тэрбум төгрөгийг жилийн 7.56 хувийн хүүтэй зээл 2024 он хүртэл олгоно. Цаашид жилийн 11 хувийн хүүтэй, 24 сарын хугацаатай зээл олгоно.	Чанарын стандартын шаардлага хангасан, тохирлын баталгаатай дотоодын бараа бүтээгдэхүүнийг төрийн худалдан авалтаар дэмжих арга хэмжээ авч хэрэгжүүлнэ.

“Алсын хараа-2050”-д төрийн худалдан авалтыг ногоон худалдан авалтад үе шаттайгаар шилжүүлэхээр заасныг Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэлд Засгийн газрын ногоон худалдан авалтын эзлэх хувийг нэмэгдүүлж, 20 хувьд хүргэнэ гэсэн тодорхой зорилтыг дэвшүүлжээ. Төрийн худалдан авах ажиллагаа “Төрийн болон орон нутгийн өмчийн хөрөнгөөр бараа, ажил,

²² Эрүүл мэндээ хамгаалж, эдийн засгаа сэргээх арван их наядын цогц төлөвлөгөө. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16160842294411>

үйлчилгээ худалдан авах тухай хууль”²³-иар зохицуулагдах бөгөөд энэ хууль нь Монгол Улсын Үндсэн хууль, Иргэний хууль, Мэдээллийн ил тод байдал ба мэдээлэл авах эрхийн тухай хууль, Шилэн дансны тухай хууль, энэ хууль болон тэдгээртэй нийцүүлэн гаргасан хууль тогтоомжийн бусад актаас бүрдэнэ.

Тус хуулийн 2019 оны 3 сард батлагдсан нэмэлт өөрчлөлтөд ногоон худалдан авалт гэсэн ойлголтыг доорх байдлаар тодорхойлсон байна.

5.1.28. “ногоон худалдан авах ажиллагаа” гэж эрчим хүч, байгалийн нөөцийн хэмнэлттэй, эдийн засгийн үр ашигтай хэрэглээний тогтвортой байдлыг хангах, байгаль орчин, хүний эрүүл мэндэд сөрөг нөлөөгүй, хүлэмжийн хийн ялгарал болон хаягдал багатай, уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох, ногоон орчныг бүрдүүлэхэд чиглэсэн бараа, ажил, үйлчилгээний худалдан авах ажиллагааг хэлнэ.

Мөн түүнчлэн, худалдан авах бараа, ажил, үйлчилгээний техникийн үзүүлэлт буюу техникийн тодорхойлолтыг захиалагч бэлтгэхдээ дараах шаардлагын хангасан байхаар заасан байна.

11.1.1. тухайн бараа, ажил, үйлчилгээг гадаад шинж чанарын үзүүлэлтээр бус, зориулалт, эрчим хүч, байгалийн нөөцийн хэмнэлттэй, эдийн засгийн үр ашигтай хэрэглээ, ашиглалт, чанарын түвшин, техникийн болон тухайн бараа, ажил, үйлчилгээ нь байгаль орчин, хүний эрүүл мэндэд сөрөг нөлөөгүй, хүлэмжийн хийн ялгарал болон хаягдал багатай, ногоон орчныг бүрдүүлэхэд чиглэсэн шалгуур үзүүлэлтээр тодорхойлох;

Шигтгээ 2. Ногоон худалдан авалт

Сангийн яам, БОАЖЯ нь НҮБ-ын Ногоон эдийн засгийн төлөөх түншлэлийн дэмжлэгтэйгээр Тогтвортой худалдан авалтын төсөл хэрэгжүүлсэн. Уг төслийн хүрээнд Засгийн газрын худалдан авалтын үйл ажиллагааны өнөөгийн байдалд үнэлгээ өгөх, хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах санал боловсруулах, голлох бараа бүтээгдэхүүний судалгаа, мөн Засгийн газрын тогтвортой худалдан авалтыг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны төлөвлөгөө боловсруулжээ. Энэ төлөвлөгөө батлагдаагүй юм.

Монгол улсын тогтвортой хэрэглээ үйлдвэрлэлийн хэрэгжилт, Свич Эйшиа хөтөлбөрийн тайлан

Ногоон худалдан авалтын орчин тодорхой хэмжээнд бүрдэж буй хэдий ч 2022 онд нийтэлсэн Төрийн худалдан авах ажиллагааны газрын үйл ажиллагааны стратеги төлөвлөгөөнд тогтвортой болон ногоон худалдан авалттай холбоотой зорилт болон үйл ажиллагааны стратеги тусаагүй байна.²⁴

Түүнчлэн, Сангийн яамны хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгийн тайланд²⁵ ногоон худалдан авалтыг 20% хүргэх зорилттой холбоотой индикаторыг хэмжиж тайлагнаагүй бөгөөд бичгийн цаас, принтерийн хор болон хөнгөн бетон блокны ногоон худалдан авалтын шалгуур үзүүлэлтийг бэлтгэж цахим системд байршуулж, олон нийтэд нээлттэй мэдээлсэн гэжээ. Гэвч, тус шалгуур үзүүлэлтүүд төрийн худалдан авах ажиллагааны цахим системд олдоогүй²⁶. Цаашлаад, тус тайланд “2022 онд худалдан авсан бараа, ажил, үйлчилгээний Төсвийн Ерөнхийлөн Захирагч нарын тайланд үндэслэн ногоон худалдан авах ажиллагааны хэрэгжилттэй холбогдох мэдээллийг гаргах болно.” гэжээ. Сангийн яамны худалдан авах ажиллагааны газар төрийн ногоон худалдан авалтыг дэмжих зорилгоор 11 бүтээгдэхүүнд ногоон шалгуур үзүүлэлтүүд гаргаж буй бөгөөд тус журам шинэчлэн батлагдаагүй тул энэ талаар дэлгэрэнгүй мэдээлэл өгөх боломжгүй байна гэж мэдэгдлээ.

²³ Төрийн болон орон нутгийн өмчийн хөрөнгөөр бараа, ажил, үйлчилгээ худалдан авах тухай хууль. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=493>

²⁴ Төрийн худалдан авах ажиллагааны газрын үйл ажиллагааны стратеги. Холбоос: <http://www.spa.gov.mn/n/420>

²⁵ Сангийн яамны хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгийн тайлан. Холбоос: <https://mof.gov.mn/files/uploads/article/>

²⁶ Төрийн худалдан авах ажиллагааны цахим систем. Холбоос: <https://www.tender.gov.mn/mn/rules/list>

Иймд уг бодлого нь ТЭЗ-г дэмжих хэрэгсэл болох боломжтой ч одоогоор шалгуур үзүүлэлтүүд тодорхойгүй, зохицуулалтын орчин хараахан бүрдээгүй байна.

Байгаль орчны зорилтот хөтөлбөр

Монгол Улсын Их Хурлаар 2020 онд шинэчилсэн найруулгаар баталсан Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хуулиар дунд хугацааны буюу 10 жилийн хугацаанд хэрэгжих хөгжлийн 7 зорилтот хөтөлбөртэй байхаар зохицуулсан ба үүний нэг нь Байгаль орчны зорилтот хөтөлбөр юм. Эдийн засаг, хөгжлийн сайдын 2022 оны 5-р сарын 13-ны өдрийн А/38 дугаар тушаалаар Байгаль орчны зорилтот хөтөлбөрийн төсөл боловсруулах үүрэг бүхий дэд ажлын хэсгийг байгуулж 7-р сарын 4-ны өдөр хөгжлийн 7 зорилтот хөтөлбөрийг УИХ-д өргөн мэдүүлсэн байна.²⁷ Энэхүү зорилтот хөтөлбөр нь бүхэлдээ ТЭЗ-н үндсэн 3 зарчмуудтай нийцэж буй бөгөөд одоогоор Эдийн засаг хөгжлийн яамнаас бусад зорилтот хөтөлбөрийн хамт уялдуулан, сайжруулсны дараа өргөн барихаар хүлээгдэж байна.

Хүснэгт 10. Байгаль орчны зорилтот хөтөлбөрийн зорилт, үйл ажиллагаа

Зорилго, зорилт, үйл ажиллагаа	Шаардагдах хөрөнгийн хэмжээ (сая.төгрөг)	Шалгуур үзүүлэлт	Хэмжих нэгж	Суурь	Зорилтот түвшин	
				2022 он Түвшин	2025 он (5 жил)	2030 он (10 жил)
Зорилго 1. Анхдагч экосистемийн тэнцвэрт байдлыг хадгалж, үр өгөөжийг нэмэгдүүлнэ.	177,273.0	Байгаль орчны гүйцэтгэлийн индекс	Оноо	29.6	58.0	59.0
		Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн өгөөж/жилд	Тэрбум төгрөг	289,000	372,000	413,000
Зорилго 2. Байгалийн нөөц баялгийг нөхөн сэргээж, хомсдолыг бууруулан зохистой ашиглалтыг бий болгоно.	8,949,139.8	Ойгоор бүрхэгдсэн талбайн эзлэх хувь	Хувь	7.9	8.7	9.0
		Цөлжилтийн нэн хүчтэй, хүчтэй зэрэглэлд өртсөн газрын нийт газар нутагт эзлэх хувь	Хувь	23.3	22.5	21.3
Зорилго 3. Усны нөөцийг хамгаалж, хэмнэлттэй, үр ашигтай хэрэглээг нэмэгдүүлнэ.	132,555.0	Ашигласан усны хэмжээ	Сая шоо метр	594.8	600.0	650.0
		Эргүүлэн болон дахин ашигласан усны хэмжээ	Хувь	10.0	15.0	30.0
Зорилго 4. Агаар, ус, хөрсний бохирдлыг бууруулна.	7,360,747.3	Агаарын чанарын стандартаас давсан бохирдолтой хот суурин газар	Тоо	8.0	6.0	0.0
		Усны чанарын индексээр маш	Тоо	3.0	2.0	1.0

²⁷ "Байгаль орчны зорилтот хөтөлбөрийн төсөл боловсруулах үүрэг бүхий Дэд ажлын хэсгийн ээлжит хуралдаан боллоо", МҮОНТ-н мэдээлэл. Холбоос: <https://www.mnb.mn/j/266238>

зонхилж буй бөгөөд агаар сэлгэлт, халаалтын зориулалт бүхийн тоног төхөөрөмжүүд ба зорилтот салбарт шууд хамааралтай 1 тоног төхөөрөмж буюу хог хаягдлыг 10000C-ээс дээш хэмд бүрэн шатаах зуух орсон байна. Иймд уг бодлого нь ТЭЗ-н ногоон шилжилтийг дэмжих эдийн засгийн хэрэгсэл юм.

Жижиг, дунд үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэгчийн бодлого

Нийслэлийн нутаг дэвсгэрт худалдаа, үйлчилгээ эрхлэх нийтлэг журмын³² зах, худалдааны төв эрхлэх бол "Байгаль орчинд нөлөөлөх ерөнхий үнэлгээний дүгнэлт" шаарддаг. Мөн худалгаа үйлчилгээнд байгаль орчинд ээлтэй техник технологи, инновац нэвтрүүлсэн тохиолдолд бодлогоор дэмжиж шагнал урамшуулалд хамруулах талаар оруулсан.

Түүнчлэн Жижиг, дунд үйлдвэр, үйлчилгээг дэмжих тухай хуульд³³ ЖДҮ, үйлчилгээ эрхлэгч байгаль орчинд хортой технологи, материал хэрэглэсэн, экологийн хохирол учруулсан нь тогтоогдсон бол ЖДҮ, үйлчилгээ эрхлэгчийн бүртгэлээс хасах болон техник, технологийн дэвшлийг дамжуулах, нутагшуулах, шинжлэх ухаан, технологийн судалгааны үр дүнг үйлдвэрлэлд нэвтрүүлэхэд төрөөс дэмжлэг үзүүлэх, ингэхээ цар хүрээ, хөгжлийн үе шат, бүс нутгийн хөгжилд үзүүлэх нөлөө, гадаад зах зээлд нэвтрэх чадамжийг харгалзан үзэх талаар заасан байдаг.

Үүнээс дүгнэвээс ЖДҮ, үйлчилгээ эрхлэгчдийн бодлогод ТЭЗ-г дэмжих заалт, хэрэгсэл цөөн дурдагдсаныг харж болно. Монгол Улсаас НҮБ-д тайлагнадаг "Үндэсний сайн дурын илтгэл"-д үйлдвэрлэл, үйл ажиллагаанаас байгаль орчинд үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг бууруулах тал дээр сүүлийн жилүүдэд ахиц дэвшил гаргаагүй байна гэж тусгасан. Эдийн засаг, бизнесийн үйл ажиллагааны байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийг ДНБ-ий нэгжид ноогдох нүүрстөрөгчийн ислийн ялгарал, үйлдвэрлэлийн нэмүү өртөгт ноогдох нүүрстөрөгчийн давхар ислийн ялгаруулалт, түлшний шаталтаас үүссэн нүүрстөрөгчийн давхар ислийн ялгаруулалт гэсэн гурван үзүүлэлтээр хэмжихэд 2015 оноос хойш гурван үзүүлэлт гурвуулаа нэмэгдсэн буюу байгаль, цаг уурын өөрчлөлтөд үзүүлэх сөрөг нөлөө нэмэгдсэн байна³⁴.

Зураг 6. Нүүрстөрөгчийн давхар ислийн ялгаралт

³² Нийслэлийн нутаг дэвсгэрт худалдаа, үйлчилгээ эрхлэх нийтлэг журам. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16530546492421>

³³ Жижиг, дунд үйлдвэр, үйлчилгээг дэмжих тухай хууль. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/14525>

³⁴ Монгол Улс: Үндэсний сайн дурын илтгэл 2021

Жижиг, дунд үйлдвэрийг дэмжих санхүүжилт

Экспортыг нэмэгдүүлж, импортыг орлох бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг дэмжин өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх, инновацыг дэмжих, шинээр бизнес эхлүүлэх болон ажлын байр бий болгох, нэмэгдүүлэх зорилгоор жижиг, дунд үйлдвэр, үйлчилгээ эрхлэгчдэд Жижиг, дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх сангаас шууд болон арилжааны банкаар дамжуулан 3% хүүтэй, 5 хүртэл жилийн хугацаатай, байгууллагын ангиллаас хамааран 100 сая-аас 2.5 тэрбум төгрөг хүртэлх зээл олгох³⁶ 2022 оны байдлаар нийт 20 гаруй тэрбум төгрөг дүнтэй 156 зээл олгогдож, 1,043 ажлын байр бий болсон нь 2019 оныхтой харьцуулахад 2 дахин бага үзүүлэлт юм.

Энэхүү БЖДБЭ-г дэмжих бодлого болон тавигдах шаардлагад ТЭЗ-г дэмжих заалтууд ороогүй байна.

2.2.1.2. Бүс нутгийн болон үндэсний санаачилга ба төсөл хөтөлбөрүүд**Агаар Орчны Бохирдлыг Бууруулах Үндэсний Хөтөлбөр³⁷**

2017 онд Засгийн газрын 98-р тогтоолоор батлагдсан Агаар, орчны бохирдлыг бууруулах үндэсний хөтөлбөр нь “хот, суурин газрын агаар, ус, хөрсний бохирдлыг бууруулж, хог хаягдлын зохистой менежментийг хэрэгжүүлэх” Засгийг газрын төлөвлөгөөнд заасан зорилтыг хангахад чиглэжээ. Тус хөтөлбөрийн хүрээнд агаарын бохирдол, хөрсний бохирдол ба хог хаягдлын бохирдлыг бууруулахтай холбоотой арга хэмжээнүүдийг хэрэгжүүлэх тухай заасан бөгөөд 2 үе шаттай хэрэгжиж хэрэгжилтийг дүгнэх шалгуур үзүүлэлтүүдийг заасан байдаг. Хөтөлбөрийн хэрэгжүүлэх арга хэмжээг агаарын бохирдол, хөрсний бохирдол болон хог хаягдалтай холбоотой үйл ажиллагаагаар үндсэн 3 хэсэгт хувааж болно. Хэдийгээр энэхүү хөтөлбөр нь үндэсний хөтөлбөр гэж батлагдсан боловч ихэнх үйл ажиллагааг хот суурин газар, өрхийн түвшинд хэрэгжүүлэхээр заасан тул зорилтот салбар ба аж ахуй нэгжид хамаарах арга хэмжээнд тусгагдсан ажлуудыг дор хураангуйлав.

Агаарын бохирдолтой холбоотой арга хэмжээнд нийт төсвийн дийлэнхийг зарцуулдаг. Агаарын бохирдол их хэмжээгээр ялгаруулж агаарын бохирдлын томоохон суурин эх үүсвэр ашиглах зөвшөөрөл эзэмшигч нь энэхүү судалгааны зорилтот салбарын байгууллагуудад үл хамаарч байсан тул судалгааны хүрээг үүгээр дуусгав.

Хөрсний бохирдолтой холбоотой заалтуудаас ААН-н үйл ажиллагааны шууд хамааралтай заалт байхгүй боловч хөтөлбөрийн хөнгөлөлттэй ногоон зээлийн сангаас ААН, байгууллагууд хөрсний бохирдлыг бууруулахтай холбоотой зээлийг авч байна.

Хог хаягдалтай холбоотойгоор (4.2.11) ашиглалтаас гарсан сав, баглаа боодол, зай хураагуур, аккумулятор, өдрийн гэрлийн шил, элэгдсэн дугуй, ажилласан тос зэрэг хог хаягдлыг үйлдвэрлэгч, импортлогч, борлуулагч нь хариуцаж эргүүлэн татах зохицуулалт болон тэдгээр хаягдлыг дахин боловсруулж бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэсэн тохиолдолд олгох урамшууллын тогтолцоог бий болгох ба (4.2.14.) үйлдвэрлэл, үйлчилгээнээс үүссэн орчны бохирдол, хог хаягдлыг бууруулах, байгальд ээлтэй, дэвшилтэт техник, технологи нэвтрүүлэх, байгалийн нөөцийг хэмнэлттэй, үр ашигтай ашиглахад чиглэсэн стандартуудыг шинэчлэн тогтоож мөрдүүлэх гэсэн заалтууд багтсан.

³⁵ International Energy Agency. Холбоос: <https://www.iea.org/>

³⁶ <https://ikon.mn/n/2kqw>

³⁷ Агаар Орчны Бохирдлыг Бууруулах Үндэсний Хөтөлбөр. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/12588/2/207779>

Хөтөлбөрийн хүрээнд жил бүрийн үйл ажиллагааны төлөвлөгөөг Агаар Орчны Бохирдлыг Бууруулах Үндэсний Хороо (АОББҮХ)-ны тогтоолоор баталж хороо өөрөө хэрэгжилтийг удирдан зохион байгуулах, хяналт тавих үүрэгтэй бөгөөд жил бүр хэрэгжилтийн тайланг Засгийг газарт тавина гэж заасан байдаг.

Ил тод байршуулсан АОББҮХ-ны 2019 оны төлөвлөгөөнд³⁸ нийт 77 тэрбум төгрөгийг төсөвлөснөөс 73 тэрбум төгрөг агаарын бохирдлыг бууруулах үйл ажиллагаанд төлөвлөгдсөнийг харахад хөрсний болон хог хаягдлаас үүдэлтэй орчны бохирдлын чиглэл авч хэрэгжүүлсэн арга хэмжээ бага байна. Тус хорооны 2021 оны ажлын гүйцэтгэлд БОАЖЯ-ны хяналт шинжилгээ үнэлгээний газраас дотоод аудит хийсэн тайланд агаарын бохирдлыг бууруулах чиглэлд цахилгааны шөнийн тарифын хөнгөлөлт, сайжруулсан түлшний үйлдвэрлэлд дэмжлэг үзүүлэх, дулааны станцын болон нам даралтын зууханд утаа шүүгч суурилуулах гэх мэт үйл ажиллагаанд ойролцоогоор 51.5 тэрбум төгрөг зарцуулсан байна. Харин хөрсний бохирдол ба хог хаягдлын чиглэлд тус бус 1 тэрбум ба 5.3 тэрбум төгрөгийг зарцуулсан байсан бөгөөд эдгээр нь аюултай хог хаягдлыг түр хадгалах агуулахын барилга нийт 6 аймагт барих болон хөрсөнд нэвчдэггүй сайжруулсан ариун цэврийн байгууламжаар 2850 өрхийн нүхэн жорлонг шинэчлэх ажил байв³⁹.

---

38 Үндэсний хорооны ажлын төлөвлөгөө батлах, гишүүдэд чиглэл өгөх тухай » Нийслэлийн агаар, орчны бохирдолтой тэмцэх газар (ub.gov.mn)

39 АОББҮХ-ны 2021 оны гүйцэтгэлд хяналт шинжилгээ үнэлгээний газраас аудит хийсэн тайлан. Холбоос: Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам (met.gov.mn)

Хүснэгт 12. ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл- Ногоон зээлийн сан

Энэхүү хөтөлбөрт тойрог эдийн засгийг дэмжих нэгэн чухал бөгөөд БЖДБЭ нарт хүртээмжтэй хэрэгжиж буй үйл ажиллагаа багтсан нь 4.2.17.-т заасан “Ногоон зээлийн сан” бөгөөд тус үйл ажиллагааны зорилго нь иргэд, хувийн хэвшлийн аж ахуйн нэгж байгальд ээлтэй, агаар, орчны бохирдол болон дулааны алдагдлыг бууруулах, эрчим хүчний хэмнэлттэй бүтээгдэхүүн, цахилгаан халаагуур худалдан авахад дэмжлэг үзүүлэх, хүү багатай зээлийн бүтээгдэхүүн санал болгох юм. Нөгөө талаас агаар орчны бохирдлыг бууруулахад санхүүжилтийн зөв шийдлийг бий болгох хэрэгцээг хангах чухал алхам гэж үзэж болохоор байна.

Хөнгөлөлттэй зээлийг олгох санхүүгийн байгууллагыг сонгоход Монгол банк ба агаар орчны бохирдлыг бууруулах хөтөлбөрийн ажлын хэсэг хамтран ажиллаж Хаан Банк, Хас Банк, Төрийн Банктай гэрээ хийх, ногоон зээлээр олгох бүтээгдэхүүний жагсаалт, хөнгөлөх буюу төсвөөс төлөх хүүгийн хэмжээ зэргийг тодорхойлж АОББҮХ-ны ээлжит хурлаар шийдвэрлэгдсэн байдаг. Татаас олгох гэрээ 1 жилийн хугацаатай, жил бүрийн 11-12 сард дуусдаг. Гэрээ дуусгавар болсны дараа төсвийн тухай хуулийн дагуу 12-р сардаа багтаан татаасыг төрийн санд эргүүлэн татдаг бөгөөд гэрээ сунгах үйл ажиллагаа дараах оны 01 сараас эхэлдэг байна. 2021 онд татаас олгогдсон хугацааг буюу иргэд, ААН-д зээл авах боломжит хугацаа 5 сар (4-5 сар, 8-10 сар) үргэлжилсэн бөгөөд харин 2022 оны хувьд 6-р сард санхүүжилт хийгдсэнээр 12 сар хүртэл 7 сарын турш үргэлжилжээ.

Энэхүү хөтөлбөрт 2019 онд 3 тэрбум, 2021 оноос эхлэн 2 тэрбум орчин төгрөгийг улсын төсвөөс төсөвлөж, 2022 оны байдлаар иргэнд зориулсан 12 төрлийн, ААН-д зориулсан 22 төрлийн зээлийн бүтээгдэхүүнийг санал болгож тасралтгүй 4 жил тогтвортой үргэлжилсэн байна.

Био жорлон, бага оврын цэвэрлэх байгууламж гэх мэт хөрсний бохирдлыг бууруулах зээл нь жилийн 2%-н хүүтэй олгогддог бөгөөд 2022 оны байдлаар 24 иргэн, 1 аж ахуй нэгж бага оврын цэвэрлэх байгууламж, 13 иргэн био жорлонгийн зээл авсан байна.⁴⁰ Бусад зээлийн хувьд ААН жилийн 8%, иргэд 3% хүүтэйгээр олгож буй бөгөөд олгогдсон зээлийн тоо, үр дүнгийн талаарх мэдээлэл нэгтгэгдэн тайлагнагдаагүй байна. 2021 оны ногоон зээлийн сангийн гүйцэтгэл доорх байдалтай байв.

Хүснэгт 13. 2021 оны ногоон зээлийн хөтөлбөрийн үр дүн

2021 оны ногоон зээлийн хөтөлбөрийн үр дүн	
Нийт зээлийн дүн (сая төг)	4,823
Зээлдэгчийн тоо	353
Хүүгийн татаас (сая төг)	1,140
Дундаж зээлийн дүн (сая төг)	56

Уг ногоон зээлийн хүүгийн хөнгөлөлт нь ТЭЗ-н ногоон шилжилтийг дэмжиж буй эдийн засгийн хэрэгсэл юм.

2.2.1.3. Зохицуулалтын орчинд хийсэн шинжилгээ

Давуу тал	Сул тал
Байгаль орчинд ээлтэй дэвшилтэт арга, технологи нэвтрүүлсэн иргэн, ААН, байгууллагыг урамшуулах журмыг баталж Ногоон гэрчилгээ, Эко тэмдэг олгох санаачилга эхэлж, тодорхой үр дүнд хүрсэн. Байгалийн нөөцийг хэмнэлттэй ашиглах, орчны бохирдол, хаягдлыг багасгах, байгальд ээлтэй 59 төрлийн техник, тоног төхөөрөмжийн жагсаалтыг баталж татварын хөнгөлөлт олгож байна.	Бизнес болон хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих чиглэлд урт болон дунд хугацааны баримт бичгүүдэд ногоон хөгжлийг бодлогыг дэмжсэн тусгайлсан заалт тусгагдаагүй, хөнгөлөлттэй зээл болон инновац, байгальд ээлтэй дэвшилтэт техник, технологийг дэмжих гэсэн агуулга туссан.
Бодлогын дутагдаж буй асуудлууд	

40 Эх сурвалж: Жорлон чуулган, 2023

Байгаль орчны зорилтот хөтөлбөрт ТЭЗ-г дэмжсэн агуулгууд цогц байдлаар орсон хэдийн ч өнөөг хүртэл батлагдаагүй байгаа нь ТЭЗ-г дэмжсэн салбарын үйл ажиллагаа хойш татаж байна.

АОББҮХ - н үйл ажиллагааны тайлан мэдээлэл ил тод биш (2020-23 жилийн төлөвлөгөө, засгийн газарт тайлагнасан хэрэгжилтийн тайлан ба 2019 онд дууссан 1-р үе шат нь хэрэгжилтийн үнэлгээний тайлан гэх мэт)

Жижиг, дунд үйлдвэрийг дэмжих бодлого болон эдийн засгийн хэрэгсэл буюу хөнгөлөлтэй зээл хэрэгжиж буй боловч БЖДБЭ нарыг ТЭЗ-н дадлуудыг хэрэгжүүлэхэд шат дараатай дэмжсэн (ногоон үйлдвэрлэл, хог хаягдлын менежмент гм) хөшүүрэг байхгүй байна.

2.2.1.4 Дүгнэлт ба Зөвлөмж

Тайлангийн энэ хэсэгт салбар дундын, тэр дундаа ТЭЗ, ногоон хөгжилтэй уялдаж болох бодлого болон хуулийн орчин, зохицуулалтын журмуудыг авч үзлээ.

- АОББҮХ-н хүрээнд хэрэгжиж буй хүүгийн татаастай ногоон зээлийн сангийн ногоон зээлийн нөлөөллийн үр дүн, статистикийг нэгтгэн гаргаж ил тод тайлагнах; ногоон зээлийг хүртээмжийг нэмэгдүүлж, олгох арилжааны банкуудыг нэмж өрсөлдөөнийг нэмэгдүүлэх, шаардлага хангасан цөөн ББСБ-уудаар дамжуулан олгох боломжийг судлах; ногоон зээлийн татаасны сангийн тогтвортой үйл ажиллагааг хангах, санхүүжилтийн дүнг нэмэгдүүлэхэд бусад эх үүсвэрүүдийг ашиглах боломжийг судлах,
- Хөгжлийн баримт бичгүүдэд тусгагдсан ногоон худалдан авалтыг 20% хүргэх зорилтыг хэрэгжүүлэхэд тогтвортой буюу ногоон худалдан авалтын удирдамж эсвэл журам, үйлчилгээ болон бараа худалдан авах жижиг баримт бичигт ногоон бүтээгдэхүүний шалгуур үзүүлэлтийг бэлтгэх, үүнийг салбарын экспертүүд болон иргэний нийгэм, хувийн хэвшлийн оролцоотой гаргах,
- Зах зээлийн зарчимд нийцсэн, үндэсний ба олон улсын стандартаар зохиогдсон, салбарын оролцогч нар хүлээн зөвшөөрсөн, ил тод нээлттэй үнэлж тайлагнадаг ногоон шошгожуулалтын экосистемийн бүрдүүлэхэд хувийн хэвшил, мэргэжлийн холбоод, иргэдтэй хамтран ажиллах.

2.2.2. Аялал жуулчлалын салбарын бодлогын орчин

2.2.2.1. Баримт бичгийн судалгаа

Монгол улсыг гадаадад сурталчлан таниулах, соёлын болоод аялал жуулчлалын салбарын үйл ажиллагааг сэргээх, эдийн засгийг сайжруулах, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх зорилготойгоор Монгол Улсын Засгийн газар 2023-2024 оныг “Монголд зочлох жил”⁴¹ болгон зарласан билээ. Аялал жуулчлалыг салбарын эдийн засгийн тэргүүлэх чиглэлүүдийг нэгээр тодорхойлох, аялал жуулчлалын багц хуульд өөрчлөлт оруулах, тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх төслийг хэрэгжүүлэх гэх мэт олон талын бодлогын арга хэмжээг авч байна. Төрөөс аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх талаар баримтлах бодлого⁴² баримт бичгийг 2019 онд МУ-н засгийн газрын 333-р тогтоолоор боловсруулан баталсан бөгөөд аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа эрхлэгчдийг байгаль орчинд ээлтэй үйл ажиллагаа эрхлэхэд дэмжлэг үзүүлэхэд зориулсан бага хүүтэй “Ногоон зээл”-ийг бий болгох гэх мэт ТЭЗ-тай холбоотой цөөн агуулга орсон бөгөөд одоогоор тус салбарт тусгайлан зориулсан ногоон зээлийн хөтөлбөр байхгүй байна. Тус баримт бичгийн хүчин төгөлдөр

⁴¹ 2023-2025 оныг “Монголд зочлох жил” болгон зарлах тухай тогтоол. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16530844038921>

⁴² Төрөөс аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх талаар баримтлах бодлого. Холбоос: <https://old.legalinfo.mn/law/details/16353>

байдал тодорхойгүй байгаа тул хүчин төгөлдөр салбарын баримт бичиг ба бусад зохицуулалтын орчинд ТЭЗ-н дадлуудад шууд болон шууд бус байдлаар чиглүүлсэн, зохицуулсан эсэхийг хянан үзлээ.

Байгаль хамгаалах, бохирдлоос сэргийлэх бууруулах чиглэлд тавьсан зорилтууд ба үр дүн

Аялал жуулчлалыг хөхүүлэн дэмжих, аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа эрхлэх, жуулчны үйлчилгээ үзүүлэхтэй холбогдуулан төр, иргэн, ААН, байгууллагын хооронд үүсэх харилцааг зохицуулах зорилготой аялал жуулчлалын тухай хуулийн байгууллагын эрхэд байгаль орчинд сөрөг нөлөөгүй, хүн амын эрүүл мэнд, уламжлалт зан заншилд харшлахгүй аялал жуулчлалын хэлбэрийг хөгжүүлэх болон байгаль, түүх, соёлын нэн ховор зүйлсийг хайрлан хамгаалахад өөрийн зүгээс шаардагдах арга хэмжээ авах, гарсан зөрчлийн талаар холбогдох байгууллагад мэдэгдэх эрхийн шинжтэй буюу заавал биелүүлэх агуулгагүй заалтууд орсон байна. Мөн адил Аймаг, нийслэлийн Засаг дарга харьяалах нутаг дэвсгэртээ аялал жуулчлалын байгууллага, хувь хүмүүсийн үйл ажиллагаанаас үүсэх сөрөг үр дагаврыг багасгах, арилгах арга хэмжээ авах чиг үүрэгтэй хэмээн заасан байдаг. Эрх үүргийн хувьд ийнхүү зохицуулсан байдаг бол бодлого төлөвлөлтийн баримт бичгүүдэд аялал жуулчлалын салбарт нэн тулгамдаж байгаа ариун цэврийн байгууламж ба хог хаягдлын асуудлуудыг нэн тэргүүнд шийдвэрлэхээр заасан байдаг. Үүнд:

- Аялал жуулчлалын бааз болон худалдаа үйлчилгээний байгууллагуудын ариун цэврийн байгууламжийг стандартын шаардлага хангуулах
- Аялагчдын аюулгүй, байгальдаа ээлтэй байдлаар амрахад зориулсан дэд бүтэц бүхий отоглох цэгүүдийг бий болгох

Хэрэгжилт. Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн 2021 оны хэрэгжилтийн тайланд⁴³ дурдсанаар Увс аймгийн Увс нуур, Хяргас нуурын Хар тэрмис болон Хэцүү хад, Архангай аймгийн Өгийнуур, Ховд аймгийн Хар ус нуурын УТХГ, Гурван Цэнхэрийн агуйд цэвэрлэх байгууламжтай нийтийн бие засах газар, сүүдрэвч, машины зогсоол, гэрэлтүүлэг, спорт талбай бүхий 5 отоглох цэгийг байгуулсан. Мөн Туул голын эрэг дагуух амралт зугаалгын бүсэд зөөвөрлөн байрлуулах боломжтой 2 хаалга бүхий, 1.5м3 бохирын танктай бш зөөврийн жорлон, Сонгинохайрхан дүүргийн Драгон авто зогсоолд Эко нийтийн бие засах газрыг ашиглалтад оруулсан. Мөн түүнчлэн "Ахуйн бохир усны лагийг ашиглахад тавигдах ерөнхий шаардлага", "Өтгөн лагийг суллах, тээвэрлэх, боловсруулах үйл ажиллагаанд тавигдах ерөнхий шаардлага" стандартын төслүүдийг болон "Ус хангамж, ариун цэврийн байгууламжийн тогтвортой менежментийг хангах стратеги төлөвлөгөө"-г боловсруулж, батлан, хэрэгжүүлж эхэлсэн гэж тусгасан байна.

Санхүүжилт ба урамшуулал

Засгийн газрын 2021 оны 42 дугаар тогтоолоор батлагдсан "Эрүүл мэндээ хамгаалж, эдийн засгаа сэргээх 10 их наядын цогц төлөвлөгөө"⁴⁴ -нд тусгагдсан "аялал жуулчлалын салбарыг дэмжих хөнгөлөлттэй зээл"-ийн санхүүжилтийг олгохоор батлагдсан билээ. Энэхүү зээл нь 2024 оны 12-р сарын 31-ний өдрийг үргэлжлэх, 2 жилийн хугацаатай, зээлийн нийт хүүгийн 7.0 нэгж хувийг засгийн газар хариуцан төлөх бөгөөд 55 тэрбум төгрөг хүртэлх зээлийг арилжааны банкнуудаар олгохоор төлөвлөгдсөн байна. Аялал жуулчлалын салбарыг дэмжих зээлийн гэрээг арилжааны банкнуудтай энэхүү тайлангийн өдрөөр байгуулаагүй байсан бөгөөд доорх нөхцөлүүдийг урьдчилан тодорхойлсон

⁴³ Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн 2021 оны хэрэгжилтийн тайлан. Холбоос: <https://cabinet.gov.mn/law-local/>

⁴⁴ Эрүүл мэндээ хамгаалж, эдийн засгаа сэргээх 10 их наядын цогц төлөвлөгөө. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16160842294411>

боловч бусад нарийвчилсан шаардлагууд (Жишээ нь: байгаль орчинтой холбоотой, ТЭЗ-н дадалтай холбоотой) тодорхойгүй байна.

- Зээлийг зориулалтын бусаар ашигласан бол зээлийн хүүгийн дэмжлэгийг цуцалж, хүүгийн дэмжлэггүй бизнесийн зээлд шилжүүлэх
- Аялал жуулчлалын салбарт үйл ажиллагаа эрхлэгчдэд холбогдох хуулийн дагуу тодорхойлолтыг БОАЖЯ-аас гаргах
- Банкны зээлийн үйл ажиллагааны журам, зааврын хүрээнд харилцагчид шаардлага тавих
- Нэмэгдсэн өртгийн албан татвар суутган төлөгчөөр бүртгүүлсэн, эсвэл нэмэгдсэн өртгийн албан татвараас чөлөөлөгдсөн байх

Хүснэгт 14. ТЭЗ-г дэмжсэн бодлогын хэрэгсэл 3. Аялал жуулчлалын бааз, амралтын газруудын аялал жуулчлалд мөрдөх стандартууд

Аялал жуулчлал, амралтын газрууд өөрсдийн онцлог, үйлчилгээний төрлөөс хамааран дагаж мөрдөхөөр заасан нийт 15 MNS Стандарт байдгаас ТЭЗ-н агуулга түлхүү багтсан доорх 2 стандартыг онцлов.

Амралтын газар, жуулчны баазад тавих ерөнхий шаардлага (MNS 6043 : 2019⁴⁵)

Стандарт нь нэг элжиндээ 20-оос дээш хүн хүлээх авах хүчин чадалтай амралтын газар, жуулчны баазад тавигдах ерөнхий шаардлагыг тогтооно. Амралтын газар, жуулчны баазын үйлчилгээ эрхэлж буй аж ахуйн нэгж энэхүү стандартыг мөрдөнө.

Байгалийн болон түүх соёлын дурсгалт газраас 3 км-ээс гадагш зайд байрлана

Гол мөрний урсац, эх усны сан, ойн сан бүхий газрын хамгаалалтын бүсээс 200 метрээс гадагш байх

Байгальд сөрөг нөлөөгүй, байгалийн унаган төрхийг алдагдуулахгүй үйл ажиллагаа явуулна

Эрчим хүчний хэрэглээний 20-аас багагүй хувийг сэргээгдэх эрчим хүчээр хангана

Тусгай хамгаалалттай газар нутаг дахь эко аялал жуулчлалын зориулалттай байр сууц. Үйлчилгээнд тавих нийтлэг шаардлага(MNS 6426 : 2013)⁴⁶

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт жуулчны үйлчилгээ үзүүлж буй байгууллага, иргэд энэхүү стандартыг мөрдөнө.

Нэг ээлжид 100-аас дээш хүн хүлээн авах хүчин чадалтай жуулчны үйлчилгээний байгууллага нь хог хаягдлын шаталтаар дулаан үйлдвэрлэх бичил систем, хийн хөдөлгүүр, когенераци зэрэг тоног төхөөрөмж нэвтрүүлнэ.

Эрчим хүчний хэрэглээний 30-аас багагүй хувийг сэргээгдэх эрчим хүчээр хангана

Эрчим хүчний хэмнэлттэй гэсэн тодотгол бүхий цахилгаан хэрэгсэл ашиглана

Ойрын аялалд ердийн хөсөг, дугуй зэрэг тээврийн хэрэгсэл ашиглана

Нэг удаагийн хэрэглээний зүйлсээс татгалзаж дахин ашиглах материалаар хийсэн эд зүйл хэрэглэнэ

Ногоон гэсэн тодотгол бүхий инновацад суурилсан байгаль орчинд ээлтэй технологи ашиглана

Ус цахилгаан хэмнэх, хог хаягдлыг багасгах, саарал ус эргүүлэн ашиглах, талаар анхааруулга, сурталчилгааны материал тараах

Хог хаягдлыг цуглуулах цэг /хөрсөнд нэвчдэггүй байх/, 3-4 төрлөөр ангилан ялгадаг байх

Хэрэгжилт. Эдгээр стандартууд нь заавал мөрдөх статустай бөгөөд Мэргэжлийн Хяналтын Ерөнхий Газар төлөвлөгөөт шалгалтаар стандартад хавсаргасан хяналтын хуудасны дагуу хяналт хийх үүрэгтэй бөгөөд

⁴⁵ Амралтын газар, жуулчны баазад тавих ерөнхий шаардлага. Холбоос: <https://www.estandart.gov.mn/standard/reader/2750#0-tvwocsvjrvuznax.jpg>

⁴⁶ Тусгай хамгаалалттай газар нутаг дахь эко аялал жуулчлалын зориулалттай байр сууц. Үйлчилгээнд тавих нийтлэг шаардлага. Холбоос: <https://estandart.gov.mn/standard/v/3679>

байгууллагууд мөн харьяа аймаг, дүүргийн мэргэжлийн хяналтын албанд стандарт хэрэгжүүлэхэд тавих дотоод хяналтаа бүрдүүлж жил бүр тайлан илгээх үүрэгтэй байдаг байна. Гэвч эдгээр стандартуудын мөрдөлт болон хяналт тэр бүр төлөвлөгөөт хяналт шалгалтад багтдаггүй, жишээ нь 2022 оны МХЕГ-аас баталсан хяналт шалгалтын төлөвлөгөөнд зочлох үйлчилгээний чиглэлд хийх шалгалт байхгүй байна. зочлох үйлчилгээний чиглэлд хийх шалгалт байхгүй байна.

Мөн түүнчлэн, Монгол Улсын Засгийн газрын 2022 оны 11 дүгээр сарын 23-ны өдрийн 417 дугаар тогтоолоор Мэргэжлийн хяналтын байгууллагын үйл ажиллагааг 2022 оны 12 дугаар сарын 31-ний өдрөөр тасалбар болгож татан буулгахаар шийдвэрлэсэн бөгөөд хяналтын чиг үүргийг салбар яамд болон тэдгээрийн харьяа байгууллагууд руу шилжүүлсэн бөгөөд одоогоор БОАЖЯ-нд байгаль орчны хяналтын чиг үүрэг шилжээд байна.

Уг заавал мөрдөх стандартууд нь ТЭЗ-г дэмжих хяналт, зохицуулалтын бодлогын хэрэгсэл юм.

Аялал жуулчлалыг сэргээх стратеги төлөвлөгөө⁴⁷, 2022-2024

Байгаль орчин аялал жуулчлалын яамнаас хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүд болон Монгол улсын Засгийн газрын 2020 оны 216 -р тогтоолоор баталсан “Стратеги төлөвлөгөө боловсруулах батлах хэрэгжилтийг хангах журам”⁴⁸ -н дагуу аялал жуулчлалын салбарыг сэргээх, хөгжлийг дэмжих төлөвлөгөөг боловсруулсан байна. Төлөвлөгөөнд тогтвортой хөгжил хамтын ажиллагааг дэмжиж, аялал жуулчлалыг тогтвортой хөгжлийн зарчмаар хөгжүүлэх зорилт орсноос гадна зорилгын хэрэгжилтийг 2024 онд дараах үр дүнгээр хэмжинэ. Үүнд:

- Жуулчны тоог 577,000-д хүргэх
- Аялал жуулчлалын салбарын орлогыг 700 сая ам. долларт хүргэх
- Дэлхийн аялал жуулчлалын өрсөлдөх чадварын үзүүлэлтээр Монгол Улсын эзлэх байрыг 3 байр ахиулж 90-р байрт эрэмбэлэгдэх
- Хэрэгжүүлэхэд арга хэмжээг 9 зорилтын хүрээнд тодорхойлсон бөгөөд анхаарал татсан, ТЭЗ-тай шууд болон шууд бус байдлаар уялдсан арга хэмжээнүүдийг дурдвал:
- Аялал жуулчлалын салбарт шинэ ажлын байр бий болгосон ААНБ-уудад 2024 он дуустал НДШ-ийн хөнгөлөлт үзүүлэх
- ААНБ-уудад 2024 он дуустал татварын хөнгөлөлт, чөлөөлөлт үзүүлэх (ААНОА, газрын, үл хөдлөх г.м)
- Жуулчны зорих газруудад ариун цэврийн газар, авто зогсоол бүхий отоглох цэгүүдийг байгуулах
- Аялал жуулчлалын дэд бүтцийг нутгийн иргэд, жуулчдын эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн байгаль орчинд хохиролгүйгээр хөгжүүлэх
- Байгаль орчинд эвсэг экологийн ач холбогдолтой тээврийн хэрэгсэл, байрны төрлүүдийн хөгжлийг дэмжих
- Аялал жуулчлалын байгаль орчны стандартыг түшиглэн ногоон гэрчилгээжүүлэлтийг нэвтрүүлэх зэрэг арга хэмжээнүүд багтжээ.

Энэхүү төлөвлөгөө нь ЗГ тогтоол эсвэл Салбарын асуудал эрхэлсэн сайдын тушаалаар гэх мэт байдлаар албан ёсоор батлагдаагүй бөгөөд төлөвлөгөө ба хэрэгжилттэй холбоотой албан ёсны тайлан, хяналт шинжилгээ үнэлгээний тайлан олон нийтэд ил байршаагүй байна.

Шигтгээ 3. Ногоон буудал эко шошго

МҮХАҮТ-ын даргын 2012 оны 1 сарын 16-ны өдрийн 18 тоот тушаалаар “Ногоон буудал” эко шошго хэрэглэх эрх олгох журам батлагдсан. Аж ахуйн нэгжүүд өөрийн хувьд хамгийн бололцоотой 6 шалгуурыг хангаснаар нэг, 8 шалгуур хангаснаар хоёр, 10 шалгуур хангаснаар гурав, 12 шалгуур хангаснаар дөрөв, 14 шалгуур

⁴⁷ Аялал жуулчлалыг сэргээх стратеги төлөвлөгөө. Холбоос: Аялал жуулчлалыг сэргээх стратеги төлөвлөгөө инбаунд - Ecosia - Web

⁴⁸ Стратеги төлөвлөгөө боловсруулах батлах хэрэгжилтийг хангах журам. Холбоос: <http://igovernment.mn/docs/210>

хангаснаар таван “Ногоон буудал” эко шошго хэрэглэх эрхтэй болдог бөгөөд одоогоор 5 орчим зочлох үйлчилгээний байгууллагууд аваад байна.

2.2.2.2. Бүс нутгийн болон үндэсний санаачилга ба төсөл хөтөлбөрүүд

Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх төсөл-I (2019-24)⁴⁹

Азийн Хөгжлийн Банкны санхүүжилтээр Монгол орны хойд бүсийн Хөвсгөл аймаг дахь Хөвсгөл нуурын байгалийн цогцолбор газарт хэрэгжиж буй төсөл нь дараах үндсэн үйл ажиллагааг төлөвлөсөн бөгөөд хэрэгжүүлж байна.

- Аялал жуулчлал хөгжүүлэх тогтвортой нэгдсэн төлөвлөлт хийгдээгүй тул эко аялал жуулчлалын төлөвлөлт боловсруулах,
- Цогцолбор газрын зам нь хатуу хучилтгүй учир автомашинууд хаа сайгүй холхиж эрэг орчмын газрыг талхалдаг, цахилгаан болон бусад наад захын үйлчилгээнд холбогдоогүй асуудлыг шийдвэрлэх зорилгоор дэд төслийн хүрээнд тавих авто замын бүтээн байгуулалтын ажлын зураг төсөл боловсруулах,
- Тус байгалийн үзэсгэлэнт газрын хог хаягдлын менежмент сул, жуулчны отгууд шингэн хог хаягдлаа задгай нүхэнд хаяж, тэдгээр нь хөрсөнд шингэдэг бөгөөд хатуу хог хаягдал цуглуулах, булах талбай хомс, цогцолбор газрын үйлчилгээ хангалтгүй тул Хатгал, Ханх, Дадал суманд хатуу хог хаягдлын ландфилл байгууламж болон бохир ус цэвэрлэх байгууламжийн барих, түр отоглох 22 цэг болон автомашины зогсоолд 29 ариун цэврийн байгууламж байгуулах.

Хөвсгөл нуур орчмын бүсийн “Эко аялал, жуулчлалын бүс болгох хөгжүүлэх” тухай тогтоол⁵⁰

МУ-н засгийн газраас баталсан уг тогтоолын хавсралтаар Эко аялал жуулчлалын бүсийн төлөвлөгөөг боловсруулахдаа аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх арга хэмжээнүүдээс гадна байгаль орчныг хамгаалах чиглэлийн 19 үйл ажиллагаа төлөвлөж АХБ-ны Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх төсөл болон улсын төсвөөс санхүүжүүлэх, хариуцан хэрэгжүүлэх талуудыг тодорхойлсон байна. Байгаль орчныг хамгаалах чиглэлд ихэвчлэн биологийн олон янз байдлын хадгалах хамгаалахтай заалтууд давамгайлсан байсан бөгөөд ТЭЗ-тэй холбоотой заалтуудыг дор дурдлаа.

- Хөвсгөл нуурын орчимд үйл ажиллагаа явуулж байгаа аж ахуйн нэгжүүдийн байгаль орчны нөлөөллийн үнэлгээ, байгаль орчны менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг хянаж, шаардлагатай арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх
- Тогтвортой аялал жуулчлалын шалгуур үзүүлэлтийг боловсруулж, ногоон гэрчилгээг аж ахуйн нэгжүүдэд олгох
- Хөвсгөл нуурын төлөв байдлыг үнэлэх, экосистемийг хамгаалах, нөхөн сэргээх, нуурын ёроолын аюултай хог хаягдлыг цэвэрлэх цогц төсөл хэрэгжүүлэх
- Аюултай хог хаягдлыг нуурын гүнээс гаргах, устгал хийх

Шигтгээ 4. Хөвсгөл нуурын бохирдол

Хөвсгөл нуурт 1985 онд живсэн “Сүхбаатар” хөлөг онгоцыг нуураас амжилттай татан гаргалаа. Уг онгоц нь нуурын эргээс 110-120 метр, 12-16 метрийн гүнд живсэн байжээ.

⁴⁹ Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх төсөл-I (2019-24). Холбоос: <https://www.adb.org/mn>

⁵⁰ Хөвсгөл нуур орчмын бүсийг “ЭКО АЯЛАЛ, ЖУУЛЧЛАЛЫН БҮС” болгон хөгжүүлэх тухай тогтоол. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/14628>

Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх төсөл-II (2022-27)⁵²

Азийн Хөгжлийн Банкнаас Монгол улсад тогтвортой аялал жуулчлалыг хэрэгжүүлж буй 2 дахь төслөө баталсан бөгөөд Төсөл нь Монгол Улсын баруун бүсийн гурван аймагт аялал жуулчлалыг хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилготой бөгөөд нутгийн иргэдийн аялал жуулчлалаас хүртэх үр өгөөжийг нэмэгдүүлэх, байгалийн унаган төрхийг хамгаалах, соёлын өвийн үнэ цэнийг хадгалах, КОВИД-19 цар тахлын дараах сэргэлт, тэсвэртэй байдлыг сайжруулахад төслийн үйл ажиллагаа чиглэнэ. Төслийн үр дүнд 16,296 нутгийн иргэн аялал жуулчлалаас ашиг хүртэх чадвараа сайжруулж, орлогоо нэмэгдүүлэх тооцоо гарсан бөгөөд үйл ажиллагааны хүрээнд байгалийн цогцолборт газруудын ойролцоо нутгийн үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний үзэсгэлэн худалдааны есөн захыг бий болгох бөгөөд ингэхдээ эмэгтэйчүүдийн оролцоонд тусгайлан анхаарна. Нутгийн иргэд болон бичил, жижиг, дунд бизнесүүдэд зориулсан аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх туршилтын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх бөгөөд үүнд мэргэжлийн сургалт, бичил зээлийн эргэлтийн сан, залуу бизнес эрхлэгчдийн инкубатор зэрэг орон нутагт суурилсан бүтцийг дэмжинэ гэдгийг онцолсон байна.

2.2.2.3. Зохицуулалтын орчинд хийсэн шинжилгээ

Давуу тал	Сул тал
Монголд зочлох жил хөтөлбөрийн хүрээнд соёл, аялал жуулчлал, эдийн засгийн цогц арга хэмжээг төлөвлөсөн бөгөөд үүнд тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх чиглэлд зорилтууд тавьж үйл ажиллагаа явуулж байна.	“Ногоон буудал” эко шошго авсан аж ахуй нэгжийн тоо цөөн, зах зээл дээр хангалттай хүлээн зөвшөөрөгдөөгүй, холбогдох урамшууллын механизм бүрдээгүй. Байгалийн цогцолбор газарт үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуйн нэгжүүдийн байгаль орчны нөлөөллийн үнэлгээ хийх тал дээр хэрэгжилт сайн боловч байгаль орчны менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийн ХШҮ сул.
Бодлогын дутагдаж буй асуудлууд	
Тогтвортой аялал жуулчлалын тодорхойлолт, стандарт, нарийвчилсан шалгуур үзүүлэлтүүд тодорхой бус байна.	
Тогтвортой аялал жуулчлал, тойрог эдийн засгийн дадлуудын талаар сургалт мэдээллийн ажлууд дутмаг бөгөөд тусгайлан чиглэл өгч төсөв батлагддаггүй.	
Байгаль орчинд орчны даацын судалгааны үр дүнд салбар болон орон нутгийн төлөвлөлттэй уялдуулах байдал дутмаг, хэрэгжилтэд тавих хяналт сул. Жишээ нь үйл ажиллагаа явуулах зөвшөөрлийг даацтай уялдуулалгүй, төлөвлөлтгүй олгосноос тухайн нутгийн даац хэтрэх, хог хаягдал ихсэх зэрэг байгаль орчинд сөрөг нөлөө үзүүлдэг.	

2.2.2.4. Дүгнэлт ба зөвлөмж

Аялал жуулчлалын салбарын бодлого зохицуулалтын орчинд ТЭЗ-г дэмжих бодлогын орчныг шинжилж үзээд доор саналуудыг хүргүүлж байна.

⁵¹ Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн ХШҮ-ний 2021 оны тайлан . Холбоос: <https://cabinet.gov.mn/wp-content/uploads/%D0%A2%D0%B0%D0%B8%CC%86%D0%BB%D0%B0%D0%BD.pdf>

⁵² 52 Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх төсөл-II (2022-27). Холбоос: <https://www.adb.org/sites/default/files/project-documents/50013/50013-001-pds-en.pdf>

- Тогтвортой аялал жуулчлалын стандарт, нарийвчилсан шалгуур үзүүлэлтүүд, хэрэгжүүлэх дадлуудыг үйл ажиллагааны чиглэл бүрд тодорхойлон гаргах, мэргэжлийн холбоод, ТББ-уудтай хамтран сургалт хийх, мэдээлэл өгөх ба тайлагнал эргэх холбоог бэхжүүлэх.
- "Аялал жуулчлалыг сэргээх стратеги төлөвлөгөө, инбаунд аялал жуулчлал (2022-2024)" тайланд Аялал жуулчлалын салбарын SWOT шинжилгээнд "Байгаль орчны доройтол" нь салбарт тулгарч болох аюулаар тодорхойлсон байна. Үүнтэй уялдан бодлого зохицуулалтын болон бодлогын хэрэгжилтийг хангах түвшинд байгаль орчныг хамгаалах, бохирдлоос сэргийлэх, нөөцийн зохистой ашиглалт, хог хаягдлын менежмент, ТЭЗ-н дадлуудыг цогц байдлаар шингээх, ХШҮ-ны журамд тусгах.
- Аялал жуулчлалын салбарыг дэмжих хөнгөлөлттэй зээл, санхүүжилтийг олгох шаардлагад зээлийн хугацаанд байгаль орчны болон тойрог эдийн засгийн чухал дадлуудыг хэрэгжүүлэхийг заах, хэрэгжилт үр дүнг нэгтгэж олон нийтэд танилцуулах.

2.2.3. Хүнсний салбарын бодлогын орчин

2.2.3.1. Баримт бичгийн судалгаа

Хүнс, Хөдөө аж ахуй, Хөнгөн үйлдвэрийн салбарын стратеги төлөвлөгөө (2021-2024)⁵³

Уг төлөвлөгөөнд дараах тойрог эдийн засгийн хамааралтай заалтууд орсон болно.

- Байгаль орчинд ээлтэй, хүлэмжийн хий багатай ногоон төслүүдийг санхүүжүүлэх замаар ажлын байрыг нэмэгдүүлэх арга хэмжээг зохион байгуулах чиг үүрэг
- Газар тариалангийн үйлдвэрлэлд байгаль орчинд ээлтэй техник, технологи нэвтрүүлэн тогтвортой хөгжлийг хангах, эрчимжүүлэх бодлогыг боловсруулах, хэрэгжилтийг зохион байгуулах, зохицуулах чиг үүрэг
- Байгалийн гэнэтийн аюул, уур амьсгалын өөрчлөлтийн нөлөөллөөс хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийг хамгаалах, урьдчилан сэргийлэх, эрсдэлийг бууруулах алсын хараа
- Салбарын үйлдвэрлэлд шинэ, дэвшилтэт технологи, инновацыг нэвтрүүлэх, нутагшуулах, техникийн шинэчлэлийг хийх

Хүснэгт 15. ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл, ХААЗД-н баталгаажуулалт, шошго

Дээрх баримт бичгүүдээс дүгнэвээс хүнсний салбарын бодлогод ТЭЗ болон ногоон хөгжлийн заалтууд цөөн орсон байгааг харж болно. Хүнсний тухай хууль⁵⁴ болон Хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах тухай хууль⁵⁵ зэрэг хүнсний салбарын гол хууль, эрхзүйн баримт бичгүүдэд ТЭЗ, байгаль орчинд ээлтэй агуулгуудыг үзэхэд дараах үр дүнтэй байна.

Хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэхэд үйл ажиллагаагаа эхлэхийн өмнө хуульд заасны дагуу байгаль орчны нөлөөллийн үнэлгээ хийлгэсэн байхыг шаарддаг байна.

Хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэгч нь өөрийн үйл ажиллагааны төрлөөс хамааран зохистой дадлуудыг нэвтрүүлнэ. Тодруулбал анхан шатны ХАА-н боловсруулалтад хөдөө аж ахуйн зохистой дадлыг (ХААЗД), хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн шатанд үйлдвэрлэлийн зохистой дадлыг нэвтрүүлнэ. Үйлдвэрлэлийн зохистой дадал гэж үйлдвэрлэлийн бүх үе шатанд түүхий эд, бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангахад шаардагдах нөхцөл, хяналт, үйл ажиллагааг хэлнэ.

Хүнсний сүлжээнд зохистой дадлыг нэвтрүүлэх талаар сургалт зохион байгуулах, хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүн дэх малын эм, био бэлдмэлийн болон пестицидийн үлдэгдлийн зөвшөөрөгдөх дээд хэмжээг олон

⁵³ Хүнс, Хөдөө аж ахуй, Хөнгөн үйлдвэрийн салбарын стратеги төлөвлөгөө (2021-2024). Холбоос: <https://www.mofa.gov.mn/home>

⁵⁴ Хүнсний тухай хууль. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/8912>

⁵⁵ Хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах тухай хууль. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/8911>

улсын стандартад нийцүүлэн тогтоох, зохистой дадлыг нэвтрүүлэх болон хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний ул мөрийг мөрдөн тогтоох бүртгэлд хяналт тавих үүргийг Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах талаар хүнсний асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага буюу ХХААХҮЯ хүлээнэ гэжээ.

2019 онд Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд, Эрүүл мэндийн сайдын хамтарсан тушаалаар “Жимс, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд ХААЗД-ыг хялбаршуулан нэвтрүүлэх заавар”-ыг баталсан ба ХХААХҮЯ хөдөө аж ахуйн зохистой дадал нэвтрүүлэн үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнд тавих гэрчлэх тэмдгийг баталж, оюуны өмчийн байгууллагад бүртгүүлсэн билээ.

ХААЗД-н стандарт нь ТЭЗ-н бохирдол, хог хаягдлаас сэргийлэх, бууруулахыг дэмжих хяналт зохицуулалтын хэрэгсэл бөгөөд мөн ХААЗД-г таних шошго нь ТЭЗ-н ногоон шилжилтийг дэмжих мэдээлэл харилцааны хэрэгсэл болно.

Хүснэгт 16. ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл -Органик хүнсний үйлдвэрлэлийн стандарт

Органик хүнсний тухай хууль⁵⁶

ХХААХҮЯ нь 2030 он гэхэд нийт хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн 5 хувийг органик үйлдвэрлэл болгох зорилт тавьсан бөгөөд 2016 оны 4-р сард батлагдан 2017 оноос эхлэн хэрэгжиж эхэлсэн Органик хүнсний тухай хуулийн 5.1-р заалтад Органик үйлдвэрлэлд дараах зарчмыг баримтална гэжээ.

Хөрс, ус, агаар, ургамал, амьтан, хүн амын оршин тогтнох эрүүл аюулгүй байдлыг хамгаалсан байх;

Органик үйлдвэрлэл экосистемд сөрөг нөлөөгүй, байгаль экологийн тогтвортой байдлыг хадгалсан байх;

Хүрээлэн байгаа орчин, одоо болон ирээдүй хойч үеийн эрүүл мэнд, сайн сайхныг хамгаалах, бүтээгдэхүүний органик болон байгалийн шинж байдлыг хадгалахад чиглэсэн хариуцлагатай арга технологиор үйлдвэрлэл эрхлэх.

Орцын 90 болон түүнээс дээш хувь нь органик найрлагатай хүнс, тэжээл, бордоог органикт тооцно.

2023 оны 4-р сарын байдлаар газар тариалангийн болон мал аж ахуйн гаралтай 277 дотоодын үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүн органик бүтээгдэхүүний шилжилтийн болон баталгаажуулалтын тэмдэг авчээ. Харин импортын 69 нэр төрлийн бүтээгдэхүүн органик баталгаа авч МУ-ын зах зээл дээр нийлүүлэгдэж байна.⁵⁷

Шигтгээ 5. Органикийн ойлголт

“Органик чинь өөрөө ямар ч хаягдалгүй үйлдвэрлэл. Хог хаягдлыг дахин боловсруулж, түүхий эд болгож ашигладаг. Ер нь бол бизнесийнхээ эргэлтэд шударга байх, оролцож байгаа талуудын эрүүл мэндийг хамгаалах гэх мэт учраас тойрог эдийн засгийн нэг чухал элемент болоод явах байх гэж ойлгодог. БОАЖЯ бол органик чиглэлээ дэмждэггүй. Органик бүтээгдэхүүн гээд жуулчид аваад эхлэх боломжтой. Органик үйлдвэрлэл чинь цаад утгаараа байгаль орчноо их дэмжиж байгаа, ээлтэй байх, уур амьсгалын өөрчлөлт гээд их хамааралтай. Тэгэхээр БОАЖЯ-тай хамтармаар байна.”

Тунгалаг, Хүнсний үйлдвэрийн бодлогын хэрэгжилтийн зохицуулах газрын органик хүнс, хүнсний сав баглаа боодол хариуцсан ахлах шинжээч, ХХААХҮЯ

2023 оны 3-р сард энэхүү хуулийн Шинэчилсэн найруулгыг өргөн мэдүүлсэн бөгөөд Хуулийн төсөлд органик хүнсний бүртгэл мэдээллийг цахим сангийн үйл ажиллагааг нэгдсэн удирдлага, зохион байгуулалтаар хангах, төрийн байгууллагуудын чиг үүргийг тодорхойлон тусгах, импортыг орлох үндэсний органик бүтээгдэхүүнийг баталгаажуулах тогтолцоог бүрдүүлэх, үйлдвэрүүдийн түүхий эдийн нөөцийг нэмэгдүүлэх, органик үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд үзүүлэх дэмжлэг, урамшуулал, органик үйлдвэрлэл, бүтээгдэхүүнд тавих хяналт, хариуцлагын

⁵⁶ Органик хүнсний тухай хууль. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/11884>

⁵⁷ Органик хүнсний бүртгэл мэдээллийн сангийн мэдээлэл. Холбоос: <https://organic.gov.mn/#/home>

тогтолцооны асуудлыг нарийвчлан тусгасан байна. Хуулийн төслийн 15-р зүйлд органик үйлдвэрлэл эрхлэгчид үзүүлэх мөнгөн ба мөнгөн бус дэмжлэгийг доорх байдлаар заажээ.

Хүснэгт 17. Органик үйлдвэрлэл эрхлэгчид үзүүлэх мөнгөн ба мөнгөн бус дэмжлэг

Мөнгөн дэмжлэг	Мөнгөн бус дэмжлэг
- Шилжилтийн үеийн баталгаажуулалтын зардал; - Олон улсын хэмжээнд зохион байгуулж байгаа үзэсгэлэн худалдаанд баталгаажсан органик бүтээгдэхүүнийг оролцуулах зардал. - Дотоодод үйлдвэрлэсэн органик бордоог тариалангийн талбай, хүлэмждээ ашиглаж байгаа тариалангийн анхан шатны органик үйлдвэрлэл эрхлэгчийн бордоо худалдан авсан эхний 3 жилийн зардал.	- Сургуулийн өмнөх болон ерөнхий боловсролын сургуулийн дэргэд органик туслах аж ахуйг хөгжүүлэх; - Органик бүтээгдэхүүнийг экспортолсон тохиолдолд үйлдвэрлэл эрхлэгчийн хөрөнгө оруулалтад зориулан арилжааны банкнаас авсан зээлийн 50-иас доошгүй хувьд хүүгийн дэмжлэг үзүүлэх; - дэвшилтэт арга, технологи нэвтрүүлж нутагшуулан шинэ нэр төрлийн органик бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж нийтийн хэрэгцээнд нийлүүлсэн тохиолдолд судалгаа, хөгжилд зарцуулсан зардлын 75 хүртэлх хувьтай тэнцэх дэмжлэгийг нэг удаа улсын төсвөөс олгох; - Органик үйлдвэрлэл эрхлэгчид татварын хөнгөлөлт, чөлөөлөлт үзүүлэх; - Органик бүтээгдэхүүнтэй холбогдох мэдээлэл, сургалт, сурталчилгааг улсын төсвөөс санхүүжүүлэх.

Эх сурвалж: Органик бүтээгдэхүүний тухай /Шинэчилсэн найруулга/ (parliament.mn)⁵⁸

ХХААХҮЯ-ны хариуцсан мэргэжилтний мэдэгдсэнээр “уг хуулийн төслийн хүрээнд үйлдвэрлэлийг органик руу шилжихэд нь дэмжих урамшууллын хүрээнд татвараас чөлөөлөх тухайд НӨАТ, ААНОАТ, хувь хүний орлогын албан татвар гээд гурван төрлийн татвартай холбоотой татварын тухай хуульд өөрчлөлт оруулахаар 80-90 хувь чөлөөлөх, мөн түүнчлэн төрийн худалдан авах тухай хуульд органик бүтээгдэхүүн худалдан авах юм бол санал болгож байгаа үнийн дүнг 20 хувь бууруулж тооцохоор хуулийн төсөл оруулсан” гэжээ. Эдгээр агуулгууд нь өргөн барьсан хуульд “Органик үйлдвэрлэл эрхлэгчид татварын хөнгөлөлт, чөлөөлөлт үзүүлэх” гэсэн ерөнхий агуулгаар орсны харж болох бөгөөд тус хууль нь одоогоор санал авах шатанд явж байна.

Иймд Органик хүнсний бодлогын хүрээнд органик хүнсний үйлдвэрлэлийн стандарт нь ТЭЗ-н бохирдол, хог хаягдлаас сэргийлэх, бууруулахыг дэмжих болон нөөцийн хэмнэлтийг дэмжих хяналт, зохицуулалтын хэрэгсэл, органик бүтээгдэхүүний баталгаажуулалт, шошгожуулалт нь ногоон шилжилтийн нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлэх мэдээлэл харилцааны хэрэгсэл болж байна. Харин органик үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд урамшуулал нь ТЭЗ-н ногоон шилжилтийг дэмжиж буй эдийн засгийн хэрэгсэл болж болохоор байна.

2.2.3.2. Бүс нутгийн болон үндэсний санаачилга ба төсөл хөтөлбөрүүд

“Хүнсний хангамж, аюулгүй байдал” үндэсний хөдөлгөөн буюу Хүнсний хувьсгалын хүрээнд урамшуулал болон хөнгөлөлт⁵⁹

МУ-н Их хурлын 2022 оны 06 сарын 17 өдрийн 36-р тогтоолоор “Хүнсний хангамж, аюулгүй байдал” үндэсний хөдөлгөөнийг өрнүүлэх хүрээнд i) Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн салбарын эрх зүйн орчныг сайжруулах ii) удирдлага, зохион байгуулалтаар хангах iii-v) Газар тариалан, Мал аж ахуй, Хүнсний боловсруулах үйлдвэрлэлийн чиглэлд авч хэрэгжүүлэх арга хэмжээг тодорхойлж тэдгээртэй холбоотой төлөвлөгөөг баталсан байдаг.

Уг хөдөлгөөнд ТЭЗ-т шууд хамааралтай усны нөөцийн хэмнэлтийн талаар заасан ба экологид ээлтэй, усыг зөв зохистой ашиглах усалгааны дэвшилтэт технологи нэвтрүүлэх гэж заасан. Гэвч шалгуур

⁵⁸ Органик бүтээгдэхүүний тухай хууль. Холбоос: <https://lawforum.parliament.mn/project/394/>

⁵⁹ Хүнсний хувьсгал үндэсний хөдөлгөөн. Холбоос: <https://hunsniihuvigal.mn/>

үзүүлэлтэд тусаагүй буюу усалгаатай талбайн хэмжээг нэмэгдүүлсэн байдлыг үр дүнгийн хэмжүүрээр авсан.

Хүнсний сүлжээний үе шат бүрд болон хадгалалт тээвэрлэлтэд зохистой дадлын зөвлөмж зааврыг шинэчлэх, нэвтрүүлэх болон байгаль орчин болон хүний эрүүл мэндэд халтай пестицид, хүнд металлын үлдэгдлийг хянах төлөвлөгөө батлах зэрэг ТЭЗ-т шууд бус хамааралтай агуулгууд орсон байв.

Нэмэлтээр дурдахад уг баримт бичигт Монгол орны байгаль, газар зүй, цаг уурын онцлогтой уялдсан уламжлалт хүнс болон бэлэг болгон авч явдаг үндэсний идээ, амттан байдагтай уялдуулан тус уламжлалт хүнс, технологитой холбоотой судалгаа шинжилгээ хийх, брэнд бүтээгдэхүүнийг бий болгохтой холбоотой төрийн дэмжлэгийн заалтууд орсон байна.

Тус бодлогын баримт бичигт төрөөс үзүүлэх урамшуулал дэмжлэгийг Мал аж ахуй, Газар тариалан, Хүнсний үйлдвэрлэлийн чиглэлд өргөн хүрээтэй тусгасан бөгөөд үүнд эргэлтийн болон бусад тоног төхөөрөмжид 2025 оны нэгдүгээр сарын 1-ний өдөр хүртэл хугацаанд импортын барааны гаалийн албан татвараас хөнгөлөх ба нэмэгдсэн өртгийн албан татвараас 100% чөлөөлөхөөр тусгажээ⁶⁰. Өмнөх онуудад дараах байдлаар татварын хөнгөлөлтөд хамрагдсан байна.

2021	2022
187 ААН, иргэн хамрагдаж 28.5 сая долларын үнийн дүн бүхий бараанд ногдох 12.5 тэрбум төгрөгийн татварын чөлөөлөлт	189 ААН, иргэн хамрагдаж 44.1 сая долларын үнийн дүн бүхий бараанд ногдох 14.6 тэрбум төгрөгийн татварын чөлөөлөлт ⁶¹

Түүнчлэн уг үндэсний хөдөлгөөний хүрээнд Хүнсний хангамж, аюулгүй байдлыг хангах талаар авах зарим арга хэмжээний тухай Монгол Улсын Их Хурлын 36 дугаар тогтоолоор баталсан⁶². Энэхүү ажлын хүрээнд Түүнчлэн 2023-26 онд хэрэгжүүлэхээр Хүнс, хөдөө аж ахуйн салбарын шилдэг 100 үйлдвэрлэгчийг шалгаруулан урамшуулах тухай заасан байна. Үүнтэй уялдан Хаан банк, Худалдаа, хөгжлийн банк, Төрийн банкнуудаар нийт 982.0 тэрбум төгрөгийн зээлийг хүнс, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд олгох бөгөөд мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийг дэмжихэд 132.3 тэрбум төгрөг, газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг дэмжихэд 342.6 тэрбум төгрөг хуваарилсан. Зээлийг эргэлтийн хөрөнгө болон хөрөнгө оруулалтын зориулалтаар 5-6 хувийн хүүтэй, 3-5 жилийн хугацаатай, арилжааны банкны эх үүсвэрээр санхүүжүүлж, Засгийн газраас 13 хувийг хүүгийн хөнгөлөлтэй олгохоор⁶³ ХХААХҮЯ гэрээ байгуулсан байна.

Шигтгээ 6. Хөдөө аж ахуйн дэмжлэг, урамшууллын судалгаа

Хөдөө аж ахуйн дэмжлэг, урамшууллын судалгааны ажил нь салбарын бодлого, хөтөлбөр, арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд зарцуулсан улсын төсвийн урамшуулал, дэмжлэгийн хэрэгжилт, өнөөгийн байдалд дүн шинжилгээ хийх, эдийн засаг, нийгэмд үзүүлэх нөлөөллийг судлах, салбарын бодлого боловсруулагчид, шийдвэр гаргагч нарт зориулан бодлогын хувилбарт санал дэвшүүлэх, зөвлөмж өгөх зорилготойгоор НҮБХХ-өөс бэлтгэн гаргасан ХАА-н дэмжлэг, урамшууллын судалгааны тайланд:

⁶⁰ Жарсаалт батлах тухай тогтоол. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16207241513071>

⁶¹ "ХХАА-н гаралтай түүхий эд боловсруулах 19 салбарын тоног төхөөрөмжийг 2027 он хүртэл импортын гаалийн албан татвараас 100% хөнгөлнө" ИКОН мэдээ. Холбоос: <https://ikon.mn/n/2uhb>

⁶² Хүнсний хангамж, аюулгүй байдлыг хангах талаар авах зарим арга хэмжээний тухай тогтоол. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16530824651591>

⁶³ "Хүнсний болон хүнсний зориулалтын сав баглаа боодлын үйлдвэрлэлийг дэмжих хөнгөлөлттэй зээлийн талаарх мэдээлэл өгөх уулзалт болно" Хүнсний хувьсгал сайтын мэдээ. Холбоос: [HYPERLINK "https://hunsniihuvisgal.mn/post/58681"](https://hunsniihuvisgal.mn/post/58681)<https://hunsniihuvisgal.mn/post/58681>

Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн 3 үндсэн төрөл (үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэг, нийтлэг үйлчилгээ, хэрэглэгчид үзүүлэх дэмжлэг)-өөс үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэг хамгийн сөрөг нөлөөлөл үзүүлдэг бол хэрэглэгчид үзүүлэх дэмжлэг хамгийн эерэг нөлөөтэй байна. Салбарын нийт түвшинд үзүүлдэг дэмжлэгээс судалгаа, хөгжүүлэлт, хөдөө аж ахуйг эрчимжүүлэх үйлчилгээ, технологи шилжүүлэг нь хөдөөд оруулж буй хөрөнгө оруулалтаас хамгийн өндөр өгөөжтэй байдаг байна. ХХААХҮЯ-ийн салбарын хувьд хувийн хэвшлийн байгууллагад олгох татаас, урамшуулал дийлэнхийг бүрдүүлж байна. Энэхүү татаас нь арьс, шир, ноос, улаан буудай, сүүний урамшуулал хэлбэрээр олгосон хөрөнгөөс голлон бүрдэж байна. Үйлдвэрлэгчид чиглэсэн эдгээр татаас нь заримдаа үйлдвэрлэлийн гарцыг хэт нэмэгдүүлэх, зөв дадал, стандарт баримтлаагүйгээс байгаль орчны доройтолд хүргэж болзошгүй аюултай байдаг байна. Иймээс ХАА-н дэмжлэг, урамшууллын бодлогыг салбарын эцсийн үр дүнд суурилсан арга барилаар боловсруулж, хэрэгжилтийг түүнд чиглүүлэх шаардлагатай болохыг онцолжээ.

2.2.3.3. Зохицуулалтын орчинд хийсэн шинжилгээ

Давуу тал	Сул тал
Хүний эрүү мэнд ба байгальд ээлтэй дадлуудыг хэрэгжүүлдэг Органик хүнсний салбарт 2030 онд хүрэх зорилт дэвшүүлж, дэмжих бодлогын орчныг хэлэлцэн санал авч байна.	Хүнс, хөдөө аж ахуйн салбарт зохистой дадал хэрэгжүүлсэн байх шаардлагуудыг тавьсан байгаа боловч түүний хэрэгжилтэд хяналт шинжилгээ, мониторинг, үнэлгээ хэрхэн хийж байгаа нь тодорхойгүй байна.
Бодлогын дутагдаж буй асуудлууд	
Хүнсний салбарт хэрэгжиж буй "Хүнсний хангамж, аюулгүй байдал" үндэсний хөдөлгөөн болон эдийн засгаа дэмжих 10 их наядын хөтөлбөр зэрэг нь Органик үйлдвэрлэлийг дэмжсэн агуулга ороогүй, органик үйлдвэрлэлийг 2030 он гэхэд хүнс хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн 5 хувьд хүргэх зорилттой уялдаагүй.	
Хүнсний салбар нь байгаль орчны доройтол, хүлэмжийн хийн ялгарлаар улсдаа өндөр нөлөө үзүүлж буй салбар хэдий ч салбарын хууль тогтоол, хэрэгжиж буй хөтөлбөрүүдийн хүрээнд хэрэгжүүлж буй ажлуудад шууд болон шууд бус байдлаар ногоон эдийн засгийн хөгжлийг дэмжсэн арга хэмжээ дутмаг.	

2.2.3.4. Дүгнэлт ба Зөвлөмж

Хүнс болон хөдөө аж ахуйн салбарт ТЭЗ-н дадлуудыг нэвтрүүлэхэд давхар хүнсний аюулгүй байдал хүний эрүүл мэнд чухалд тавигддагаараа бусад салбараас онцлог юм. Байгаль орчинд үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг бууруулах, эерэг нөлөөлөл үзүүлэхэд тус салбарт цогц байдлаар зохистой дадал, органик тариалалт, үйлдвэрлэлийн дадлыг хэвшүүлэх, хөрсний үржил шимийг доройтуулахгүй байхад чиглэсэн технологи ашиглах, ус, бордоо бага хэрэглэгддэг, өсөлт сайтай шинэ төрлийн сортоор тариалах гэх мэт олон төрлийн арга хэмжээг авч болдог байна. Монгол улсад Хөдөө аж ахуйн зохистой дадал болон органик тариалан эрхлэлтийн стандартыг хэрэгжүүлэх, шалгах, баталгаажуулах, шошгожуулж систем сайн бүрдсэн боловч судалгааны зорилтот салбар болох хүнсний үйлдвэрлэлд мөрдөх үйлдвэрлэлийн зохистой дадал болон органик шошго баталгаажуулалт, эко шошгоны стандарт, зааварчилгаа, хяналтын систем хараахан бүрдээгүй байна. Тус салбар нь стратегийн чухал салбар учир санхүүжилтийн болон татварын бодлогын хэрэгслүүд ихэд ашиглагддаг байна. Иймд тодорхой түвшинд (мөнгөн дүнгийн, тооны болон үр дүнгийн зорилтын хүрээнд) ногоон хөгжлийн бодлоготой уялдуулан эдгээр бодлогын хөшүүргүүдийг ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл болгож ашиглах бүрэн боломжтой харагдаж байна. Эдгээртэй уялдуулан дараах зөвлөмжүүдийг хүргүүлж байна.

- Нөөцийн хэмнэлт, ногоон шилжилт, бохирдлыг бууруулах гэх мэт ТЭЗ-тай холбоотой агуулга үйл ажиллагааны төлөвлөгөөнд орсон тохиолдолд хэрэгжилтийг үнэлэх шалгуур үзүүлэлтэд холбогдох зорилтыг хангах шалгуур үзүүлэлт оруулж байх.

- Хүнс, хөдөө аж ахуйн салбарт зохистой дадал хэрэгжүүлэх тухай хуулийн заалтын хэрэгжилт дээр хяналт-шинжилгээ, үнэлгээг зайны болон газар дээрх хяналтыг хослуулан хийх дэд бүтэц арга замыг тодорхойлох.
- Хүнс, хөдөө аж ахуйн салбарын шилдэг 100 үйлдвэрлэгчийг шалгаруулан урамшуулах тухай журамд ХАА, үйлдвэрийн зохистой дадлын хэвшүүлэлт болон тойрог эдийн засгийн 7R дадлуудын хэвшүүлэлт ба хэмжилттэй холбоотой шаардлагуудыг оруулах замаар МУ-н хөгжлийн бодлого зорилтуудын ногоон хөгжлийн зорилтуудтай уялдуулах.
- Салбарыг дэмжин олгож буй хөнгөлөлт урамшууллууд дээр тодорхой квот тогтоож шаталсан хөнгөлөлттэй байдлаар ТЭЗ-н зарчмуудыг хэрэгжүүлж буй ААН урамшуулах. Жишээ нь: Тоног төхөөрөмжийн гаалийн татвар чөлөөлөх тухай арга хэмжээнд эрчим хүчний хэмнэлттэй тоног төхөөрөмж бол хөнгөлөлтийн хэмжээ арай өндөр байх гэх мэт.
- Агро аялал жуулчлал гэх мэт салбар дундын шинэ санаачилгуудыг дэмжих. Жишээ нь: Хаан жимс жуулчны бааз нь хажуудаа чацарганын аж ахуйтай бөгөөд дотоод гадаадын жуулчдад зориулан хүссэнээрээ түүж авч болох чацарганын баяр гэх мэт арга хэмжээг зохион байгуулдаг.

2.2.4. Сав, баглаа боодлын салбарын бодлогын орчин

2.2.4.1. Баримт бичгийн судалгаа

Хүнсний бүтээгдэхүүн, хүнсний үйлдвэрлэлд сав, баглаа боодлын холбогдох стандарт

Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн 104 дугаар зарлигт сав, баглаа боодол, шошгын танилцуулгыг хүний амь нас хохирохоос урьдчилан сэргийлэх, холбогдох байгууллагуудын хамтын ажиллагааг сайжруулах талаар оруулсан. Хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах тухай хууль⁶⁴, уг хуулийн дагуух Зайлшгүй сав, баглаа боодол болон шошго хэрэглэх хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний төрлийг тодорхойлох, шошголох журам (Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн сайд, эрүүл мэндийн сайдын хамтарсан А/46/115 дугаар тушаал)⁶⁵ болон Барааны тэмдэг, газар зүйн заалтын тухай хуульд⁶⁶ хүнсний бүтээгдэхүүний сав, баглаа боодол, шошгонд хүнсний бүтээгдэхүүний ерөнхий үйлдвэрлэсэн хугацаа, хадгалах хугацаа, эсхүл хэрэглэж дуусах хугацаа, хэрэглэх арга, хадгалах нөхцөл болон тэжээлэг чанар, орц, найрлагын мэдээлэл оруулахыг заасан. Хүнсний үйлдвэрлэлийн салбарт сав, баглаа боодлын хүнсний аюулгүй байдлын асуудлаар нарийн заалтууд, стандартууд⁶⁷-ыг боловсруулагдсан боловч байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийг багасгах, дахин боловсруулах зэрэг ТЭЗ-тай холбогдох чиглэл, заалтууд ороогүй болно.

Жимс жимсгэнэ, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд хөдөө аж ахуйн зохистой дадлыг хялбаршуулан нэвтрүүлэх заавар батлах тухай (хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд, эрүүл мэндийн сайдын

⁶⁴ Хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах тухай хууль. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/8911>

⁶⁵ Зайлшгүй сав, баглаа боодол болон шошго хэрэглэх хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний төрлийг тодорхойлох, шошголох журам. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawid=12967>

⁶⁶ Барааны тэмдэг, газар зүйн заалтын тухай хууль. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/111>

⁶⁷ Сав, баглаа боодолтой холбоотой стандартууд. Холбоос: <https://www.mongolialaws.org/productswithkeywords.aspx?lang=ru&keywords=%D1%81%D0%B0%D0%B2%20%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%B0%20%D0%B1%D0%BE%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB>

хамтарсан А/166, А/251 дугаар тушаал) тушаал⁶⁸ дээр “цэвэрлэхэд хялбар” гэсэн тодорхойлолтыг дэлгэрүүлэн ТЭЗ-тай дэмжих хэрэгсэл болгох боломжтой.

Санхүүжилт ба хөнгөлөлт

Хүнсний салбарын бодлогын орчинд дурдагдсанаар Хүнсний хангамж, аюулгүй байдлыг хангах талаар авах зарим арга хэмжээний тухай тогтоолын⁶⁹ хүрээнд Монгол Улсын ЕТГ болон ХХААХҮЯ-аас сав баглаа боодлын үйлдвэрлэл эрхлэгчид, мэргэжлийн холбоодод "Хүнсний болон хүнсний зориулалтын сав баглаа боодлын үйлдвэрлэлийг дэмжих хөнгөлөлттэй зээл" олгохоор заасан. Үүнээс хүнсний боловсруулах, сав баглаа боодлын үйлдвэрлэлийг дэмжихэд 507.1 тэрбум төгрөг хуваарилсан.

Мөн "Хүнсний хангамж, аюулгүй байдал" үндэсний хөдөлгөөний хүрээнд тодорхойлсон шинэ тоног төхөөрөмжийг 2025 оны нэгдүгээр сарын 1-ний өдөр хүртэл хугацаанд импортын барааны гаалийн албан татвараас хөнгөлөх ба нэмэгдсэн өртгийн албан татвараас 100% чөлөөлж⁷⁰ байгаа бөгөөд эдгээр 19 салбарын нэгээр Сав, баглаа боодол хийх, савлах үйлдвэрүүд орсон байна⁷¹.

Уг урамшууллын бодлогын хэрэгсэлд сав, баглаа боодлын салбар орж байгаа боловч нарийн тодорхой ордоггүй байна. Жишээ нь хөнгөлөлтөд орсон тоног, төхөөрөмж дунд сав, баглаа боодлыг дахин боловсруулах, үйлдвэрлэхэд ашигладаг сав, баглаа боодлын үйлдвэрт л хамааралтай төхөөрөмж цөөн орсон болно. Мөн уг урамшуулалд ТЭЗ-руу чиглүүлэх эсвэл ТЭЗ хэрэгжүүлж байгальдаа ээлтэй үйлдвэрлэл хийж буй ААН-г илүү үнэлэх, урамшуулал зэрэг ТЭЗ-г дэмжсэн ногоон санхүүжилтийн бодлого тусгагдаагүй байна.

Хүснэгт 18. ТЭЗ-г дэмжих бодлогын хэрэгсэл- Нэг удаагийн нийлэг хальсан уутыг хориглох тухай

Нэг удаагийн нийлэг хальсан уутыг хориглох тухай⁷²

Монгол Улсын "Тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030"-ын 2.3.3, Ногоон хөгжлийн бодлогын 3.6.4, Засгийн газрын 2016-2020 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн 4.1.6 дахь зорилтыг тус тус хэрэгжүүлэх зорилгоор бүх төрлийн 0.035 мм болон түүнээс нимгэн, нэг удаагийн нийлэг хальсан уутыг худалдаа, үйлчилгээнд сав, баглаа боодлын зориулалтаар импортлох, үйлдвэрлэх, хэрэглэхийг 2019 оны 3 дугаар сарын 1-ний өдрөөс эхлэн хориглохыг Монгол Улсын Засгийн газрын 189 дугаар тогтоолоор баталсан. Уг тогтоолд мөн хог хаягдлын эдийн засгийн зохицуулалтыг сайжруулах, үүсгэгч нь хариуцаж, бохирдуулагч нь төлөх эко төлбөрийн эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх арга хэмжээ авахыг Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайд Н.Цэрэнбатад даалгасан ба БОАЖЯ-с "Эко-төлбөрийн тухай хууль" боловсруулахаар ажлын хэсэг гарган ажиллаж байсан. Уг хуулийн төсөлд хог хаягдал дахин боловсруулах чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулж байгаа ААН-үүдэд тухайн хуулийн дагуу олсон орлогын 50 хувийг дэмжлэг хэлбэрээр олгохыг тусгах тухай мэдэгдсэн байдаг боловч уг хууль нь батлагдаагүй юм.

⁶⁸ Жимс жимсгэнэ, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд хөдөө аж ахуйн зохистой дадлыг хялбаршуулан нэвтрүүлэх заавар батлах тухай тушаал. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/14483>

⁶⁹ Хүнсний хангамж, аюулгүй байдлыг хангах талаар авах зарим арга хэмжээний тухай тогтоол. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16530824651591>

⁷⁰ Гаалийн албан татварыг хөнгөлөх тухай болон Нэмэгдсэн өртгийн албан татвараас чөлөөлөх тухай тогтоол. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16207241513071>

⁷¹ "ХХАА-н гаралтай түүхий эд боловсруулах 19 салбарын тоног төхөөрөмжийг 2027 он хүртэл импортын гаалийн албан татвараас 100% хөнгөлөнө" ИКОН мэдээ. Холбоос: <https://ikon.mn/n/2uhb>

⁷² Нэг удаагийн нийлэг хальсан уутыг хориглох тухай. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/13515>

Мөн нийлэг хальсан уутыг Монгол улсын хилээр нэвтрүүлэхийг хориглосон бараанд кодлон оруулсан ба жагсаалтыг Монгол Улсын Засгийн газраас 199 дугаар тогтоолоор⁷³ баталсан.

Монгол улсын хувьд уг бодлогын хэрэгжилтийг мэргэжлийн хяналтын байцаагчид микрометр төхөөрөмж ашиглан хяналтыг гүйцэтгэдэг боловч зөрчил гарвал торгууль зэрэг зөрчлийн хуулийн дагуу арга хэмжээ авахгүй зөвхөн хураах арга хэмжээ авдаг байна. Уг микрометрийн төхөөрөмжийн хүртээмжээс үүдэн хяналт бүрэн хэмжээнд хийгдэхгүй байгаа мэдээ гарсан.⁷⁴ Мөн дотоодын үйлдвэрүүдэд хяналт сайн байх боловч гаалиар орж ирж буй нийлэг уутан дээр хяналт сул байдаг байна.

Шигтгээ 7. Нэг удаагийн нийлэг хальсан уутыг хориглох тухай хуулийн хэрэгжилт

Хог хаягдлын хуулийн тал дээр саяхан КОВИД-19-ын өмнө гялгар уут хориглох заалт гарч ирсэн, тэр журамтай холбоотой ажлууд нэлээн гацсан. Гялгар уут ашиглахыг хориглосон, гэхдээ КОВИД-19-өөс болоод тэр журам хэрэгжээгүй. Мөн саяхан Азийн Сан тус журам яагаад хэрэгжихгүй байгаа вэ гэсэн үнэлгээ хийсэн. Журам боловсруулагдахдаа хэрэгжилт талаасаа нарийвчилсан биш, нэлээн хууль эрх зүйн хүрээнд асуудалтай буруу заалттай гарсан тул сайн хэрэгжээгүй гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн. Мөн дотооддоо нийлэг уут үйлдвэрлэж байгаа газруудад журмаа хатуу мөрдүүлэх гээд мэргэжлийн хяналтын газраас тавьсан шаардлагын дагуу гялгар уутны зузааныг нэмэгдүүлж үйлдвэрлэдэг хэдий ч БНХАУ-с импортоор орж ирж байгаа нийлэг уутнууд том том машинаар орж ирж байгаа учир хяналт тавих процесс сул байдаг. Тэд нар дээрээ ямар нэгэн шаардлага тавих шаардлагатай байна.

Азийн сангийн Байгаль орчны төслийн мэргэжилтэн Мөнхшүр

Нэг удаагийн нийлэг уутыг хориглох бодлого нь ТЭЗ-н бохирдол, хог хаягдлаас сэргийлэх, бууруулахыг дэмжиж буй хяналт зохицуулалтын хэрэгсэл бөгөөд зөвхөн Монгол улсад гэлтгүй олон улсад ТЭЗ-д шилжихэд ихээхэн ач холбогдолтой алхам билээ⁷⁵.

2.2.4.2. Бүс нутгийн болон үндэсний санаачилга ба төсөл хөтөлбөрүүд

Сав, баглаа боодлын үндэсний хөтөлбөр хүчингүй болсон ба өөр үндэсний хэмжээнд хөтөлбөр, төсөл байхгүй болно.

2.2.4.3. Зохицуулалтын орчинд хийсэн шинжилгээ

Давуу тал	Сул тал
Нэг удаагийн нийлэг хальсан уутны хэрэглээг хориглох нь олон улсын жишигтэй нийцсэн бөгөөд стандартын дагуу шалгах микрометр төхөөрөмж (SHANGSHEN) нь авсаархан, чанартай нарийн зөв хэмждэг байна.	Нэг удаагийн нийлэг хальсан уутны хяналт шалгалт, хохирлыг барагдуулах талаар хэрэгжилт сул. Мөн нэг удаагийн нийлэг уутны үнийн дүнтэй дүйцэхүйц орлуулах бүтээгдэхүүн худалдаанд байхгүй. ⁷⁶ Нэг удаагийн нийлэг хальсан уутыг импортоор оруулахыг хориглох хяналт сул. НӨАТ болон гаалийн албан татвараас чөлөөлөх тоног төхөөрөмжийн жагсаалт дунд сав, баглаа боодлын салбарын тоног төхөөрөмж цөөн орсон.
Бодлогын дутагдаж буй асуудлууд	
Сав, баглаа боодлын салбарт “ногоон”, “байгальд шингэдэг” сав, баглаа боодлын тодорхойлолт аль нэг зохицуулалтын баримт бичигт тусгагдаагүй. Үйлдвэрлэлээс гарж буй сав, баглаа боодлын хэдэн хувь нь дахин	

⁷³ Монгол улсын хилээр нэвтрүүлэхийг хориглосон бараанд кодлон оруулсан ба жагсаалт. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=4505>

⁷⁴ “Ч.Даариймаа: Нийлэг уут борлуулж буй иргэд, аж ахуйн нэгжийн уутыг зөвхөн хураах арга хэмжээ авч байна” IKON мэдээ. Холбоос: https://ikon.mn/n/1ipn?fbclid=IwAR2vIURes_1RkHF26OIDPO-jJR6qxAXaifAVxzWFGGLp28sJfLg7-pdHHqM

⁷⁵ “As Canada bans bags and more, this is what’s happening with single-use plastics around the world” weforum мэдээ. Холбоос: <https://www.weforum.org/agenda/2020/10/canada-bans-single-use-plastics/>

⁷⁶ Ч.Даариймаа: Нийлэг уут борлуулж буй иргэд, аж ахуйн нэгжийн уутыг зөвхөн хураах арга хэмжээ авч байна” IKON мэдээ. Холбоос: https://ikon.mn/n/1ipn?fbclid=IwAR2vIURes_1RkHF26OIDPO-jJR6qxAXaifAVxzWFGGLp28sJfLg7-pdHHqM

боловсруулагдаж буй талаар тоо мэдээлэл цуглуулах тогтолцоо бүрдээгүй. Алсын хараа 2050 хөгжлийн баримт бичигт тусгагдсан “бүртгэл, мэдээлэлд суурилсан ухаалаг систем” бий болоогүй байна.

Салбарын технологи, тоног төхөөрөмжийн судалгаа, мэдээлэл сул.

ХХААХҮЯ-ны дор сав, баглаа боодол нь бусад чиг үүрэгтэй хавсран гүйцэтгэхээр зохицуулагдсан нь уг салбарын хөгжлийг удаашруулж байна.

Сав, баглаа боодлын салбар нь импортын түүхий эдийн материалаас их хамааралтай тул Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт тусгагдсан “дотоодоос бүрэн хангаж, импортыг орлох” сав, баглаа боодлын үйлдвэрлэлийг дэмжсэн арга хэмжээ шаардлагатай.

Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэлийн дагуу байгаль орчны сөрөг нөлөөлөл багатай сав, баглаа боодлын бүтээгдэхүүнээс илүүтэйгээр дахин ашиглах бололцоотой “тооноос чанарт шилжүүлсэн” сав, баглаа боодлыг дэмжих арга хэмжээ сул.

2.2.4.4. Дүгнэлт ба зөвлөмж:

Хүнсний сав, баглаа боодлын бодлогын хувьд хүнсний аюулгүй байдал, түүнтэй холбогдох мэдээлэл шошгоны стандартууд сайн боловсруулагдсан боловч хүнсний сав, баглаа боодлын хог хаягдлыг бууруулах, байгаль орчинд ээлтэй техник технологи болон нөөцийн хэмнэлттэй эко эсвэл ногоон сав, баглаа боодлын заалтууд байдаггүй байна. Үндсэндээ сав, баглаа боодлын ТЭЗ-н шалгуурууд хараахан хөгжөөгүй байгааг харуулж байна.

Дээрхийг харваас сав, баглаа боодол нь хүнсний үйлдвэрлэл эсвэл хог хаягдлын төсөл хөтөлбөрт дурдагдах боловч яг сав, баглаа боодлын салбарт л анхаарч зориулсан, төсөл хөтөлбөр хэрэгждэггүйг харуулж байна. Иймд дараах зөвлөмжүүдийг хүргүүлж байна.

- Нэг удаагийн хэрэглээний болон эдэлгээ муутай бүх төрлийн сав, баглаа боодлыг хориглох ба үүний хажуугаар орлуулах бүтээгдэхүүн санал болгох
- Нэг удаагийн нийлэг хальсан уутны импортоор оруулахгүй байх хяналтын бодлогыг сайжруулах
- Нэг удаагийн нийлэг уут хэрэглэж буй иргэн, ААН болон хүрээлэн буй орчинд хохирол учруулж буй үйлдвэрлэлд торгууль оногдуулах, цаашид авах арга хэмжээг тодорхойлж, холбогдох тогтолцоо үүсгэх. Үүсэх хог хаягдлыг “эзэнжүүлэх” тогтолцоо бий болгосноор хариуцлагатай үйлдвэрийг дэмжиж, дахин боловсруулах хог хаягдлын түүхий эдийн цуглуулах ажлыг хамт бэлтгэнэ.⁷⁷
- Сав, баглаа боодлын салбарт төвлөрсөн төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх. Ялангуяа уг салбарын ТЭЗ-н ойлголт, ухагдахуунуудыг тодорхойлох. Жишээ нь “дахин боловсруулалт” болон “зэрэг бууруулж боловсруулах” хоёрын ялгааг тодруулах шаардлагатай. Мөн түүний дагуу шошгожилт, үйлдвэрийн стандартуудыг боловсруулах. Ингэснээр “чанарт шилжсэн” сав, баглаа боодлын үйлдвэрлэлийг дэмжинэ. Сав, баглаа боодлын дахин ашиглалтыг дэмжиж эргүүлэн татах, дахин савлах гэх мэт явцыг хөнгөвчлөхийн тулд бүх бүтээгдэхүүний сав баглаа боодлын төрлүүдийг цөөлж, нэр төрлөөр нь стандартчилах
- Сав, баглаа боодлын үйлдвэрлэлийн хэрэгцээ, тоног төхөөрөмж болон хог хаягдал болж буй мэдээлэл зэрэг судалгааны ажлуудыг дэмжих

⁷⁷ Монгол улс дахь хог хаягдлын хямралыг шийдвэрлэхэд зориулан экосум ТББ-аас хүргэж буй зөвлөмжүүд. Холбоос: https://www.ecosoum.org/files/ugd/55e3ff_85f1330365204bf2a30e3ecfa3d850f8.pdf

2.2.5. Хог хаягдлын салбарын бодлогын орчин

2.2.5.1. Баримт бичгийн судалгаа

Нийслэлийг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл⁷⁸

Уг чиглэлд инновацыг дэмжин санхүүгийн үйлчилгээний хүртээмжийг нэмэгдүүлэх замаар аж ахуй, бичил, жижиг, дунд бизнесүүдийг албан хэвшилд шилжүүлж өсөлтийг дэмжихээс гадна хог хаягдалтай холбогдох зорилтууд оруулсан. Зорилго 6 Байгалийн нөөцийг хамгаалж, экологийн тэнцвэрт байдлыг хангах замаар хүрээлэн буй орчны доройтлыг бууруулж, уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицно гэсний доторх заалт болон холбогдох хэрэгжилтийг дурдвал:

Заалт	Хэрэгжилт
6.2.3 Улаанбаатар хотын хог хаягдлыг ангилан ялгаж цуглуулж тээвэрлэх дэвшилтэт цогц арга, технологийг нэвтрүүлж, дахин боловсруулах үйлдвэрлэлийг дэмжих замаар төвлөрсөн цэгт дарж булагдах хог хаягдлын хэмжээг бууруулна.	Хог хаягдлыг эх үүсвэр дээр нь ангилах, эдийн засгийн эргэлтэд оруулах хүчин чармайлтууд төсөл хөтөлбөрүүдийн хүрээнд гаргаж байгаа боловч нийслэлийн хүрээнд дэд бүтцийн түвшинд өөрчлөлт ороогүй байна.
6.2.4 Хог хаягдлын төвлөрсөн цэгүүдийн нөхцөлийг сайжруулж, олон жил хог дарж булсан ландфиллын талбайг үе шаттайгаар хэсэгчлэн хааж нөхөн сэргээлт хийнэ.	Төвлөрсөн хогийн цэгийн нөхөн сэргээлтийн хувьд 2020~2022 онд Нарангийн энгэрийн хогийн цэг дэх 20 га, 2020~2021 онд Цагаан давааны хогийн цэг дэх 10 га талбайд нөхөн сэргээлт хийсэн ⁷⁹ .
6.2.5 Хог хаягдлын үйлчилгээний төлбөр, хураамж төлөх нээлттэй ил тод хялбаршуулсан цахим системийг нэвтрүүлнэ.	Судалгаагаар Улаанбаатар хотын хог хаягдлын тээврийн компаниуд нь жилд дунджаар 1,3 сая тонн хог хаягдлыг айл өрх, албан байгууллага, ААН-ээс цуглуулж, тээвэрлэн Нарангийн энгэрийн хог хаягдлын төвлөрсөн цэг, Цагаан давааны хог хаягдлын төвлөрсөн цэг, Морингийн давааны хог хаягдлын төвлөрсөн цэгүүдэд дарж, булшилж байна. Дээрх цэгүүдэд ирсэн хог хаягдлыг автопүүгээр жигнэж, бүртгэлийн ажилтнууд бүртгэдэг. Төвлөрсөн цэгүүдийн диспетчерийн бүртгэлийн мэдээллийг үндэслэн дүүргийн төсвөөс хог тээврийн компаниудад санхүүжилтийг олгодог бөгөөд төвлөрсөн цэг хүргэгдсэн нэг эргэлтэд дунджаар 180,000 төгрөг оногддог. 2021 оны байдлаар нийслэл, дүүргийн төсвөөс хог хаягдлын цуглуулалт, тээвэрлэлтийн үйлчилгээнд 24 тэрбум төгрөгийн санхүүжилт олгосон байна. “Эерэг давллага” төслөөр нийслэлийн хог хаягдлын төвлөрсөн цэгүүдэд хог тээврийн бүртгэл, хяналтын шинэ системийн хөгжүүлэлтийг 2020 онд амжилттай хэрэгжүүлсэн нь бүртгэлийн ажлыг хөнгөвчлөх, зөрчлийг багасгах, ил тод байдлыг ихэсгэх болон ажлыг цахим байдлаар хөнгөвчилсөн байна ⁸⁰ .

⁷⁸ Нийслэлийг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл. Холбоос: [HYPERLINK "https://home.uda.ub.gov.mn/?p=10620"](https://home.uda.ub.gov.mn/?p=10620)

⁷⁹ "Нарангийн энгэр, Цагаан давааны хогийн цэгт 30 га газрыг нөхөн сэргээв" ZINDAA мэдээ. Холбоос: <https://news.zindaa.mn/4ai0>

⁸⁰ "Улаанбаатар хотын хог хаягдлыг цуглуулах, тээвэрлэх менежментийг сайжруулж байна" Швейцарын хөгжлийн агентлагийн мэдээ. Холбоос:

6.2.7 Хүнсний хог хаягдлыг дахин боловсруулж, өдөрт 2000 кг бордоо үйлдвэрлэх хүчин чадал бүхий үйлдвэрийг ашиглалтад оруулсан байна.	Азийн хөгжлийн банкнаас Японы ядуурлыг бууруулах сангийн буцалтгүй тусламжийн хүрээнд Цагаан даваа, Нарангийн энгэрийн хогийн цэгийн "Эко парк" цогцолборт том хэмжээндээ хүнсний хог хаягдлаар 1 га талбайд өдөрт 2000 кг бордоо үйлдвэрлэх хүчин чадалтай ⁸¹ үйлдвэрийг, Морингийн даваанд хатуу хог хаягдлыг эргэлтэд оруулах чиглэлийн үйлдвэрүүдийг барьж байгуулахаар ажиллаж байна. ⁸²

Дээрх зорилтуудаар хог хаягдлын менежментийн дэд бүтцийг сайжруулснаар ТЭЗ-н бохирдлыг бууруулах шалгуурыг дэмжиж буй боловч бодлогын түвшинд ТЭЗ-г дэмжиж буй хэрэгсэл ороогүй байна.

Хог хаягдлын тухай хууль⁸³

2017 онд шинэчлэн найруулан баталсан уг хуулийн зорилт нь хог хаягдлаас хүний эрүүл мэнд, байгаль орчинд үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг бууруулах, түүнээс урьдчилан сэргийлэх, хог хаягдлыг эдийн засгийн эргэлтэд оруулж, байгалийн нөөц баялгийг хэмнэх, иргэдийн хог хаягдлын талаарх боловсролыг дээшлүүлэх зорилгоор хог хаягдлыг бууруулах, ангилах, цуглуулах, тээвэрлэх, хадгалах, дахин ашиглах, дахин боловсруулах, сэргээн ашиглах, устгах, экспортлох болон аюултай хог хаягдлыг импортлох, хил дамжуулан тээвэрлэхийг хориглохтой холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

Хуульд хог хаягдалтай холбоотой иргэн, ААН, байгууллагын эрх, үүрэг; энгийн хог хаягдлыг цэвэрлэх, цуглуулах, тээвэрлэх, сэргээн ашиглах, дахин боловсруулах, устгах, булшлах нарийн заалт шаардлага; төвлөрсөн цэг; хог хаягдлын эдийн засгийн зохицуулалтын тухай нарийн тусгасан. Нэмэлтээр дурдвал иргэн, ААН, байгууллага нь энгийн хог хаягдлыг цэвэрлэх, цуглуулах, тээвэрлэх үйл ажиллагаа эрхлэх болон энгийн хог хаягдал сэргээн ашиглах, дахин боловсруулах, устгах, булшлах үйл ажиллагаа эрхлэх бол бүртгүүлж дугаар авах шаардлагатайг уг хуульд заасан. Мөн хэрэв энгийн хог хаягдлыг цэвэрлэх, цуглуулах, тээвэрлэх үйл ажиллагааг явуулах бол зайлшгүй тухай сум, дүүргийн Засаг даргатай гэрээ байгуулсан байх ёстой байна.

Уг хууль дээр үндэслэн олон стандарт, аргачлал, журам, баримт бичгүүд боловсруулагдсан бөгөөд хог хаягдлыг ангилах, дахин ашиглах, дахин боловсруулах, сэргээн ашигладаг үйлдвэрлэгчийг санхүүжилт, урамшууллаар дэмжиж хог хаягдлыг үүсгэгчид төлбөр ноогдуулах талаар нарийн тусгасан. Энэ дундаас 40.5 "үйлдвэрлэгч болон импортлогч нь бүтээгдэхүүний хаягдал, тэдгээрийн сав, баглаа боодлоос үүсэх хог хаягдлыг эргүүлэн цуглуулах, дахин ашиглах, дахин боловсруулах, экспортлох үүрэгтэй" гэх нь хуванцар сав суулга, нийлэг уут, шилэн лонх, өндөр даралтат сав болон тэдгээрийн түүхий эдний хог хаягдлыг эзэнжүүлж буй чухал ач холбогдолтой ба хэрэгжилтийг дэмжих "эко-төлбөрийн тухай хууль"-н төсөл одоогоор боловсруулагдаж буй билээ.

Хог хаягдлын тухай хуулийн дагуу дахин боловсруулах, дахин ашиглах, сэргээн ашиглах үйл ажиллагааг урамшуулах нь ТЭЗ-н бохирдол, хог хаягдлаас сэргийлэх, бууруулах эдийн засгийн хэрэгсэл болон гарсан бүтээгдэхүүнийг ногоон худалдан авалтаар дэмжих нь ТЭЗ-н ногоон шилжилтийг дэмжих

https://www.eda.admin.ch/countries/mongolia/mn/home/medee/medee.html/content/countries/mongolia/mn/meta/news/2022/Waste_management

⁸¹ "Хүнсний хог хаягдлаар бордоо хийх үйлдвэрийг "Эко парк" цогцолборт байгуулна" INEWS мэдээ. Холбоос: <https://www.inews.mn/a/15755>

⁸² " Хүнсний хог хаягдлаар бордоо хийх үйлдвэрийг "Эко парк" цогцолборт байгуулна" INEWS мэдээ. Холбоос: <https://www.inews.mn/a/15755>

⁸³ Хог хаягдлын тухай хууль. Холбоос: <https://legalinfo.mn/mn/detail/12652>

хяналт зохицуулалтын хэрэгсэл байж болох бөгөөд үүнтэй хамааралтай зохицуулалтын орчин, холбогдох журам зэрэг нь тодорхой бус байна.

Шигтгээ 8. Төрөөс хог хаягдлыг дахин боловсруулах салбарт үзүүлдэг дэмжлэг

Монголын хог хаягдлыг дахин боловсруулах үндэсний холбооны тэргүүн Д.Батжаргал 2021 оны ярилцлагадаа ийнхүү дурджээ. “Улсын хэмжээнд жилдээ 70 тэрбум төгрөгийн эдийн засаг эргэлддэг ашигтай салбараа төрөөс дэмждэггүй. Японд энэ төрлийн үйлдвэр явуулахад тал зардлыг нь улсаас даадаг. А цэгээс Б цэг рүү хог зөөвөрлөж хаяхад Хог хаягдлын сангаас нэг тонн хогийг 30 мянган төгрөг авдаг. Нэг тонн хогийг булахад 2080 төгрөг гаргаж байна. Гэтэл хог хаягдлыг булуулахгүй, мөнгөөр аваад дахин боловсруулж буй үйлдвэрийг яагаад урамшуулж болдоггүй юм бэ. Хог хаягдлын салбарыг хөгжүүлэх суурь зарчим нь байхгүй учраас хөгжихгүй байна.”⁸⁴

2.2.5.2. Бүс нутгийн болон үндэсний санаачилга ба төсөл хөтөлбөрүүд

“3R4UB” Европын Холбооны санхүүжилттэй Свич Ази хөтөлбөрийн төсөл (2020-2024)⁸⁵

Улаанбаатар хотын байгалийн нөөцийн тогтвортой хэрэглээг хангах 3R (Reduce, Reuse, Recycle) дадал буюу 3R4UB төслийн үндсэн зорилгод ТЭЗ-ийг дэмжих болох дахин боловсруулалтын чиглэлээр чадавх бэхжүүлэх орсон ба хэрэгжүүлэгч байгууллагаар Италийн “Метеллиа Сервици” ХХК, Итали Улсын Үндэсний судалгааны зөвлөл, Улаанбаатар хотын Захирагчийн ажлын албаны Орчны бохирдол, хог хаягдлын удирдлагын хэлтэс төлөөлөн, БОАЖЯ-ны харьяа Цэнгэг усны нөөц, байгаль хамгаалах төв хамтран ажиллаж байгаа билээ.

Төслийн үр дүнгээс хүлээгдэж буй Улаанбаатар хотын хог хаягдлын тогтвортой менежментийг хангах урт хугацааны мастер төлөвлөгөө, хог хаягдлыг ангилах цэгүүд болон ангилан ялгах үйлдвэрийг бүтээн байгуулахад хувийн хэвшлийн хөрөнгө оруулалт татах ногоон сан нь хог хаягдлын салбар гэлтгүй ТЭЗ-н ногоон шилжилтийн хөгжилд ихээхэн нэмэр болохоор байна.

“Монгол улс дахь хуванцар хог хаягдлын дахин боловсруулалтын тогтвортой байдлыг хангах” Европын Холбооны санхүүжилттэй Свич Ази хөтөлбөрийн төсөл (2020-2024)⁸⁶

2 сая еврогийн санхүүжилттэй уг төслийг Каритас Чех Републик, Монголын Байгаль Орчны Аюулгүй Байдлын Төв, Эко Сум ТББ, Монголын Тогтвортой Хөгжлийн Гүүр, Т.Г. Масарыкын нэрэмжит Усны Судалгааны Институт нар Улаанбаатар хот, Булган аймаг болон Хишиг-Өндөр сумд хамтран хэрэгжүүлж байна. Төслийн ерөнхий зорилго нь Монгол улсын эдийн засгийн хөгжил цэцэглэлт, ядуурлыг бууруулахад хувь нэмэр оруулах, ногоон эдийн засгийн хөгжил, нүүрстөрөгч багатай, нөөцийн хэмнэлттэй, ТЭЗ-т шилжихэд дэмжлэг үзүүлэх юм. Үүнд хуванцар хог хаягдлыг цуглуулах, ялгах, ангилах системийг сайжруулах, ЖДҮ нарт үйлдвэрийн дэвшилтэт тоног төхөөрөмж, технологи нэвтрүүлэх, тэдгээр ЖДҮ-г дэмжих чиглэлүүд орсон.

Уг төслийн хүрээнд хуванцар бүтээгдэхүүний зах зээл; хуванцар дахин боловсруулах БЖДҮ-ийн технологийн суурь судалгаа; хуванцар дахин боловсруулдаг БЖДҮ эрхлэгчдэд тулгарч буй санхүүгийн хүртээмжийн хязгаарлалт; сургалтын хэрэгцээг судлах зэрэг олон тайлан, баримт бичиг боловсруулагдсан ба бодлогын түвшинд “Хуванцар хаягдлын зохицуулалтыг сайжруулан өнөөгийн

⁸⁴ “Д.Батжаргал: Хог хаягдлын 80 хувийг дахин боловсруулах боломжтой” ZINDAA мэдээ. Холбоос: <https://news.zindaa.mn/3p87>

⁸⁵ “3R4UB” Европын Холбооны санхүүжилттэй Свич Ази хөтөлбөрийн төсөл (2020-2024). Холбоос: <https://3r4ub.org/mn/%d0%bd%d2%af%d2%af%d1%80/>

⁸⁶ “Монгол улс дахь хуванцар хог хаягдлын дахин боловсруулалтын тогтвортой байдлыг хангах” төсөл. Холбоос: [“Хуванцар хог хаягдлын дахин боловсруулалт” төсөл \(charita.cz\)](https://charita.cz/)

эрхзүйн орчны судалгаа” хийгдсэн. Ерөнхийдөө салбарын бодлогын орчныг сайжруулахаас гадна ТЭЗ-н ногоон санхүүжилтийг дэмжих үйл ажиллагаа боловсруулахаар байна.

“Эерэг давлагаа” Улаанбаатар хотын ахуйн хог хаягдлын цуглуулалт тээвэрлэлтийн менежмент төсөл

Улаанбаатар хотын ахуйн хог хаягдлын цуглуулалт тээвэрлэлтийн менежмент төсөл нь Швейцарын хөгжлийн агентлагийн санхүүжилттэй дөрвөн жилийн хугацаанд хэрэгжих төсөл бөгөөд гэр хороолол дахь хог хаягдлын цуглуулалт, тээвэрлэлтийн менежментэд үр дүнтэй, үр ашигтай, бүх оролцогчдод хүртээмжтэй системийг бий болгох зорилготой.

Уг төслийн хүрээнд бодлогын түвшинд хог хаягдлын салбарын хууль эрх зүйн хураангуй гарын авлага болон иргэдээс авах хог хаягдлын үйлчилгээний хураамжийг тооцох арга зүй боловсруулагдан гарсан ба бодлогын түвшинд ТЭЗ-н ногоон шилжилтийг дэмжих үр дүн гарах төлөвлөгөөтэй байна.

“Эко-Парк” хог, хаягдлыг дахин боловсруулах үйлдвэрийн төсөл⁸⁷

Улаанбаатар хотын Ерөнхий менежерийн 2020 оны 08 дугаар сарын 24-ний өдрийн А/250 дугаар тушаалаар Улаанбаатар хотын Захирагчийн ажлын алба, Монголын хог хаягдлыг дахин боловсруулах үндэсний холбоо хамтран Баянзүрх дүүргийн Цагаан даваа, Сонгинохайрхан дүүргийн Нарангийн энгэрт хог ангилан ялгах, хүнсний хог хаягдлыг дахин боловсруулах үйлдвэрүүд байгуулахаар ажиллаж байна. Энэхүү төслийн хүрээнд хүнсний хог хаягдлыг иргэдийн оролцоотой дахин боловсруулах туршилтын төслийг 3 түвшин (жижиг, дунд, том)-д хэрэгжүүлнэ.

Төслийн гол үр дүнд улсын төсвөөс гардаг 20 тэрбум төгрөгийн зардал хоёр дахин багасаж, эдийн засгийн эргэлтэд орч буй хог хаягдлын үзүүлэлт 70 тэрбумаас 200 тэрбум төгрөгтэй дүйцэхүйц болох тооцоололтой байна.

Зураг 7. Одоогийн болон ЭкоПарк-н хог хаягдлын урсгалын схем харьцуулалт

Хэрэгжилтийн хувьд одоогоор нийслэлийн 1.4 сая тонн хог хаягдлын 25 хувийг дахин боловсруулж байна. Үйлдвэр бүрэн ашиглалтад орсноор 100 хувь хог боловсруулах боломжтой болох ба бүтээн

⁸⁷ "Хүнсний хог хаягдлаар бордоо хийх үйлдвэрийг "Эко парк" цогцолборт байгуулна" INEWS мэдээ. Холбоос: <https://www.inews.mn/a/15755>

байгуулалтын ажилд шаардагдах 250 тэрбум төгрөгийн санхүүжилтийг БНСУ-ын хөрөнгө оруулалтаар шийдвэрлэжээ.⁸⁸

Эко-Парк төслийг хэрэгжилтийн үр дүнд ТЭЗ-н нөөцийн хэмнэлт, хог хаягдлыг бууруулах томоохон үйл ажиллагаа болох төлөвтэй байна. Уг төсөл нь ТЭЗ-г дэмжиж буй бодлогын хэрэгсэл биш ч хог хаягдал дахин боловсруулах чиглэлээр ажиллаж буй 28 ААН-г нэгтгэж буй төсөл гэдгээрээ чухал ач холбогдолтой юм.

2.2.5.3. Зохицуулалтын орчинд хийсэн шинжилгээ

Давуу тал	Сул тал
Хог хаягдлын чиглэлээр бодлогын хууль, дүрэм, журам сайн боловсруулагдсан. Уг салбарт төсөл хөтөлбөрүүдийн тоо олон.	Зөвхөн бүргэлтэй иргэн, ААН, байгууллага холбогдох үйл ажиллагаа эрхлэх нь хоёрдогч түүхий эд нийлүүлэгч “хувь иргэн” хязгаарлаж байна. Уг иргэд бүртгэлгүйгээс гадна НӨАТ-н баримт бүрдүүлэх боломжгүй тул дахин ашиглах түүхий эдийн худалдан авалтыг баримтжуулах боломжгүй болдог. (Ийм зардал нь 20-30%-г эзэлдэг). Бохирдуулагчид хог хаягдлыг “хариуцах эзэнтэй болгох” буюу төлбөр ноогдуулах тогтолцоог сайжруулах шаардлагатай.
Бодлогын дутагдаж буй асуудлууд	
Дотооддоо үйлдвэрлэн хог хаягдлыг дахин боловсруулж буй бүтээгдэхүүний үнэ нь импортоор оруулж буй бүтээгдэхүүнээс хямд бууддаггүй. Хог хаягдлыг дахин боловсруулж, сэргээн ашиглаж буй ААН-д гаалийн болон НӨАТ-с чөлөөлөх, цаашид урамшуулал болон дэмжлэг үзүүлдэггүй. Эко төлбөрийн тухай зохицуулалт хараахан батлагдаагүй байна. Уг салбарт технологийн шинэчлэлт, бохирдол бага ялгаруулах, хог хаягдалгүй хэрэглээг дэмжих бодлогын заалтууд сайн тусгагдаагүй. Хог хаягдлыг эдийн засгийн эргэлтэд оруулсан ААН, байгууллагад урамшуулал дэмжлэг байхгүй. Уг салбарын ААН-г дэмжсэн санхүүжилт, зээлийн дэмжлэг байдаггүй.	

2.2.5.4. Дүгнэлт ба Зөвлөмж

Хог хаягдлын салбарын бодлогын орчныг дүгнэвээс уг салбарт төсөл хөтөлбөрүүд одоогийн байдлаар олон тоогоор хэрэгжиж, хог хаягдлыг дахин боловсруулсан, дахин ашигласан бизнес эрхлэгчдийг урамшуулал, инновац, ногоон худалдан авалтаар бодлогын түвшинд дэмжиж, салбарын стандарт, шалгуур нормативуудыг бодлогын түвшинд сайн оруулсан боловч хэрэгжилтийг хангах, хог хаягдлын чиглэлээр бизнес эрхлэгчдийг болоод зах зээлийн эргэлтийг дорвитой дэмжсэн бодлогын орчин дутуу байна. Үүнд уг салбарыг дэмжихийн тулд хог хаягдлын урсгалын схемийг үндэсний түвшинд зохицуулах шаардлагатай байна.

- Хог хаягдал дахин ашиглах, боловсруулах технологи нь эрчим хүчний хэрэглээ өндөр байдагтай холбогдон, уг салбарын үйлдвэрлэлийн урсгал зардал өндөр гардаг. (Үйл ажиллагааны зардлын 10-12%-г эзэлдэг). Иймд урсгал зардалд НӨАТ, гаалийн татвараас чөлөөлөх гэх мэт хөнгөлөлт дэмжлэг үзүүлэх, эсхүл эргэлтэд оруулан үйлдвэрлэлтийн хэмжээгээр төрөөс урамшуулал олгох
- Хог хаягдлыг бэлтгэн нийлүүлэх тогтолцоог бий болгож үйлдвэрлэлийг түүхий эдээр хангах

⁸⁸ " Хог, хаягдал дахин боловсруулах 27 үйлдвэр үйл ажиллагаа явуулж байна" GOGO мэдээ. Холбоос: <https://gogo.mn/r/217619>

- Бохирдуулагчдад төлбөр ноогдуулах тогтолцоо болон эко төлбөрийн тухай хуулийн төслийг сайжруулан, хэрэгжилтийг хангах баримт бичиг, тогтолцоог бий болгох
- Хог хаягдлыг ангилан цуглуулах, тээвэрлэх гэх мэт логиستيкийн чадавхыг хувийн хэвшилтэй хамтран хэрэгжүүлэх
- Дотооддоо үйлдвэрлэж буй бүтээгдэхүүний дэмжин импортоор оруулж буй бүтээгдэхүүний үнийн дүнтэй дүйцүүлэх, боломжтой бол илүү хямд байх тогтолцоог бий болгох
- Хог хаягдлын болон дахин боловсруулах үйлдвэрүүдийг төрөлжүүлэх, тооцоололтойгоор барих болон одоо байгаа үйлдвэр байгууллагуудын бэлтгэн нийлүүлэлтийн орчныг тогтворжуулах
- Технологийн шинэчлэлийг дэмжих

2.3. Дотоодын болон олон улсын шилдэг туршлагууд

2.3.1. Монгол Улсад тойрог эдийн засгийг бусад салбарт нэвтрүүлж, бодлогын туршлагууд

2.3.1.1. Эрчим хүчний хэмнэлттэй ногоон барилга, амины орон сууцны зах зээлийг хөгжүүлэхтэй уялдсан бодлогын арга хэмжээ

Эрчим хүчний хэмнэлттэй ногоон барилга, амины орон сууцны зах зээлийг хөгжүүлэхтэй холбоотой бодлогын орчны тулгамдаж байсан асуудлууд

Ерөнхий мэдээлэл

Барилгын салбар нь Монгол Улсын дулааны эрчим хүчний 56%, цахилгаан эрчим хүчний 38%-ийг хэрэглэж хүлэмжийн хийн ялгарлын ойролцоогоор 30%-ийг бүрдүүлж байна. Түүнчлэн барилгын салбарт эрчим хүчний үргүй зардал өндөр буюу эрчим хүчний алдагдал 60% хүртэл эзэлж байна. Улаанбаатар хотын 380, 800 өрхийн (2016) 165, 000 буюу 44%-нь орон сууцанд, 216, 000 буюу 75%-нь гэр хороололд оршин сууж байна. Гэр хорооллын өрхүүдийн тал орчим хувь нь дулааны алдагдал өндөртэй амины орон сууцанд (АОС), үлдэх хэсэг нь гэрт амьдарч байна. Улаанбаатар хотын 45,000 өрх буюу 20%-нь 1965-2000 онуудад баригдсан, дулааны алдагдал ихтэй нийтийн зориулалттай орон сууцанд амьдарч байна. Эдгээр орон сууц, барилгууд нь +50 жилийн ашиглалтын хугацаа болон арчилгаа, засвар үйлчилгээ дутагдсанаас үүдэн ихээхэн доройтжээ. Улаанбаатар хотын гэр хорооллын амины орон сууцны 10% нь л барилгын норм, стандартын шаардлагад нийцсэн, 100, 000 гаруй нь төлөвлөлт, зураг төсөлгүй баригдсан бөгөөд галын эрсдэл, дулааны алдагдал өндөртэй барилга байна. Дэлхийн банкны "Цэвэр агаар" төслийн судалгаагаар эдгээр АОС-ыг дулаалснаар дулаан алдагдлыг дунджаар 50%-иар бууруулах боломжтой гэжээ. Барилгын салбар ДНБ-ий ойролцоогоор 5%-ийг эзэлж, барилга угсралтын ажил 2018 онд 3 их наяд төгрөг, 2030 онд 12.3 их наяд хүрэх төлөвтэй байна.

Барилгын салбарын эрчим хүчний өндөр алдагдлыг шийдэх олон шийдлүүд гарч буй ч өргөн хүрээнд шийдэгдэх дараах асуудлууд байсан. Үүнд:

- Эрчим хүчний хэмнэлт гаргах хөшүүрэг үгүй. Эрчим хүчний хөнгөлөлттэй тариф, дулааны хэрэглээний тоолуурын системгүй. Түүнчлэн дулаалга хангалтгүйн улмаас дулааны хэрэглээ өндөртэй.
- Санхүүжилтийн боломж хязгаарлагдмал бөгөөд Сууц өмчлөгчдийн холбоо (СӨХ) нь хуулийн статусын хувьд тодорхой бус, зээлийн санхүүжилт авлаа гэхэд барьцаа хөрөнгө дутагдалтай. Энэ төрлийн арилжааны гэрээ, хэлэлцээр хийх, төслийг хэрэгжүүлэх туршлага, чадавх дутагдалтай.
- Салбарын хүлэмжийн хийн ялгарлыг бууруулах нэгдсэн төлөвлөгөө, чиглэл байгаагүй.
- Ногоон хөгжил, барилгын эрчим хүчний үр ашгийг дээшлүүлэх бодлого, дүрэм, журам боловсруулагдан, батлагдсаар байна. Ногоон таксономи, бусад шалгуур үзүүлэлтүүд, БНБД

зэрэг шаардлагууд сайжирч байгаа хэдий ч хяналт, хэрэгжилт, баталгаажуулалт дутагдалтай хэвээр байна.

- Эрчим хүчний үр ашгийг дээшлүүлэх арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд тулгардаг бас нэгэн бэрхшээл бол анхны хөрөнгө оруулалт. Эрчим хүчний хэмнэлтийн хөрөнгө оруулалтын өгөөж урт хугацаанд гардаг, ялангуяа эрчим хүчний тариф хямд, урамшууллын тогтолцоо хөгжөөгүй, хөрөнгө оруулалтын зардал өндөр орчинд хэрэгжүүлэхэд хүндрэлтэй. Тухайлбал, орлого багатай иргэд эрчим хүч, дулааны алдагдал ихтэй барилгад үр ашиг багатай халаалтыг ашиглах нь түгээмэл байгаа орчинд эрчим хүчний санхүүжилт өргөн цар хүрээг хамарч чадахгүй байна.
- Эрчим хүчний хэмнэлттэй ногоон барилга, амины орон сууцны зах зээлийг хөгжүүлэхтэй холбоотой гарсан, өөрчлөлт орсон, шинээр боловсруулан гаргасан бодлогын баримт бичиг, тэдгээрийн хэрэгжилтийг хангуулах талаас хийгдсэн бодлогын ажлууд

Төрөөс Барилгын Салбарын Талаар Баримтлах Бодлогыг 2019 онд батлан хэрэгжүүлж эхлээд байна. Уг баримт бичигт эрчим хүчний хэмнэлттэй (ЭХХ) ногоон барилгыг дэмжих хөнгөлөлттэй зээл, татвар урамшууллын тогтвортой тогтолцоог бий болгох, хөгжүүлэх, барилга байгууламжийг ХХЯ-ыг бууруулсан технологиор барьж байгуулах, мөн түүнчлэн барилга, барилгын материалын үйлдвэрлэлд олгож байгаа зээлийн нөхцөлийг сайжруулж, ХХЯ багатай, нөөцийн хэмнэлттэй үйлдвэрлэлд хүү бага, хугацаа урттай “ногоон зээл” олгох, татвар хөнгөлөлтийн бодлогоор дэмжих замаар хуучирсан технологийг шинэчлэх зэрэг арга хэмжээг хэрэгжүүлэхээр тусгажээ.

Түүнчлэн 2021 онд Барилга Хот Байгуулалтын Сайдын 166 тоот тушаалаар Барилга, Хот Байгуулалтын Салбарт Хүлэмжийн Хийн Ялгарлыг Бууруулах 2021-2030 оны төлөвлөгөөг баталсан.

Үндсэндээ барилгын салбарт, ялангуяа амины орон сууцны хувьд ногоон шалгуур үзүүлэлтүүд, стандарт хөгжиж, зах зээл дээр “ногоон зээл”-н бүтээгдэхүүн болгон олон нийт, иргэдэд хүртээмжтэй нөхцөлөөр олгох боломжийг бүрдүүлсэн.

Амжилт ба үр дүн

Хамтын ажиллагаа

Барилга, хот байгуулалтын сайдын 2021 оны 23 дугаар тушаалаар Ногоон Барилгын Зөвлөл-ийг байгуулсан. Зөвлөлд Барилга, хот байгуулалтын яам, ШУТИС, ГОУХАН, болон холбогдох ТББ, холбоодын төлөөлөл орсон. Зөвлөлийн зорилго нь, эрчим хүчний үр ашгийг дээшлүүлэх, барилгын салбарт ногоон шийдэл, дэвшилтэт технологийг нэвтрүүлэх, ногоон барилгын үнэлгээний системийг нэвтрүүлж гэрчилгээжүүлэх, барилгын дулаан алдагдлыг бууруулахад чиглэж байна.

Барилгын Салбарын Хүлэмжийн Хийн Ялгарлыг Бууруулах Үндэсний Арга Хэмжээ Буюу /NAMA/ Төслийг 2016-2019 Онд Хэрэгжүүлсэн. Төслийн хүрээнд хийгдсэн томоохон ажлууд: НҮБ-ын Уур амьсгалын өөрчлөлтийн суурь конвенциос баталсан “Цэвэр хөгжлийн механизмын аргачлалд” нийцүүлэн боловсруулж, салбарын хүлэмжийн хийн тооллого хариуцсан мэргэжилтэн, багш профессор, Бүсийн зөвлөх нар хянаж, шүүмж өгөн, барилга, эрчим хүч, байгаль орчны холбогдох байгууллагын мэргэжилтнүүдээр хэлэлцүүлэн, өгсөн зөвлөмжийн дагуу аргачлалыг хянан сайжруулж, аргачлалыг 2018 оны 2-р улиралд эцэслэн гаргасан. Түүнчлэн Хүлэмжийн хийн тооллогын цахим систем болох “Барилгын салбарын хүлэмжийн хийн тооллогын цахим систем”-ийг хөгжүүлж, 2018 онд нэвтрүүлсэн.

Барилгын салбарт Орон Нутгийн Эрчим Хүчний Үр Ашгийг Дээшлүүлэх Үйл Ажиллагааны Төлөвлөгөөг (LEEAP) батлан хэрэгжүүлсэн.

Хяналт шинжилгээ үнэлгээний хүрээнд

Барилгын салбарын хүлэмжийн хийн тооллогын цахим системийг нэвтрүүлсэн. Уг систем нь хүлэмжийн хийн ялгарлын хэмжээ тооцоолох модуль бөгөөд барилгын бүртгэлийн мэдээллийн санг өөртөө агуулсан, мөн ХХЯ-ыг бууруулах чиглэлээр хэрэгжсэн болон хэрэгжиж буй төслийн мэдээллийн санг өөртөө агуулсан байна. Түүнчлэн уг ажлын хүрээнд "БД-23-105-20" Барилгын хүлэмжийн хийн ялгарлын хэмжээг тооцох аргачлал батлагджээ.

Барилгын Эрчим Хүчний Гэрчилгээний системийг нэвтрүүлж, "Барилгын эрчим хүчний гэрчилгээ олгох журам"-ыг Барилга, хот байгуулалтын сайд болон Эрчим хүчний сайдын 2021 оны А/257, А/252 дугаар хамтарсан тушаалаар баталсан байна. Уг журмаар монгол улсын нутаг дэвсгэрт шинээр төлөвлөх, өргөтгөх, шинэчлэх, сэргээн засварлах, ашиглагдаж буй барилга байгууламжийн эрчим хүчний хэрэглээ (хэрэглээ)-г тооцон үр ашгийн үзүүлэлтээр ангилж гэрчилгээ олгож баталгаажуулах боломж бүрдэж байна. Түүнчлэн Барилгын Эрчим Хүчний Үнэлгээг нэвтрүүлж барилга байгууламжийн эрчим хүчний аудитортой болсон.

Барилгын хүлэмжийн хийн ялгарлын бууралтыг хэмжих, тайлагнах, нотлох гарын авлагыг БХБЯ, НҮБХХ, Даян Дэлхийн Байгаль Орчны Сан хамтран боловсруулж 2020 онд гаргав.

Эрчим хүчний салбарын хүлэмжийн хийн ялгарлыг хэмжих, тайлагнах, баталгаажуулах аргачлал зөвлөмжийг Эрчим Хүчний Зохицуулах Хорооноос 2021 онд гаргав.

EDGE үнэлгээний системийг нэвтрүүлсэн. Уур амьсгалын үр нөлөөг тодорхойлж, дизайны илүү сайн шийдэл гаргахад туслах зорилгоор EDGE программ хангамжийг Монголд зориулан тохируулж БНБД-ийг программд оруулжээ. 2020 оноос хойш нийт 111 хүн сургалтад хамрагдаж, 6 EDGE мэргэшсэн экспертэй болжээ.

БЖДҮ-г дэмжих

Европын холбооны Свич Эшиа төслийн санхүүжилтээр Жэрэс олон улсын байгууллага Улаанбаатар хотод Дулаан шийдэл төслийг 2018 оноос хойш хэрэгжүүлж байна. Уг төслийн эхний шат 2018-2022 онд хэрэгжсэн, хоёрдугаар шат 2022-2026 онуудад хэрэгжиж буй бөгөөд, төслийн хүрээнд гэр хорооллын иргэдийн АОС-ыг дулаалах, уг дулаалгын ажлыг гүйцэтгэх Барилгын жижиг дунд бригадуудыг амины орон сууцанд эрчим хүчний хэмнэлттэй дулаалга хийж сургахад шат дараатай бэлдсээр ирлээ. Бэлтгэгдсэн барилгын бригадууд АОС-аа дулаалуулах хүсэлтэй гэр хорооллын айл өрхийн АОС-ны дулаан алдагдлыг хэмжиж, тооцоолон, дулаалгын тооцоог гаргаж, дулаалгын ажлыг хийж гүйцэтгэдэг болно. Бригадуудыг сонгон шалгаруулж авах, сургах, дулаалгын ажлаар хангах ажлыг төслийн хамтран хэрэгжүүлэгч Монголын Барилгын Үндэсний Ассоциаци болон ШУТИС-ын харьяа Барилгын Эрчим Хүчний Төв хамтран хэрэгжүүлдэг. 2018 оноос хойш төслийн хүрээнд нийт 160 (нэг бригад дотроо 3-6 хүн) орчим бригадыг бэлджээ. Түүнчлэн Дулаан шийдэл төсөл нь, уг дулаалгад ашиглах дулаалгын материалыг нийлүүлэх аж ахуйн нэгж, байгууллагатай хамтын ажиллагааны гэрээнд гарын үсэг зурж байнгын хамтран ажилласаар ирлээ.

Санхүүжилт ба урамшуулал

ЭХХ-тэй барилгын санхүүжилтийн туршилтыг GlZ, ToC, Монголын Банкны Холбоо хамтран хэрэгжүүлсэн. Уг туршилтын хүрээнд 7 арилжааны банк 2 жилийн хугацаанд эрчим хүчний хэмнэлттэй 26 амины орон сууцыг санхүүжүүлсэн. Эрчим хүчний хэмнэлттэй АОС бариулах, ногоон зээлд хамрагдах айл өрхийн зээлийн 30% буюу 18 сая төгрөгийг татаасаар өгөв. ЭХХ барилгын загваруудыг 17 компани 60 м2 хэмжээтэй, 80 сая төгрөг хүртлэх үнэлгээтэй, 21%-62%-ийн ЭХХ-тэй, цэвэр бохир усны шийдэлтэй барилгуудыг туршив. Төслийн хүрээнд 22 сургууль, цэцэрлэгийг дулаалж, эрчим хүчний хэмнэлтийг нэмэгдүүлсэн ба Улаанбаатар хотын (мөн бусад орон нутагт) 117 барилга, байгууламжийн загвар төсөл сайжирсан үр дүнтэй байна.

Хаан банк, Хас Банк, Транскапитал ББСБ-нь орон сууцны дулаалгын ногоон зээлийг Засгийн газрын татаасын 3 хувийн хүүтэйгээр олгож байна. Уг зээлд ногоон барилга, барилгын дулаалгын ажил мөн хамрагдаж буй бөгөөд Европын холбооны дэмжлэгтэйгээр GERES INGO-оос хэрэгжүүлж буй агаарын бохирдлыг бууруулах Дулаан шийдэл төсөл гэр хорооллын иргэдийн АОС-ны 15-20 см зузаантай дээврийн дулаалга, Цонх солих, хана, дээвэр, суурь зэрэг бүрэн дулаалга хийх багцалсан дулаалгын ажлыг санхүүжүүлэх ажилд хамтран ажиллаж байна.

Цаашдын алхам⁸⁹

Хүснэгт 19. Ногоон барилгын чиглэлээр төрөөс баримтлах бодлого

Асуудал	Бодит байдал	Шийдвэрлэх арга	Нэмэлт тайлбар
“Ногоон барилга”-тай холбоотой баримт бичиг одоогоор батлагдаагүй, эрх зүйн орчин бүрдээгүй	- Барилгын тухай хуульд “Ногоон барилга” гэсэн тодорхойлолт байхгүй, - Ногоон хөгжлийн асуудал БОАЖЯ-нд харьяалагддаг.	- Барилгын тухай хуульд “ногоон барилга” тодорхойлолт нэмж оруулах, - БХБ-ын сайдын эрхлэх асуудлын хүрээнд “ногоон барилга”-тай холбоотой эрх зүйн баримт бичгийг батлахаар тусгах,	1. “Ногоон барилга”, “ногоон хот суурин” тодорхойлолт бий болгох 2. “Ногоон байгууламжийн тухай хууль”-ийн төслийг боловсруулах, хэлэлцүүлэх
	Шаардлагтай баримт бичиг боловсруулах	- Ногоон барилга байгууламжийн үнэлгээний тогтолцоо бүрдүүлэх - Ногоон барилгын үнэлгээний чиглэлээр мэргэжилтэн бэлтгэх /эксперт, аудитор/	Боловсруулах шаардлагатай: 1. Ногоон барилгыг үнэлэх аргачлал 2. Ногоон барилгыг гэрчилгээжүүлэх журам 3. Ногоон барилгын материалыг үнэлж, гэрчилгээжүүлэх журам 4. Барилгын эрчим хүчний хэмнэлт, хэрэглээний ангилал, зэрэглэл тогтоох журам 5. Барилгын амьдралын мөчлөгийн үнэлгээний журам 6. Пассив барилгын стандарт 7. Дотор орчны агаарын чанарын стандарт
ТБОНӨХБАҮХАТХ-д ногоон худалдан авалтыг нэвтрүүлэх ажил удаашралтай, зохицуулалт хангалтгүй	Ногоон худалдан авалтын хувийг нэмэгдүүлнэ гэсэн ч одоогоор хэрэгжүүлээгүй	Ногоон худалдан авалтыг нийт худалдан авалтын 20%-д хүргэх	Дотоодын үйлдвэрлэгч иргэн, аж ахуйн нэгжид давуу эрх олгох

Асуудал	Бодит байдал	Шийдвэрлэх арга	Нэмэлт тайлбар
Хөнгөлөлттэй зээл, татвар, урамшууллын тогтолцоог бий болгох	- БОАЖЯ-ын сайдын баталсан журам - БХБЯ-аас “дэмжлэг үзүүлэх тухай санал” хүргүүлдэг - “Эко гэрчилгээ” олгодог. - Ногоон таксаноми батлагдсан.	- Урамшуулалд хамруулах, - Татаас өгөх, - Гаалийн татвараас чөлөөлөх, - “Эко гэрчилгээ”-тэй байхын ач тус, давуу талыг тодорхойлох, - Барилга, хот байгуулалтын салбарт “Ногоон, тогтвортой” хөрөнгө оруулалт бий болгох суурь судалгаа боловсруулах; - Ногоон барилгын материалын материалын үйлдвэрлэлийг дэмжих, оновчтой санхүүгийн хөшүүрэг нэвтрүүлэх; - “Хамтарсан кредит олгох механизм”-ыг салбарт нэвтрүүлэх боломжийг судлах	- Ногоон худалдан авалтад давуу эрх олгох талаар холбогдох дүрэм, журамд нэмэлт, өөрчлөлт, зохицуулалтыг тусгах.
Шинэ технологи, үйлдвэрлэлд нэвтрүүлсэн ААНБ-д дэмжлэг үзүүлэх	Компаниуд шинэ технологи, үйлдвэрүүд оруулж ирдэг. Мэдээлэл бага байдгаас эрэлт багатай, олонд танигдтал эрсдлийг өөрсдөө үүрдэг.	- Хөнгөлөлттэй зээл - Буцалтгүй тусламж, - Иргэд, олон нийтэд сургалт, мэдээлэл түгээх - Олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлэх - “Шилдэг илтгэл”-ийн уралдаан зарлах замаар судлаачдын тоог нэмэгдүүлэх,	• Эн Ди Си төслийн хүрээнд цахим апп бүтээсэн. • Оюутан, сурагчдад танилцуулах, • Энэ чиглэлээр сурах, мэдэх хүсэл тэмүүлэлтэй болно. Судлаач, оюутнуудын тоо нэмэгдэнэ.
Хүний нөөц, мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэх	- Тогтвортой, ногоон барилга байгууламжийн талаарх мэдлэггүй ажилтнууд - Инженерийн дэд бүтэц, барилгын материалын үйлдвэрлэлд нэвтрүүлсэн технологийн талаарх мэдлэг хангалтгүй; - ур чадвар эзэмшүүлэх, дадлагажуулах сургалтын хөтөлбөр дутагдалтай; - Орон нутагт ажиллах мэргэжилтэй ажилчдын хүрэлцээ муутай.	- Эрчим хүчний хэмнэлттэй, пассив барилга байгууламж, инженерийн шийдэл, технологийн талаарх мэдлэг олгох, сургалт зохион байгуулах; - Тогтвортой, ногоон барилгын инженерийн дэд бүтэц, барилгын материалын үйлдвэрлэлд нэвтрүүлсэн технологийн дагуу суурилуулалт хийх, дадлага эзэмшүүлэх; - Эрчим хүчний хэмнэлттэй, пассив барилгыг технологийн дагуу угсралт, цутгалт, засал чимэглэлийн ажилбаруудыг гүйцэтгэх ур чадвар эзэмшүүлэх, сургах дадлагажуулах.	• Сургагч багш нар бэлтгэх • Сургалтын хөтөлбөр боловсруулах • Шинэ техник, технологи танилцуулах, сургаж бэлтгэх

Үндэсний ногоон санхүүгийн механизмын хөгжүүлэлтийн үйл явц

Уур амьсгалын өөрчлөлтийг сааруулах, дасан зохицох үйл ажиллагааг нэгдсэн бодлого, стандартаар, зорилтот бүлэгт чиглэсэн хөнгөлөлттэй нөхцөлтэй ногоон зээлээр тасралтгүй санхүүжүүлэхэд төр, хувийн хэвшил, олон улсын түншлэлд суурилсан үндэсний ногоон санхүүжилтийн тогтолцоотой байх зайлшгүй шаардлага үүссэн. Иймд Монголын ногоон санхүүгийн корпорац (МНСК)-ыг үүсгэн

⁸⁹ Ногоон барилгын чиглэлээр төрөөс баримтлах бодлого, Барилга, хот байгуулалтын яамны Хөгжлийн бодлого, газрын харилцаа, хот байгуулалтын газрын ахлах шинжээч Д.Болормаа, 2023.04.21

байгуулах ТоС Холбооны санаачилгыг дэмжин Монгол Улсын Сангийн яам, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам нь Засгийн газрыг төлөөлөн Уур амьсгалын ногоон сан (УАНС), ТоС холбоотой хамтран ажиллахаар 2017 онд санамж бичиг байгуулсан. Энэхүү хамтын ажиллагааны хүрээнд УАНС нь хувьцаа, зээл, буцалтгүй тусламж хэлбэрээр нийт 27 сая ам.долларын ногоон санхүүжилтийг МНСК-д олгох шийдвэрээ 2020 онд албан ёсоор гаргасан. Түүнчлэн, хувийн хэвшлийг төлөөлөн МИК ХХК нь дүрмийн санд хөрөнгө оруулах шийдвэрээ албан ёсоор гаргаад байгаа бөгөөд Засгийн газрын зүгээс холбогдох шийдвэрээ гаргахыг хүлээн ногоон санхүүжилтийн үндэсний тогтолцоог бий болгох асуудал хойшилсон байдалтай байна.

Ногоон санхүүжилтийн хувьд МНСК-ийн үйл ажиллагаагаа эхлүүлэх бизнес төлөвлөгөө нь дараах чиглэлүүдэд тулгуурлаж байна. Үүнд:

- Улаанбаатар хот, орон нутгийн гэр хороололд зориулсан хүлэмжийн хийн ялгарал багатай дулаан хангамж буюу гэр хорооллын АОС-ны дулаалгыг ногоон зээлээр санхүүжүүлэх.
- Эрчим хүчний үүрэг хүлээсэн хэрэглэгчид, жижиг дунд аж ахуйн нэгжүүдийн эрчим хүчний хэмнэлтийг дэмжих
- Орлогд нийцсэн эрчим хүчний хэмнэлттэй амины орон сууцны зээлийн хөтөлбөр зэрэг орно.
- Уур амьсгалын санхүүжилтийг ногоон хөгжлийн төсөл, хөтөлбөрийн хөрөнгө оруулалтад татан оруулах замаар МНСК нь нийт 80000 иргэнд ашиг тусаа өгөх ба 3.7 сая гаруй тонн CO₂-экв хүлэмжийн хийн ялгарлыг бууруулна. Энэхүү ногоон санхүүжилтийн суурийг тавьснаараа ногоон хөгжлийн замд гол бэрхшээл болоод байсан хөрөнгө оруулалтын асуудлыг алхам алхмаар шийдэх гарц, боломж нээгдэхээр байна.

2.3.1.2. Эрчим хүчний хэмнэлтийн талаар авсан бодлогын арга хэмжээ

Эрчим хүчний хэмнэлттэй холбоотой бодлогын орчныг тулгамдаж байсан асуудлууд

Монгол улсын хувьд нийт 1161 МВт-ын суурилагдсан хүчин чадал бүхий 8 дулааны цахилгаан станц дотоодын эрчим хүчний хэрэгцээний 90%-г хангаж буй бөгөөд 2016 оны байдлаар эрчим хүчний системийн оргил ачаалал 975 МВт-д хүрч, нийт хэрэглээний 21 хувийг импортоор хангасан нь эрчим хүчний эх үүсвэрийн дутагдалд орох эрсдэл үүсэж болзошгүйг нөхцөл байдалд байв. Мөн түүнчлэн ашиглагдаж байгаа дулааны цахилгаан станц, дамжуулах, түгээх сүлжээний дийлэнх нь 1960-1980 онд баригдсан, технологи, тоног төхөөрөмжийн хувьд хуучирч насжилт өндөр болсноос гадна дотоод хэрэгцээнд зарцуулж байгаа цахилгаан эрчим хүч дэлхийн дунджаас 1.5 дахин, цахилгаан дамжуулалт, түгээлтийн алдагдал 2 дахин их байсан зэрэг нь эрчим хүчний хэмнэлтийн бодлогыг тууштай хэрэгжүүлэх шаардлага үүсгэжээ. Үүнээс гадна Монгол Улс уур амьсгалын өөрчлөлтийн эсрэг Парисын хэлэлцээрийг хэрэгжүүлэх зорилтын хүрээнд 2030 он гэхэд хүлэмжийн хийн ялгарлыг 22.7 хувиар бууруулах буюу 16,9 сая тонн нүүрсхүчлийн хийтэй дүйцэхүйц (CO₂-экв) хүлэмжийн хийг бууруулах амлалт авсан нь дан гагц эрчим хүчний салбараас 8.34 сая тонн нүүрсхүчлийн хийтэй дүйцэхүйц хүлэмжийн хийг бууруулна гэсэн үг юм. Хүлэмжийн хийг бууруулах үйл ажиллагааг нэгт, сэргээгдэх эрчим хүчний үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх, хоёрт, цахилгаан дулааны үйлдвэрлэлийн үр ашгийг дээшлүүлэх чиглэлүүдэд хэрэгжүүлэх юм. Дээр дурдсан хүчин зүйлүүдийг харгалзан үзвэл эрчим хүчний хэмнэлтийн арга хэмжээг Эрчим хүч, барилга салбарт, технологийн шийдэлд цогцоор нь хэрэгжүүлэх шаардлага зүй ёсоор тавигдаж байна.

Эрчим хүчний хэмнэлттэй холбоотой гарсан, өөрчлөлт орсон, шинээр боловсруулан гаргасан бодлогын баримт бичиг, тэдгээрийн хэрэгжилтийг хангуулах талаас хийгдсэн бодлогын ажлууд

Хууль ба түүний хэрэгжилтийг хангах талаар

Дээр дурдсан хэрэгцээ шаардлагад үндэслэн эрчим хүчийг хэмнэх, үр ашигтай хэрэглэхтэй холбогдон үүссэн харилцааг зохицуулах зорилго бүхий Эрчим хүчний хэмнэлтийн тухай хуулийг 2015 он 11 сард баталсан ба тус хуульд дараах чухал зохицуулалтуудыг тодорхой болгожээ.

Салбарын оролцогч нар буюу эрчим хүчний мэргэжлийн үйлчилгээнүүд (эрчим хүч хэмнэлт, үүрэг хүлээсэн хэрэглэгч, бодлого хэрэгжүүлэх нэгж)-ийг тодорхойлж ЭХ аудитор, аудитын байгууллага, эрчим хүчний үр ашгийн үйлчилгээ үзүүлэх мэргэжлийн байгууллага, эрчим хүчний менежер зэргийн эрх үүргийг тодорхойлсон байна.

Засгийн газрын 2016-2020 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт “Эрчим хүчний хэмнэлт, үр ашгийг дээшлүүлэх, алдагдлыг бууруулах, инновацын түвшний шинэ техник, технологи нэвтрүүлэх чиглэлээр тодорхой арга хэмжээ, төсөл, хөтөлбөрийг хэрэгжүүлнэ” гэж заасны дагуу, мөн эрчим хүчний хэмнэлтийн тухай хуулийн хэрэгжилтийг эрчимжүүлэх зорилгоор тус хуульд эрчим хүч хэмнэх үндэсний хөтөлбөрийг 2016 онд боловсруулан батлуулсан бөгөөд тус хөтөлбөрийн зорилгыг “эрчим хүч хэмнэх, үр ашигтай хэрэглэх үйл ажиллагааг нэгдсэн удирдлагаар ханган уялдуулах, инновацад суурилсан эрчим хүчний хэмнэлттэй дэвшилтэт техник, технологи нэвтрүүлэх, хэрэглэх замаар хүлэмжийн хийн ялгарлыг бууруулж, уур амьсгалын өөрчлөлтийг сааруулах” гэж тодорхойлсон байдаг.

Эрчим хүчний хэмнэлтийн тухай хуульд заасан үүрэг хүлээсэн хэрэглэгчийн босго хэмжээг 2016 оноос хойш 3 дахь удаагаа 2023 онд шинэчилсэн бөгөөд хэрэглээний босго хэмжээнээс хэтэрсэн ААН нь 2016 оны байдлаар 154 байсан бол 2019 оны байдлаар 197 хүрч, 2023 оны шинэчлэгдсэн босгоор 48 ААН хасагдаж, 160 гаруй Үүрэг хүлээсэн хүлээсэн хэрэглэгчийг шинээр бүртгэсэн байна. Доорх хүснэгтэд 2019 он ба 2023 оны босгыг харьцуулан харуулсан бөгөөд барилга байгууламж өмчлөгч болон эрчим хүч хэрэглэгч иргэн, хуулийн этгээд нарын босгыг нарийвчлан тодорхойлсноос гадна тодорхой хэмжээгээр бууруулсныг харж болохоор байна.

Хүснэгт 20. Эрчим хүчний хэрэглээний босго хэмжээ

Эрчим хүчний хэрэглээний босго хэмжээ			
№	Үүрэг хүлээсэн хэрэглэгчийн ангилал	2019	2023
А. Барилга байгууламж өмчлөгч, эзэмшигч иргэн, хуулийн этгээд			
1	Төрийн болон орон нутгийн төсөвт байгууллага, хуулийн этгээд (15000 м3 дээш эзлэхүүн бүхий)*	300 болон түүнээс дээш (кВт.ц/м2.жил)	80 кВт.ц/м3.жил
2	Бусад иргэн, хуулийн этгээд		
2.1	Худалдаа, оффис (30000 м3 дээш эзлэхүүн бүхий)	300 болон түүнээс дээш (кВт.ц/м2.жил)	80 кВт.ц/м3.жил, эсхүл 3000 МВт.ц/жил
2.2	Үйлчилгээ (20000 м3 дээш эзлэхүүн бүхий)		80 кВт.ц/м3.жил
Б. Эрчим хүч хэрэглэгч иргэн, хуулийн этгээд (Эрчим хүчний жилийн хэрэглээг хэрэглэгчийн цахилгаан, уур, дулааны нийлбэр хэмжээгээр тооцно.)			
3	Уул уурхай (олборлолт, боловсруулалт)	5000 болон түүнээс дээш* МВт.цаг/жил	4000 МВт.ц/жил
4	Боловсруулах бусад үйлдвэр		
4.1	Хүнд үйлдвэр	4000 болон түүнээс дээш* МВт.цаг/жил	3000 МВт.ц/жил
4.2	Дунд/Хүнсний үйлдвэр		2000 МВт.ц/жил
4.3	Хөнгөн үйлдвэр		2000 МВт.ц/жил
5	Мэдээлэл, холбоо		3000 МВт.ц/жил
6	Бусад		2000 МВт.ц/жил

В. Эрчим хүчний үйлдвэрлэл, дамжуулалт, түгээлтийн үйл ажиллагаа эрхлэгч хуулийн этгээд			
7	Эрчим хүч үйлдвэрлэгч (дотоод хэрэгцээний цахилгаан эрчим хүч)	10 болон түүнээс дээш хувь/жил	10 хувь/жил, эсхүл 2000 МВт.ц/жил
8	Эрчим хүч дамжуулагч (дамжуулах сүлжээний алдагдал)	2 болон түүнээс дээш хувь/жил	2 хувь/жил
9	Эрчим хүч түгээгч, хангагч		
	Цахилгаан түгээх сүлжээний алдагдал	9 болон түүнээс дээш** хувь/жил	9 хувь/жил**
	Дулааны шугам сүлжээний алдагдал	7 болон түүнээс дээш хувь/жил	7 хувь/жил

Эрчим хүчний хэмнэлтийн тухай хууль ба түүний хэрэгжилтийг хангах талаар боловсруулсан зохицуулалтын журмууд боловсруулагдсан ба Стандартчилал хэмжилзүйн газрын дэргэдэх Эрчим хүчний техникийн хороо, менежментийн хороогоор үндэсний стандартууд хэлэлцэгдсэн. Эдгээр бодлогын баримт бичиг болон стандартууд бэлэн болсноор бүх шатанд эрчим хүчний хэмнэлтийн арга хэмжээг хэрэгжүүлэх эрх зүй, зохицуулалтын орчин бүрдсэн гэж үзэж болохоор байна.

Амжилт ба үр дүн

Үүрэг хүлээсэн хэрэглэгчийн эрчим хүч хэмнэлт, үр ашгийг дээшлүүлэх чиглэлээр авч хэрэгжүүлсэн ажил, төсөл арга хэмжээ, өмнөх оны төлөвлөгөөний биелэлтийг жил бүр баталсан аргачлалын дагуу үнэлж дүгнэдэг байсан ба өнгөрөгч оны тайлан, ирэх оны төлөвлөгөөг нэгтгэж, ЭХЗХ-ны удирдлагуудад танилцуулан, хуулийн хэрэгжилт хангалтгүй байгаа аж ахуйн нэгж, байгууллагуудад Зөрчлийн тухай хуулийн дагуу мэдэгдэл хүргүүлэх, чиглэл өгөх зэрэг арга хэмжээ авч ажиллаж байсан байна.

2021 оны гүйцэтгэлээр 197 үүрэг хүлээсэн хэрэглэгчээс төрийн өмчийн 48, оффис, худалдааны 26, хөнгөн хүнсний 34, хүнд үйлдвэрийн 16, үйлчилгээний 14, уул уурхайн 25 байгууллагууд нийлбэр дүнгээр 3474 сая кВт.ц цахилгаан эрчим хүч, 1460 мянган Гкал дулааны эрчим хүчийг хэрэглэсэн байна. Эдгээр 197 үүрэг хүлээсэн хэрэглэгч 2021 онд эрчим хүч хэмнэх чиглэлээр 1075 нэр төрлийн ажил, арга хэмжээ хэрэгжүүлж, тооцоогоор 975.1 сая кВт.ц цахилгаан эрчим хүч, 28.2 мянган дулааны эрчим хүчний хэмнэлт гаргах боломж бүрдүүлэн ажилласан байна.

Үүрэг хүлээсэн хэрэглэгчид 2022 онд 5525.4 сая.кВт.ц цахилгаан эрчим хүч (үүнээс "Оюутолгой" ХХК-ийн импортолсон цахилгаан эрчим хүч 1392.8 сая.кВт.ц), 3320.3 мян.Гкал дулааны эрчим хүчийг хэрэглэжээ. Энэ нь Монгол улсын цахилгаан эрчим хүчний үйлдвэрлэлийн 40%, дулааны эрчим хүчний үйлдвэрлэлийн 20.3%-ийг эзэлж байна. Үүрэг хүлээсэн хэрэглэгчид 2022 онд 947 нэр төрлийн төсөл, арга хэмжээг 39.5 тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалтаар хэрэгжүүлэн, 19.0 сая кВт.ц цахилгаан эрчим хүч, 41.3 мянган Гкал дулааны эрчим хүч хэмнэх боломж бүрдүүлэн ажиллалаа. Энэ нь 10.8 тэрбум төгрөгөөр зардлыг бууруулсан үзүүлэлт юм.

Шигтгээ 9. Үүрэг хүлээсэн хэрэглэгчдийн эрчим хүчний хэрэглээ

Үүрэг хүлээсэн хэрэглэгчид 2019 онд 68.5 сая кВт.ц, 2020 онд 96.5 сая кВт.ц, 2021 онд 75.1 сая кВт.ц цахилгаан эрчим хүчний хэмнэлтийг бий болгосон талаар тус газрын тайланд тусгасан боловч уг хэмнэлтийн тоо хэмжээ нь бодит хэмнэлт эсэхийг холбогдох хэмжилт болон бусад тоон мэдээлэлтэй харьцуулан баталгаажуулдаггүй байна.

Эрчим хүчний зохицуулах хорооны дотоод аудитын газрын 2022 оны жилийн ажлын тайлан

Салбарын оролцогч нарыг чадавхжуулах, бүрдүүлэх тал дээр

Эрчим хүчний аудитор, эрчим хүч хэмнэлтийн менежерийг бэлтгэх, мэргэшүүлэх сургалтыг гэрээт сургалтын байгууллагаар гүйцэтгүүлэх тал дээр төлөвлөгөөт ажлуудыг гүйцэтгэж нийт 82 аудитор, 254 эрчим хүч хэмнэлтийн менежер бэлтгэгдэж, олгогдсон эрх, үүргийн хүрээнд үйл ажиллагаагаа гүйцэтгэж байна. Эрчим хүчний хэмнэлт, түүний ач холбогдлыг олон нийт, нийгэмд телевиз, радио, цахим орчин, сонин сэтгүүлээр дамжуулан сурталчлах, ерөнхий боловсролын сургуулиуд сургалт орох гэх мэтээр мэдээллээр хангах ажлыг тухай бүрд хэрэгжүүлэн ажилласан байна.

Цаашдын алхам

Цаашид, эрчим хүчний зохицуулах хороо нь 2023-2027 оны хөгжлийн стратеги төлөвлөгөөг боловсруулан, хэрэгжүүлж эхлэхээр төлөвлөсөн байна. Эрчим хүчний хэмнэлтийн чиглэлээр үүрэг хүлээсэн хэрэглэгч нар, тэр дундаа 2023 онд шинэчлэн батлагдсан эрчим хүчний хэрэглээний босго хэмжээний дагуу энэ жил шинээр нэмэгдэж буй 160 үүрэг хүлээгч хэрэглэгч нарт чиглэсэн арга хэмжээг төлөвлөсөн байна.

2.3.1.3. Тогтвортой санхүүжилтийн тогтолцоог Монгол улсад бэхжүүлэхтэй уялдсан бодлогын арга хэмжээнүүд

Тогтвортой санхүүжилттэй холбоотой бодлогын орчныг тулгамдаж байсан асуудлууд

2013 оноос хойш тогтвортой санхүүгийн чиглэлээр олон чухал суурь баримт бичгүүд бий болсон ч (Хүснэгт 21) нэгдсэн стратеги байгаагүй байна.

Хүснэгт 21. Тогтвортой санхүүгийн бодлогын орчин

4 үндэсний	12 салбарын	5 сайн дурын
Агаар орчны бохирдлыг бууруулах үндэсний хөтөлбөр, 2017 он	Монгол Улсын Санхүүгийн зах зээлийг 2025 он хүртэл хөгжүүлэх үндэсний хөтөлбөр, 2017 он	Монгол Улсын Тогтвортой санхүүжилт (ТоС)-ийн зарчмууд, 2014 он
Парисын хэлэлцээрийг хэрэгжүүлэх Үндэсний хэмжээнд тодорхойлсон хувь нэмрийн зорилт, 2019 он	Төрөөс мөнгөний бодлогын талаар 2019 онд баримтлах үндсэн чиглэл	Салбарын удирдамжууд ба байгаль орчин, нийгмийн эрсдэлийн үнэлгээний аргачлал, 2015 он
“Алсын хараа – 2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого, 2020 он – УИХ-аар батлагдсан	Төрөөс мөнгөний бодлогын талаар 2022 онд баримтлах үндсэн чиглэл	Тогтвортой санхүүжилтийн үндэсний замын зураг, 2018 он
Салбарын бодлогууд (тэргүүлэх чиглэл, үндсэн хөтөлбөр, стратеги төлөвлөгөө.)	Үндэсний Ногоон таксономи, 2019 он	Монгол Улсын Текстилийн салбарт ногоон зээл олгох шалгуур, 2021 он
	Банкны байгаль орчин, нийгмийн эрсдэлийн үнэлгээг хийх аргачлал	Зээлийн үйл ажиллагаанд зориулсан эрчим хүчний үр ашгийн гарын авлага, 2020 он
	Банкны зээл олгох журам, 2019 он	
	Монгол банкны “Газар дээрх иж бүрэн хяналт, шалгалт хийх удирдамж”, 2019 он	
	Монгол банкны Ногоон зээлийн тайлагналын аргачлал, батлагдахаар хүлээгдэж байна	
	Санхүүгийн зохицуулах хорооны стратеги, төлөвлөгөө 2021 – 2025 он	
	Хөрөнгийн биржийн “Үнэт цаасны бүртгэлийн журам”, 2018 он	
	Санхүүгийн зохицуулах хорооны “Өрийн хэрэгслийг бүртгэх журам”, 2021 он	
	Монгол банкны “Урт хугацаат своп хэлцлийн шинэчилсэн журам”, 2021 он	

Тогтвортой санхүүжилттэй холбоотой гарсан, өөрчлөлт орсон, шинээр боловсруулан гаргасан бодлогын баримт бичиг, тэдгээрийн хэрэгжилтийг хангуулах талаас хийгдсэн бодлогын ажлууд

Санхүүгийн тогтвортой байдлын зөвлөлийн гишүүн байгууллагууд болох Санхүүгийн зохицуулах хороо, Сангийн яам, Монгол банк, хадгаламжийн даатгалын корпорацийн удирдлагууд “Тогтвортой санхүүгийн үндэсний замын зураг”-ийг 2022 онд “Ногоон санхүүжилт бүс нутгийн чуулган”-ы үеэр баталсан билээ. Үндсэн зургаан бүлэг, 25 дэд арга хэмжээ бүхий замын зургийг хэрэгжүүлснээр 2030 он гэхэд хүлэмжийн хийн ялгарлыг 22.7 хувиар бууруулах, уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох, Тогтвортой хөгжлийн зорилтуудыг биелүүлэхэд 2030 он хүртэл нэмэлтээр санхүүжилтийн эх үүсвэрийг бүрдүүлэх боломж бий болж байна.⁹⁰

Зураг 8. Тогтвортой санхүүгийн үндэсний замын зураг

Уг баримт бичгийн хүрээнд дараах арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлэх боломжтойг илэрхийллээ. Үүнд:

- Ногоон, тогтвортой хөгжлийн таксономитой нийцүүлэн зээлийн мэдээллийг авах, салбарын түвшинд нэгтгэсэн статистик гаргах, олон нийтэд мэдээлэх, мэдээллийг илүү боловсронгуй болгох;
- Ногоон эх үүсвэр татах, ногоон төслүүдэд олгох зээлийн хэмжээг нэмэгдүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор своп хэлцэл, бусад хэрэгслээр таатай орчин, нөхцөл бүрдүүлэх боломжийг судалж, шийдвэрлэх;
- Уур амьсгалын өөрчлөлт, түүний санхүүгийн зах зээл, нийгэм, эдийн засагт үзүүлэх нөлөө, ногоон, тогтвортой санхүүжилт, түүний үр нөлөөний талаар олон нийтийн мэдлэг, ойлголтыг сайжруулах, мэргэжилтнүүдийн чадавхыг бэхжүүлэх, судалгаа, шинжилгээг хөгжүүлэх чиглэлд олон улсын болон дотоодын байгууллагуудтай хамтрах;
- Санхүүгийн байгууллагуудын тогтвортой санхүүжилтийн хэрэгжилтийг хянах хяналт, үнэлгээний тогтолцоог бий болгох;
- Уур амьсгалын өөрчлөлт, түүнтэй холбоотой үүсэж болох эрсдэлүүдийн санхүүгийн салбарт үзүүлэх нөлөөллийн стресс тест, хувилбар шинжилгээний аргачлалуудыг хөгжүүлж, тогтмол давтамжтайгаар хийх;
- Төрөөс хэрэгжүүлж буй хөнгөлөлттэй нөхцөлтэй хөтөлбөрүүдэд ногоон салбар, төслийг дэмжих, эрчим хүчний хэмнэлттэй байх зэрэг тусгай нөхцөлийг мөрдүүлэх зэрэг болно.⁹¹

⁹⁰ "Тогтвортой санхүүжилтийн үндэсний замын зураг"-ыг баталлаа" Санхүүгийн Зохицуулах Хорооны мэдээ. Холбоос: <http://www.frc.mn/a/3947>

⁹¹ "Төв банк тогтвортой, ногоон санхүүжилтийг дэмжиж ажиллана" Монголбанкны мэдээ. Холбоос: <https://www.mongolbank.mn/mn/r/509>

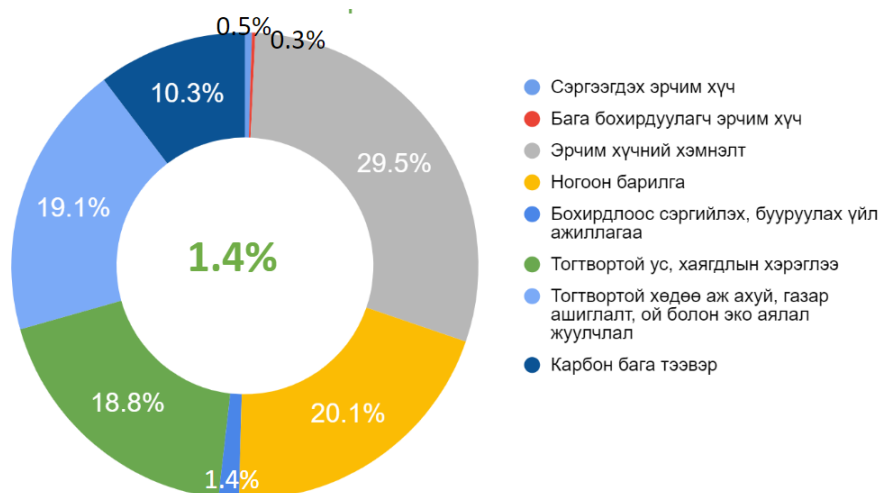

2030 он гэхэд ногоон зээлийн багцын нийт зээлд эзлэх хувийг банкны салбарт 10 хувьд, банк бус санхүүгийн салбарт 5 хувьд хүргэх зорилттой уг замын зургийн хүрээнд хийгдэж буй ажлаас гол дурдах нь 2019 онд Санхүүгийн тогтвортой байдлын зөвлөлөөр батлан гаргасан Үндэсний ногоон таксономи (байгаль орчинд ээлтэй үйл ажиллагааны ангилал, тодорхойлолт, шалгуур үзүүлэлт)-н баримт бичиг болон БОНЗ, Тогтвортой байдлын тайлагналын удирдамж билээ.

Амжилт ба үр дүн

Үндэсний ногоон таксономийн дагуу арилжааны банкнуудын ногоон зээлийн статистик мэдээллийг 8 салбараар харах боломж бүрдсэн.

Зураг 9. Банкны салбарын ногоон зээлийн олголт

Эх сурвалж: Монгол банкны ногоон зээлийн статистик, 2022 оны 4-р улирал

Замын зурагт орсон нэг чухал зорилт нь хөрөнгийн зах зээлд байгаль орчин, нийгэм, засаглал (БОНЗ)-ын үзүүлэлт, ил тод байдлын стандартыг нэвтрүүлэх ажил байсан. Компаниуд БОНЗ тайлагналыг хийснээр олон улсын хөрөнгө оруулагчдын шаардлагад нийцэх, зохицуулах байгууллагуудын шаардлагыг дагаж мөрдөхийн зэрэгцээ олон төрлийн урт хугацааны санхүүжилт авах, бизнесийнхээ дотоод болон гадаад зах зээл дээрх нэр хүндийг бэхжүүлэх зэрэг олон ашиг тусыг хүртэж эхэлсэн.⁹² Уг ажлын хүрээнд Монголын Хөрөнгийн Биржид бүртгэлтэй компаниуд сайн дурын үндсэн дээр БОНЗ-н тайлагналын стандартыг мөрдөж байгаа бөгөөд ХААН банк, Голомт банк зэрэг банк санхүүгийн байгууллагууд БОНЗ-ын чиглэлээр санхүүгийн байгууллагуудыг түүчээлж, М-Си-Эс, Оюутолгой зэрэг үндэсний томоохон үйлдвэрлэгч компаниуд жил бүр гаргадаг тогтвортой хөгжлийн тайлангаараа бусад бизнес эрхлэгчдэдээ үлгэр жишээ болж буй.⁹³

Шигтгээ 10. Тогтвортой хөрөнгө оруулалт

2019 онд Европын холбоо ирэх арван жилд дор хаяж 1 их наяд еврогийн тогтвортой хөрөнгө оруулалтыг ногоон, хүртээмжтэй эдийн засагт шилжихэд шаардлагатай төслүүдэд оруулахаа амласан цаг саяхан. Тэрчлэн өнгөрсөн жилийн COP27 хурлын гол асуудал “санхүүжилт” байж, ядуу буурай бүс нутгийн хүн амд уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицоход нь туслах зорилгоор жил бүр 100 тэрбум ам.долларын санхүүжилт олгох ажлыг гол сэдвээ болгосон нь санаандгүй тохиол биш.

⁹² “Монгол Улсын компаниуд тогтвортой байдлын тайлагналын удирдамж, гарын авлагатай боллоо” НҮБХХ-н мэдээ. Холбоос: <https://www.undp.org/mongolia-launches-guidelines-environmental-social-and-governance-and-sustainability-reporting-standards-mon>

⁹³ Ирээдүйн зүг: БОНЗ гэж юу вэ? Хаан банк, UNREAD-н хамтран боловсруулсан цахим товхимол. Холбоос: <https://unread.today/c/2030-esg>

Зөвхөн эрчим хүчний салбарыг ногоон болгоход бидэнд жилдээ 2.4 их наяд ам.долларын санхүүжилт шаардлагатай гэж бодохоор тогтвортой хөгжлийн зорилгуудыг биелүүлэхийн тулд бизнесийн байгууллагуудын оролцоог нэмэгдүүлэхээс өөр аргагүй.

Тиймдээ ч сүүлийн жилүүдэд аливаа байгууллагын урт хугацаанд амжилттай үйл ажиллагаа эрхлэх найдвартай байдлыг байгаль орчин, нийгэм, засаглалын (БОНЗ) хүрээнд оруулж буй эерэг үр нөлөөгөөр нь үнэлдэг жишиг тогтоод байна.

Эх сурвалж: Тогтвортой хөгжил 2030 цахим товхимол⁹⁴

Цаашдын алхам

Ногоон Таксономийн дэвшилтэт хувилбараар Тогтвортой Хөгжлийн Зорилтуудын Санхүүжилтийн Таксономи бичиг боловсруулагдаж байна. Нийгмийн шинж чанартай салбарууд орсон уг өргөн хүрээний таксономи бичгийн боловсруулалтад салбарын мэргэжилтнүүд болоод олон талын оролцоог хангах зэрэг Үндэсний Тогтвортой Санхүүжилтийн Замын Зураг нэгдсэн стратегийн баримт бичигт дурдагдсан ажлуудыг хэрэгжүүлэх, одоо хэрэгжиж буй ажлуудыг хэрэгжилтийг хангахад дэмжлэг үзүүлэх зэрэг ажлууд шаардлагатай байна.

2.3.2. Бүс нутгийн / олон улсын туршлага болон ТЭЗ-тай холбоотой хууль тогтоомжийн шилдэг туршлага

ТЭЗ-н хэрэгжилтийг дэмжих олон улсын олон хэрэгсэл, арга зам байдгаас дараах тогтолцоонуудыг сайн туршлага болгон дурдаж байна. Үүнд:

1. Вьетнам улсын Тогтвортой хэрэглээ, үйлдвэрлэлийн тогтолцоо
2. Амстердам хотын ТЭЗ-ийн Хяналт-Шинжилгээний тогтолцоо
3. Малайз улсын Үйлдвэрлэлийн өргөтгөсөн хариуцлагын тогтолцоо
4. Азорын арлуудын Хог хаягдлын менежментийн татварын тогтолцоо
5. Мальдивын жуулчдаас цуглуулдаг ногоон татварын тогтолцоо

2.3.2.1. Вьетнам Улсын тогтвортой хэрэглээ, үйлдвэрлэл (ТХҮ)-ийн үндэсний үйл ажиллагааны төлөвлөгөө (2021-2030)⁹⁵

Тогтвортой хэрэглээ, үйлдвэрлэл (**Sustainable consumption, production**) нь нөөцийн үр ашгийг дээшлүүлэх, бүтээгдэхүүн болон үйлчилгээний эргэлтийн мөчлөгийг тооцох, байгаль орчны олон талт хэлэлцээрт идэвхтэй оролцох зорилготой ба Вьетнам Улсын Үйлдвэр, Худалдааны Яам тэргүүлэн 2021-2030 онд хэрэгжих Тогтвортой Хэрэглээ, Үйлдвэрлэлийг (ТХҮ) дэмжих үндэсний үйл ажиллагааны төлөвлөгөөг боловсруулжээ. Уг төлөвлөгөөнд нийт 15 ажлыг цаг хугацааны хувьд 2021-2025 он болон 2030 он хүртэлх гэсэн хоёр үе шаттайгаар хэрэгжүүлэхээр тусгасан. Үүнд;

1. ТХҮ-ийн хууль эрх зүй, бодлогын орчныг боловсронгуй болгох,
2. Нөөцийг тогтвортой удирдах, ашиглах болон сэргээгдэх эрчим хүч, дахин ашиглах боломжтой материал болон түлш боловсруулах,
3. Тогтвортой, эко, дахин ашиглах, дахин боловсруулахад чиглэсэн дизайн,
4. Цэвэр үйлдвэрлэл, байгальд ээлтэй бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг дэмжих болон бүтээгдэхүүний амьдралын өчлөгт ийн тогтвортой загварууд оруулах,

⁹⁴ "Ирээдүйн зүг: БОНЗ гэж юу вэ?" Хаан банк, UNREAD-н хамтран боловсруулсан цахим товхимол. Холбоос: <https://unread.today/c/2030-esg>

⁹⁵ Вьетнам Улсын тогтвортой хэрэглээ, үйлдвэрлэл (ТХҮ)-ийн үндэсний үйл ажиллагааны төлөвлөгөө (2021-2030). Холбоос: <https://www.switch-asia.eu/resource/vietnam-national-action-plan-on-scp-2021-2030/>

5. Тогтвортой хуваарилалт, импорт/экспортын тогтолцоог хөгжүүлэх,
6. Эко шошго, ногоон гэрчилгээг сурталчлах,
7. Тогтвортой зах зээлийг хөгжүүлэх, болон хэрэглэгчдийг мэдээллээр хангах,
8. Тогтвортой худалдан авалтыг дэмжих,
9. Тогтвортой амьдралын хэв маягийг зааварчлах, чадавхыг бэхжүүлэх,
10. Хог хаягдын хэрэглээнд ТЭЗ-ийн загваруудыг дэмжих,
11. ТХҮ-ийн харилцаа холбоог нэмэгдүүлэх,
12. ТХҮ-ийн мэдээллийн сангийн системийг бий болгох,
13. ТХҮ-нд чиглэсэн шинжлэх ухаан, технологийг хөгжүүлэх,
14. Ногоон санхүүгийн дэмжлэг, хүртээмжийг дэмжих,
15. ТХҮ-ийн олон улсын хамтын ажиллагааг бэхжүүлэх.

ТЭЗ-н шилдэг туршлагаас суралцах нь

- Олон яамд, зөвлөх байгууллагуудын хамтын ажиллагааны үр дүнгд боловсруулсан.
- Үндэслэл, тодорхой зорилго, үндсэн ажлууд (ялангуяа тус бүр зорилго, үндсэн агуулга, зохицуулах үүрэг даалгавар болон хэрэгжүүлэх хугацаа бүхий дэд ажлууд) болон хэрэгжилтийн шийдлүүдийг багтаасан нарийвчилсан бүтэцтэйгээр боловсруулсан.
- Төлөвлөгөө нь үйлдвэрлэлийн хүрээнд ТЭЗ-ийн арга барилаар хамгийн их нөлөөлөх гол бүсүүд болох усны хэрэглээний үр ашгийг дээшлүүлэх, хог хаягдлыг бууруулах зэргийг тодорхойлон чиглэсэн.
- Төлөвлөгөөг боловсруулахад ТЭЗ-ийн шүхэр доорх ТХҮ-ийн цогц арга барилыг ашигласан. Нөөц, инновац, бизнесийн загвар, хамтын ажиллагаа зэрэг ТЭЗ-ийн арга барилд нийцэх шаардлагыг бүхэлд нь авч үзсэн.

2.3.2.2 Бүсийн их хот буюу Амстердамын шилдэг туршлага: Тойрог эдийн засгийн хяналт-шинжилгээнд зориулсан аж үйлдвэрийн хог хаягдлын статистик ⁹⁶

2020 онд Европын холбоо шинэ ТЭЗ-ийн үйл ажиллагааны төлөвлөгөөг баталсан ба уг төлөвлөгөөнд электрон болон мэдээлэл, харилцаа холбоо, баттерэй болон тээврийн хэрэгсэл, сав баглаа боодол, хувцанцар, ноос ноолуур, барилгын бүтээгдэхүүний хүрээнд тогтвортой бүтээгдэхүүний дизайн, хэрэглэгчийг чадавхжуулах, үйлдвэрлэлийн тойрог загварыг тусгасан байдаг. Төлөвлөгөөнд нарийн салбарын болон ТЭЗ-ийн стратеги төлөвлөгөөнүүд боловсруулан хэрэгжүүлэх дурддагаас гадна Европын холбооны гишүүн орнуудын хотууд болон бүс нутгууд ТЭЗ-ийн стратегидаа ТЭЗ-ийн хяналт-шинжилгээг (ТЭЗХШ) (**Circular Economy Monitor**) оруулахыг шаарддаг байна. ТЭЗХШ нь хүн амын тоо, эдийн засгийн үйл ажиллагаа, боловсруулах аргаар нарийвчлан гаргах хог хаягдлын тоо хэмжээ, түүнээс боловсруулагдах хог хаягдлын статистик мэдээг боловсруулж дан ганц хяналт-шинжилгээ гэлтгүй шийдвэр гаргалтанд ашиглах зорилттой юм. Европын холбооны бусад гишүүн орнуудын дунд Нидерланд Улс хог хаягдлын хамгийн нарийвчилсан бүртгэлийн төвүүдтэй бөгөөд хамгийн том буюу улсын нийслэл Амстердам нь ахиц дэвшлийг хянах, сайжруулах шаардлагатай чиглэлийг тодорхойлох, зорилтот боломжийг тооцоолох зорилгоор ТЭЗХШ хийж байна.

Амстердамын ТЭЗХШ нь төрийн болон хувийн хэвшлийн олон төрлийн мэдээллийн багцыг нэгдсэн нэг тогтолцоо болгохоор ажиллаж байна. Мэдээллийн зураглал нь ТЭЗХШ-ний зорилгоос нэн шалтгаалах ба жишээлбэл, хэрэв ТЭЗХШ-ний зорилго нь оролцогч талуудаас ТЭЗ-ийн шийдвэр

⁹⁶ Эх сурвалж: Sileryte et al., 2022 <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.131767>

⁹⁶ Эх сурвалж: Onderzoek en Statistiek, 2022, <https://onderzoek.amsterdam.nl/publicatie/the-circular-economy-monitor-an-outline>.

гаргагчийг тодорхойлох бол асуулт нь "ТЭЗ-ийн стратеги боловсруулах, шийдвэр гаргахад аль эдийн засгийн салбарыг хамруулах шаардлагатай вэ?" гэж болох бөгөөд мэдээллийн зураглалын гол домэйн нь хог хаягдал үйлдвэрлэгчид (нэр, хаяг) байх ба зураглалын гол функцэд Худалдаа аж үйлдвэрийн танхимын (KvK) бизнесийн бүртгэлийг ашиглаж болно.

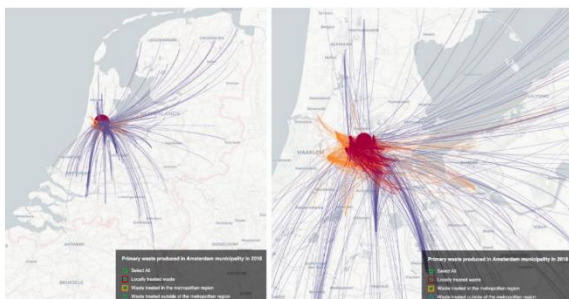
Зарчмын хувьд ТЭЗ-ийн хяналт-шинжилгээний мэдээ мэдээлэлд дараах шаардлагууд тавигдана. Үүнд:

- Хог хаягдлын урсгал, тэдгээрийн харилцаа, өөрчлөлтийг судлах,
- Материалын хэмжээ нь массаар болон эзлэхүүнээр, болон материалын зах зээлийн үнэ,
- Ашиглахад хамгийн тохиромжтой боловсруулалт эсвэл эргэлтийн процессыг тодорхойлох, материалын эрэлт болон нийлүүлэлтийн хоорондын холбоог тогтоох, үндсэн нөөцийн хомсдолд үзүүлэх нөлөөллийг тооцоолох,
- Материалын газар зүйн байршил, хөдөлгөөний талаарх газарзүйн дэлгэрэнгүй мэдээлэл,
- Олон тооны мэдээллийн багцыг нэгтгэж, хяналтын чанарыг үнэлсний үр дүнд үүсэх мета-мэдээллийн хүртээмжтэй байдал.

Мэдээлэл олж авах үйл явц нь Нидерланд Улсын үндэсний хог хаягдлын бүртгэл (тус улсад Хог хаягдлын статистикийн хүрээнд аж үйлдвэрлэлийн хог хаягдлын менежментийн компани бүр хүлээн авсан хог хаягдлаас эцсийн боловсруулалтад оруулсан хог хаягдал хүртэл тайлагнах үүрэгтэй), Худалдааны танхимын бүртгэл, авто замын сүлжээ (хог хаягдлын тээвэрлэлтээс үүдэлтэй нүүрстөрөгчийн ялгаруулалтыг үнэлэх)-ээр мэдээлэл цуглуулдаг ажээ. Мэдээлэл боловсруулалт нь мэдээ оруулах үеийн алдааг арилгах, засах, утгыг уялдуулахын тулд автоматжуулсан процессуудыг ашиглана. Мэдээлэл цугларсны дараагаар мэдээллийн зураглал (газарзүйн, хог хаягдал үйлдвэрлэгчдийн эдийн засгийн үйл ажиллагааны, төрлийн (цэвэрхэн, холилдсон, органик гэх мэт), хог хаягдлын тээвэрлэлтийн) боловсруулагдана.

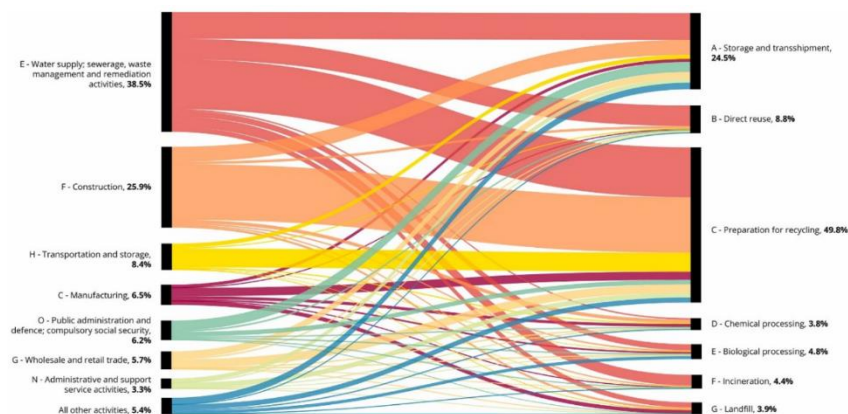
Ийнхүү Амстердам хотын ТЭЗХШ-г хийснээр тус хотын материалын бодит хэрэглээ урьд өмнө тооцоолсноос 61 дахин их байгааг илрүүлжээ. Материал ашиглалтын байгальд үзүүлэх нөлөөлөл нь урьдчилан төсөөлж байснаас өндөр байх агаад хэрэглээнээс ялгарах нүүрстөрөгчийн давхар ислийн хий нь бусад бүх төрлийн хийн ялгаралтаас давж байна.

Зураг 10. 2018 онд Амстердам хотын захиргаанаас үүссэн хог хаягдлын урсгал⁹⁷

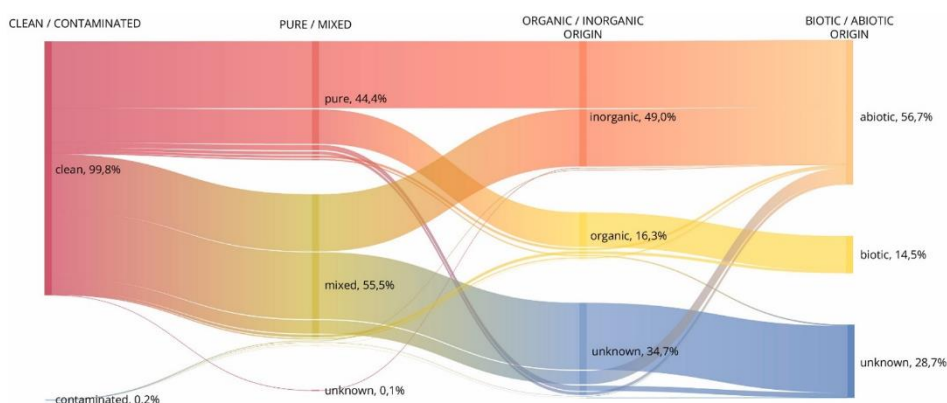

⁹⁷ Эх сурвалж: Sileryte et al., 2022

Зураг 11. Эдийн засгийн салбар хоорондын хог хаягдлын хуваарилалт⁹⁸

Зураг 12. Заасан тайлбартай шошгын дагуу хуваарилсан хог хаягдлын зэрэгцээ багцууд⁹⁹

ТЭЗ-н шилдэг туршлагаас суралцах нь

- Хог хаягдал үйлдвэрлэгчдээс хамтран ажилдаг хог хаягдлын менежментийн компаниуд оролцсон хог хаягдлын мэдээлэл, тайлагналын цогц систем юм.
- Мэдээллийг боловсруулах, зураглах шинэлэг шийдлийг ашигладаг.
- Европын ногоон хэлэлцээрийн стратегийн (COM/2020/98) нэг хэсэг болох Хог хаягдлын статистикийн тухай ЕХ-ны 2150/2002 тоот журам болон Европын холбооны эдийн засгийн үйл ажиллагааны төлөвлөгөө (ТЭЗАР) зэрэг ЕХ-ны хууль тогтоомжийн дагаж мөрдөх шаардлагын дагуу боловсруулсан
- Материалын хэрэглээ болон нүүрсхүчлийн хийн ялгаралтын зарцуулалттай холбоотой үзүүлэлтүүдийг уялдуулан илүү бодит тооцоололд хүрсэн

2.3.2.3. Малайзын Үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын тогтолцооны хөгжлийн үйл явц

1990-ээд оноос эхлэн Үйлдвэрлэгчийн өргөтгөсөн хариуцлага (ҮӨХ) (Extended Producer Responsibility) гэх нэр томьёо, түүнд тавигдах шаардлагууд үзэгдэх болсон. ҮӨХ нь дахин боловсруулалтыг нэмэгдүүлэх, эцсийн хаягдлыг бууруулах зорилготой хог хаягдлын менежментийн үр дүнтэй шийдлүүдийг дэмжих ашигтай бодлогын хэрэгсэл хэмээн дэлхий даяар хүлээн зөвшөөрөгдөж байна. Мөн ҮӨХ нь хог хаягдлын менежментийн санхүүгийн төвлөрлийг хотын захиргаанаас үйлдвэрлэгчид рүү шилжүүлэхийг эрмэлзэж, тогтвортой дизайн, инновацийн туршлагыг дэмждэг. Үндэсний хууль тогтоомжийн ялгаатай байдлаас үүдэн, үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын тогтолцоо нь газар нутаг болон

⁹⁸ Эх сурвалж: Sileryte et al., 2022

⁹⁹ Эх сурвалж: Sileryte et al., 2022

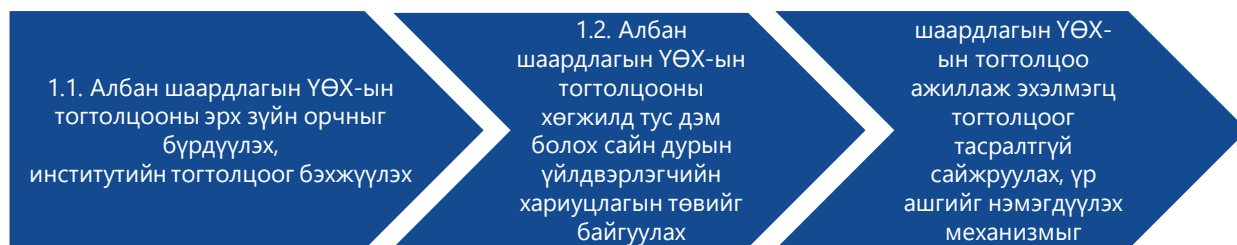
үр ашгийн хувьд улс орон бүр харилцан адилгүй байна. Гэвч үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын хэрэгслийг ерөнхийлөн 4 бүлэгт ангилж болно:

- Бүтээгдэхүүнийг буцааж авах шаардлага,
- Барьцаа-буцаан олголт, материалын татвар гэх мэт эдийн засаг, зах зээлд суурилсан хэрэгслүүд,
- Дахин боловсруулсан бүтээгдэхүүнийг зохицуулах дүрэм журам, гүйцэтгэлийн стандартууд,
- Олон нийтийн мэдлэгийг дээшлүүлэх мэдээлэлд суурилсан хэрэгслүүд.

ҮӨХ-ын тогтолцоог хэд хэдэн хэрэгслийг хослуулан боловсруулж болох бөгөөд тогтолцоог төлөвлөхдөө зорилтот бүтээгдэхүүн эсвэл бүтээгдэхүүний нэр төрлөөр, сайн дурын эсвэл албан байдлаар, хувь хүн эсвэл хамтын оролцоогоор, зохион байгуулалтын эсвэл санхүүгийн хариуцлага зэргээр үндэслэх боломжтой. Хамтын оролцоот ҮӨХ-ын хувьд, үйлдвэрлэгчид Үйлдвэрлэгчийн Хариуцлагын Байгууллага (Producer Responsibility Organizations)-ыг байгуулж, гишүүн үйлдвэрлэгч нар нь уг байгууллагыг санхүүжүүлэн ажиллана. Тус байгууллага нь гишүүдийнхээ өмнөөс хог хаягдлыг цуглуулах эсвэл ашиглалтын хугацаа дууссан бүтээгдэхүүнийг дахин боловсруулах үүрэгтэй (OECD, 2014, adelphi, 2021).

Хойг болон 1000 гаруй арлыг хамарсан Малайзын газарзүйн онцлогт суурилсан, ийм бүс нутагт тохирсон хог хаягдлын менежментийн өвөрмөц арга барилтын онцлогтойгоор Малайз Улсын ҮӨХ-ын тогтолцооны хөгжил (ДБХС-Малайз, 2020; Дэлхийн банк, 2022) нь хамгийн шилдэг туршлагаар шалгарсан. Уг ҮӨХ-ын тогтолцоо нь 2021-2030 он хүртэлх Малайзын хуванцар бүтээгдэхүүний тогтвортой хөгжлийн замын зураглалын баримт бичгийн гол төлөвлөгөө ба мөн Малайз Улсын таван жилийн төлөвлөгөөнд (2021-2025) ТЭЗ-ийн зарчмуудыг үйлдвэрлэл, худалдааны салбарт тусгах нь чухал болохыг дурдсан байдаг. Тус улсын хуванцар сав баглаа боодлын хаягдлын онцлог нь үнэ цэнэ өндөр, дахин боловсруулах боломжтой сав баглаа боодлыг ахуйн хог хаягдлаас аль хэдийн ангилдаг (гэвч энэ нь ахуйн бусад хог хаягдлыг цуглуулах, дахин боловсруулах хөрөнгийн эх үүсвэргүй болоход хүргэдэг) болон тэдгээр хог хаягдлыг дахин боловсруулах чадамжийг сайн бүрдүүлж өгсөнд байдаг. Уг тогтолцоог 1) албан шаардлага, 2) хэрэглээний бүх сав баглаа боодлын материал болон савлагааны бус хуванцар бүтээгдэхүүнүүдийг хамрах хүрээ, 3) ашгийн бус үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын төв байгуулалт, 4) хувьсах (modulated) хураамж, болон 5) залилан зэргийн эсрэг хатуу хяналтын систем гэсэн агуулгатайгаар Малайз Улсад нэвтрүүлсэн байна. Тус улс үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын тогтолцоог дараах зурагт харуулсан гурван үндсэн үе шаттайгаар хэрэгжүүлж байна.

Зураг 13. Малайзын үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын тогтолцооны гурван үндсэн үе шат¹⁰⁰

Тод үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын төвийн жишээг дурдвал: сайн дурын Малайз Улсын дахин боловсруулах холбоо Берхад (MAREA) 2021 онд байгуулагдсан ба уг холбоо нь Малайз Улс дахь үндэстэн дамнасан хэд хэдэн компаниудын дэмжлэгийг авсан бөгөөд техникийн ажлын хэсгүүдэд

¹⁰⁰ Дэлхийн байгаль хамгаалах сан-Малайз, 2020 он

оролцож, үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын тогтолцооны талаар яамны төлөөлөгчидтэй хамтран ажилладаг ба хандлагын өөрчлөлтөд түлхэц болохуйц Хэрэглэгчийн боловсрол, олон нийтийн мэдлэгийг дээшлүүлэх хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлж байна. Цугларсан хураамж нь боловсрол, мэдлэг, мэдээлэл, болон эрүүл ахуйн шаардлага хангасан хогийн цэгүүдийн хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх, одоо байгаа хогийн цэгүүдийг нөхөн сэргээх, сайжруулах мөн хог хаягдлыг цэвэрлэхэд зарцуулагддаг байна. MAREA нь эхний эхний ээлжид хэрэглээд дууссан хуванцар сав баглаа боодлын дараах нэр бүхий дөрвөн үндсэн төрөл дээр анхааран ажиллаж байна. Үүнд: полиэтилен терефталат (PET), Өндөр нягтралтай полиэтилен (HDPE), Ашигласан ус ундааны хайрцаг (UBC) болон хальсан материал.

Үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын тогтолцоог хэрэгжүүлэх дараагийн үе шатанд хувийн хэвшлийн болон төрийн байгууллагуудын зөвшилцөлд хууль эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх, зохих урамшууллын системийг боловсруулах, дахин ашиглах боломжтой материалын гарал үүслийг ҮӨХ-ын тогтолцоогоор тооцоолох, Үндэсний хатуу хог хаягдлын менежментийн газар зэрэг Засгийн газрын агентлагуудаар үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын төв болон түүний үүрэг хариуцлагыг хянах, ҮӨХ-ын тогтолцооны хууль тогтоомжийг нэвтрүүлэх, сайн дурын үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын төвийг албан журмын үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын төв болгон хувиргах төлөвтэй байна.

ТЭЗ-н шилдэг туршлагаас суралцах нь

- ҮӨХ-ын тогтолцооны боловсруулалтад анхнаас нь оролцогч талуудын оролцуулах, чадавхыг бэхжүүлэх Малайзын Хуванцар Пакт (МХП) болох платформыг ашигласан. Энэ нь төр, хувийн хэвшлийн төлөөлөл бүхий янз бүрийн оролцогч талуудыг хамруулсан, хамтын ажиллагааны платформ бөгөөд хуванцар бүтээгдэхүүний ТЭЗ дээр төвлөрсөн байдаг. Мөн судалгаа, хэд хэдэн туршилтын төсөл, санаачилгууд хийснээр уг платформ нь илүү хөгжингүй болсон.
- ҮӨХ-ын тогтолцоог боловсруулах, хэрэгжүүлэх тодорхой шат дараалалтай арга барил, хэрэгжүүлэх хугацаа болон үйл ажиллагааг тусгасан.
- Сайн дурын үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын төвийг хөгжүүлж, цуглуулсан хураамжийг хэрэглэгчдийн боловсрол, олон нийтийн мэдлэгийг дээшлүүлэхэд зориулах бөгөөд дараагийн үе шатанд үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын төвийг албан шаардлагын болгон хувиргах болсон.
- ҮӨХ нь ТЭЗ-ийн шилжилтийн нэг хэсэг юм.

2.3.2.4. Азорын арлуудын хог хаягдлын менежмент

Энэ жишээ нь Азорын арлуудын хог хаягдалтай холбоотой олон асуудлыг шийдвэрлэхүйц хог хаягдлын менежментийн цогц төлөвлөгөөг тусгасан тул шилдэг туршлагаар шалгарсан байна.

Азорын арлууд өмнө нь хог хаягдлын менежментийн олон асуудалтай тулгарч байсан. Тухайлбал:

- Хог хаягдлыг боловсруулах, зайлуулах орчин үеийн шийдэлгүй,
- Хяналтгүй хогийн цэгүүдийг хяналт бүхий хог хаях байгууламж болгон хувиргах эсхүл хог хаягдлын валоризацийг дэмжих (хаягдал материалыг ашигтай бүтээгдэхүүн, нөөц болгон хувиргах замаар үнэ цэнэ бий болгох үйл явц),
- Хог хаягдлыг ангилах ажлыг удаашралттай,
- Сав баглаа боодлын хог хаягдал ихсэх,
- Сав баглаа боодлын хог хаягдлыг дахин ашиглах, валоризацилахад тулгарч буй бэрхшээлүүд (Patrão Costa et al., 2011).

Азорчууд зохисгүй боловсруулалт болон оновчгүй шийдэл зэрэг хог хаягдлын менежментийг цэгцлэхэд чиглэсэн бодлого, стратеги боловсруулсан. (Хүснэгт 15-ийг харна уу) (Patrão Costa et al., 2011).

Хүснэгт 22. Азор дахь хог хаягдлын менежментэд чиглэсэн бодлогын арга хэмжээ

Бодлого /Арга хэмжээ	Агуулга
Бүс нутгийн хуулийн тогтоол No.20/2007/A (Бүс нутгийн хуулийн тогтоол No.10/2008/A гэж дахин хэвлэгдсэн)	Хог хаягдлын зохицуулалт, төлөвлөлт, менежмент болон хог хаягдлын менежментийн үйл ажиллагаа нь зөвшөөрөл эсхүл бүртгэлтэй байх, хог хаягдлыг байгаль орчин, хүний эрүүл мэндэд хор хөнөөлгүйгээр боловсруулах, мөн хог хаягдлаас урьдчилан сэргийлэх, бууруулах үйл ажиллагааг сурталчлах шаардлагуудыг тогтоодог.
Бүс нутгийн хуулийн тогтоол No.40/2008/A (Хог хаягдлын операторуудын боловсруулж буй хог хаягдлын хэмжээний дагуу жил бүр төлдөг)	Азор дахь хог хаягдлын менежментийн эдийн засаг, санхүү, хэрэгжилт, торгуулийн зохицуулалтыг тодорхойлдог. Уг хуульд хог хаягдлын менежментийн татвар, хог хаягдлын зохицуулалтын татвар, мөн шар айргийн төрлийн бүтээгдэхүүний савалгааны дахин ашиглалт гэсэн гурван төрлийн татварыг тогтоосон.
PEGRA гэж нэрлэгддэг Азор дахь хог хаягдлын стратеги төлөвлөгөө (2007-2013 онд тогтоогдсон)	Технологийн дэд бүтцийн хэрэгжилт, бизнесийн салбаруудын эко үр ашиг, хог хаягдлын менежментийн тогтолцооны эдийн засаг, санхүүгийн тогтвортой байдлыг дэмжих зорилготой.
Бүс нутгийн хог хаягдлын мэдээллийн систем SRIR	Энэхүү систем нь хог хаягдлын үйлдвэрлэл, импорт, экспорт, менежментийн талаарх холбогдох мэдээллийг агуулдаг.

Хүснэгт 23. Азор улсад хэрэгжүүлсэн хог хаягдлын татвар

Татвар	Агуулга
Хог хаягдлын менежментийн татвар	Хог хаягдлын нэгдсэн менежментийг сурталчлах, хог хаягдлын шатлалын хэрэглээг дэмжих.
Хог хаягдлын зохицуулалтын татвар	Бүтцийн, эдийн засгийн болон үйлчилгээний чанарын зохицуулалтын өртгийг нөхөх зардал.
Шар айргийн төрлийн бүтээгдэхүүний савалгааны дахин ашиглалт	Зөвхөн шар айргийн дахин ашиглах боломжтой сав баглаа боодлын хэрэглээг дэмжих.

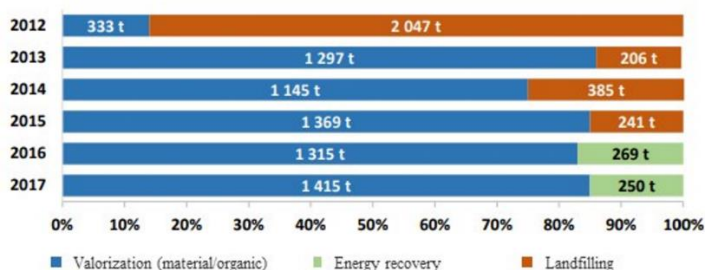
Хуулийн хэрэгжилтийн талаар тодорхой заасан стратегиуд бий. 2008 онд Байгаль орчны бүсийн хяналтын газар байгуулагдсан нь хууль тогтоомжийн шаардлагыг хянах болон баталгаажуулах үүрэгтэй юм. Байцаагч нар техникийн зөвлөгөө өгч, сайн туршлагыг сурталчилж, арга хэмжээг хэрэгжүүлэх хугацааг тодорхойлдог байна. Тэд мөн шаардлагатай тохиолдолд хэрэгжилт болон торгуулийн талаар мэдэгдэл гаргадаг. Үүнээс гадна, байгаль орчныг хамгаалах, хяналт шалгалтын чиглэлээр цагдаагийн алба хаагчид мөн ажилладаг байна (Patrão Costa et al., 2011).

PEGRA-ийн нэг бүрэлдэхүүн болгон Хог боловсруулах төв болон Органик бордоо боловсруулах төвийн дизайныг өмнө нь бүх хотын хог хаягдлыг булдаг байсан Флорес арал дээр сурталчилсан байна. Гол хэрэгжүүлсэн бүтэц нь:

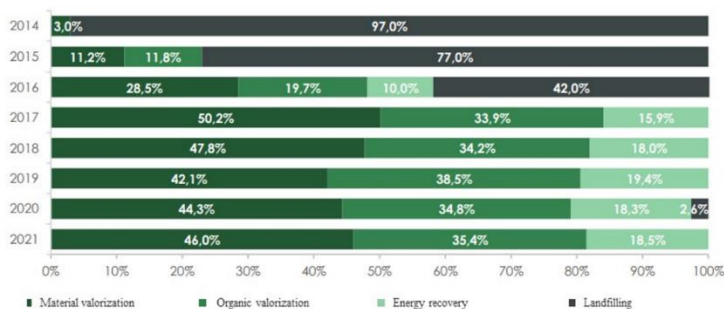
- Эко төв - их хэмжээний хог хаягдал, цахилгаан, электрон тоног төхөөрөмжийн хаягдал, дугуй, тос зэргийг цуглуулах, сонгон хаях;
- Органик бордоо боловсруулах төв - хөдөө аж ахуйд хэрэглэх чанартай бордоо үйлдвэрлэх зорилгоор орон нутгийн органик болон ногоон хог хаягдлыг аэробикийн (агаарт исэлдэх) аргаар задлах;
- Дамжуулах станц - Хотын хог хаягдал болон дахин боловсруулах боломжгүй үйлдвэрийн хог хаягдлыг цуглуулах, нягтруулах, савлах. Тус хог хаягдлыг цааш нь зохих газар руу нь шилжүүлдэг.

Уг ажлын үр дүнд хуучин хогийн цэгүүдийг битүүмжилснээс хойш Флорес арлын хог хаягдлын нөхөн сэргэлт эхэлсэн аж. Тус төв нь 2012 онд зургаан сарын хугацаанд нийт хог хаягдлынхаа 14 хувийг дахин боловсруулжээ. Дараа жил нь 86 хувийн нөхөн сэргэлттэй байв. 2016 онд Терсейра арал дээр хог хаягдлыг эрчим хүч болгох ажлыг эхлүүлсэн нь хүлээн авсан бүх хог хаягдлаа нөхөн сэргээх боломжийг олгосон юм. Хог хаягдлын 83 хувийг дахин боловсруулж, үлдсэн 17 хувийг Терсейра дээр шатаажээ. Түүнээс хойш Флорес арал нэг ч хогийн цэггүй болох зорилгодоо хүрсэн байна.

Зураг 14. Флорес арлын хог хаягдлын нөөцийн нөхөн сэргэлт

Зураг 15. Азор арлын хог хаягдлын нөөцийн нөхөн сэргэлт¹⁰¹

Хог хаягдлыг нөхөн сэргээхэд гарсан ерөнхий өөрчлөлт нь Зураг 15 дээр гарсанчлан мэдэгдэхүйц байна. 2017 оны дараагаас арал дээрх нийт хогийн цэг багасаж арал дээр илүү тогтвортой, байгаль орчинд ээлтэй хог хаягдлын менежментийн тогтолцоог бий болгоход чиглэх эерэг хандлага юм. (Байгаль орчин, уур амьсгалын өөрчлөлтийн бүсийн газар)

ТЭЗ-н шилдэг туршлагаас суралцах нь

- Бодлогын арга хэмжээ нь оновчгүй боловсруулалт болон шийдэл гаргалтаас үүдэн хог хаягдлыг сонгон цуглуулах, ангилах ажил удааширч, сав баглаа боодлын хог хаягдлын үйлдвэрлэл нэмэгдэх зэрэг асуудлуудыг шийдэх олон талт арга барилыг таниулдаг байна.
- Хог хаягдлын татварын хэрэгжилт нь хог хаягдлын нэгдсэн менежментийг сурталчилж, хог хаягдлын шатлалын хэрэглээг дэмждэг.
- Энэхүү арга хэмжээний үр дүнд Азор арал дээр булагдсан хог хаягдлын хэмжээ мэдэгдэхүйц буурсан.

2.3.2.5. Мальдивын ногоон татвар

Мальдив Улсад айлчлах олон тооны жуулчдаас үүдэлтэй байгаль орчны асуудлуудыг авч үздэг учраас шилдэг туршлагаар шалгаруулсан байна.

Мальдив бол жуулчдын дуртай газар бөгөөд 2019 онд 1,7 сая жуулчин очжээ. Жуулчдын тоо өндөр байгаа нь орон нутгийн байгаль орчны асуудалд ноцтой нөлөөлж, дэд бүтэц, тогтолцоо, тэр дундаа

¹⁰¹ эх сурвалж: Байгаль орчин, уур амьсгалын өөрчлөлтийн бүсийн газар

хог хаягдлын менежментийн системд хүндрэл учруулдаг. Тухайлбал, нэг жуулчин 3,5 кг хог хаягдал гаргадаг гэсэн тооцоо бий.

Жуулчдыг байгаль орчинд хор хөнөөл учруулахгүй байхыг уриалж, орон нутгийн тогтвортой хөгжлийн төслүүдийг санхүүжүүлэхийн тулд Засгийн газраас ногоон татвар ногдуулсан байна. Аралд зочлон, зочид буудал, амралтын газар, усан онгоцонд амарч буй бүх жуулчид энэ татварыг төлөх үүрэгтэй. Ногоон татвар нь 2015 оны 11-р сараас хэрэгжиж эхэлсэн ба амралтын газар, зочид буудал, усан онгоцонд байрлах жуулчид тухайн байгууламжаас хамааран өдөрт 3-6 доллар төлөх шаардлагатай.

Ногоон татвар төлөх үүрэгтэй аялал жуулчлалын байгууллага, аж ахуйн нэгжүүд Аялал жуулчлалын яамнаас үйл ажиллагаа эрхлэх тусгай зөвшөөрлөө авсан өдрөөс эхлэн татварын системд автоматаар бүртгэгдэг. Ногоон татварыг заасан хугацаанд төлөөгүй эсхүл Ногоон татварын тайланг хугацаанд нь тайлагнаагүй тохиолдолд тухайн байгууллагад Ерөнхий комиссараас торгууль ногдуулж болзошгүй. Энэ тохиолдолд Ерөнхий комиссар нь Татварын албаны тухай хуулийн дагуу шийднэ.

Ногоон татварыг Ногоон санд төвлөрүүлдэг. Ногоон татварын тайланг сар бүр Сангийн яамны цахим хуудсанд нийтэлдэг байна. Тайланд арал/хот, байгууллагын төрлөөр цуглуулсан Ногоон татварын хэмжээ болон Мальдивын Ногоон сангаас төслөөр зарцуулсан зардлыг тусгасан байдаг. Татварыг далайн эргийг хамгаалах төслүүд, хог хаягдлаас эрчим хүч үйлдвэрлэх жижиг станц болон ус, ус зайлуулах шугам системд ашиглан зарцуулжээ.

ТЭЗ-н шилдэг туршлагаас суралцах нь

- Мальдив Улсын Засгийн газраас аралд зочлон, зочид буудал, амралтын газар, усан онгоц, түрээсийн байшинд амарч буй бүх жуулчдад Ногоон Татвар ногдуулсан.
- Бодлогын хэрэгжилтийг маш сайн тодорхойлсон бөгөөд аялал жуулчлалын байгууллага, аж ахуйн нэгжүүд үйл ажиллагааны зөвшөөрлийг авангуут автоматаар татварт бүртгүүлж, зөрчил гаргасан тохиолдолд торгууль төлнө.
- Цуглуулсан татвар нь ус, ус зайлуулах шугам систем, эргийн хамгаалалт болон хог хаягдлын менежментэд зарцуулагдана.
- Ногоон татварыг Ногоон санд төвлөрүүлдэг. Цугларсан дүн, орлогын ашиглалтыг сар бүр нээлттэй нийтэлдэг.

2.4. Бүлгийн дүгнэлт

Энэхүү бодлогын шинжилгээний хүрээнд аялал жуулчлал, хүнс, сав баглаа боодол, хог хаягдлын салбар болон салбар дунд нийтлэг мөрдөгдөж буй бодлогын орчны талаар судалж ТЭЗ-г дэмжиж буй зорилт, хөтөлбөр, ажлын төлөвлөгөө болон бодлогын хэрэгслийг нэгтгэн харууллаа.

Монгол улсын хөгжлийн бодлого, үндсэн чиглэл, засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр зорилт зэрэг баримт бичгүүдийг харахад ногоон хөгжил, ТЭЗ-ыг дэмжсэн зорилт, үйл ажиллагаа хэрэгжүүлэх арга хэмжээ төлөвлөгөөг харьцангуй сайн тусгагдсан байна. Үүнд, ногоон хөгжлийг дэмжих тухай тусдаа бүлэг болгон оруулсан бөгөөд ингэхдээ цаг уурын өөрчлөлт, ус, хог хаягдал, ногоон худалдан авалт, ногоон технологи гэх мэт салбар дундын асуудлуудыг онцгойлон оруулжээ. Мөн түүнчлэн, Алсын хараа 2050 хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн богино дунд хугацааны ТЭЗ-тэй уялдсан зорилт, үйл ажиллагаа нь Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт сайн туссан харагдаж байна. Засгийн газрын төлөвлөгөөнд ороогүй орхигдсон боловч хэрэгжилтийг хангах анхан шатны зохицуулалтууд эхнээсээ бий болсон ногоон худалдан авалт, Байгальд ээлтэй, хэмнэлттэй дэвшилтэт цэвэр, ногоон технологид эдийн засгийн хөшүүргээр дэмжих тухай зорилтууд багтсан байна.

Хүнс, Сав баглаа боодлын салбарт ямар үйл ажиллагаа, зохистой дадал, сертификатыг ТЭЗ-н зарчмуудтай хэрхэн уялдаж байгаа талаар тодорхойлолт, нэгдсэн чиглэл байхгүйгээс салбарын зорилт, үйл ажиллагаанд тэр бүр тусаагүй, тусдаа салбар мэт хөгжсөн, ТЭЗ-г дэмжиж туссан зарим нэг зохицуулалт (органикийн тухай хууль, ХААЗД, ҮЗД гм) нь бусад урамшууллын механизмтай уялдаагүйн улмаас тэдгээр ТЭЗ-г дэмжиж буй бодлогын хэрэгслийн хүчийг сулруулж, сөрөг нөлөө үзүүлж байна. Ийм учир зорилтот салбар болох зочлох салбарын хоолны үйлчилгээ, хүнсний дэлгүүр холбогдох үйлдвэрлэлд ногоон худалдан авалт хийх (ХААЗД шошготой болон органик бүтээгдэхүүн), сав баглаа боодлоо байгаль орчинд хаягдал багатайгаар зохицуулах гэх мэт туршлага бага байна.

Хог хаягдлыг чиглэсэн зорилт, төлөвлөсөн үйл ажиллагаа нь зөвхөн хог хаягдлыг бууруулах буюу аль хэдийн хог болсны дараа авах арга хэмжээнүүд рүү төвлөрсөн байгаа нь учир дутагдалтай байв. ТЭЗ-г цогцоор нь харж хэрэгжүүлэхийн тулд хог болохоос өмнө үе шатуудад нөөцийг хэмнэх, урт эдэлгээтэй бүтээгдэхүүнийг дэмжих, шинэ төрлийн байгаль ээлтэй бүтээгдэхүүнийг дэмжих болон хогыг эдийн засгийн эргэлтэд сайн оруулахад чиглэсэн дэд бүтцийн асуудлуудыг орхигдуулсан харагдаж байна. Ялангуяа зорилтот салбар болон жуулчны бааз, байгалийн үзэсгэлэнт үзвэрийн газруудад хаягдал бага гаргах, гарсан хаягдлыг дахин боловсруулах төвд нийлүүлэхэд эдийн засгийн өгөөжтэй байлгах эсвэл зардал бага байлгах талаас анхаарах хэрэгтэй гэдгийг чанарын ярилцлага болон бодлогын шинжилгээний явцад анзаарлаа. Нөгөө талаар ТЭЗ-ын агуулгууд болох хог хаягдлын менежмент, сэргээгдэх эрчим хүч хэрэглэх, байгалийг бохирдуулахгүй байх гэх мэт шаардлагууд аялал жуулчлалын баазуудад заавал мөрдөх MNS стандартад орсон байгаа нь сайшаалтай хэдий ч нэг талаар БЖДБЭ нарт ахадсан заалтуудтай, нөгөө талаас хэрэгжилтийг хангуулах зохицуулалт, дэд бүтэц байсан хэдий ч хүрэлцээгүй байсан байна. Иймд 2023 оноос БОАЖЯ байгаль орчны хяналтын үүргийг хариуцаж эхэлсэн тул журам стандартын нийцтэй байдал ба түүний хэрэгжилт, хяналт шинжилгээ үнэлгээнд анхаарч ажиллана гэж итгэж байна. Үүнээс гадна, тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх тухай агуулгууд салбарын стратеги төлөвлөгөөнд багтсан хэдийн ч дэлгэрэнгүй төлөвлөгөө болон хэмжих индикатор, ХШҮ -ны орчин тодорхойлогдоогүй байна.

Зорилтот салбаруудын хүрээнд одоогоор мөрдөгдөж буй бодлогын зорилт, тэдгээрийн зохицуулалтын орчинд ТЭЗ-ыг дэмжиж буй бодлогын хэрэгслийн тухайд салбар дундын 2, аялал жуулчлалын салбарт 2, хүнсний салбарт 2, сав баглаа боодлын салбарт 1, хог хаягдлын салбарт 2 буюу нийт 7 ТЭЗ-г дэмжиж буй бодлогын хэрэгслүүд мөрдөгдөж байгааг дор ТЭЗ-н шалгуур болон бодлогын хэрэгслийн төрлөөр хураангуйлан харуулав. Эдгээр бодлогын хэрэгслийг тодорхойлохдоо хэрэгжиж буй байдал эсвэл хэрэгжилтийг хангах бодлогын түвшний журам зохицуулалт нь тодорхой болсон бол бодлогын хэрэгсэл гэж үзсэн. Хуульд дэмжих тухай гэх мэт заалт орсон боловч холбогдох журамгүй, ХШҮ нь тодорхойгүй, ногоон эсвэл ТЭЗ-тай холбоотой үйл ажиллагааг тодорхойлсон боловч дагалдах баримт бичгүүдэд нарийвчлан тусаагүй бол бодлогын хэрэгсэлд оруулаагүй болно.

Хүснэгт 24. ЭЗ-г дэмжиж буй бодлогын хэрэгслүүд

	Хяналт, зохицуулалтын хэрэгсэл	Эдийн засгийн хэрэгсэл	Сургалт, мэдээлэл хэрэгсэл
Нөөцийг хэмнэх	Аялал жуулчлалын бааз, амралтын газрууд, тусгай хамгаалалттай бүсийн аялал жуулчлалд мөрдөх стандартууд (MNS 6042 : 2019; MNS 6426 : 2013) Органик хүнсний үйлдвэрлэлийн стандарт		

Бохирдол, хог хаягдлаас сэргийлэх ба бууруулах	ХААЗД-н стандарт Нэг удаагийн нийлэг уутыг хориглох Аялал жуулчлалын бааз, амралтын газрууд, тусгай хамгаалалттай бүсийн аялал жуулчлалд мөрдөх стандартууд (MNS 6042 : 2019; MNS 6426 : 2013) Органик хүнсний үйлдвэрлэлийн стандарт	АОББҮХ-ны Ногоон зээлийн сан	
Ногоон шилжилт	Төрийн ногоон худалдан авалт (хүлээгдэж буй)	Байгаль орчинд ээлтэй дэвшилтэт арга, технологи нэвтрүүлсэн иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг урамшуулах журам АОББҮХ-ны Ногоон зээлийн сан	ХААЗД-н баталгаажуулалт, шошго Органик бүтээгдэхүүний баталгаажуулалт, шошго

Дээрх хүснэгтээс дүгнэхэд нөөцийг хэмнэх болон бохирдол хог хаягдлаас сэргийлэх, бууруулах чиглэлд эдийн засгийн бодлогын хэрэгсэл тодорхойлогдоогүй байна. Дэлгэрүүлбэл, байгалийн нөөц, ТЭМ-н нөөц зэргийг хэмнэж буй эсвэл хог хаягдлыг бууруулж буй болон байгаль бохирдохоос сэргийлж буй туршлагаудад ямар нэгэн эдийн засгийн хөшүүрэг (урамшуулал, хөнгөлөлт) олгох тухай зорилт, хуулийн орчинд заасан байлаа ч хэрэгжилтийг хангах орчин дорвитой бүрдээгүй эсвэл тодорхойлогдоогүй байна. Эдийн засгийн хөшүүргийн тухайд татварын хөнгөлөлт эсвэл торгуулийн зохицуулалтууд, зээл тусламж олгох, зорилтот сан бүрдүүлэх болон татаас олгох зэрэг үйл ажиллагаанууд багтдаг байна. Бодлогын шинжилгээний явцад одоогоор хэрэгжиж буй бодлогын хөшүүргүүдээс ТЭЗ-г дэмжих эдийн засгийн бодлогын хөшүүрэг болгон ашиглах боломжтой арга хэмжээг дор хураангуйллаа.

ЖДҮ-г дэмжих эдийн засгийн урамшууллын бодлогууд (зээл татварын хөнгөлөлт)

- Монголд зочлох жил, аялал жуулчлалыг сэргээх стратеги төлөвлөгөө зэрэг салбарын бодлогын баримт бичгүүд, тэр дундаа зээлийн хөтөлбөр
- Хүнсний хувьсгал хөдөлгөөний хүрээнд олгогдож буй хүнсний үйлдвэрлэл, сав, баглаа боодлын салбарт олгогдож буй зээл

Дээр дурдсан одоогоор төлөвлөгдөж буй болон хэрэгжиж буй хөшүүргүүдэд дараах байдлаар ТЭЗ-н зорилтуудыг шингээх боломжтой.

- Зарчим: Ногоон үйл ажиллагаанд илүү хөнгөлөлт олгох эсвэл анхан шатны ТЭЗ-н дадлуудыг хэрэгжүүлдэг байхыг нийтээр нь шаардах
- Дүн: Татаас хөнгөлөлтийн тодорхой хувийг ТЭЗ-г дэмжих чиглэлд олгох
- Шаардлага: Урамшууллын эсвэл зээлийн хугацаанд шат дараатайгаар ТЭЗ-н дадлуудыг нэмэгдүүлсэн байхуйц зорилт тавих, гэрээнд тусгах
- Тайлагнал: ТЭЗ-г дэмжсэн бодлогын хэрэгслийг хэрэгжүүлсний үр дүнд бууруулсан хог хаягдлын хэмжээ, хэмнэсэн нөөцийн хэмжээ болон хэрэгжүүлсэн арга хэмжээг нэгтгэн дүгнэх тэмплейт гаргах, тайланг цуглуулж нэгтгэж олон нийтэд тайлагнаж байх.

Түүнчлэн, нөөцийг хэмнэх болон бохирдол, хог хаягдлаас сэргийлэх ба бууруулах хяналт зохицуулалтын ТЭЗ-н стандарт, шаардлагууд, тэдгээрийн эдийн засгийн урамшуулал, хөнгөлөлтийн

талаарх мэдээллийг олон нийтэд хүргэх, хэрэгжүүлэхийг дэмжиж сургалт, туршлага судлах арга хэмжээ гэх мэт багтсан мэдээлэл сургалтын бодлогын хэрэгсэл тодорхойлогдоогүй байна. Тодруулбал, ойлголт мэдээлэл түгээх, олон нийтийн нөлөөллийн ажлууд хийгддэггүй, төсөв төлөвлөгөөнд багтдаггүй тухай чанарын ярилцлагууд дээр нэлээд олон удаа дурдсан бөгөөд энэ нь зарим талаараа Төрийн хяналтын тухай хуулийн дагуу төрийн байгууллагууд сурталчилгаанд мөнгө гаргах боломжгүй болсонтой хамааралтай хэмээн мэдэгдэж байв.

Иймд, ТЭЗ-н дадлуудыг байгууллага ААН-н түвшинд хийхэд чиглэсэн мэдээллийн, суртал ухуулга, соёлын арга хэмжээг тусгайлсан компанит ажлын хүрээнд дорвитой хийх хэрэгтэй бөгөөд түүнчлэн, бусад бодлогын хэрэгслүүдтэй уялдуулах, мэргэжлийн холбоод болон олон улсын байгууллагатай хамтын ажиллагааг хангах замаар цогцоор нь авч үзэх хэрэгтэй байгаа нь харагдаж байна.

ТЭЗ-т шилжих ногоон шилжилтийг дэмжсэн бодлогын хэрэгслүүд харьцангуй сайн тодорхойлогдсон боловч салбарын хувьд авч үзвэл хог хаягдал, сав баглаа боодол болон аялал жуулчлалын салбарт тусгайлан тодорхойлогдсон бодлогын хэрэгсэл байхгүй байна. Тодруулбал, доорх байдлаар салбар дэмжсэн ногоон шилжилтийг хэрэгжүүлж болохоор байна.

- Сав баглаа боодлын салбарт хаягдлаас урьдчилан сэргийлэх, нөөцийн хэмнэлтийн чиглэлд Эко төлбөрийн тухай хууль гэх мэт батлагдаагүй боловч дэвшилтэт зохицуулалтуудыг эргэн харах, байгальд ээлтэй сав баглаа боодол, нэг удаагийн хэрэгсэл хэрэглэж буй хүнс, сав баглаа боодлыг олон нийт, ААН-үүдэд таниулах, уриалах ба шинэлэг санаанд санхүүжилт олгох гэх мэт
- Байгаль орчны зорилтот хөтөлбөр нь ТЭЗ-н 3 зарчимд нийцэж буй бөгөөд үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, зохицуулах журмуудыг эдийн засаг болон зохицуулалтын хөшүүрэг, хэрэгсэл болгох талаас зохицуулалтууд оруулж батлуулах

Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллагын (OECD) судалгааны дүгнэлтээр ногоон хөгжлийн хөтөлбөр болон эдийн засгийн өсөлтийн төлөвлөгөөнүүдийг салангид авч үзэхийн оронд хамтын зохион байгуулалттайгаар хэрэгжүүлэх нь илүү үр дүнтэй гэжээ. Жишээ нь нэг төгрөгийн ногоон хөрөнгө оруулалт хийхэд 2050 онд гарах үр дүн нь ойролцоогоор 3 дахин өсөлттэй эдийн засгийн үр дүн гаргана гэж мэдээлжээ. Нэг ёсондоо доорх зургаар илэрхийлсний дагуу эдийн засгийн өсөлтийг дэмжих тал дээр хэт хэлбийх биш, байгаль орчин ба нийгмийн асуудлуудыг салбар бүрд цогцоор харж хоорондын уялдааг хангасан хөшүүргийн механизм, хүрэх зорилт, хэмжих индикаторыг бий болгох хэрэгтэй юм.

Зураг 16. Тогтвортой ба тогтворгүй хөгжил

Ялангуяа аялал жуулчлалын салбар, тэр дундаа хоол хүнс, сав баглаа боодолтой холбоотой олон салбарыг хамарсан бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнд ТЭЗ-ийн хандлагыг нэвтрүүлэхэд салбар хоорондын уялдааг хангах, салбар бүрийн бодлогын орчинд ногоон хөгжил, ТЭЗ-тай холбоотой агуулгыг ижил түвшинд тавих шаардлага өндөр

байгааг бодлогын шинжилгээний үр дүн харуулж байна.

3. БЭЛЭН БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Тайлангийн энэ хэсэгт аялал жуулчлалын салбарын нэмүү өртгийн сүлжээнд оролцогч талууд болох хоол хүнс, ус ундаа, байрших хэрэгслийн чиглэлээр үйл ажиллагаа үзүүлдэг үйлдвэрлэгч болон үйлчилгээ үзүүлэгчдийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг нэвтрүүлэхэд бэлэн байдлыг үнэлэх юм. Аялал жуулчлалын нийлүүлэлтийн сүлжээ болон төслийн хамрах хүрээг харгалзан тус үнэлгээнд хамрагдах нийлүүлэлтийн бүлгүүдийн бэлэн байдал, сорилт, боломжуудыг нарийвчлан тусгахын тулд үндсэн хоёр бүлэгт хуваан үр дүнг боловсруулав.

Эхний хэсэгт БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг нэвтрүүлэхэд бэлэн байдлыг (i) хөрөнгө (барилга, байгууламж, үл хөдлөх хөрөнгө), (ii) технологи, тоног төхөөрөмж, (iii) санхүү/хөрөнгө, (iv) тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёл, бизнесийн дүр төрх, (v) хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал, (vi) хүний нөөцийн ур чадвар, (vii) бизнесийн тогтвортой байдлын стратеги, (viii) бодлого, судалгаа, бүтээгдэхүүн хөгжүүлэх чадвар, (ix) түншлэл болон хамтын ажиллагаа байгуулахад бэлэн байх, (x) түүхий эд ашиглахтай холбоотой олдоц (ялангуяа түүхий эдийн эрчимтэй хэрэглээ), (xi) нягтлан бодох бүртгэлийн хүчин чадал, бэлэн байдал (нэгж бүтээгдэхүүний өртөг, үр ашгийн тооцоо, материалын зарцуулалт, хүний нөөцийн зардал гэх мэт) гэсэн 11 багц асуултын хүрээнд тодорхойлсон.

Харин **хоёр дахь хэсэгт** БЖДБЭ-нд илүү чиглэсэн байдлаар боловсруулж, ТЭЗ-ийн стратеги, боломжуудыг (i) нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх, (ii) бүтээгдэхүүн ашиглалтын хугацааг уртасгах, (iii) үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжих, (iv) хаягдлыг дахин боловсруулах, (v) нийлүүлэлтийг тойрогт загварт шилжүүлэх, (vi) тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг нэмэгдүүлэх гэсэн 6 стратегийг ангилал тус бүрээр, ТЭЗ мөчлөгийн холбогдох үе шатуудтай уялдуулан тодорхойлсон.

ТЭЗ мөчлөгийн холбогдох үе шатууд болох бүтээгдэхүүнийг (дахин) загварчлах, үйлдвэрлэл, хэрэглээ, хэрэглээ дараах, борлуулалт болон маркетинг, худалдан авалт хүртэлх бүтээгдэхүүний эргэлтийн мөчлөгийг бүхэлд нь хамруулан тодорхойлсон.

Энэ хэсгийн судалгаанд нийт **Улаанбаатар, Архангай, Хөвсгөл** аймагт аялал жуулчлал, хоол, хүнс болон сав баглаа боодлын салбарт идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж байгаа **400 БЖДБЭ-д** хамрагдсан ба үүнээс, **эхний бүлэгт**, хоол хүнс, ус ундаа, сав баглаа боодол үйлдвэрлэдэг буюу үйлдвэрлэгч талын төлөөлөл болох 222 БЖДБЭ хамрагдсан бол, **хоёрдох бүлэгт**, хоол үйлдвэрлэл болон хоолны үйлчилгээ (цайны газар, зоогийн газар), байраар хангах үйлчилгээ (зочид буудал, жуулчны бааз гэх мэт), хоол, ус ундаагаар үйлчилдэг газрууд (шөнийн цэнгээний газар, түргэн хоол, кофе шоп гэх мэт), болон хүнсний дэлгүүрүүд г.м үйлчилгээ үзүүлэгч 178 БЖДБЭ хамрагдсан болно. Судалгааны үр дүнг тайлбарлахдаа үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгчид гэсэн 2 бүлэгт хуваан тайлбарласан. Өөрөөр хэлбэл шууд үйлчлүүлэгчид буюу үйлдвэрлэгч бүлгийн “дундын хэрэглэгчид” бүлгүүдийн хоорондын ялгаатай байдлыг гаргаж ирэхийг зорьсон.

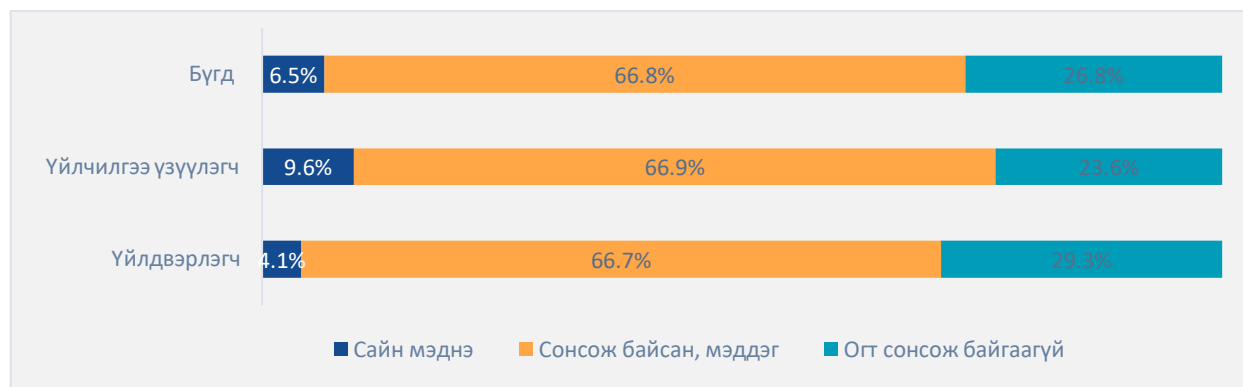
Учир нь үйлдвэрлэгчид болон үйлчилгээ үзүүлэгчид буюу “дундын хэрэглэгч” бүлэг нь ТЭЗ-ийн бэлэн байдал, стратеги, үе шатын хувьд ялгаатай хэрэгцээтэй тул судалгааны үр дүнг 2 бүлэгт хуваан тайлбарласан болно.

3.1.ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх, түүний шийдлүүдийг хэрэгжүүлэх бэлэн байдлын үнэлгээ- Үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгч тал

ТЭЗ-ийн шийдлүүдийг хэрэгжүүлэхэд бэлэн байхын тулд БЖДБЭ ТЭЗ болон тогтвортой хөгжлийн талаар тодорхой мэдлэгтэй байх нь чухал юм. Судалгааны үр дүнгээс харахад ТЭЗ болон ногоон хөгжлийн тухай ойлголтыг үйлдвэрлэгчдийн 6.5% нь сайн мэддэг, 66.8% нь мэддэг, сонсож байсан бол, үлдсэн 26.8% нь ТЭЗ-ийн талаар огт сонсож байгаагүй гэжээ. Харин үйлдвэрлэгчид болон

үйлчилгээ үзүүлэгч гэсэн 2 бүлгийг хооронд харьцуулахад төдийлөн ялгаа байхгүй байна. Бизнес эрхлэгчдийн ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт нь **гол төлөв хог хаягдалтай** холбоотой байна. Үүний дараа эрүүл орчин, байгальд ээлтэй хор хөнөөлгүй үйл ажиллагааны талаар дурджээ. Гэхдээ тэдний нэлээд хэсэг нь энэ талын ямар нэг ойлголтгүй байна. Үүнээс үзвэл БЖДБЭ-д ТЭЗ болон ногоон хөгжлийн тухай ойлголтын талаар бүрэн, дүүрэн мэдлэг, ойлголтгүй байна.

Зураг 17. ТЭЗ талаар сонсож байсан эсэх, %

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг нэвтрүүлэхэд бэлэн байдлыг дараах 11 үзүүлэлтээр үнэлсэн. Бэлэн байдлын үнэлгээг үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгчид гэсэн хоёр бүлгээр харьцуулахад ялгаа байхгүй байна. БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг нэвтрүүлэхэд бэлэн байгаа байдлаа 1 бол бүрэн хүчин чадалтай, 2 бол сайжруулах хэрэгтэй, 3 бол чадвар муутай, 4 бол огт бэлэн биш гэсэн 1-ээс 4 баллаар үнэлсэн. БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг нэвтрүүлэхэд бэлэн **байдлыг 1.8 буюу сайжруулах хэрэгтэй хэмээн** үнэлж байна. Эдгээр 11 үзүүлэлтээс санхүү/ капитал (2.05), технологи, тоног төхөөрөмж (1.94), Хөрөнгө: барилга, байгууламж, үл хөдлөх хөрөнгө (1.92) гэж хамгийн муугаар үнэлж байна. Эдгээр үзүүлэлтээс түншлэл, хамтын ажиллагаа тогтооход бэлэн байдал (1.60), бүртгэл тооцооны чадавх (1.72), тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёл (1.73) гэж хамгийн сайнаар үнэлж байна.

Зураг 18. Бэлэн байдлын үнэлгээ, Дундаж (1 бол бүрэн хүчин чадалтай, 2 бол сайжруулах хэрэгтэй, 3 бол чадвар муутай, 4 бол огт бэлэн биш)

ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг нэвтрүүлэхэд бэлэн байдлын үзүүлэлтийн БЖДБЭ-ийн эргэлтийн хөрөнгө, үйл ажиллагаа явуулсан жил г.м үзүүлэлтээр харьцуулахад статистикийн хувьд төдийлөн ялгаа байхгүй байна. Өөрөөр хэлбэл ААНБ-ын орлого, их бага байх болон үйл ажиллагаа нь урт, богино хугацаанд явуулж байгаагаас үл хамааран ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг нэвтрүүлэхэд бэлэн байдалд ялгаа байхгүй байна. Харин Улаанбаатар, орон нутаг гэсэн үзүүлэлтээр харьцуулахад ялгаатай байдал байна. Өөрөөр хэлбэл, ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг нэвтрүүлэхэд бэлэн байдал **Улаанбаатарт 1.7 буюу сайжруулах хэрэгтэй байгаа бол, орон нутагт 2.1 буюу чадвар муутай** гэсэн дундаж үзүүлэлт байна.

Зураг 19. Бэлэн байдлын үнэлгээ, Байршлаар, Дундаж (1 бол бүрэн хүчин чадалтай, 2 бол сайжруулах хэрэгтэй, 3 бол чадвар муутай, 4 бол огт бэлэн биш)

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг нэвтрүүлэхэд бэлэн байдлыг үнэлсэн 11 үзүүлэлтээс бүрэн хүчин чадалтай гэдэг сонголтыг огт хийгээгүй 31.3% байгаа бол, 1-4 үзүүлэлт сонгосон 32.8% байгаа бол 5-10 үзүүлэлт сонгосон 28% байгаа бол, 11 үзүүлэлтийг бүгд сонгосон буюу бүрэн хүчин чадалтай 8.5% байна.

Хүснэгт 25. Бэлэн байдлын үнэлгээ, Хувиар

Бэлэн байдлын үзүүлэлт	Бүрэн хүчин чадалтай	Сайжруулах хэрэгтэй	Чадвар муутай	Огт бэлэн биш
0 үзүүлэлт	31.3%	15%	62.5%	83%
1 үзүүлэлт	9.8%	6%	16%	8%
2 үзүүлэлт	7.5%	7.5%	7.2%	3.3%
3 үзүүлэлт	8.5%	6%	4.5%	2%
4 үзүүлэлт	6.5%	7.5%	2.3%	1%
5 үзүүлэлт	5.3%	11.0%	2.5%	0.3%
6 үзүүлэлт	5%	6.8%	2%	1.3%
7 үзүүлэлт	4.3%	7.2%	1.3%	0.5%
8 үзүүлэлт	5.5%	8%	1%	0.5%
9 үзүүлэлт	4.0%	4.3%	0.5%	0.3%
10 үзүүлэлт	4.0%	7.5%	0%	0%
11 үзүүлэлт	8.5%	13.3%	0.3%	0%
Нийт	100%	100%	100%	100%

Харин холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг бэлэн байдлын 11 шалгуур үзүүлэлтүүдтэй харьцуулахад “бүрэн хүчин чадалтай” гэсэн хариулт сонгосон оролцогчдын хувьд байршил хувьд Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, үйлчилгээ үзүүлэгчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна.

Хүснэгт 26. Бэлэн байдлын үнэлгээ, Дундаж

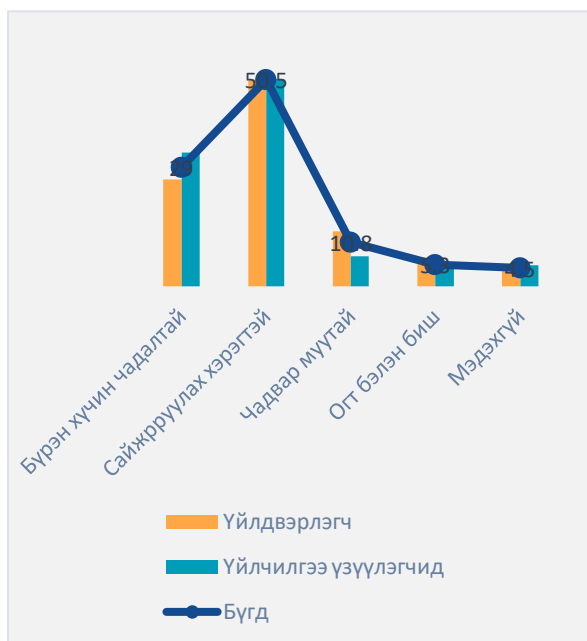
Үзүүлэлт	Нарийвчилсан үзүүлэлтүүд	Дундаж			
		Бүрэн хүчин чадалтай	Сайжруулах хэрэгтэй	Чадвар муутай	Огт бэлэн биш
Байршил	Улаанбаатар	4.44	4.86	0.89	0.35
	Орон нутаг	1.52	7.09	1.43	0.69
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	5.35	4.42	0.88	.12
	Сонсож байсан	3.73	5.41	1.10	0.39
	Огт сонсож байгаагүй	3.45	5.55	0.82	0.62
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	3.54	5.70	1.08	0.37
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	4.03	4.99	0.93	0.51
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	3.92	5.36	0.92	0.39
	Үгүй	1.91	5.66	2.09	0.84

Хөрөнгө: барилга, байгууламж, үл хөдлөх хөрөнгийн бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд хөрөнгө: барилга, байгууламж, үл хөдлөх хөрөнгийн бэлэн байдлыг 1.92 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 28% бүрэн хүчин чадалтай, 50.5% сайжруулах шаардлагатай, 10.8% чадвар муутай, 5.3% огт бэлэн биш, 4.5% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Харин холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг хөрөнгийн бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, үйлчилгээ үзүүлэгчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад хөрөнгийн хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна.

Зураг 20. Хөрөнгийн бэлэн байдал

Хүснэгт 27. Хөрөнгийн бэлэн байдал

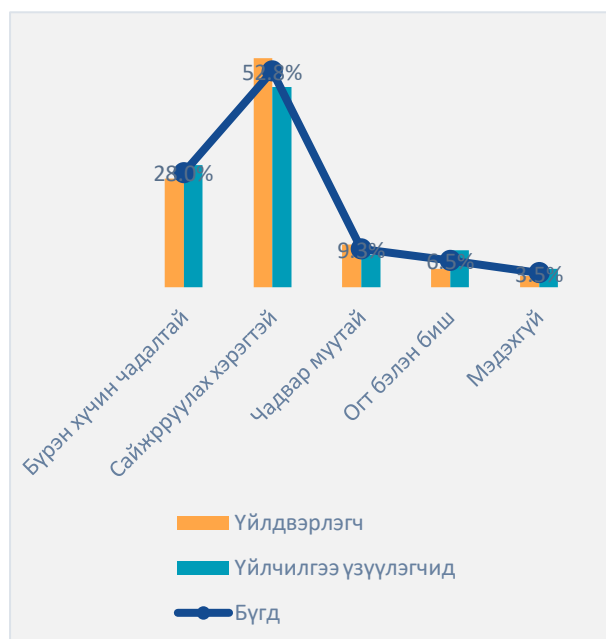
Байршил	Улаанбаатар	1.84
	Орон нутаг	2.17
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.62
	Сонсож байсан	1.94
	Огт сонсож байгаагүй	1.95
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.99
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.83
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.88
	Үгүй	2.33

Статистикийн бизнес регистрийн санд 2020 оны эцсийн байдлаар нийт 94,491 ААНБ үйл ажиллагаа явуулж байгаагаас 2,361 буюу 2.5 хувь нь зочид буудал, байр, сууц болон нийтийн хоолны үйлчилгээний чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулсан байна. Монгол Улсад 2020 оны байдлаар статистикийн мэдээнд хамрагдсан зочид буудал, байр, сууцаар үйлчлэх үйл ажиллагаа эрхэлдэг 455 байгууллага байгаагаас 3 ба түүнээс дээш одтой 44, 2 одтой 18, 1 одтой буюу зэрэглэлгүй 393 буудал болон байр, сууцаар үйлчлэх үйл ажиллагаа эрхэлдэг аж ахуйн нэгж байгууллага байна. Аялал жуулчлалын байрших хэрэгсэл буюу барилга байгууламжууд нь ихэвчлэн дулааны улиралд үйл ажиллагаа явуулдагас барилгын бүтцийн хувьд дулаан алдагдал их, байгалийн материал ашиглалт өндөртэй барилгууд байдаг. Мөн Монгол улсын онцлогтой холбоотой "гэр буудлууд" үйл ажиллагаа явуулдаг. Аялал жуулчлалын бүс нутгуудад төвлөрсөн инженерийн дэд бүтэц хангалтгүй, хэсэгчилсэн дэд бүтцийн өртөг өндөр байдгаас шалтгаалан ихэнх байрших хэрэгслүүд дэд бүтцэд холбодоггүй байна. Барилга, байгууламжийн хувьд энэ нөхцөл байдал нөөцийн үр ашиггүй байх үндсэн нөхцөлийг бүрдүүлж байна. Харин сүүлийн жилүүдэд Пассив хаусыг аялал жуулчлалын салбарт ашиглах байдал нэмэгдэж байна. Учир Пассив хаусыг ашиглалт, хэрэглээг дэмжих санхүүгийн боломжууд бий "ногоон зээл"-ийн хүрээнд бий болсон байна. Пассив хаусыг дэмжсэнээр нөөцийн үр ашгийг дэмжих, дулаан алдагдлыг бууруулах, урт хугацаанд ашиглах г.м ТЭЗ-ийн үндсэн стратегийг хэрэгжүүлэх боломж бүрдэх юм.

Технологи, тоног төхөөрөмжийн бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд технологи, тоног төхөөрөмжийн хувьд бэлэн байдлыг 1.94 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 28% бүрэн хүчин чадалтай, 52.8% сайжруулах шаардлагатай, 9.3% чадвар муутай, 6.5% огт бэлэн биш, 3.5% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Харин холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг технологи, тоног төхөөрөмжийн бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, үйлдвэрлэгчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад технологи, тоног төхөөрөмжийн хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна.

Зураг 21. Технологи, тоног төхөөрөмжийн бэлэн байдал

Хүснэгт 28. Технологи, тоног төхөөрөмжийн бэлэн байдал

Байршил	Улаанбаатар	1.83
	Орон нутаг	2.28
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.69
	Сонсож байсан	1.99
	Огт сонсож байгаагүй	1.87
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.93
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.96
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.92
	Үгүй	2.24

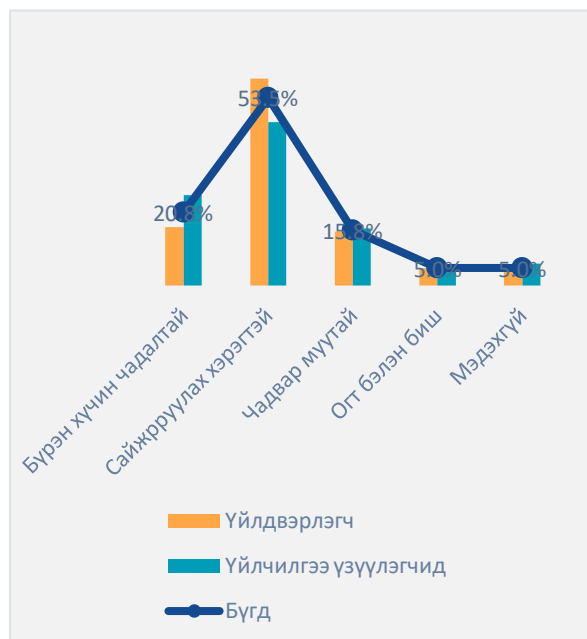
БЖДБЭ-ийн бизнесийн нөхцөл байдлын судалгааны тайланд дурдсанаар бизнес эрхлэгчид нэн тэргүүнд шаардлагатай зүйлсийг тоног, төхөөрөмжийн дэмжлэг шаардлагатай байгааг онцолсон. Тухайлбал БЖДБЭ-ийн зөвхөн 7.2% нь сүүлийн 2 жилд тоног, төхөөрөмж шинээр худалдан авчээ. Хэрэгцээт тоног төхөөрөмжөө авснаар бүтээгдэхүүний чанар сайжирч, хөдөлмөр хөнгөвчлөх чухал ач холбогдолтой юм. Тоног төхөөрөмжөөс гадна ажлын байраа сайжруулах хэрэгцээ ч бизнесийн эрхлэгчдийн дунд өндөр байна. (IRIM судалгааны хүрээлэн нь Нийслэлийн Засаг Даргын тамгын газар (НЗДТГ), 2021)

БЖДБЭ-чид нь санхүүгийн хязгаарлагдмал байдлаас шалтгаалан ТЭЗ-ийн үндсэн зарчим, стратегийг дэмжсэн тоног, төхөөрөмжөөр хангагдаагүй байдаг. Мөн нөгөө талаас БЖДБЭ-ийн дижитал бичиг үсгийн тайлагдалтаас шалтгаан дижитал шилжилт удаашралтай байна. БЖДБЭ-ийн бизнесийн нөхцөл байдлын судалгааны тайланд дурдсанаар бизнес эрхлэгчид онлайн зах зээл болон дижитал технологийн боломжуудыг хангалттай ашиглаж чадахгүй байна. Тэдний 27.2% нь бизнесийн нэр дээр цахим хаягтай, 36.2% нь байгууллагын болон бүтээгдэхүүний брошур танилцуулгатай, 23.2% нь өдөр тутмын гүйлгээнд зориулсан цахим технологи болох пос, QR, monpay, socialpay гм хэрэгслүүдийг ашиглаж байна.

Санхүү / Капиталын бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд санхүү/капиталын бэлэн байдлыг 2.05 буюу чадвар муутай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 20.8% бүрэн хүчин чадалтай, 53.5% сайжруулах шаардлагатай, 15.8% чадвар муутай, 5% огт бэлэн биш, 5% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Харин холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг санхүү/капиталын бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, үйлчилгээ үзүүлэгчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад санхүү/капиталын хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна.

Зураг 22. Санхүү / Капиталын бэлэн байдал

Хүснэгт 29. Санхүү / Капиталын бэлэн байдал

Байршил	Улаанбаатар	1.94
	Орон нутаг	2.39
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	2.00
	Сонсож байсан	2.07
	Огт сонсож байгаагүй	2.03
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	2.09
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	2.01
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	2.01
	Үгүй	2.52

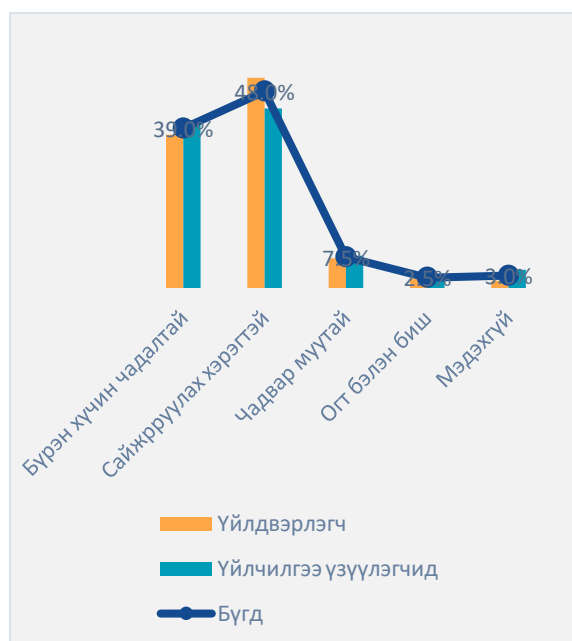
БЖДБЭ-ийн бизнесийн нөхцөл байдлын судалгааны тайланд дурдсанаар санхүүгийн менежментийн хувьд бизнес эрхлэгчдийн 22.8% санхүүгийн тайлан гаргадаг, 7.2% нь ажилчдын НДШ төлдөг, 14.9% НӨАТ төлөгчөөр бүртгүүлсэн, 21% нь бизнесийн төсөл боловсруулан төрийн, олон улсын болон бусад байгууллагад хандалт хийсэн, 13.4% нь бизнесийн тусдаа данстай байна. Бизнесийн албан ёсны бүртгэл, тайлагналт бага байгаагаас үүдэн аливаа зээлийн шаардлагыг хангахгүй байна. (IRIM судалгааны хүрээлэн нь Нийслэлийн Засаг Даргын тамгын газар (НЗДТГ), 2021)

Судалгаанд оролцогчдын хувьд ТЭЗ-ийн үндсэн зарчмуудыг нэвтрүүлэхэд өндөр өртөгтэй байх хэмээн төсөөлөлтэй байна.

Тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёлын бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёлын бэлэн байдлыг 1.73 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 39% бүрэн хүчин чадалтай, 48% сайжруулах шаардлагатай, 7.5% чадвар муутай, 2.5% огт бэлэн биш, 3% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёлын бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёлын хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна. Харин үйлдвэрлэгчид болон үйлчилгээ үзүүлэгчдийн хооронд төдийлөн ялгаа байхгүй байна.

Зураг 23. Тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёлын бэлэн байдал

Хүснэгт 30. Тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёлын бэлэн байдал

Байршил	Улаанбаатар	1.63
	Орон нутаг	2.03
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.42
	Сонсож байсан	1.71
	Огт сонсож байгаагүй	1.85
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.74
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.71
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.68
	Үгүй	2.22

Судалгаанд оролцсон БЖДБЭ-ийн хувьд бусад үзүүлэлтээс хамгийн өндөр үнэлгээтэй нь тогтвортой байдалд чиглэсэн бизнесийн соёлын бэлэн байдал байна. Гэвч үйлдвэрлэгчид, үйлчилгээ эрхлэгчдийн хувьд үүнийг **“иргэдийн эрүүл мэндэд тустай, эко байдал”** хэмээн ойлгож хүлээн авах хандлага түгээмэл байна. 2009 онд Монгол Улсын стандарт “Амралтын газар, жуулчны бааз, гэр буудалд тавигдах ерөнхий шаардлага”-ыг мөрдөж байсан. Тус стандартыг 2019 онд өөрчилж Амралтын газар, жуулчны баазад тавигдах ерөнхий шаардлага болгон шинэчилж гарган 2020 оноос мөрдөж байна. Шинэчлэн баталсан стандартын агуулгад 20-оос дээш хүн хүлээн авах хүчин чадалтай, мөн цэвэрлэх байгууламж, хог хаягдал ангилан ялгах цэг, усны сан бүхий газрын онцгой болон энгийн хамгаалалтын бүс, усны эх үүсвэрийн эрүүл ахуйн бүсийн дэглэмийг мөрдөх, ус ашиглах дүгнэлт гаргуулах, ус ашиглах зөвшөөрөл авах, усны эх үүсвэр худаг, оролтын шугам хоолой бүрд усны тоолуур суурилуулах, эрчим хүчний хэрэглээний 20-оос багагүй хувийг сэргээгдэх эрчим хүчээр хангах, хүнсний түүхий эд бүтээгдэхүүнийг эрүүл ахуй, ариун цэврийн шаардлагын дагуу тээвэрлэж хадгалдаг, үйлчилдэг байх, галын аюулгүй байдлыг хангах, гал унтраах анхан шатны багажтай байх, шуурхай албаны автомашин хүрэлцэн очих, нэвтрэхэд саадгүй байх боломжоор хангагдсан байх зэрэг шаардлагууд нэмж тусган баталсан. Харин гэр буудалд тавигдах ерөнхий шаардлагыг боловсруулж байгаа ч хараахан эцэслэгдээгүй байна. Гэвч дээрх стандартын хэрэгжилт аялал жуулчлалын салбарт

үйл ажиллагаа явуулж байгаа БЖДБЭ-ийн хэрэгжүүлэх байдал туйлын хангалтгүй байна. Нөгөө талаас хэрэглэгчийн зүгээс аялал жуулчлалын гол байршил, чиглэл, авто замын дагуу үйлчилгээний цогцолбор, түр буудаллах цэгүүдийн эргэн тойрны хог хаягдал, ариун цэврийн байгууламжид сэтгэл ханамжгүй байна.

Гэвч, нөгөө талаас судалгааны мэдээлэл цуглуулах явцад зарим БЖДБЭ-ийн хувьд ТЭЗ-ийн ололт амжилтыг нэвтрүүлэх, санаачилга гаргаж байгаа байдал нийтлэг байна.

Тухайлбал хуванцар бүтээгдэхүүнийг хэрэглэхээс татгалзах, хэрэглэсэн тохиолдолд цуглуулж байгаад боловсруулах үйлдвэрт өгч байгаа тохиолдол байна.

...Хуванцар савлагаатай бүтээгдэхүүн ашиглахаас татгалздаг. Гэр буудлын тохижилт, эд хэрэглэл гээд бүх зүйл нь модон болон байгалийн гаралтай материалаар хийгдсэн. Гэр буудал дээрээ хогийн сав байрлуулдаггүй. Гарч буй хог хаягдал нь ихэвчлэн түүхий эд материалын сав баглаа боодол байдаг. Аль болох том савлагаатайг авдаг ба сав боодлыг ангилж, тухайн орон нутгийн хогийн цэгүүдэд тушаадаг ч орон нутагт гарсан эдгээр хог хаягдал дахин боловсруулах үйлдвэрт очдог эсэх нь тодорхойгүй. Цэвэр усыг жижиг савлагаагаар бус ихэвчлэн 5 литрийн савлагаатайг авч, жуулчдад дахин ашиглах усны сав өгдөг. Харин 5 литрийн усны сав нь хаягддаггүй, тухайн орон нутгийн цагаан идээ ханган нийлүүлэгч малчин өрхүүдэд дахин ашиглагдаж /айраг, сүү хийх, г.м./, эргэлтэд ордог.

Case study 2

Аялал жуулчлалын салбарт усны хэт хэрэглээнээс үүдэлтэй шингэн бохирдол ихээр гарах, түүний ил задгай хаях, гол руу цутгах г.м сөрөг үйлдэл, үйл ажиллагаанууд нийтлэг тулгарч байгаа боловч ус хэмнэлттэй холбоотой дараах шийдлийг нэвтрүүлсэн 1 ААН судалгааны хүрээнд гарсан.

... Жуулчид өөрсдөө шүршүүрт орохгүйгээр байрших хэрэгсэлдээ алжаал тайлах үйлчилгээ болох эфрийн тосонд жигнэсэн нойтон алчуураар биеийг нь арчих, үсийг нь угааж өгөх замаар усаа хэмнэдэг... Баазад буусан жуулчин хамгийн ихдээ 5 л ус зарцуулдаг. Энэ нь байгаль ээлтэй гэдэг мессежийг жуулчид илүү сонирхдог, бас байгальд ээлтэй аяллыг улам бүр сонирхох болсон Европ жуулчдын хэрэгцээ сонирхолд нийцдэг.

Case study 2

Монгол улсад аялж байгаа гадаадын жуулчдад тулгардаг хамгийн хүндрэлтэй асуудал нь нийтийн бие засах газрын олдоц, ариун цэврийн асуудал байна. Учир аялал жуулчлалын гол бүс нутгуудад нүхэн жорлонгоос үүдэлтэй хөрсний бохирдлын асуудал түгээмэл байна.

...Нүүдлийн гэр бааз нь нүхэн жорлонгоо ямар ч химийн бодисгүй, байгалийн аргаар, хөрсөнд ямар ч нөлөө үзүүлэхгүйгээр шийдсэн. Өөрөөр хэлбэл, жорлонгийн нүхээ 1.4 м ухаад шингэнийг шүүх /өтгөн, шингэнийг ялгах/ зорилгоор сүрэл дэвсээд, дээр нь үртэс хийдэг. Жорлондоо 00-ын цаас зэрэг өөр хог хийдэггүй ба энэ нь ямар ч үнэргүй, хөрс нь эргээд бор шороо буюу бордоо болдгоороо давуу талтай.

Case study 2

Аялал жуулчлалын салбарт сав баглаа боодол, савлагаанаас гарах хаягдлыг бууруулах чиглэлд дараах санаачилгуудыг хэрэгжүүлж байна. Үүнд:

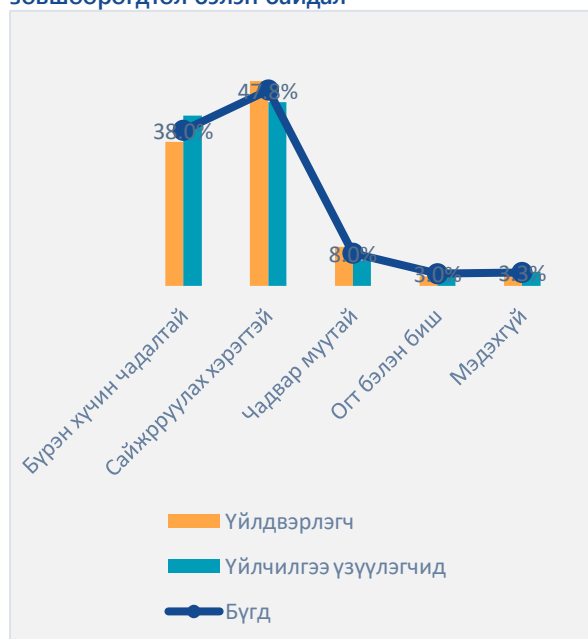
...Түүхий эдийн сав баглаа боодлыг хянахад хүндрэлтэй. Хүнсний бүтээгдэхүүнийг том савлагаатай авбал муудна, жижиг савлагаатай бол хүнсний хаягдал багатай байдаг. Манай буудал 10000 ширхэг цаасан уут захиалахаар бэлдэж байгаа. Зун ашиглагдаж байгаа нийлэг уутныхаа хэмжээг багасгахын тулд эхлээд нийлэг уутаа халах гэж оролдсон. Иргэд нийлэг уутнаас татгалздаг болоод ирэхээр эргээд цаасан хог хаягдлаар юм хийх боломж байгаа.

Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

Бизнесийн дүр төрх, хүлээн зөвшөөрөгдтөл бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд бизнесийн дүр төрх, хүлээн зөвшөөрөгдөх бэлэн байдлыг 1.75 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 38% бүрэн хүчин чадалтай, 47.8% сайжруулах шаардлагатай, 8% чадвар муутай, 3% огт бэлэн биш, 3.3% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг бизнесийн дүр төрх, хүлээн зөвшөөрөгдөх бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголтой оролцогчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад бизнесийн дүр төрх, хүлээн зөвшөөрөгдөх байдлын хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна. Харин үйлдвэрлэгчид болон үйлчилгээ үзүүлэгчдийн хооронд төдийлөн ялгаа байхгүй байна.

Зураг 24. Бизнесийн дүр төрх, хүлээн зөвшөөрөгдтөл бэлэн байдал

Хүснэгт 31. Бизнесийн дүр төрх, хүлээн зөвшөөрөгдтөл бэлэн байдал

Байршил	Улаанбаатар	1.63
	Орон нутаг	2.14
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.62
	Сонсож байсан	1.74
	Огт сонсож байгаагүй	1.81
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.78
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.72
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.72
	Үгүй	2.10

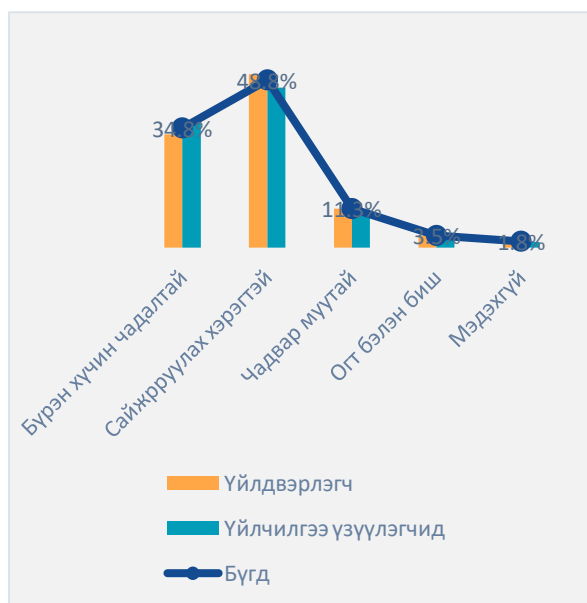
Судалгаанд оролцогчдын хувьд ТЭЗ-ийн үндсэн зарчмуудыг үйл ажиллагаандаа нэвтрүүлсэн тохиолдолд бизнесийн дүр төрх, хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал сайжирна гэсэн хүлээлттэй байна. Учир нь усаа хэмнэсэн, байгаль орчинд ээлттэй шийдэл, технологи нэвтрүүлсэн тохиолдолд жуулчид эергээр хүлээн авдаг талаар судалгаанд оролцогчид тэмдэглэж байна.

Хүний нөөцийн чадамжийн бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд хүний нөөцийн чадамжийн бэлэн байдлыг 1.83 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 34.8% бүрэн хүчин чадалтай, 48.8% сайжруулах шаардлагатай, 11.3% чадвар муутай, 3.5% огт бэлэн биш, 1.8% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг хүний нөөцийн чадамжийн бэлэн байдалтай харьцуулахад ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад хүний нөөцийн чадамжийн хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна. Харин үйлдвэрлэгчид болон үйлчилгээ үзүүлэгчдийн болон байршлын хувьд төдийлөн ялгаа байхгүй байна.

Зураг 25. Хүний нөөцийн чадамжийн бэлэн байдал

Хүснэгт 32. Хүний нөөцийн чадамжийн бэлэн байдал

Байршил	Улаанбаатар	1.77
	Орон нутаг	2.03
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.85
	Сонсож байсан	1.82
	Огт сонсож байгаагүй	1.86
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.85
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.81
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.81
	Үгүй	2.03

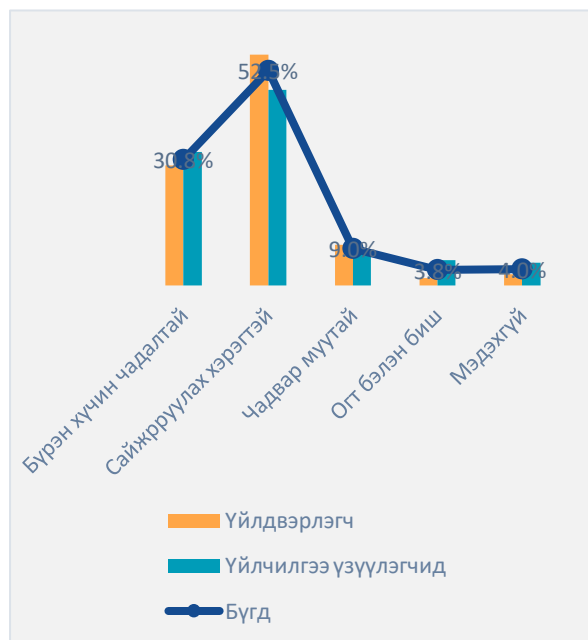
Ажиллах хүчний судалгааны 2020 оны жилийн эцсийн үр дүнгээр зочид буудал, байр, сууц болон нийтийн хоолны үйлчилгээний салбарт 30.0 мянган хүн буюу нийт ажиллах хүчний 2.6 хувь нь ажиллаж байна. Тус салбарт ажиллагсдын тоо 2020 онд өмнөх оноос 6.3 мянган хүн буюу 17.3 хувиар буурсан байна. Зочид буудал, байр, сууц болон нийтийн хоолны үйлчилгээний салбарт 2020 онд ажиллаж байгаа ажиллагчдын 68.2 хувь нь эмэгтэй, 31.8 хувь нь эрэгтэй ажиллагчид байна. Харин нийт ажиллагчдаас 19.1 мянга буюу 63.7 хувь нь Улаанбаатар хотод, 2.7 мянга буюу 8.9 хувь нь Баруун бүсэд, 4.3 мянга буюу 14.5 хувь нь Хангайн бүсэд, 2.5 мянга буюу 8.4 хувь нь Төвийн бүсэд, 1.3 мянга буюу 4.5 хувь нь Зүүн бүсэд ажиллаж байна.

Монголд улсад ТЭЗ, тогтвортой хөгжлийн чиглэлээр боловсролын системээр дамжуулан олгож байгаа боловсрол хангалтгүй байгааг судалгаанд оролцогч бүх талууд онцолж байна.

Бизнесийн тогтвортой байдлын стратеги, бодлогын бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд бизнесийн тогтвортой байдлын стратеги, бодлогын бэлэн байдлыг 1.85 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 30.8% бүрэн хүчин чадалтай, 52.5% сайжруулах шаардлагатай, 9% чадвар муутай, 3.8% огт бэлэн биш, 4% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг бизнесийн тогтвортой байдлын стратеги, бодлогын бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад бизнесийн тогтвортой байдлын стратеги, бодлогын байдлын хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна. Харин үйлдвэрлэгчид болон үйлчилгээ үзүүлэгчдийн хооронд төдийлөн ялгаа байхгүй байна.

Зураг 26. Бизнесийн тогтвортой байдлын стратеги, бодлогын бэлэн байдал

Хүснэгт 33. Бизнесийн тогтвортой байдлын стратеги, бодлогын бэлэн байдал

Байршил	Улаанбаатар	1.75
	Орон нутаг	2.16
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.58
	Сонсож байсан	1.87
	Огт сонсож байгаагүй	1.87
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.84
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.87
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.82
	Үгүй	2.20

МУ-ын Засгийн газраас 2023 оны “Монголд айлчлах жил” болгож зарласантай холбоотойгоор жуулчны баазууд жуулчны баазаа сэргээн засварлах төлөвлөгөөтэй байна. Гэвч жуулчны баазыг сэргээн засварлахад их хэмжээний эргэлтийн хөрөнгө шаардаж байгаа боловч санхүүгийн нөөцийн хувьд хязгаарлагдмал байна.

Засгийн газрын 2017 оны 9 дүгээр сарын 27-ны 270-р тогтоолоор “Байгаль орчинд ээлтэй дэвшилтэт арга, технологи нэвтрүүлсэн иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг урамшуулах журам” шинэчлэгдэн батлагдсан. Энэхүү журмаар байгаль орчныг хамгаалах, түүний баялгийг зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх, байгаль орчинд үзүүлэх хортой, аюултай нөлөөллийг багасгах дэвшилтэт арга, хоргүй, аюулгүй, бохирдолгүй, хаягдалгүй технологи нэвтрүүлсэн иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг сонгон шалгаруулж урамшуулахаар заасан. Шалгуурт нийцсэн аж ахуйн нэгжид “Ногоон гэрчилгээ”, бүтээгдэхүүн үйлчилгээнд “Эко тэмдэг” олгох ба эдгээрийг авсан аж ахуйн нэгж дараах урамшуулал дэмжлэгт хамрагдах эрх үүснэ. Үүнд:

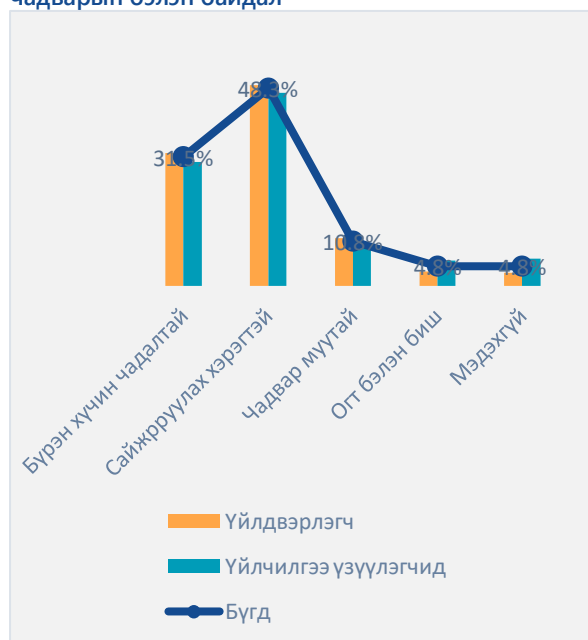
- Хэвлэл мэдээллээр сурталчлах, дотоодын болон олон улсын үзэсгэлэнд оролцуулах
- Байгаль орчны үндэсний болон олон улсын шагналд нэр дэвшүүлэх

- Ногоон зээлийн сангийн болон дотоод, гадаадын бусад хөнгөлөлттэй зээл, хөрөнгө оруулалтад хамруулах
- Төрийн болон орон нутгийн өмчийн хөрөнгөөр бараа, ажил, үйлчилгээ худалдан авах үйл ажиллагаанд хуульд заасны дагуу давуу эрхтэйгээр оролцуулах
- Олон улсын ижил төстэй дэвшилтэт технологи бүхий байгууллагуудтай хамтран ажиллахад зуучлах
- Үндэсний стандарт боловсруулах болон олон улсын стандартыг үндэсний стандарт болгоход мэргэжил, арга зүйн туслалцаа үзүүлэх
- Байгалийн нөөцийг хэмнэлттэй ашиглах, орчны бохирдол, хаягдлыг багасгах, байгальд халгүй техник, тоног төхөөрөмжийн жагсаалтад хамруулах болон хуульд заасан бусад дэмжлэг г.м байдаг боловч бодит БЖДБЭ-чид төдийлөн үр шимийг хүртэж чадахгүй байна.

Судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах чадварын бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах чадварын бэлэн байдлыг 1.88 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 31.5% бүрэн хүчин чадалтай, 48.3% сайжруулах шаардлагатай, 10.8% чадвар муутай, 4.8% огт бэлэн биш, 4.8% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Харин холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах чадварын бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, үйлчилгээ үзүүлэгчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах чадварын хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна.

Зураг 27. Судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах чадварын бэлэн байдал

Хүснэгт 34. Судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах чадварын бэлэн байдал

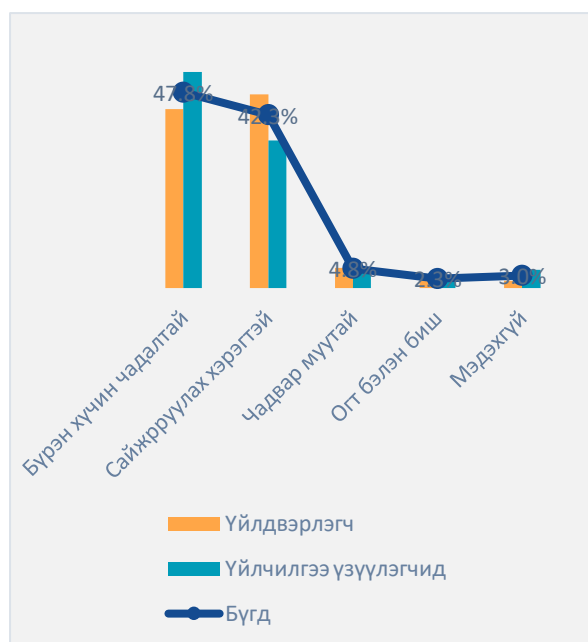
Байршил	Улаанбаатар	1.77
	Орон нутаг	2.26
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.65
	Сонсож байсан	1.89
	Огт сонсож байгаагүй	1.92
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.86
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.91
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.85
	Үгүй	2.23

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн үндсэн зарчим, стратегиудыг нэвтрүүлэхийн давуу тал, ач холбогдлыг мэдэж байгаа боловч, энэ талаарх мэдлэг, мэдээлэл хангалтгүй байгаа нь энэ чиглэлийн судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах чадварын бууруулж байна. Маш цөөн тооны БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн шийдлийг нэвтрүүлэхээр судалж, үйл ажиллагаандаа нэвтрүүлсэн боловч төдийлөн амжилт олохгүй байна. Мөн энэ хүрээнд судалгаа, эрдэм шинжилгээний байгууллагууд болон БЖДБЭ-ийн түншлэл, хамтын ажиллагаа дутмаг байгаагаас шалтгаалж байна.

Түншлэл, хамтын ажиллагаа тогтооход бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд түншлэл, хамтын ажиллагаа тогтооход бэлэн байдлыг 1.60 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 47.8% бүрэн хүчин чадалтай, 42.3% сайжруулах шаардлагатай, 4.8% чадвар муутай, 2.3% огт бэлэн биш, 3% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг бизнесийн түншлэл, хамтын ажиллагаа тогтооход бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад түншлэл, хамтын ажиллагаа тогтоох бэлэн байдлын хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна. Харин үйлдвэрлэгчид болон үйлчилгээ үзүүлэгчдийн хооронд төдийлөн ялгаа байхгүй байна.

Зураг 28. Түншлэл, хамтын ажиллагаа тогтооход бэлэн байдал

Хүснэгт 35. Түншлэл, хамтын ажиллагаа тогтооход бэлэн байдал

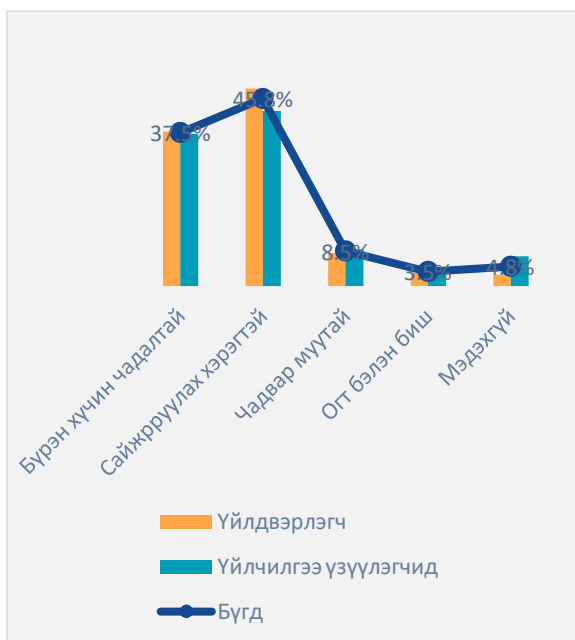
Байршил	Улаанбаатар	1.53
	Орон нутаг	1.84
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.31
	Сонсож байсан	1.59
	Огт сонсож байгаагүй	1.71
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.65
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.54
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.56
	Үгүй	2.06

Судалгаанд оролцогч бүх талуудын үзэж буйгаар ТЭЗ-ийн чиглэлээр бүх түвшний түншлэл, хамтын ажиллагаа "маш сул" байгааг талууд онцолсон. Энэхүү түншлэл, хамтын ажиллагаа сул байдал бусад үзүүлэлтүүддээ хамгийн ихээр нөлөө үзүүлж байна.

Түүхий эд материалын хэрэглээтэй холбоотой бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд түүхий эд материалын хэрэглээтэй холбоотой бэлэн байдлыг 1.77 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 37.8% бүрэн хүчин чадалтай, 45.8% сайжруулах шаардлагатай, 8.5% чадвар муутай, 3.5% огт бэлэн биш, 4.8% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг түүхий эд материалын хэрэглээтэй холбоотой бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад түүхий эд материалын хэрэглээтэй холбоотой бэлэн байдлын хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна. Харин үйлдвэрлэгчид болон үйлчилгээ үзүүлэгчдийн хооронд төдийлөн ялгаа байхгүй байна.

Зураг 29. Түүхий эд материалын хэрэглээтэй холбоотой бэлэн байдал

Хүснэгт 36. Түүхий эд материалын хэрэглээтэй холбоотой бэлэн байдал

Байршил	Улаанбаатар	1.69
	Орон нутаг	2.02
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.44
	Сонсож байсан	1.76
	Огт сонсож байгаагүй	1.88
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.76
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.78
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.74
	Үгүй	2.10

Монгол улс дахь дахин боловсруулсан хуванцар бүтээгдэхүүний зах зээлийн судалгаагаар түүхий эдийн нийлүүлэлтийн хувьд тулгарч буй асуудлыг дараах байдлаар тодорхойлсон байна. Үүнд:

- Одоогийн байдлаар түүхий эдийн ихэнхийг ченжүүдээр дамжуулж авдаг ба ангилан ялгалт муу. Хог хаягдлыг ангилан ялгах талаар янз бүрийн аян өрнөдөг хэдий ч төрөөс нэгдсэн зохицуулалт хийдэггүй. Төр, хувийн хэвшил, иргэдийн гурван талын оролцоотой шийдэл олох шаардлагатай байна.
- Төрийн нэгдсэн бодлого, зохицуулалтгүй тул зах зээлээс түүхий эдээ олж авахад хэцүү. Заримдаа түүхий эдийн олдоц багасдаг, үнэ өсдөг.
- Түүхий эдийн нийлүүлэлтээр 2-3 давамгайл компани байдаг ба тэд үнээ дураараа нэмдэг.
- Тэд үнэ өсгөхтэй зэрэгцэн ангилан ялгалтаа сайн хийж, үйлдвэрлэлд шууд ашиглах боломжтой, стандартын дагуу түүхий эд нийлүүлдэггүй.
- Тээвэр логистик маш төвөгтэй. Тээврийн зардал өссөн.
- Гаалийн татвар өндөр. Гаалиар бүтээгдэхүүн оруулахад хүндрэлтэй бөгөөд цаг их алддаг

Бүртгэл тооцооны чадавхын бэлэн байдал

БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд бүртгэл тооцооны чадавхын бэлэн байдлыг 1.72 буюу сайжруулах шаардлагатай хэмээн үнэлсэн байна. Тухайлбал судалгаанд оролцогчдын 38.8% бүрэн хүчин чадалтай, 48.3% сайжруулах шаардлагатай, 6% чадвар муутай, 3% огт бэлэн биш, 4% мэдэхгүй хэмээн хариулж байна. Холбогдох бизнесийн суурь үзүүлэлтийг бүртгэл тооцооны чадавхын бэлэн байдалтай харьцуулахад Улаанбаатар болон ТЭЗ-ийн талаарх сайн мэдлэг, ойлголттой оролцогчид, бизнесээ албан байдлаар бүртгүүлсэн оролцогчид бусад оролцогч талуудтай харьцуулахад бүртгэл тооцооны чадавхын бэлэн байдлын хувьд бусад оролцогчидтой харьцуулахад харьцангуй бэлэн байдалтай байна. Харин үйлдвэрлэгчид болон үйлчилгээ үзүүлэгчдийн хооронд төдийлөн ялгаа байхгүй байна.

Зураг 30. Бүртгэл тооцооны чадавх ба бэлэн байдал

Хүснэгт 37. Бүртгэл тооцооны чадавх ба бэлэн байдал

Байршил	Улаанбаатар	1.64
	Орон нутаг	1.99
ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт	Сайн мэднэ	1.50
	Сонсож байсан	1.72
	Огт сонсож байгаагүй	1.79
Төрөл	Үйлдвэрлэгчид	1.75
	Үйлчилгээ үзүүлэгчид	1.69
Бизнесээ бүртгүүлсэн эсэх	Тийм	1.70
	Үгүй	1.97

ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийн нэвтрүүлэхэд бүртгэл тооцооны чадавхын бэлэн байдал хангалтгүй байна. Тухайлбал ТЭЗ-ийн стратеги, шийдлийг үйл ажиллагаандаа нэвтрүүлсэн БЖДБЭ-ийн мэдээлэл, тэдний хүлэмжийн хийг бууруулахад оруулсан хувь нэмэр, тэдний ялгаруулж байгаа хүлэмжийн хийн мэдээлэл зэрэг ямар ч бүртгэл, тооцоо мэдээлэл бүх түвшиндээ байхгүй байна. Тухайлбал, судалгааны явцад өдөрт дунджаар ялгаруулж байгаа хуванцар хаягдлын хэмжээг бүртгэж байгаа нэг ч БЖДБЭ тааралдаагүй болно.

3.2. ТЭЗ-ийг нэвтрүүлж, шийдлүүдийг хэрэгжүүлэх стратеги ба үе шатууд

ТЭЗ-ийн нийлүүлэлтийн талд цөөнгүй бэрхшээл тулгардаг ч мөн хэмжээний боломж үүсдэг. Дүн шинжилгээг БЖДБЭ-нд илүү чиглэсэн байдлаар боловсруулсан ба ТЭЗ-ийн стратеги, боломжуудын (нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх, бүтээгдэхүүн ашиглалтын хугацааг уртасгах, үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжих, хаягдлыг дахин боловсруулах, тойрог нийлүүлэлт рүү шилжих, тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг хөнгөвчлөх) ангилал тус бүрээр, эргэлтийн мөчлөгийн холбогдох үе шатуудтай уялдуулан авч үзсэн.

Учир нь дизайн, худалдан авалт, үйлдвэрлэл, борлуулалт, маркетинг, ашиглалтаас хэрэглээ хүртэлх бүтээгдэхүүний эргэлтийн мөчлөгийг бүхэлд нь хамарсан нийлүүлэлтийн хаалттай хэлхээг бүрдүүлэгч хэсэг бүр нь ТЭЗ шийдэл, боломжуудаас бүрдсэн ТЭЗ практикийг нэвтрүүлэхэд илүү таатай нөхцөлийг бүрдүүлдэг.

Ингэснээр ТЭЗ-ийг нэвтрүүлсэн БЖДБЭ-нд брэндийн нэр хүнд нэмэгдэх, зардлыг бууруулах (үйл ажиллагааны), бизнесийн өсөлт, өндөр бүтээмж, хүрээлэн буй орчин сайжрах, тогтвортой байдал зэрэг хэд хэдэн ашиг тус, боломжуудыг авчирдаг (Prieto-Sandoval et al., 2018). БЖДБЭ нь бүтээгдэхүүнийхээ эргэлтийн мөчлөгийн бүх үе шатанд идэвхтэй оролцох нь тухайн бүтээгдэхүүн (болон холбогдох үйлчилгээ)-ний үе шат бүрд эдийн засаг, байгаль орчин (уур амьсгал, экосистем, аюул), нийгэмд (ажил эрхлэлт, жендер) үзүүлж болзошгүй нөлөөллийг тодорхойлох боломжийг олгодог. Үүний үр дүнд бүтээгдэхүүний эргэлтийн мөчлөгийн холбогдох үе шат бүрд гарах асуудлыг шийдвэрлэхүйц ТЭЗ-ийн зохистой практикийг санал болгох боломжтой болно.

Түүнчлэн энэхүү дүн шинжилгээнд 9R-ийн зарчмыг (татгалзах, дахин бодох, багасгах, дахин ашиглах, засах, шинэчлэх, дахин үйлдвэрлэх, өөрөөр ашиглах, дахин боловсруулах, сэргээх) нийлүүлэлтийн янз бүрийн бүлгүүд болон бүтээгдэхүүний эргэлтийн мөчлөгийн үе шатуудад үүсэх боломжуудыг судлахад ашигладаг. Зорилтот бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эргэлтийн мөчлөгийн тодорхой үе шатуудад холбогдох "R"-ыг онцлон тэмдэглэв.

Бодлогын орчин, технологи, санхүүгийн үйлчилгээ зэрэг гаднын хүчин зүйлд тооцогддог ТЭЗ-ийг дэмжих бусад хэрэгслүүд буюу идэвхжүүлэгч хүчин зүйлс энэхүү бэлэн байдлын үнэлгээнд багтаагүй болохыг тэмдэглэх нь зүйтэй.

Нэгдүгээрт, эдгээр гаднын хүчин зүйл нь БЖДБЭ-ийг дэмжих болон зохицуулах, зарим тохиолдолд аль алиных нь ч үүргийг гүйцэтгэж илүү тойрог байдал руу шилжүүлдэг. Хоёрдугаарт, эдгээр идэвхжүүлэгч хүчин зүйлс нь бодлогын үнэлгээ болон оролцогч талуудын үнэлгээ зэрэг өмнөх бүлгүүдэд судлагдсан. Энэ бүлэгт тэдгээр үнэлгээ дурдагдах боловч нарийвчилсан байдлаар ороогүй юм. Бусад идэвхжүүлэгч тухайлбал, ТЭЗ-ийн чадавхыг бэхжүүлэх нь идэвхжүүлэх чухал хүчин зүйл бөгөөд сорилт бэрхшээлийг даван туулах шийдэл болгон энэ бүлэгт оруулсан. Нийлүүлэгчид болон хэрэглэгчдийг хамруулсан судалгааны үр дүнг харуулсан эрэлт нийлүүлэлтийн үнэлгээний бүлгийн үр дүнд үндэслэн дүн шинжилгээ хийхдээ **нийлүүлэлтийн тал** болон **хэрэглэгчийн тал** гэсэн хоёр дэд бүлэгт хуваан гүйцэтгэв.

ТЭЗ-ийн 9Р зарчим

Татгалзах зарчим нь шаардлагагүй болон тогтвортой байдалд нийцээгүй (дахин боловсруулах, дахин ашиглах боломжгүй) бүтээгдэхүүн үйлчилгээнээс татгалзах тухай ойлголт. Гэвч татгалзах асуудал эргээд боломжит ханган нийлүүлэгчдийн чадавх болон тогтвортой сонголтууд байгаа эсэхээс хамаарна.

Дахин бодох зарчим нь дахин эргэлдүүлэх боломжтой материал сонгох (биологийн найрлагатай орц, дахин боловсруулдаг эсвэл байгалийн гаралтай сав баглаа, г.м.), нөөц ба эрчим хүчийг илүү үр ашигтай зарцуулах үйлдвэрлэлийн процесс (тээвэрлэлтийн үед түлш хэмнэх, г.м.), амьдралын мөчлөгийг хаах шийдэл бүхий (хадгалалтын логистик, нөөцийн хаягдлаас зайлсхийх, г.м.) материалаас сонгож худалдан авалт, үйлдвэрлэл, бүтээгдэхүүн үйлчилгээ хөгжүүлэлтдээ ашиглах хандлага төлөвших асуудал юм.

Бууруулах зарчим нь бүтээгдэхүүн үйлчилгээ нь нөөц, эрчим хүчинд хамгийн бага дарамт, нөлөөтэй байхуйц хувилбарыг загварчлалаас эхлээд үйлдвэрлэл, хэрэглээ гээд бүх үе шатанд олж хэрэгжүүлэх явдал юм.

Дахин ашиглах зарчим нь бүтээгдэхүүн, түүний хэсгүүд, эсвэл орц найрлагад орсон материалыг дахин ашиглаж, засварлаж шинэчлэх шаардлагагүйгээр дахин ашиглагдаж хаягдал болгохоос сэргийлэх явдал юм.

Засварлах зарчим нь бүтээгдэхүүнийг засах, эсвэл эвдэрсэн хэсгийг орлуулах замаар анхдагч зорилгоор нь бүрэн ашиглах боломж бүрдүүлэх явдал юм.

Дахин үйлдвэрлэх зарчим нь хэрэглэгдсэн бүтээгдэхүүний бүрэлдэхүүн хэсгүүдийг задлах, шалгах, дахин угсрах, үйлдвэрлэлийн процесст турших замаар дахин ашиглалтад оруулахыг хэлнэ.

Зориулалтыг өөрчлөх зарчим нь хуучин эсвэл хаягдсан бүрэлдэхүүн хэсэг, материал, бүтээгдэхүүнийг өөр зориулалтаар дахин ашиглахыг хэлнэ.

Дахин сэргээх зарчим нь тохирох технологийг ашиглан нөөц болон орц найрлага дахь бодис, материал, бүтээгдэхүүний зориулалтыг сэргээж, ашиглалтад оруулахыг хэлнэ. Энэ нэр томьёо зарим тохиолдолд "дахин боловсруулах" зарчим гэж ойлгогддог ч хоёр өөр зарчим юм.

Дахин боловсруулах зарчим нь хог хаягдал үүсэхээс сэргийлж, материалыг буцаан хэрэглээнд эргэлдүүлэх алхам юм. Ихэвчлэн дахин боловсруулах явц нь хэрэглэсний дараах болон үйлдвэрлэлийн дараах хог хаягдлыг боловсруулах технологи, дэд бүтэц шаарддаг.

3.2.1. ТЭЗ-ийг нэвтрүүлж, шийдлүүдийг хэрэгжүүлэхэд тулгарч буй сорилт ба боломжууд– Хоол хүнс, ус ундаа, сав баглаа боодлын үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгчид

Судалгааны үр дүнгээс үзэхэд үйлдвэрлэгчдийн хувьд **хог хаягдлын менежментэд илүү анхаарал** хандуулж байна. БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн талаарх ойлголтоос харахад ТЭЗ-ийн өөр бусад стратегийн боломжууд (бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах, үйлчилгээнд суурилсан загвар руу шилжих, тойрог нийлүүлэлт рүү шилжих, ТЭЗ-ийн эрэлтийг хөнгөвчлөх гэх мэт)-ыг **орхигдуулсан хандлагатай байна**. Энэ байдал нь ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд саад учруулах ч, үүнийг даван туулах ТЭЗ-ийн чадавхыг бэхжүүлэх боломжууд ч мөн адил бий болгож байна.

ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхийн тулд ижил эсвэл өөр салбарын БЖДБЭ-үүд хоорондоо болон судалгааны байгууллагуудтай мэдлэг, мэдээлэл солилцох, мөн түншлэл, хамтын ажиллагаа, технологи, санхүүжилтийн хүртээмж, эсвэл бусад төслийн гаднын дэмжлэг, болон зөвлөх үйлчилгээний тусламжтайгаар хийж болно. Үүнд **БЖДБЭ-ийн тойрог практикийг хэрэгжүүлэхэд түлхэц өгөхүйц сэдэл, ялангуяа өөрчлөлтийг эхлүүлэх, идэвхтэй арга хэмжээ авах хүсэл эрмэлзэл хамгийн чухал**.

БЖДБЭ-ийг хамгийн чухал оролцогч бөгөөд хэрэгжүүлэх боломжтой ТЭЗ-ийн зарчмуудыг орхигдуулахгүйн тулд ТЭЗ-ийн 6 стратегийг “үйлдвэрлэгч” талуудад санал болгохдоо үйлдвэрлэгчдийн **ханган нийлүүлэгч болон хэрэглэгчидтэйгээ** харилцах харилцааг авч үзэх нь чухал. Ингэснээр **“нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх”** гэдэг нь үйлдвэрлэлийн үе шатанд хэрэглэгдэж буй нөөц, эрчим хүчний үр ашгийг нэмэгдүүлж, улмаар энэ нь загварчлал болон үйлдвэрлэлийн үе шатыг хамарсан шийдэл болно.

“Бүтээгдэхүүний ашиглагдах хэрэглээг уртасгах” гэдэг нь үйлдвэрлэгчид бүтээгдэхүүн (сав баглаа боодол бүхий)-ээ хэрхэн аль болох удаан хэрэглэгдэх талаас нь анхаарч, хэрэглээний явцад бусад бүтээгдэхүүний (тоног төхөөрөмж, багаж, г.м.) хэрэглээг мөн давхар уртасгахад хэрхэн дэмжлэг үзүүлэх талаас нь ажиллах ба ТЭЗ-ийн энэ төрлийн стратеги нь илүү хэрэглээ, ашиглалт, ашиглалтын дараах үе шатуудтай хамааралтай байдаг.

“Үйлчилгээнд суурилсан загвар руу шилжих” стратеги нь үйлдвэрлэгч хэрэглэгчдэдээ бүтээгдэхүүнийг үйлчилгээ хэлбэрээр санал болгох тухай ойлголт бөгөөд хэрэглээний шатанд бол ханган нийлүүлэгчдийн зүгээс бүтээгдэхүүнээ үйлчилгээ хэлбэрээр хүргэхийг хэлнэ. Харин “хаягдлын дараа нөхөн сэргээх” стратеги нь бүтээгдэхүүний хэрэглээний дараах болон үйлдвэрлэлийн үе шат дахь хог хаягдлын менежментэд (хатуу хог хаягдал болон бохир ус аль аль нь) түлхүү чиглэнэ. “Нийлүүлэлтийг тойрогт оруулах” стратеги нь худалдан авалтын үе шатанд илүү хамааралтай ба нийлүүлэлтийн сүлжээг илүү байгаль орчинд ээлтэй болгох буюу нийлүүлсэн нөөц, эрчим хүч нь тойрогтоо эргэлдэж байхаар загвар руу шилжих тухай ойлголт юм. “Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг хангах” стратеги нь худалдан авалт, борлуулалт, маркетинг, үйлдвэрлэл, хэрэглээний шатанд хамааралтай ба хэрэглэгч болон нийлүүлэгч аль аль тал руу чиглэнэ.

Харин нийлүүлэлтийн хоёр дахь бүлэг буюу дундын хэрэглэгчид гэдэг нь хэрэглэгчдэд үйлчилгээ үзүүлдэг бүлэг юм. Өөрөөр хэлбэл, тэдний үзүүлж буй үйлчилгээнд хоол үйлдвэрлэл болон үйлчилгээ (цайны газар, зоогийн газар), орон байрны үйлчилгээ (зочид буудал, жуулчны бааз гэх мэт), хоол, ус ундааны үйлчилгээ (шөнийн цэнгээний газар, түргэн хоол, кофе шоп гэх мэт), болон хүнсний дэлгүүр орно. Уг бүлгийн үйлчилгээ үзүүлэгчдийн бэлэн байдлын үнэлгээг нэгдүгээр бүлэгт танилцуулсан аргачлалын тусламжтайгаар шинжлэх бөгөөд үүнд бүтээгдэхүүн (үйлчилгээ)-ний эргэлтийн мөчлөгт тэдний оролцоог үнэлэх, эргэлтийн мөчлөгийн тодорхой үе шатууд болон холбогдох R-уудтай уялдаатай ТЭЗ-ийн стратегийн зургаан бүлэг үүсэх боломжуудыг судлах зэрэг багтсан болно. Мөн өгөгдөл, мэдээллийг судалгаа болон бодит ажиглалтыг ашигласан.

Энэхүү нийлүүлэлтийн бүлэг нь дундын хэрэглэгч болон үйлчилгээ үзүүлэгчийн үүргийг хавсран гүйцэтгэдэг тул ханган нийлүүлэгчид болон үйлчлүүлэгчдийн (хүнс, ус ундаа, сав баглаа боодлын бүтээгдэхүүний эцсийн хэрэглэгчид) хооронд холбоос болно. Аялал жуулчлалын салбарын ярвигтай тогтолцооноос үүдэн тойрог эдийн засгийн стратеги, шийдлүүдийг хэрэгжүүлэхэд үлэмж бэрхшээл тулгардаг. Тойрог эдийн засгийн санал болгож буй зургаан стратегийг үйлчилгээ үзүүлэгчид үзүүлж буй үйлчилгээндээ уусгаж хэрэгжүүлэх шаардлагатай байна. Үүнд: “Нөөцийн хэмнэлтийг нэмэгдүүлэх” гэж бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний дизайн, үйлдвэрлэлийн үе шатнаас эхлэн RECP-ийг ашиглаж, нөөцийн эх үүсвэр болон эрчим хүчний хэмнэлтийг хэрхэн сайжруулах хэлнэ. “Бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах” гэдэг нь үйлчилгээ үзүүлэгчид өөрсдийн хэрэглэж буй бүтээгдэхүүнийхээ ашиглалтын хугацааг ашиглалт/хэрэглээ болон хэрэглээний дараах/ашиглалтын дараах үе шаттай холбон уртасгахад идэвхтэй хувь нэмэр оруулахыг хэлнэ. “Үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжих” гэдэг нь үйлчилгээ үзүүлэгчид үйлчилгээнд суурилсан загваруудыг ашиглалтын үе шатанд хэрэглэх, борлуулалт ба маркетингийн үе шатанд ашиглахыг хэлнэ. “Хаягдлын дараах нөхөн сэргээх” гэж дизайны үе шат, ашиглалт болон ашиглалтын дараах үе шатанд нэгдсэн шийдэл бүхий хог хаягдлын менежментийн практикт (хатуу болон бохир усны аль алинд нь) анхаарал хандуулахыг хэлнэ. Дизайн, худалдан авалт, ашиглалтын үе шаттай холбоотой “Тойрог нийлүүлэлт рүү шилжих” гэж нийлүүлэлтийн сүлжээг ногоон болгох эсвэл илүү тойрог хэлбэрийн нөөц, эрчим хүч рүү шилжих зорилгыг агуулна. “Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих” гэдэг нь борлуулалт, маркетинг, үйлдвэрлэл, ашиглалтын үе шатуудад анхаарал хандуулахыг хэлнэ

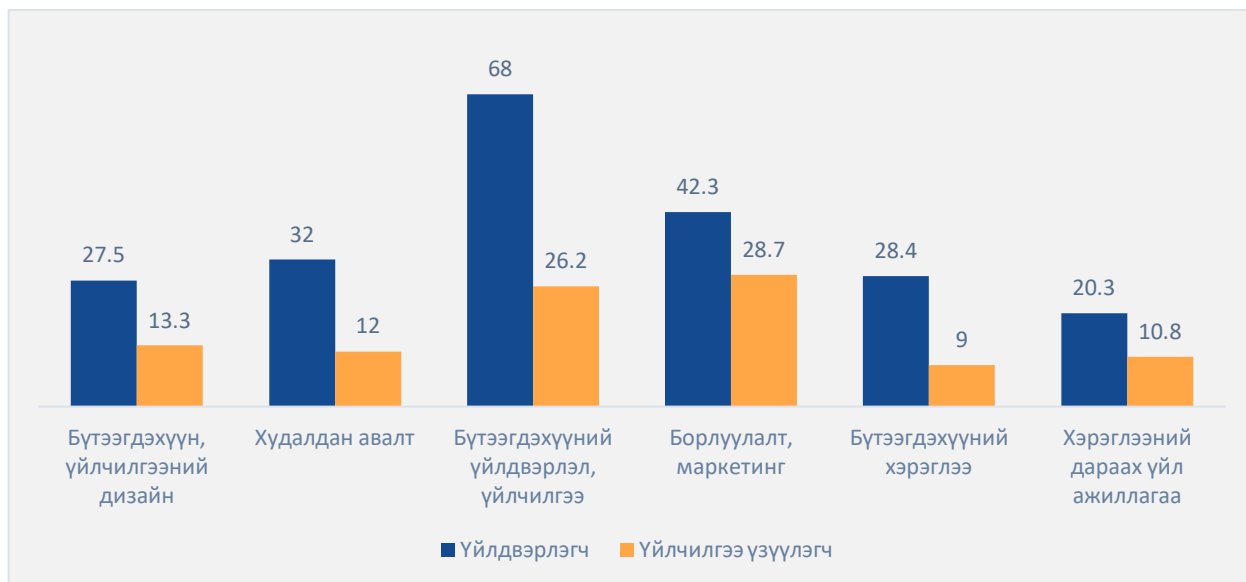
Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний амьдралын мөчлөгийн үе шатуудад нөлөөлөх нь:

Үйлдвэрлэгчийн бүлэгт хамрагдсан БЖДБЭ-ийн дийлэнх нь үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагааны (68%) болон борлуулалт, маркетингийн (42.3%) үе шатанд оролцож байна. Бүх салбарын хувьд бүтээгдэхүүний загварчлалд нөлөөлөх байдал бага (хүнсний үйлдвэрийн оролцогчдын 24.7%, шингэн хүнсний үйлдвэрийн 40%) байна. Шингэн хүнсний үйлдвэрүүд ихэвчлэн худалдан авалтын шатанд анхаарал хандуулдаг (60%) ч үйлдвэрлэлийн шатанд төдийлөн их анхаарал хандуулдаггүй (20%), бөгөөд үлдсэн 80% нь борлуулалт, маркетингийн шатанд илүү санаа тавьдаг аж. Энэ салбарын хувьд хэрэглээ болон хэрэглээний дараах шатанд анхаарал хандуулах байдал ижил үзүүлэлттэй буюу 20% байна. Эсрэгээрээ хүнсний үйлдвэрлэл худалдан авалт, үйлдвэрлэл, борлуулалт, маркетингийн шатуудад илүү оролцоотой боловч хэрэглээ болон хэрэглээний дараах шатанд мөн ижил оролцоотой байна. Өөрөөр хэлбэл, хүнсний салбар үйлдвэрлэлийн шатандаа илүү анхаардаг бол шингэн хүнсний салбар борлуулалтын талдаа илүү анхаардаг аж.

Харин дундын хэрэглэгчдийн бүлгийн хувьд бүтээгдэхүүн (үйлчилгээ)-ний мөчлөгийн үе шатууд дахь оролцоог үйлчилгээний өнцгөөс авч үздэг. Энэ бүлгийн хувьд худалдан авалтын (procurement) шат нь хэрэгцээт бүтээгдэхүүний (хоол хүнс, ус ундаа, тавилга болон цахилгаан бараа) худалдан авалттай холбоотой. Үйлдвэрлэлийн (manufacturing or production) шат нь зоогийн газарт хоолоор үйлчлэх, хоол савлан авч явах, мөн зочдод зориулсан байраар үйлчлэх зэрэг үйлчилгээнүүдийг хөгжүүлэх, санал болгохыг хэлнэ. Борлуулалт, маркетингийн үе шат нь илүү олон үйлчлүүлэгч татахад чиглэнэ. Хэрэглээний дараах шатанд үйлчилгээ авсан хэрэглэгчдээс гарсан хог хаягдлыг зохицуулах асуудал яригдана. Үүнийг дизайны шатанд авч үзэж болох ба тухайлбал хоолны цэс, порц эсвэл зочид буудал, ресторан, өрөөний дизайныг шинэчлэх зэрэг алхмууд орно. Гэвч үйлчилгээний хэрэглээ, ашиглалтыг тооцохын тулд үйлчлүүлэгчид болон тухайн үйлчилгээг хүргэхэд зарцуулах нөөц, эрчим хүч (тоног төхөөрөмж, эд зүйлс, материал хангамж) зэргийг хамруулан авч үзэх шаардлагатай. Дундын хэрэглэгчдийн бүлгийн ихэнх компаниуд борлуулалт, маркетинг (28.7%) болон бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл, үйлчилгээ (26.2%)-нд илүү ач холбогдол өгдөг ба бусад үе шатанд тэдний оролцоо харьцангуй бага байдаг. Хэрэглээний үе шатыг эс тооцвол үйлчилгээ эрхлэгчдийн хувьд ялгаатай

байсан нэг зүйл нь бусад үе шатанд тэдний оролцоо бага байгаа нь илэрхий юм. Хот болон орон нутгийн компаниудыг харьцуулж авч үзэхэд орон нутаг дахь үйлчилгээ үзүүлэгчдийн 21.6% нь худалдан авалтын шатанд оролцдогийг эс тооцвол ижил үр дүн гарсан (үүнтэй ижил хувь нь бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл болон үйлчилгээний шатанд). Энэ нь орон нутгийн компаниуд үйл ажиллагаандаа илүү олон төрлийн бүтээгдэхүүн, материал худалдан авах шаардлагатай байдагтай холбоотой байж болох юм.

Зураг 31. БЖДБЭ-ийн зүгээс илүү анхааралд байдаг бүтээгдэхүүний мөчлөгийн үе шатууд

Үйлдвэрлэгч, дундын хэрэглэгч гэдгээс хамаарч ТЭЗ-ийн үе шатуудад ач холбогдол өгч буй байдлыг авч үзвэл бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний дизайн болон хэрэглээний дараах үйл ажиллагаа ялгаагүй бол, худалдан авалт, бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, үйлчилгээ, борлуулалт, маркетинг болон бүтээгдэхүүний хэрэглээний хувьд бүлгүүдийн хооронд ялгаатай байдал байна.

Хүснэгт 39. Үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгч гэдгээс хамаарч ялгаатай хариулт өгсөн эсэх

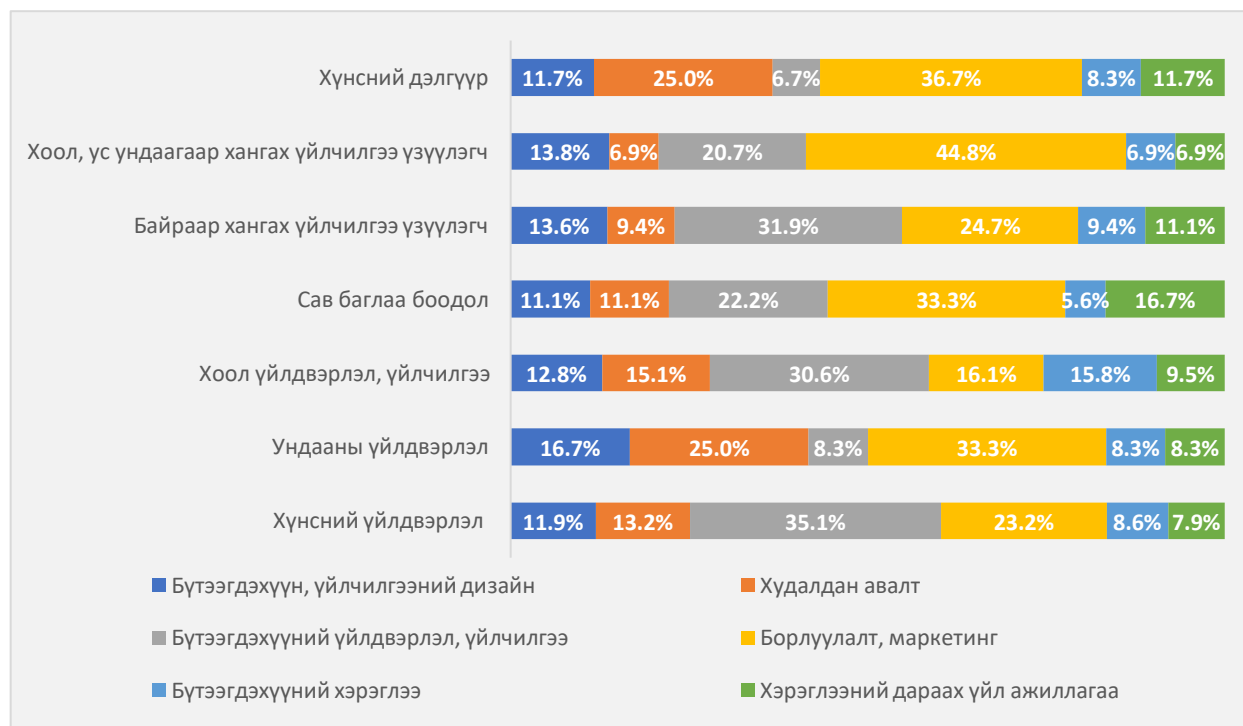
№	Independent Samples Test				
	Үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгч гэдгээс хамаарч ялгаатай хариулт өгсөн эсэх	Levene's Test for Equality of Variances	t-test for Equality of Means		Статистикийн хувьд ялгаатай эсэх
		F	t	Sig. (2-tailed)	
1	Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний дизайн	2.293	0.751	0.453	Үгүй
2	Худалдан авалт	21.354	2.251	0.025	Тийм
3	Бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, үйлчилгээ	25.255	4.174	0.000	Тийм
4	Борлуулалт, маркетинг	3.319	-1.978	0.049	Тийм
5	Бүтээгдэхүүний хэрэглээ	36.122	2.877	0.004	Тийм
6	Хэрэглээний дараах үйл ажиллагаа	0.091	0.151	0.880	Үгүй

Үйлдвэрлэгчдийн бүлгийг үйл ажиллагааны төрлөөр авч үзвэл, сав баглаа боодлын салбар ч мөн худалдан авалт болон үйлдвэрлэлийн шатанд оролцож, борлуулалт маркетингийн шатанд илүүтэй

оролцоотой (100%). Бүх салбарын хувьд хэрэглээ, хэрэглээний дараах шатанд бага оролцоотой. Хэрэглээний дараах шатанд анхаарал хандуулахгүй байна гэдэг нь бүтээгдэхүүн ашиглалтын дараах хог хаягдлыг хянаж чадахгүй эсвэл хариуцлага хүлээхгүй байгааг илтгэж байна. Тиймээс БЖДБЭ-д бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнийхээ бүхий л үе шатыг зураглаж харах зайлшгүй шаардлагатай юм. Учир нь ихэнх нь үйлдвэрлэл, борлуулалт, маркетингийн шатандаа анхаараад байхаар хэрэглээ болон хэрэглээний дараах үе шатууд орхигдож маш их хэмжээний хог хаягдал ялгарч байгаа юм.

Дундын хэрэглэгчдийн бүлгийг үйл ажиллагааны төрлөөр авч үзвэл, үйл ажиллагааны төрлөөр нь үзвэл, үйлчилгээ үзүүлэгч бүлэг нь дизайн, хэрэглээ болон хэрэглээний дараах үе шатанд бараг ижил түвшний оролцоотой байдаг бөгөөд энэ нь 12.5% - 25%-ийн хооронд хэлбэлзэж байна. Худалдан авалтын шатанд хүнсний дэлгүүрүүдийн оролцоо хамгийн өндөр буюу 44.1% байна. Энэ нь тэдний бизнест байнга нийлүүлэлт шаардлагатай байгааг харуулж байна. Гэвч хүнсний дэлгүүрүүд нэмэлт боловсруулалт хийлгүйгээр бараа худалдаж авч, зарж арилжааны талбарт түлхүү оролцож байгааг үйлдвэрлэлийн шатан дахь тэдний 11.8%-ийн оролцоо илэрхийлж байна. Байр сууц нийлүүлэгчид үйлдвэрлэлийн шатанд өндөр хувьтай буюу 58.6% байгаа нь бусадтай харьцуулахад хамгийн өндөр үзүүлэлт юм. Тэдний бизнесийн үйл ажиллагааны онцлогийг харгалзан үзэхэд энэ хувь хэмжээ нь харьцангуй үндэслэлтэй юм. Хүнсний дэлгүүр, хоол ундны үйлчилгээ эрхлэгчид нь борлуулалт, маркетингийн шатанд илүү идэвхтэй оролцож байгаа бол байр сууцны үйлчилгээ эрхлэгчдийн үйл ажиллагаа уг шатанд харьцангуй доогуур түвшинд байна. Энэ нь хүнсний дэлгүүр, хоол ундны үйлчилгээ үзүүлэгчдийн борлуулалт, маркетингийн шинэ стратегид амархан дасан зохицох бизнесийн уян хатан үйл ажиллагаатай холбоотой байж болох юм.

Зураг 32. Бүтээгдэхүүний мөчлөгийн үе шатуудад БЖДБЭ-ийн оролцоо, салбараар

Эх сурвалж: Үйлдвэрлэгч болон дундын хэрэглэгч=400

Үйл ажиллагааны төрлөөс хамаарч ялгаатай эсэхийг тодруулахад ТЭЗ-ийн үе шатуудад ач холбогдол өгч буй байдал нь бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний дизайн болон хэрэглээний дараах үйл ажиллагааны шатанд ялгаагүй бол, худалдан авалт, бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, үйлчилгээ, борлуулалт, маркетинг болон бүтээгдэхүүний хэрэглээний хувьд бүлгүүдийн хооронд ялгаатай байдал байна.

Хүснэгт 40. Үйл ажиллагааны төрлөөс хамаарч ялгаатай хариулт өгсөн эсэх

№	ANOVA			
	Үйл ажиллагааны төрлөөс хамаарч ялгаатай хариулт өгсөн эсэх	F	Sig.	Статистикийн хувьд ялгаатай эсэх
1	Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний дизайн	0.280	0.946	Үгүй
2	Худалдан авалт	3.167	0.005	Тийм
3	Бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, үйлчилгээ	8.788	0.000	Тийм
4	Борлуулалт, маркетинг	4.980	0.000	Тийм
5	Бүтээгдэхүүний хэрэглээ	2.880	0.009	Тийм
6	Хэрэглээний дараах үйл ажиллагаа	0.765	0.598	Үгүй

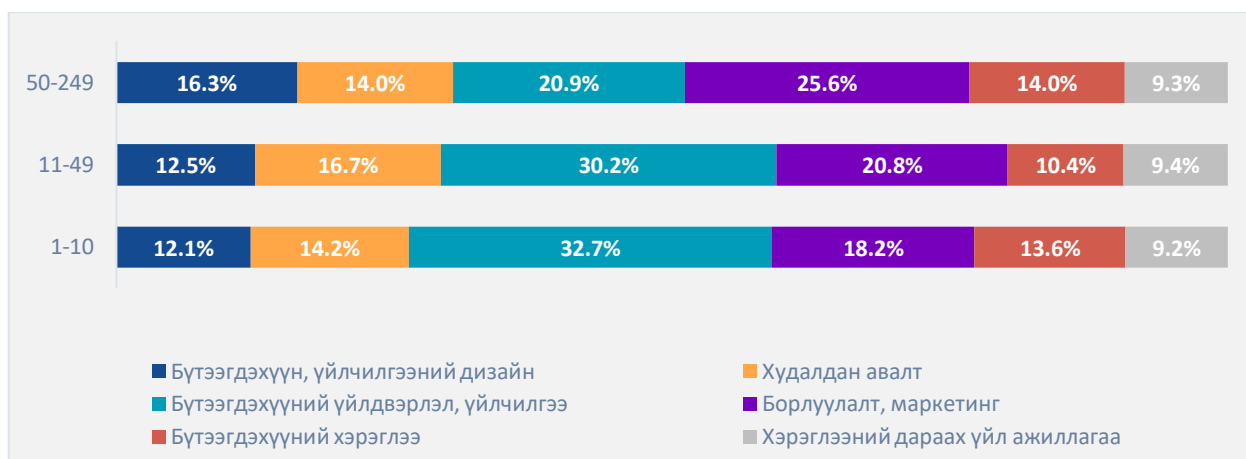
Шигтгээ 2. ААН-үүд бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнийхээ бүхий л үе шатыг маш сайн зураглах хэрэгтэй

Баазууд бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнийхээ бүх үе шатныхаа зураглалыг маш сайн гаргах ёстой. Байгаль орчинд нөлөөлөх нөлөөллөө багасгая гэвэл мэдээж аль аль талдаа худалдан авалтдаа анхаарах хэрэгтэй. Жуулчны баазууд жишээ нь хэрвээ энэ хүн барааг ашиглавал дараа нь юу үлдэх вэ? Талаар бодож байх хэрэгтэй. Тэр савлагааг нь яах вэ гэдэг дээр тохирсон байдлаар худалдан авалт болон үйлдвэрлэлийг хийх хэрэгтэй. Өөр арга гэвэл жуулчид ирэхээс явах хүртэл бүх зүйлийг төлөвлөх хэрэгтэй. Жишээ нь бүх жуулчин өөрийн хувийн унаагаар ирж байвал ядахдаа ганц өдөр олон хүмүүс зэрэг авч ирэх байдлаар хийвэл карбоны ялгарал бага байна. Тэр зураглал дундаас юу ялгарах гээд байна, тэрийг гаргамааргүй байна гэх арга хэмжээндээ тааруулж бодон урьдчилж өөрсдөө харах ёстой.

Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

Үйлдвэрлэгчдийн бүлэг нь ерөнхийдөө, нийлүүлэгч талд байгаа БЖДБЭ бизнесийн уламжлалт хэв маягийг (худалдан авалт, үйлдвэрлэл, борлуулалт, маркетинг) дагадаг буюу бүтээгдэхүүнээс гадуурх асуудалд анхаарал хандуулдаггүй. БЖДБЭ бизнесийн үйл ажиллагаандаа бүтээгдэхүүний амьдралын мөчлөгийн бүх үе шатыг хамруулж авч үзээгүйгээс ялангуяа загварчлал болон хэрэглээний дараах үе шат (мөн холбогдох үйлчилгээ) бүрийн эдийн засаг, байгаль орчин, нийгэмд үзүүлэх нөлөөллийг, тодорхойлох боломжгүйд хүрч байна. Үүний улмаас ТЭЗ-ийн стратегийг хэрэгжүүлэх боломж, шийдлүүд орхигдож, системтэйгээр нэвтрүүлэх боломж хязгаарлагдана. Энэ нь ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэхэд бэрхшээл учруулж байгаа юм. Бизнесийн төрлөөс хамааран 11-49 ажилтантай БЖДБЭ-д худалдан авалт болон үйлдвэрлэлийн шатанд түлхүү оролцдог байна.

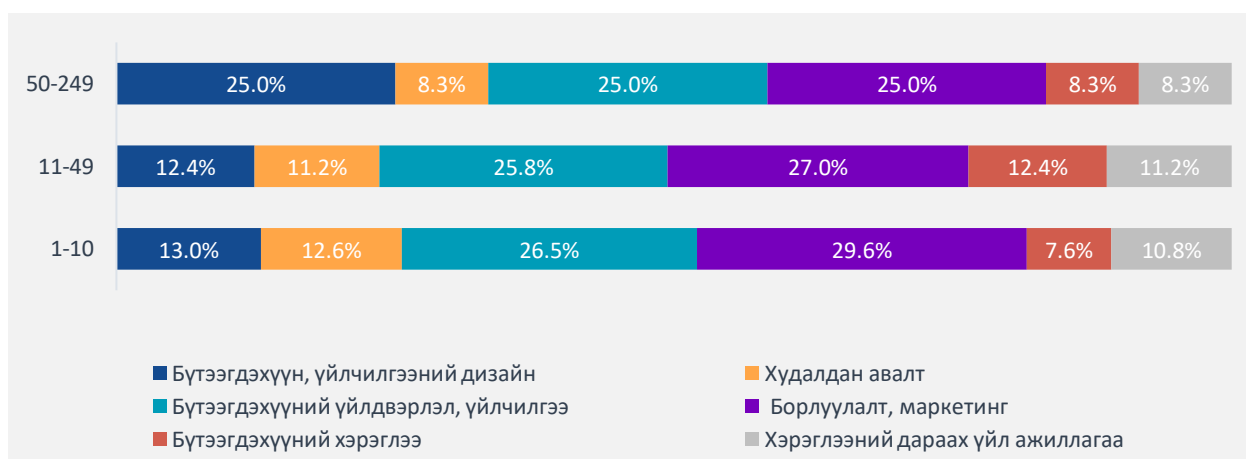
Зураг 33. Бүтээгдэхүүний мөчлөгийн үе шатуудад БЖДБЭ-ийн оролцоо, ажилчдын тоогоор

Эх сурвалж: Нийлүүлэгчдийн тоо=222

Дундын хэрэглэгчдийн бүлгийг ажилчдын тоонд холбон үзвэл, энэ бүлгийн БЖДБЭ-үүд бүтээгдэхүүний эргэлтийн мөчлөгийн шат бүр дэх оролцооны талаар харилцан адилгүй хариултыг өгсөн байна. Гэхдээ ерөнхийдөө ажилчдынхаа хэмжээгээр том аж нэгжүүд дизайн, үйлдвэрлэл, борлуулалт, маркетингийн үе шатууд дээр оролцоо өндөр байдаг аж. Хэрэглээ болон хэрэглээний дараах үе шат нь судалгаанд оролцогчдоос хамгийн бага оролцогчтой байна. Энэ нь томоохон компаниуд бүтээгдэхүүний эргэлтийн мөчлөгийн тодорхой үе шатанд илүү өндөр чадавхтай байгааг харуулж байна.

Зураг 34. ТЭЗ-ийн үе шатуудыг байгууллагын ажилчдын тоотой нь харьцуулсан нь

Эх сурвалж: Дундын хэрэглэгчид, тоо=178

Монгол улсын аялал жуулчлалын салбар нь дэлхийн аялал жуулчлалын нэгэн адил үйлчлүүлэгчдийнхээ эрэлт хэрэгцээ, туршлагаас ихээхэн хамаардаг (Sørensen and Bærenholdt, 2020¹⁰²; UNECE, 2022¹⁰³). Тогтвортой байдлын талаарх жуулчдын мэдлэг, мэдээлэл сайжирсан нь аялал жуулчлалын салбарт, ялангуяа үйлчилгээ үзүүлэгчдэд томоохон өөрчлөлтийг авчирсан байна. Аялал жуулчлалын салбарын "тогтвортой" үйлчилгээ нь тойрог хэлбэрийн хангамжийн хүртээмжээс шууд

хамаардаг. Тиймээс тэдгээр хангамжууд бэлэн байх эсвэл үйлчилгээ үзүүлэгчээс хангамжийг санал болгосон тохиолдолд жуулчид тойрог хэлбэрийн туршлагыг сонгох боломжтой болно.

Хот, хөдөө гэдгээс хамаарч ялгаатай эсэхийг тодруулахад ТЭЗ-ийн үе шатуудад ач холбогдол өгч буй байдал нь бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний дизайн болон бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, үйлчилгээ, борлуулалт, маркетинг, бүтээгдэхүүний хэрэглээний хувьд бүлгүүдийн хооронд ялгаагүй бол, харин худалдан авалт болон хэрэглээний дараах үйл ажиллагааны хувьд ялгаатай байна.

Хүснэгт 41. Хот, хөдөө гэдгээс хамаарч ялгаатай хариулт өгсөн эсэх

№	Independent Samples Test				
	Хот, хөдөө гэдгээс хамаарч ялгаатай хариулт өгсөн эсэх	Levene's Test for Equality of Variances	T-test for Equality of Means		Статистикийн хувьд ялгаатай эсэх
		F	t	Sig. (2-tailed)	
1	Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний дизайн	3.267	-0.956	0.340	Үгүй
2	Худалдан авалт	47.676	-5.507	0.000	Тийм
3	Бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, үйлчилгээ	0.428	0.349	0.727	Үгүй
4	Борлуулалт, маркетинг	10.5	1.405	0.161	Үгүй
5	Бүтээгдэхүүний хэрэглээ	10.767	-1.79	0.074	Үгүй
6	Хэрэглээний дараах үйл ажиллагаа	19.518	-2.429	0.016	Тийм

Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх стратеги

Ерөнхийдөө компаниуд хог хаягдалгүй бодлого, ялангуяа хуванцар хог хаягдлын талаар мэдлэгтэй байх, тоног төхөөрөмжийн ашиглалтын хугацааг уртасгах, нөөцийн үр ашиг, цэвэр үйлдвэрлэлийг ойлгох, түлш, цахилгаан эрчим хүчний хэрэглээнд эрчим хүчний хэмнэлттэй тоног төхөөрөмж, эдийн засгийн хэмнэлттэй тээврийн хэрэгслийг ашиглах нөөц, эрчим хүчний хэмнэлттэй хэрэглээг дэмжих замаар нөөцийн хэмнэлттэй цэвэр үйлдвэрлэл (RECP)- талаар сайн мэдлэгтэй байдаг. Учир нь **Монгол Улсад нөөцийн хэмнэлтийн ойлголт нэвтрээд удсан**, тоног төхөөрөмж, машин үйлдвэрлэгчид мөн нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэхийг зорьж байгаатай холбоотой байж болно. Харин компаниудын 61.3% нь нөөцийн хэмнэлт болон цэвэр үйлдвэрлэлийн хэмжээг тооцох механизм байхгүй гэж хариулжээ. Энэ нь эдгээр салбаруудын нөөцийн хэмнэлттэй цэвэр үйлдвэрлэл (RECP)-ийн талаарх мэдлэгийн түвшин болон бодит хэрэгжилтийн хооронд зөрүү байгааг харуулж байна.

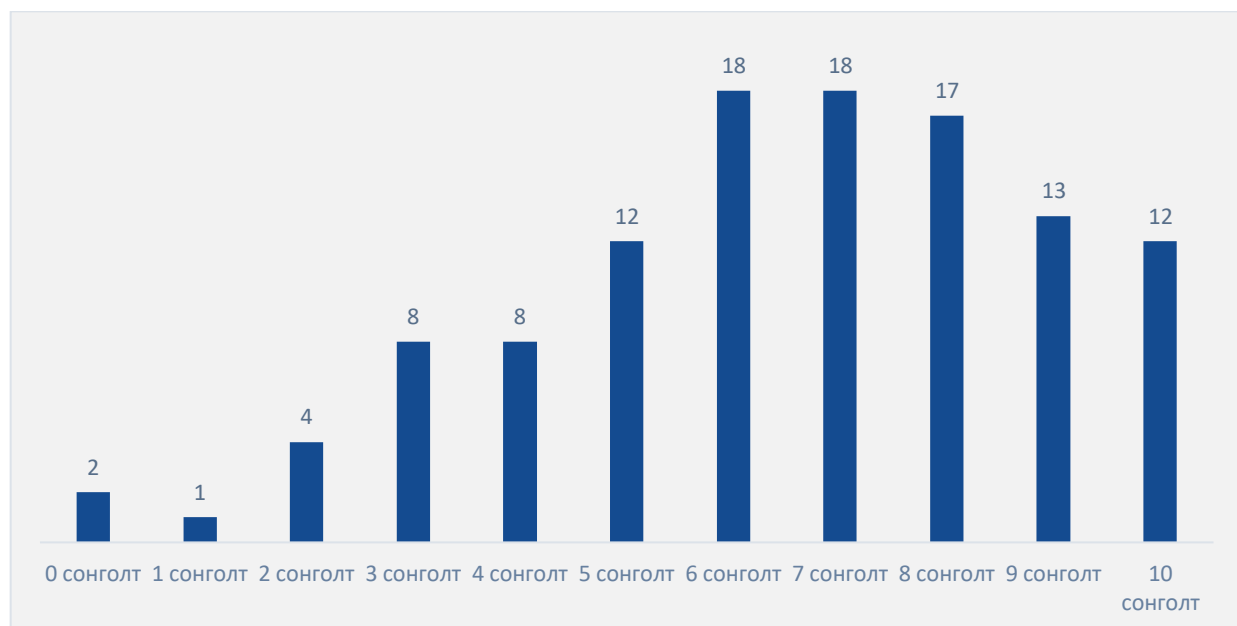
Дундын хэрэглэгчдийн бүлэг нь нөөцийг үр ашигтай ашиглах, тоног төхөөрөмжийг засварлах, эрчим хүчний хэмнэлттэй тоног төхөөрөмж ажиллуулах талаар сурталчлан, нөөцийн үр ашиг, эрчим хүчний хэмнэлтийн талаар маш сайн ойлголттой байгааг судалгаанд оролцогчдын (65%-97%) эерэг хариулт нотолж байна.

Зураг 35. Нөөцийн хэмнэлтийг нэмэгдүүлэх, %

Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх стратегийн 10 сонголтоос БЖДБЭ-чид хэдэн хувилбар сонгосныг тодруулахад дунджаар 7.05 сонголтыг сонгосон байна.

Зураг 36. Нөөцийн үр ашгийн холбогдох сонголтуудыг сонгосон байдал, %

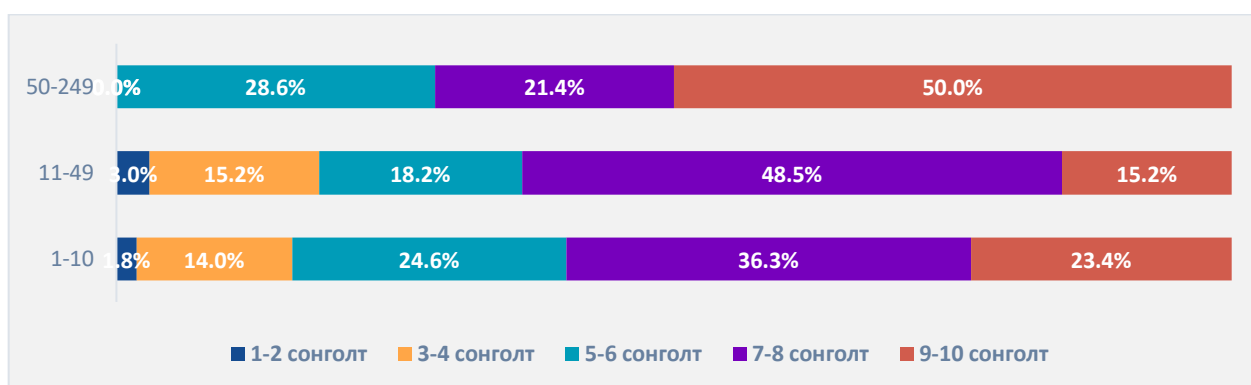
Шигтгээ 3. ААН-үүд бүтээгдэхүүнийг дахин боловсруулах, нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх талаар мэдлэг, мэдээлэл бага

Бизнес эрхлэгчид дахин боловсруулах, нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх талын ойлголт маш тааруу. Одоо л Мянганы сорилтын сангийн усны төслийн дагуу бохир усаа яаж цэвэршүүлж дахин ашиглах тухай ойлголт явж байгаа. Бараг тийм ойлголт байхгүй гэж хэлэхэд хилсдэхгүй. Ихэнх үйлдвэрүүдийн дарга мэргэжлийн бус хүмүүс байдаг учир ашгаа бодож энэ үзлийг тоож боддоггүй.

Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

БЖДБЭ-дийн ажилчдын тоогоор нь авч үзвэл томоохон үйлдвэрүүд нөөцийн хэмнэлттэй цэвэр үйлдвэрлэл хийх чадвар өндөр байгаа нь харагдаж байна. Тэдгээр компани асуумжид байгаа нөөцийн хэмнэлттэй цэвэр үйлдвэрлэл (RECP)-тэй холбоотой сонголтуудыг түлхүү сонгожээ. Жишээлбэл, 50-249 ажилтантай компаниудын 50% нь 9-10 хариулт сонгосон бол 11-49 болон 1-10 ажилтантай компаниуд 15.2% ба 23.4% тус тус байна.

Зураг 37. Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх (тийм) сонголтыг ажилчдын тоотой харьцуулсан байдал

Эх сурвалж: Нийлүүлэгчдийн тоо=222

Шигтгээ 4. Усны нөөцийг хэмнэх зорилгоор саарал усыг дахин ашиглах оролдлого

Ярилцлагад дурдсанчлан, БЖДБЭ саарал усыг дахин ашиглах сонирхол өндөр байна. Гэвч одоогоор Монгол Улсад саарал ус цэвэршүүлэх технологи, туршлага төдийлөн сайн хөгжөөгүй байгааг ярилцлагад оролцогчид онцолж байв. Тухайлбал, саарал ус цэвэршүүлэх компаниудын ихэнх нь (арван нэгээс арав нь) шүүсэн ус нь мод, ногоо услахад тохиромжгүй байдаг.

Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

Шигтгээ 5. “Ногоодой” хүнсний ногоо боловсруулах үйлдвэр дэх хог хаягдлаа бууруулах туршлага

Өдөрт 50 кг хүнсний ногооны хог хаягдал гардаг. Урьд нь малд өгч байсан ч дулааны улиралд малчид авахаа больсон байна. Тиймээс тэдгээр хүнсний ногооны хаягдлыг хөрсний бордоо болгох туршилтыг хийсэн. Гэвч үүний тулд 100 кг-ийн багтаамжтай илүү том бордооны сав мөн бактерийн нэмэгдэл шаардлагатай юм. Хог хаягдлын менежментийн сургалт, дахин боловсруулах үйл ажиллагааг эхлүүлснээр бусад хог хаягдлын хэмжээ 1 кг хүртэл буурч чадсан. Хайрцаг, гялгар уутыг дахин боловсруулах төв рүү зөөвөрлөж байна.

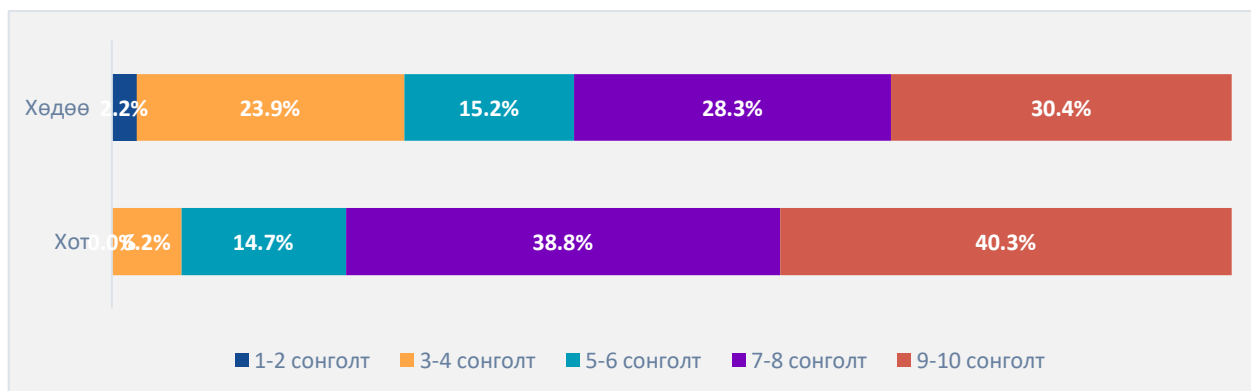
Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд дунд системчилсэн аудит хийх болон нөөцийн хэмнэлттэй, цэвэр үйлдвэрлэл (RECP) хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх зэрэг асуудал төдийлөн танил бус байгааг дээрх зураг илэрхийлж байна. Үйлчилгээ үзүүлэгчдийн 34.3% орчим нь нөөцийн хэмнэлттэй, цэвэр үйлдвэрлэл (RECP)-ийг үнэлсэн боловч ойролцоогоор 58% нь л бизнестээ RECP хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж байна.

Хот суурин газрын үйлчилгээ үзүүлэгчдийн хувьд нь хөдөө орон нутгийнхантай харьцуулахад нөөцийн хэмнэлтийн (RE) сонголт олонтой байдаг.

Мөн олон ажилтантай компани нь цөөн ажилтантай газартай харьцуулахад нөөцийн хэмнэлтийн (RE) сонголт илүү олонтой байдаг ажээ. *Эдгээр тоо баримтаас харахад томоохон компаниудын болон хот суурин газрын RECP-ийн талаарх ойлголтын түвшин нь жижиг компаниуд, хөдөө орон нутгийнхаас харьцангуй өндөр, өөрөөр хэлбэл тэдний мэдлэг, практик зөрүүтэй* байгааг илэрхийлж байна.

Зураг 38. Нөөцийн хэмнэлтийг нэмэгдүүлэх (тийм) хувилбарыг хот, хөдөө орон нутагтай харьцуулсан нь, %

Эх сурвалж: Дундын хэрэглэгчид, тоо=178

RECP сонголтуудын тоог үйл ажиллагааны төрлөөр нь авч үзэхэд, хоол ундны үйлчилгээ үзүүлэгч болон хүнсний дэлгүүрүүдтэй харьцуулахад байр сууцны үйлчилгээ үзүүлэгчид илүү олон сонголттой байна. Үүнийг байр сууцны үйлчилгээ үзүүлэгчдийн RECP-ийг харах өнцөг өөр эсвэл тэдний арга барил илүү системтэй гэж харж болохоор байна. Хүнс, ус ундааны үйлчилгээ үзүүлэгчид болон хүнсний дэлгүүрийн хооронд RECP-ийн сонголтуудын тоо (7-8 ба 9-10 сонголт) нэг их ялгаагүй байгаа нь тэдгээрийн нийтлэг үйл ажиллагааны үр дүн байж болох юм.

Жуулчны баазуудад хийсэн судалгаанд үндэслэн дундын хэрэглэгчид эрчим хүчний хэмнэлттэй хэрэглээ, усны ариг гамтай хэрэглээ зэрэг олон янзын шийдлийг үйлчилгээндээ нэвтрүүлэхээр чармайж байна. Эрчим хүчний хэмнэлттэй чийдэн хэрэглэх, "гэрлээ унтраана уу" гэсэн сануулга, ус хэмнэх заавар байрлуулж буй нь үүний жишээ юм. Жамогранд ХХК-ийн жуулчны баазууд аяга таваг угаахдаа усыг ариг гамтай ашиглахын тулд Стандарт үйл ажиллагааны журам ашигладаг. Мөн шинэ ажилчдыг SOP-ын арга барилд сургаж, менежерийн удирдлага, хяналттайгаар дадлагажуулдаг байна.

I. Бүтээгдэхүүн (дахин) загварчлах үе шат

Үйлдвэрлэгчид бүтээгдэхүүний мөчлөгийн үе шатуудыг авч үзэхдээ тус бүрд нь тохирсон ТЭЗ-ийн шийдлүүдийг судлах боломжтой юм. Судалгааны үр дүнгээс харахад хүнсний салбарын БЖДБЭ-ийн 24.7% орчим нь бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний загвар гаргахад гар бие оролцсон байна. Харин ус ундаа, сав баглаа боодлын салбарын БЖДБЭ-ийн хувьд тус тус 40% ба 33.3% байна.

Хөдөө орон нутагт байрлах компаниуд загварчлалын шатанд харьцангуй илүү 31.9%, 26.3% оролцож байна. Эдгээр тоонууд нь компаниудын дизайны чадавх, мөн тэдний бүтээгдэхүүнд үйлчлүүлэгчдээс тавигдах шаардлагыг илэрхийлж болох юм. Дизайны үе шат нь бүтээгдэхүүний байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийн 80% нь тодорхойлогдох боломжтой тул уг үе шат нь чухал ач холбогдолтой. Дизайн нь аливаа бүтээгдэхүүний инновацыг дэмжих, амжилттай хэрэгжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг ч бүтээгдэхүүний дизайн гаргах эсвэл дахин загварчлалыг бизнесийн үйл ажиллагаанд оруулах явцад болхи дизайн, хүрэлцээгүй төсөв зэрэг бэлэн байдлын хязгаарлалтаас үүдсэн бэрхшээлүүд тулгардаг.

Дунд хэрэглэгчийн бүлгийн хувьд судалгааны мэдээллээс харахад дизайны үе шатанд дээрх компаниудын оролцоо сул, харин томоохон компаниуд энэ үе шатанд илүү анхаарал хандуулж байгаа нь дахин баталж байна. (50-249 ажилтантай компаниудын хариултын 69%) Байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөлөл, үр ашигтай үйл ажиллагаа, хог хаягдлын үйлдвэрлэл болон боловсруулалт зэрэг хүчин зүйлсийг тооцоолох, багасгах, арилгах боломжийг олгодог тул дизайны үе шат нь үйлчилгээ үзүүлэгчдийн анхаарлыг улам ихээр татаж байгаа юм. Эдгээр хүчин зүйлс нь тус бүрийн давуу талыг бий болгодог. Жишээ нь: байр сууц нийлүүлэгчид нь зочид буудлын уламжлалт элементүүдийг нэгтгэсэн эко дизайн эсвэл ногоон дизайныг хэрэгжүүлж болно. Тэд мөн эко дизайны тавилга ашиглах, эрчим хүч, ус, хог хаягдал, нүүрстөрөгчийн ялгаруулалтыг бууруулахад чиглэсэн шинэ технологи, тоног төхөөрөмжийг нэвтрүүлэх боломжтой юм. Зоогийн газрууд хоолны хог хаягдлыг багасгахын тулд цэс, порцын хэмжээг оновчтой болгохын зэрэгцээ эрчим хүчний хэмнэлттэй тоног төхөөрөмж ашиглах, эрчим хүч, усыг хэмнэх, хог хаягдлыг багасгах шинэлэг технологийг нэвтрүүлэх боломжтой.

Хүснэгт 42. Бүтээгдэхүүний (дахин) загварчлалын үе шатанд оролцож буй компаниудын бүс нутаг, салбараар эзлэх хувь

Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний дизайн		Үйлдвэрлэгчид		Дундын хэрэглэгчид	
		Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм
Байршил	Хот	73.70%	26.30%	77.1%	22.9%
	Хөдөө	68.10%	31.90%	72.3%	27.7%
Үйлдвэрлэгчид	Хүнсний үйлдвэрлэл	75.30%	24.70%		
	Ундааны үйлдвэрлэл	60.00%	40.00%		
	Хоол үйлдвэрлэл, үйлчилгээ	71.70%	28.30%		
	Сав баглаа боодол	66.70%	33.30%		
Үйлчилгээ үзүүлэгчид	Байраар хангах үйлчилгээ үзүүлэгчид			75.0%	25.0%
	Хоол, ус ундаагаар хангах үйлчилгээ үзүүлэгч			75.0%	25.0%
	Хүнсний дэлгүүр			79.4%	20.6%

Энэ нь дэлхийн даяарх жижиг дунд үйлдвэрүүдийн дунд түгээмэл юм. Дизайны ажил, шийдэл нь дизайнер бус хүмүүсийн гарт очдог бөгөөд БЖДБЭ-ийн бүтээгдэхүүн боловсруулалт болон инновацийн үйл явц нь түр зуурын, төлөвлөгдөөгүй, бүтэцгүй байдаг (Carneiro et al., 2021¹⁰⁴). Уг бэрхшээлийг даван туулахын тулд БЖДБЭ-ийн удирдлагын зөвлөлөөс эко болон тогтвортой дизайны ач холбогдлын дотоод хөдөлгөгч хүчийг өөрчилж, дизайны үйл ажиллагаанд шаардлагатай нөөц, хөрөнгө оруулалтыг хуваарилах нь чухал юм. БЖДБЭ-үүд бүтээгдэхүүн боловсруулахдаа гаднын дизайнерууд эсвэл бусад нөөцийг оролцуулж болох бөгөөд гадаад эх үүсвэрээс дэмжлэг авах, дизайны ажлыг бусдаар хийлгэх, мөн шинэ санаа, инновац, бүтээлч байдлыг бий болгохын тулд ТЭЗ-ийн гадаад мэргэжилтнүүдтэй зөвлөлдөх, бусад компаниуд болон ТЭЗ-ийн мэргэжилтнүүдтэй дэвшилтэт сүүлийн үеийн чиг хандлагын талаар мэдээлэл солилцох болон үйлчлүүлэгчидтэй хамтран бүтээх зэргээр боломжит шийдлүүдийг гаргаж ирэх юм.

¹⁰⁴ Carneiro V., Rocha A.B.D, Rangel B., and Alves J.L., 2021, Design Management and the SME Product Development Process: A Bibliometric Analysis and Review, She Ji: The Journal of Design, Economics, and Innovation, Vol.7-2, Pp 197-222, <https://doi.org/10.1016/j.sheji.2021.03.001>

Компаниуд тойрогт эргэлдэх боломжтой материал сонгох (биологийн найрлагатай, дахин боловсруулах боломжтой эсвэл байгалийн гаралтай сав баглааны материал), эрчим хүч болон нөөцийн хэмнэлттэй үйлдвэрлэлийн процесс, түгээлт (тээвэрлэлтийн үед түлш хэмнэх, г.м.), бүтээгдэхүүний эхний ашигтай үеийг хаах (хадгалах логистик, нөөцийн алдагдлаас зайлсхийх, г.м.) зэрэг шийдлүүдийг бодолцох нь чухал. Гол зорилго нь хэрэглэгчийн хэрэгцээ хүлээлтэд нийцүүлэн, байгаль орчин, хүний эрүүл мэндэд үзүүлэх нөлөөллийг бууруулахын хажуугаар бүтээгдэхүүний нэгж бүрд орох материалын ялангуяа анхдагч түүхий эдийн хэмжээг багасгах шийдэл стратегийг авч хэрэгжүүлэхэд чиглэнэ.

Холбогдох R: Дахин бодох, Багасгах (дизайн дээр)

Дахин бодох гэдэг нь компаниуд бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлд илүү тойрог материал сонгох (жишээ нь, био-найрлага, дахин боловсруулсан эсвэл байгалийн сав баглаа боодлын материал), нөөц, эрчим хүчийг илүү үр ашигтай зарцуулах үйлдвэрлэлийн үйл явц, түгээлт (жишээ нь, тээвэрлэлтийн явцад түлш хэмнэх гэх мэт) болон эцсийн бүтээгдэхүүнийхээ анхны ашиглалтын хугацаа (жишээ нь нөөцийн логистик, нөөцийн алдагдлаас зайлсхийх) зэргийг сайтар тунгаахыг хэлнэ. Компаниудын бодож болох зарим стратегиас дурдвал дахин ашиглах боломжтой дизайн, модулийн дизайн, хөнгөн жинтэй загвар зэрэг юм.

Харин дундын хэрэглэгчдийн бүлгийн хувьд одоо ашиглаж байгаа зүйлс, тэдгээрийг хэрхэн сайжруулах талаар Дахин бодох стратегийг хэрэгжүүлэх нь ТЭЗ-ийн илүү олон шийдлийг нэвтрүүлэхэд дэмжлэг болно. Загварчлалын үүднээс авч үзвэл “дахин бодох” гэдэг нь илүү тогтвортой, тойрог хэлбэртэй болохын тулд өрөө, барилга, тавилга, байгууламж болон бусад элементүүдийг дахин төлөвлөх эсвэл шинээр бий болгох үйл явц юм. Зарим зочид буудлууд нь ногоон ургамлуудтай байгууламжийг төлөвлөдөг бөгөөд энэ нь ургахдаа нүүрс хүчлийн хий (CO₂)-г шингээн авч агаарыг цэвэршүүлнэ. Мөн тус байгууламжид ердийн модноос гурав дахин бат бөх, тунгалаг ламинатан модыг ашигладаг бөгөөд саарал усыг цэцэрлэгжүүлэлтийн зориулалтаар дахин ашигладаг. Орон нутгийн соёлыг тусгасан уламжлалт элементүүдийг багтаасан зочид буудлуудын тоо нэмэгдсээр байна. Үүний жишгээр зоогийн газар, хүнсний лангуунууд нь дотоодын, органик орц найрлагыг хэрэглэх, улирлын чанартай цэс зохиох, “тогтвортой” тоног төхөөрөмж ашиглах, органик хог хаягдлыг бордоо болгох зэргээр “илүү ногоон” болох боломжтой юм.

Бууруулах (дизайн дээр) зарчмын нэг нь нэгж бүтээгдэхүүнд бага материал ашиглах, нэгжид ногдох нөөц, эрчим хүчний хэрэглээг багасгах (ашиглагдсан орон зай), хог хаягдал болон утаа, бохирдлыг хамгийн эхний үе шатнаас эхлэн бууруулахыг шаарддаг нь Монголын нөхцөлд тохиромжтой байх магадлалтай. Дизайны үе шатанд тавилга, барилгын материал худалдан авах, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, тэдгээрийн хэрэглээ, хэрэглээний дараах шат зэрэг бусад үе шатуудаас ч мөн боломжит шийдлүүдийг эрж хайх нь зүйтэй.

II. Үйлдвэрлэлийн үе шат

Үйлдвэрлэгч БЖДБЭ-ийн дийлэнх нь үйлдвэрлэлийн шатанд 68%-тай оролцож байна. Хүнсний үйлдвэр 72.6%, хоолны үйлдвэрлэл, үйлчилгээ 67.4%, сав баглаа боодлын үйлдвэр 66.7% тус тус эзэлжээ. Гэвч ус ундаа үйлдвэрлэдэг компаниудын дөнгөж 20% нь үйлдвэрлэлийн шатанд оролцдог гэж хариулсан байна. Хөдөө орон нутагт (70.2%) бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг компанийн эзлэх хувь хотынхоос (67.4%) өндөр байна. Үйлдвэрлэлийн үе шаттай холбоотой өндөр хувь хэмжээ нь олон БЖДБЭ-үүд нөөцийн хэмнэлттэй байдал, болон хог хаягдлыг нэн тэргүүнд тавин ажиллаж байгааг харуулж байна.

Дундын хэрэглэгч бүлгийн хувьд үйлчилгээ эрхлэгчдийн үйлдвэрлэлийн үе шатын талаар өмнө дурдсанчлан, үйлдвэрлэлийг хэрэглэгчдэдээ үйлчилгээг бий болгох, түүнийгээ хүргэх үйл явц гэж ойлгох нь чухал. Үйлчилгээг бий болгох тал дээр хот болон хөдөө орон нутгийн үйлчилгээ эрхлэгчдийн хооронд ялгаа бага байх бөгөөд хотын үйлчилгээ эрхлэгчдийн оролцоогоор 48.9%, хөдөөгийн үйлчилгээ эрхлэгчдийн 44.7% нь эерэг хариулт өгсөн байна. Тухайлбал, байр сууц нийлүүлэгчдийн оролцоо үйлдвэрлэлийн шатанд илүү өндөр буюу 58.6% байна. Хүнсний дэлгүүр, хоол ундны үйлчилгээ эрхлэгчид үйлдвэрлэлийн үе шатанд харьцангуй бага оролцоотой байгаа нь боловсруулсан хоол, ус, ундаа худалдан авах болон худалдах уламжлалт бизнесийн үйл явцыг харуулж байна. 1-10 ажилтантай жижиг үйлчилгээ эрхлэгчдийн үйлдвэрлэлийн үе шатны оролцоо 43.7% байсан бол бусад томоохон хэмжээний үйлчилгээ эрхлэгчид уг үе шатанд ижил түвшний оролцоотой байв (БЖДБЭ-ийн 60% нь эерэг хариулт өгсөн). Энэ нь томоохон үйлчилгээ эрхлэгчид өөрсдийн үйлчилгээг бий болгох болон санал болгохын ач холбогдлын талаар өндөр мэдлэгтэйг харуулж байгаа юм.

Хүснэгт 43. Үйлдвэрлэлийн үе шатанд оролцож буй компаниудын бүс нутаг, салбараар эзлэх хувь

Бүтээгдэхүүн үйлчилгээний дизайн		Үйлдвэрлэгч		Дундын хэрэглэгчид	
		Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм
Байршил	Хот	32.6%	67.4%	51.1%	48.9%
	Хөдөө	29.8%	70.2%	55.3%	44.7%
Үйлдвэрлэгч N=222	Хүнсний үйлдвэрлэл	27.4%	72.6%		
	Ундааны үйлдвэрлэл	80.0%	20.0%		
	Хоол үйлдвэрлэл, үйлчилгээ	32.6%	67.4%		
	Сав баглаа боодол	33.3%	66.7%		
Үйлчилгээ үзүүлэгч N=178	Байраар хангах үйлчилгээ үзүүлэгч	41.4%	58.6%		
	Хоол, ус ундаагаар хангах үйлчилгээ үзүүлэгч	62.5%	37.5%		
	Хүнсний дэлгүүр	88.2%	11.8%		

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд 37.4% нь нөөцийн хэмнэлт болон цэвэр үйлдвэрлэлийн (RECP) талаар мэдэхгүй ба 61.3% нь цэвэр үйлдвэрлэл (CP)-ийг үнэлдэггүй ба нөөцийн хэмнэлт (RE)-ийн боломжит шийдлүүдийг тодорхой тооны аж ахуйн нэгжүүдээс тодорхойлох боломжгүй байж болох юм. RECP үнэлгээг нэвтрүүлэх, хэрэгжүүлэхийн тулд БЖДБЭ-үүдэд зориулсан сургалт, дадлагын хөтөлбөр шаардлагатай байна. RECP аудитын үйлчилгээ санал болгодог орон нутгийн үйлчилгээ үзүүлэгч эсвэл зөвлөх фирмүүд энэ салбарт чухал нөлөө үзүүлж чадна. Зарим технологи нийлүүлэгчид үр ашиг, хэмнэлт сайжруулахад дэмтэй илүү тогтвортой технологиудыг мөн нийлүүлж чадна. Үйлдвэрлэлийн хуванцар хаягдал буурсны татварын хөнгөлөлт, Нөөцийн хэмнэлтийг сайжруулах зээлийн байгууламж, тогтвортой технологийн хөрөнгө оруулалтад зориулсан зээлийн итгэлцлийн сан гэх зэрэг тохиромжтой, шинэлэг урамшуулал бүхий бодлогын тогтолцоог идэвхжүүлэх нь аж ахуйн нэгжүүдэд Нөөцийн хэмнэлт (RE)-ийг сайжруулахад хувь нэмэр оруулж чадахаар байна.

Холбогдох R-ууд: Бууруулах, Дахин ашиглах, Засах, Сэргээх, Өөрөөр ашиглах, Дахин боловсруулах

Дундын хэрэглэгч бүлгийн хувьд энэ тохиолдолд, Дахин бодох нь үйлчлүүлэгчдийн хүлээлт, туршлага болон эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэхээр бизнесийн уламжлалт аргаас шинэ, шинэлэг зүйл рүү шилжихийг хэлдэг тул сайн стратеги боломжтой юм. Энэ үе шатанд хувь хүний захиалгат үйлчилгээ, санал хүсэлтийн системийг хэрэгжүүлэх, үйлчлүүлэгчдийн хэрэгцээг урьдчилан таамаглах, цаг алдалгүй хариу өгөх болон асуудалд бүтээлч шийдлийг олох зэрэг хэд хэдэн үндсэн элементүүд гарч ирдэг.

Мэдээллийн шинэ технологийг нэвтрүүлснээр уг өөрчлөлтийн үйл явцыг хурдасгаж, сайжруулах боломжтой.

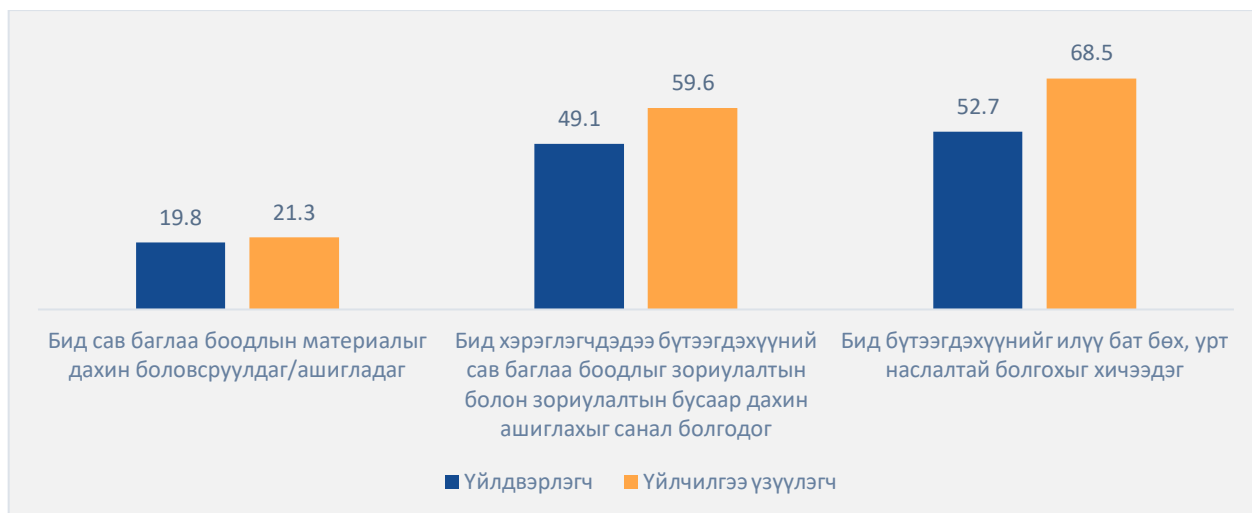
Холбогдох R: Дахин бодох

Бүтээгдэхүүний хэрэглээг уртасгах стратеги

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд нийлүүлэгчдэд бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах боломж бий юу? Энэ асуулт нь сав баглаа боодлын салбар, цаашлаад хүнс, ундааны бүтээгдэхүүний савлагаанд илүү тохиромжтой юм. Бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах тохиромжтой санаануудад нь сав баглаа боодлын материалыг дахин ашиглахаар буцаан авах (нөөц логистик), дахин ашиглах боломжтой бүтээгдэхүүн болон анх хэрэглэсний дараа шууд дахин ашиглахыг дэмжих зэрэг болно. Сав баглаа боодолд хуванцрыг ихэвчлэн ашигладаг тул БЖДБЭ-үүд хуванцар савлагааг багасгах, үүний оронд цаас, байгальд ээлтэй материалыг ашиглах шийдэл дээр ажиллах боломжтой. Энэ бүлгийн БЖДБЭ-ийн судалгаанд оролцогчдын 50% орчим нь ТЭЗ-ийн стратеги руу чиглэж, бүтээгдэхүүнийхээ ашиглалтын хугацааг уртасгахыг хичээж байна. Гэвч оролцогч БЖДБЭ-ийн 80.2% нь сав баглаа боодлын материалыг дахин боловсруулах эсвэл дахин ашигладаггүй тул сав баглаа боодлын материалыг дахин боловсруулж, дахин ашиглахад бэрхшээлтэй хэвээр байна **Error! Reference source not found..**

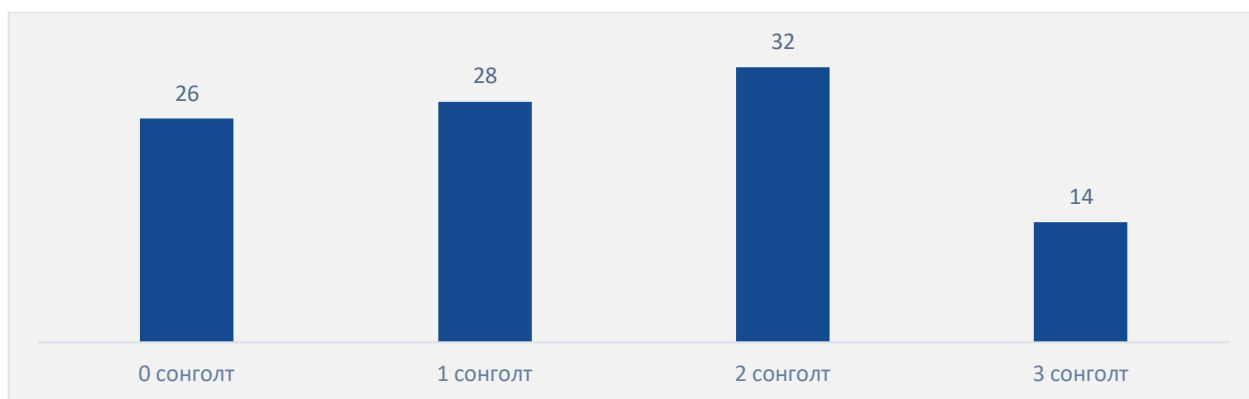
Дундын хэрэглэгчийн бүлгийн хувьд бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах гэдэг нь тоног төхөөрөмж, тавилга, сав баглаа боодол зэрэг бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг сунгахад дэмжлэг үзүүлэхийг хэлнэ. Үйлчилгээ үзүүлэгч бүлэг энэ хүрээнд тоног төхөөрөмжөө засварлах, хог хаягдалгүй бодлого барих зэрэг олон шийдлийг хэрэгжүүлсэн. Судалгаанд хамрагдсан үйлчилгээ үзүүлэгчид нь бүтээгдэхүүний сав баглаа боодлыг дахин ашиглах сонголтыг хэрэглэгчдэдээ олгож байгаа нь сайшаалтай (59.6%-ийн эерэг хариу). Харамсалтай нь судалгаанд оролцогчдын дөнгөж 21.3% нь үйлдвэрлэсэн сав баглаа боодлын материалаа дахин ашиглах, дахин боловсруулах үйл ажиллагааг хэрэгжүүлж байна.

Зураг 39. Бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах, тийм гэж хариулсан %

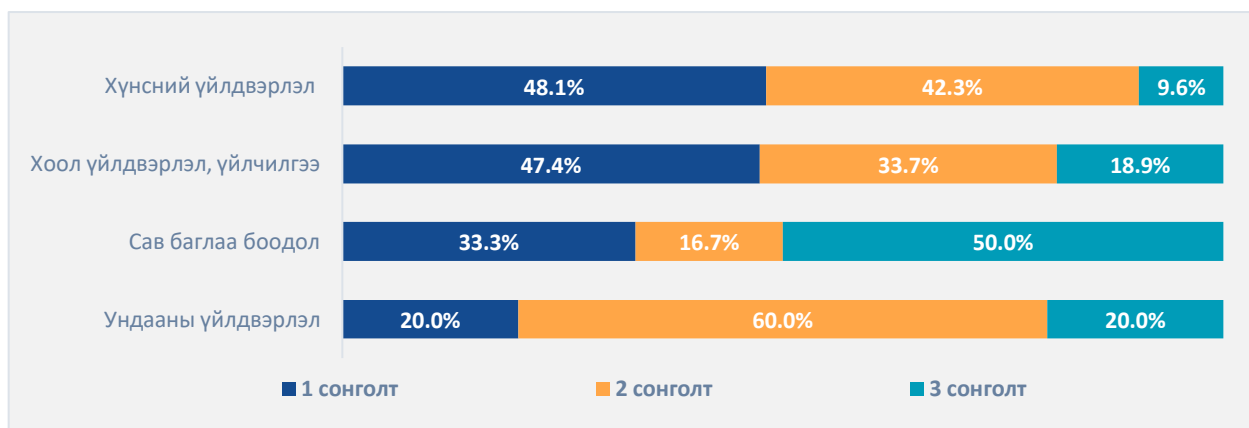
Бүтээгдэхүүний ашиглалтыг хугацааг уртасгах стратегийн 3 сонголтоос БЖДБЭ-чид хэдэн хувилбар сонгосныг тодруулахад дунджаар 1.34 сонголтыг сонгосон байна.

Зураг 40. Бүтээгдэхүүний хэрэглээг уртасгах стратеги, %

Үйлдвэрлэгчид бүтээгдэхүүний сав баглаа боодлыг цуглуулах хүчин чармайлт гаргаж байгаа ч жижиг, бичил аж ахуйн нэгжүүд логистикийн хязгаарлалт, хэрэглэгчийн зан төлөвийн хүчин зүйлээс шалтгаалан бэрхшээлтэй тулгардаг. Зөвхөн цөөн тооны байнгын үйлчлүүлэгчид хэрэглэсэн бүтээгдэхүүний савыг буцааж авчрах хандлагатай байдаг. Тодруулбал, "Ногоодой" хүнсний ногоо боловсруулах үйлдвэрийн арав орчим үйлчлүүлэгч л шинэ бүтээгдэхүүн авахаар ирэхдээ хуучин сав авч ирдэг байна. "Necta" зөгийн аж ахуйн хувьд үйлчлүүлэгчдээс зөгийн балын шил цуглуулахад хүндрэлтэй байдаг. Тиймээс сав баглаа боодлын хог хаягдлыг арилгахын тулд саваа авчраад зөгийн балаар дүүргэж авах зэрэг боломжит шийдлийг хайсаар байна. Зарим хүнс үйлдвэрлэгчид хуучин шил худалдаж авах эсвэл цуглуулдаг байна (жишээлбэл, "Эко шил" дахин боловсруулах үйлдвэр). Монгол улсад дахин ашиглахад тохиромжтой шил ховор байдаг тул үйлдвэрлэгчид савлагааны шилийг ихэвчлэн Хятадаас авдаг байна.

Зураг 41. "Бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах"-тай холбоотой сонголтуудын тоо, салбаруудаар

Эх сурвалж: Нийлүүлэгчдийн тоо=222

Үйлдвэрлэгчдийн бүлэг доторх янз бүрийн салбарын БЖДБЭ-ийн эзлэх хувийг харуулсан бөгөөд энэ нь ТЭЗ-ийн стратеги болох бүтээгдэхүүний хэрэглээг уртасгахтай холбоотой хэд хэдэн сонголттой уялдсан тэдний хариултыг харууллаа. Сав баглаа боодлын салбар дахь БЖДБЭ-ийн 50% нь гурван хариулт сонгож тэргүүлсэн бол ус ундааны салбарын БЖДБЭ-ийн 60% нь хоёр хариулт сонгоон ба бөгөөд энэ нь хоёр хариулт сонгосон салбаруудын хувьд хамгийн өндөр үзүүлэлт юм. Сав баглаа боодлын салбар нь бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах хамгийн өндөр боломжтой салбар юм. Сав баглаа боодлын материал нь хүнс, ус ундааны үйлдвэрлэлд ашиглагдсан ч дахин ашиглах болон өөрөөр ашиглах илүү олон сонголтуудтай. Энэхүү ТЭЗ-ийн стратеги болон боломжуудын хүрээнд, нийлүүлэгчид ТЭЗ-ийн эдгээр шийдлүүдийг мэддэг бөгөөд тэднийг давтахад бэлэн байх байдлыг үнэлэх боломжтой юм. ТЭЗ-ийн цогц ойлголтыг хялбарчлахын тулд мэдлэгийг дээшлүүлэх,

сургалт, зааварчилгаа өгөх зэрэг үйл ажиллагаануудаар дамжуулан ТЭЗт системтэй хандах нь чухал юм. Үүнд эко эсвэл тогтвортой дизайн гэх мэт элементүүдийг нэгтгэж, ТЭЗ-ийн амжилттай хэрэглээг хуулбарлах боломжийг судалснаар БЖДБЭ-үүд рүү чиглэсэн үр ашгийг нэмэгдүүлнэ.

Түүнчлэн, үйлдвэрлэгч компаниуд бусад тоног төхөөрөмж, хэрэгсэл (компьютер, мотор, г.м.)-үүдийг ашигладаг бөгөөд эдгээрийн хэрэглээг уртасгах асуудлыг мөн дурдах нь зүйтэй. Хамгийн түгээмэл арга нь тоног төхөөрөмжийг засварлах бөгөөд үүнийг 83.8% нь сонгожээ. Бусад шийдлийн хувьд тоног төхөөрөмжийн бүрэн бүтэн байдлыг тогтмол шалгах, илүү чанартай бүтээгдэхүүн худалдан авах зэрэг байж болно

Жишээ дурдахад, дундын хэрэглэгчид буюу жуулчдын баазууд болон тур операторууд дахин ашиглах эсвэл дахин боловсруулах боломжтой хогоо ангилдаг ба ихэвчлэн хуванцар болон шилэн савыг ангилж байна. Тэд хог хаягдлаа бууруулах зорилгоор нэг удаагийн савтай бүтээгдэхүүн худалдан авахыг аль болох санал болгохоос зайлсхийдэг. Жишээ нь, судалгаанд хамрагдсан жуулчны баазууд болон Жамогранд болон DMD компаниуд жуулчид, үйлчлүүлэгчдэдээ савтай ус худалдан авахаас илүүтэй өөрсдийн дахин ашигладаг саванд ус дүүргэж авахыг санал болгодог байна. Мөн бараг бүх бааз, тур операторууд жуулчны улирал эхлэхээс өмнө ажилтнууддаа хог хаягдлын менежментийн сургалт өгдөг.

Энэ бүлгийн ханган нийлүүлэгчдийн дунд хэрэглэж буй бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах арга нь тоног төхөөрөмжийн засварыг эн тэргүүнд тавих явдал боловч ашиглах боломжтой өөр олон сонголт байдаг. Хамгийн энгийн, өргөн сонголт бол тоног төхөөрөмжийг тогтмол засварлах явдал юм. Тоног төхөөрөмжийг шинэчлэх нь бас нэг сонголт мөн. Түүнчлэн хэрэглэсэн тоног төхөөрөмжийг хуучин барааны зах зээл дээр борлуулах боломж бий.

III. Бүтээгдэхүүний хэрэглээ үе шат

Үйлдвэрлэгчдийн бүлэг нь бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэхдээ түүхий эд, нөөц, эрчим хүчийг голчлон ашигладаг тул энэ үе шат нь "үйлдвэрлэгч" талтай харьцангуй хамаарал багатай. Гэвч ханган нийлүүлэгчтэй холбоотойгоор тэд бусад үйлдвэрлэгч нараас бүтээгдэхүүн авч ашигладаг. Тиймээс, дахин ашиглах, зориулалтыг өөрчлөх, эсвэл эдгээр бүтээгдэхүүнийг газар дээр нь дахин боловсруулах гэсэн хаягдлаас зайлсхийх сонголтууд байж болно. Бүтээгдэхүүнийг өөр зориулалтаар дахин ашиглаж буй тохиолдолд үүнийг "зориулалтыг өөрчлөх" зарчимд хамааруулж болно. Ус ундааны үйлдвэрлэлд байдаг нэгэн түгээмэл жишээ бол шилэн савны төлбөрийг түр хуримтлуулах замаар (deposit scheme-хэрэглэгчид бүтээгдэхүүн худалдан авахдаа шилэн савныхаа мөнгийг төлөөд, харин бүтээгдэхүүнээ хэрэглэж дуусаад шилээ бүрэн бүтнээр нь буцаан тушаахдаа мөнгөө эргүүлэн авах) шилээ буцаан авч ижил төрлийн бүтээгдэхүүн савлахад ашиглах юм.

Холбогдох R-ууд: Дахин ашиглах, засах, өөрөөр ашиглах, дахин боловсруулах

Дундын хэрэглэгчдийн бүлгийн ханган нийлүүлэгчдийн дунд хэрэглэж буй бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах арга нь тоног төхөөрөмжийн засварыг эн тэргүүнд тавих явдал боловч ашиглах боломжтой өөр олон сонголт байдаг. Хамгийн энгийн, өргөн сонголт бол тоног төхөөрөмжийг тогтмол засварлах явдал юм. Тоног төхөөрөмжийг шинэчлэх нь бас нэг сонголт мөн. Түүнчлэн хэрэглэсэн тоног төхөөрөмжийг хуучин барааны зах зээл дээ борлуулах боломж бий.

Холбогдох R: Засах

IV. Бүтээгдэхүүний хэрэглээний дараах үе шат

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд хэрэглээний дараах үе шатанд судалгаанд хамрагдсан БЖДБЭ-ийн оролцоо хамгийн бага буюу 20.3% байсан нь тэдний цөөнх нь энэ үе шатанд үйл ажиллагаа явуулдагтай холбоотой юм (ашиглалтын хугацаа дууссан бүтээгдэхүүн, хүнсний болон бусад төрлийн хатуу хог

хаягдлыг савлах, цуглуулах, ангилах, боловсруулах). Сав баглаа боодлын БЖДБЭ-үүд энэ үе шатанд хамгийн өндөр буюу 16.7%, харин хүнсний үйлдвэрийнх хамгийн бага буюу 7.9% байв. БЖДБЭ-ийн 9% -иас арай илүү нь нийт ажилчдын орон тоог үл харгалзан хэрэглээний дараах үе шаттай холбоотой зарим үйл ажиллагаатай байна. Энэ үе шатанд хамгийн бололцоотой ТЭЗ-ийн боломж нь хог хаягдлыг цуглуулах, ангилах, дахин боловсруулах ажиллагаа юм. Энэхүү бага тоо нь БЖДБЭ эрхлэгчид бүтээгдэхүүнээ борлуулж, хэрэглэгчид хэрэглэсний дараа гарч буй хог хаягдлыг ерөнхийд нь хариуцдаггүйг илтгэж байна. Үүнээс үзэхэд үйлдвэрлэлийн процессоос гарсан хог хаягдалд үйлдвэрлэгч бүрэн хариуцлага хүлээх албагүй байж болох ба энэ нь хаягдлыг өөр компани цуглуулан хамгийн түгээмэл арга болох булшлах аргыг хэрэгжүүлэхээс хавьгүй дээр юм. Энэ шатанд БЖДБЭ-ийн бэлэн байдлыг сайжруулах илүү үр дүнтэй арга хэмжээ авах шаардлагатай.

Хүснэгт 44. Хэрэглээний дараах үе шатанд эхний бүлгийн ханган нийлүүлэгчдээс оролцогч БЖДБЭ-ийн сонгон шалгаруулалт

Хэрэглээний дараах үеийн үйл ажиллагаанууд		Үйлдвэрлэгчид	
		Үгүй	Тийм
Үйл ажиллагааны чиглэл	Хүнсний үйлдвэрлэл	83.6%	16.4%
	Ундааны үйлдвэрлэл	80.0%	20.0%
	Хоол үйлдвэрлэл, үйлчилгээ	79.0%	21.0%
	Сав баглаа боодол	50.0%	50.0%
Байгууллагын ажилтны тоо	1-10	81.7%	18.3%
	11-49	72.7%	27.3%
	50-249	71.4%	28.6%

Эх сурвалж: Нийлүүлэгчдийн тоо=222

Хэрэглээний дараах үе шатанд хариуцлага хүлээхэд тулгарч буй бэрхшээл нь тэдний үйлчлүүлэгчидтэй холбоотой байж болох бөгөөд Зураг 42-ээс харахад тэдний бүтээгдэхүүний нэлээд хэсэг нь жижиглэн худалдаачид (57.8%), арилжааны хүнсний үйлчилгээний компаниуд (53%) болон бөөний худалдаачдад (49.4%) борлуулагддаг байна. Хамгийн хамааралтай салбар болох сав баглаа боодлын салбар нь баглаа боодлын материалыг буцаан олж авахад бэрхшээлтэй тулгарсаар байна. Үүний шийдэл нь үр дүнтэй, шинэлэг үйлдвэрлэгчийн хариуцлагын тогтолцоо болон хог хаягдал боловсруулах салбарын чадавх (ангилах, цуглуулах, дахин боловсруулах) мөн хууль тогтоомжид тулгуурлаж болох юм.

Зураг 42. Танай компани бүтээгдэхүүнээ хэнд зардаг вэ?

Эх сурвалж: Нийлүүлэгчдийн тоо=222

Холбогдох R-ууд: дахин загварчлах, дахин ашиглах, өөрөөр ашиглах, дахин боловсруулах

Дунд хэрэглэгчдийн бүлгийн хувьд хэрэглэгчдэд сав баглаа боодлыг дахин ашиглах, баглаа боодлын материалыг дахин боловсруулах сонголтыг санал болгосон ч ашиглалтын дараах үе шатанд тэдний оролцоо бага хэвээр байна. Өөрөөр хэлбэл үүссэн хог хаягдал, бохир устай холбоотой олон шийдэл хэрэгжээгүй байна. Цэцэрлэгжүүлэлтийн зориулалтаар саарал усыг дахин ашиглах, органик хог хаягдлыг ашиглан бордоо бэлтгэх, бордоог цэцэрлэгтээ ашиглах зэрэг дэлхийн хэмжээнд хэрэгжиж буй олон жишгийг харж болно.

Холбогдох R-ууд: Дахин үйлдвэрлэх, Өөрөөр ашиглах, Дахин ашиглах, Нөхөн сэргээх (илүү дэлгэрэнгүйг өмнөх хэсгүүдээс үзнэ үү)

Үйлчилгээнд суурилсан загвар руу шилжих стратеги

ТЭЗ нь зөвхөн бүтээгдэхүүн борлуулахаас илүүтэйгээр үйлчилгээ үзүүлэхэд чиглэсэн загварыг нэвтрүүлснээр бизнесийн уламжлалт арга барилыг өөрчилдөг байна. Хөрөнгө, тоног төхөөрөмжийг хуваалцах, үйлчилгээг бүтээгдэхүүн болгон санал болгох, хог хаягдлыг цуглуулах, дахин боловсруулахтай холбоотой бизнесийг бий болгох зэрэг ТЭЗ-ийн бизнесийн шинэ загваруудыг хэрэгжүүлэхэд тулгарч буй бэрхшээлүүд нь маш тодорхой харагдаж байна. Гэсэн ч үйлчлүүлэгчдийн хэрэгцээг хангах зөв стратеги, үйл явц, маркетингийг багтаасан, үйлчлүүлэгчдэдээ чиглэсэн бизнесийн загварууд мөн нийтлэг харагддаг (UNEP, 2019¹⁰⁵). Ярилцлага болон кейс судалгаан дээр үйлдвэрлэгчид бүтээгдэхүүнээ өөрсдийн тээврийн хэрэгслээр хүргэхээс илүүтэйгээр онлайн дэлгүүр, хүргэлтийн үйлчилгээг ашиглан түгээх талаар дурджээ. ТЭЗ-ийн бизнесийн загварууд дундаас бүтээгдэхүүн-үйлчилгээ нь хамгийн чухал нь юм. Энэ загварын олонд түгсэн жишээ бол химийн түрээс буюу гүйцэтгэлд суурилсан цалингийн загвар юм (UNIDO, 2017¹⁰⁶). Угаалгын нунтаг, саван нийлүүлэгчид бүтээгдэхүүнээ кг-аар борлуулахын оронд нэг өрөөнд ногдох өдрийн хэрэглээгээр санал болгож

¹⁰⁵ UNEP, 2019, Global Chemicals Outlook II From Legacies to Innovative Solutions: Implementing the 2030 Agenda for Sustainable Development, United Nations Environment Program, Available online: <https://www.unep.org/resources/report/global-chemicals-outlook-ii-legacies-innovative-solutions>, Last accessed: 22.05.2023

¹⁰⁶ UNIDO, 2017, Industrial Development Report 2018, Demand for Manufacturing: Driving Inclusive and Sustainable Industrial Development, United Nations Industrial Development Organization, Available online: https://www.unido.org/sites/default/files/files/2017-11/IDR2018_FULL%20REPORT.pdf, Last accessed: 22.05.2023

байна. Өөр нэг жишээ бол уртасгасан ашиглалтын хугацаатай бүтээгдэхүүнийг лизингээр авах болон угаалгын машин (угаалгын нунтаг)-ын угаалга тутамд төлөх загварыг хэрэгжүүлж байгаа явдал юм.

Асуусан гурван асуултаас судалгаанд оролцсон БЖДБЭ-ийн 25.2% нь тоног төхөөрөмжөө бусадтай хуваалцдаг гэсэн байна. Судалгаанд оролцогчид үйлчилгээний үйл ажиллагаа эрхэлдэг учраас бүтээгдэхүүн-үйлчилгээний талаарх асуултыг бүрэн ойлгохгүй байж магадгүй юм. Хог хаягдлыг цуглуулах, боловсруулах зэрэг бизнесийн шинэ салбарт оролцох тухай асуулт дээр ч мөн адил эргэлзэж болзошгүй.

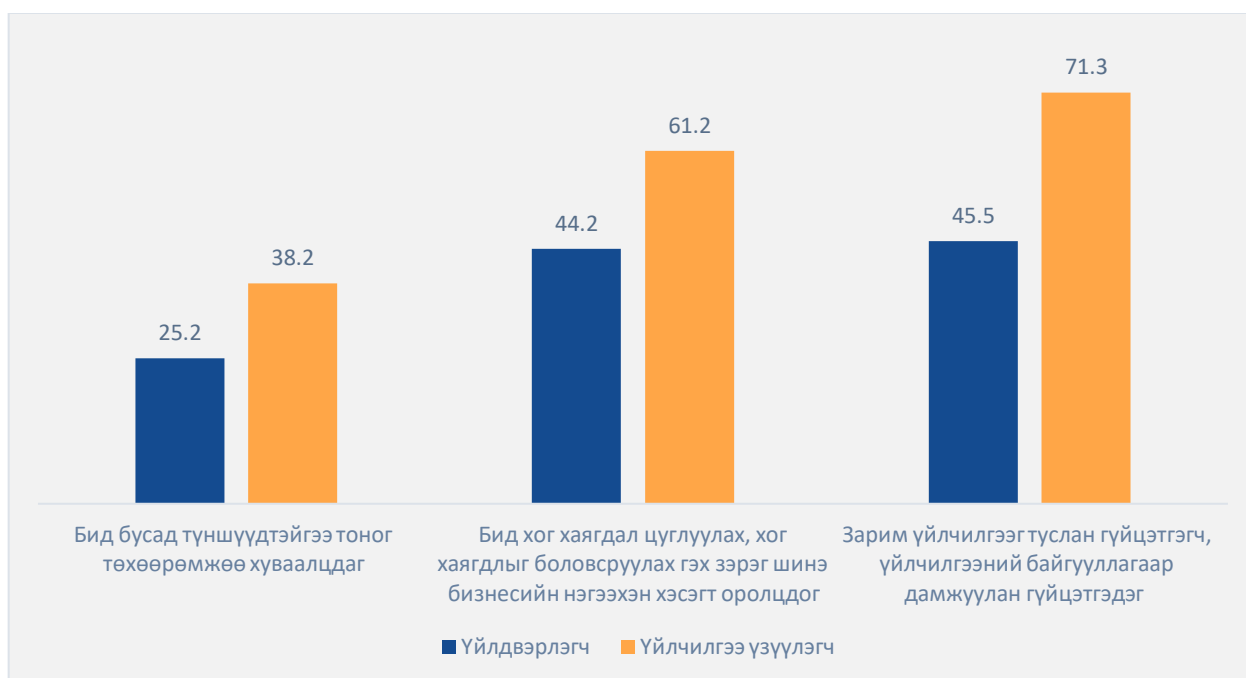
Энэ нь бусад эх үүсвэрээс хог хаягдлыг цуглуулах, боловсруулахад хөрөнгө оруулах нь бизнесийн ашигтай боломж гэдгийг тэд сайн ойлгохгүй байж болох юм. ТЭЗ-ийн бизнесийн загваруудыг ойлгох, хэрэгжүүлэхэд цаг хугацаа шаардагддаг боловч үйлдвэрлэгчид болон хэрэглэгчдийн мэдлэгийг дээшлүүлэх, ижил төстэй салбаруудын амжилттай жишээнүүдээс суралцах, бодлого, эдийн засгийн урамшуулал олгох эсвэл мэдээлэл солилцох замаар үүнийг даван туулах боломжтой юм. Үүнээс харахад бүтээгдэхүүнийг үйлчилгээ байдлаар хүргэх ТЭЗ-ийн бизнес загварыг нийлүүлэгч тал авч хэрэгжүүлэхэд олон талын хүндрэлтэй байж болох юм. Өөрөөр хэлбэл, химийн бодисыг бүтээгдэхүүн бус үйлчилгээ хэлбэрээр борлуулах (chemical leasing) зэрэг ТЭЗ-ийн бизнес загварыг бусад нийлүүлэгч “үйлдвэрлэгч” талд санал болгох бололцоотой байж болно. Гэвч эдгээр нь Монголын үйлдвэрлэгч нарт шинэ ойлголт юм. ТЭЗ-ийн шинэ бизнесийн загваруудын дотор тоног төхөөрөмжөө дундаа ашиглах, бүтээгдэхүүнээ онлайн платформ ашиглан борлуулах зэрэг нь хамгийн түгээмэл.

Дээр дурдсанчлан энэхүү ТЭЗ стратеги, боломжуудын талаар үйлчилгээнд суурилсан загварууд нь бүтээгдэхүүнийхээ оронд бүтээгдэхүүний функцийг санал болгодог ТЭЗ бизнесийн хамгийн чухал загварууд юм.

Тойрог эдийн засгийн стратеги, боломжуудын талаар өмнө нь өгүүлсэнчлэн үйлчилгээнд суурилсан загвар нь тойрог эдийн засгийн бизнесийн хамгийн чухал загвар бөгөөд бүтээгдэхүүнийг өөрийг нь борлуулахын оронд түүний үйл ажиллагаа, үйлчилгээг (нийлүүлэгчдээсээ) санал болгодог байна.

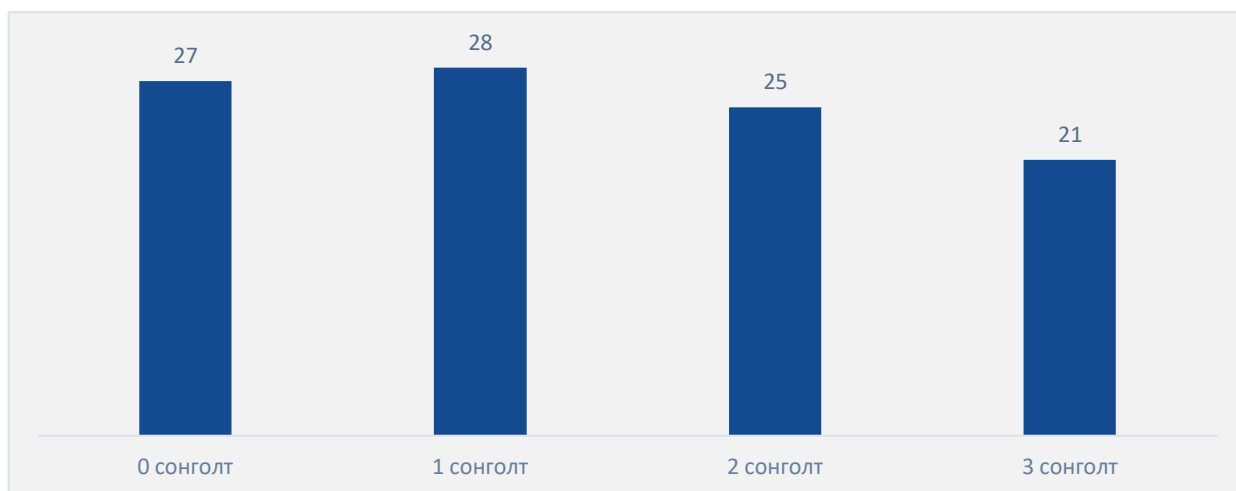
Энэхүү хандлагад суурилсан зарим нийтлэг ТЭЗ бизнесийн загварууд нь химийн түрээс эсвэл хандалтад суурилсан, гүйцэтгэлийн бизнесийн загварууд юм. Уг арга барилд суурилсан зарим нийтлэг тойрог эдийн засгийн бизнесийн загварууд нь химийн түрээс эсвэл хандалтад суурилсан, гүйцэтгэлийн бизнесийн загварууд юм (бүтээгдэхүүн түрээслэх, хувааж хэрэглэх гэх мэт). Жишээ нь: зочид буудалд цэвэрлэгээ, ахуйн зориулалтаар химийн бодис, цэвэрлэгээний бүтээгдэхүүнийг килограмм бүтээгдэхүүнээр худалдаж авахын оронд химийн бодисыг нэг өрөөний нэг өдрийн зардал болгон санал болгож болох юм. Өөр нэг жишээ бол угаалгын машины түрээс бөгөөд хэрэглэгчид угаалга бүрийн төлбөрийг төлөхөд, угаалгын машин үйлдвэрлэгчид нь цахилгаан хэрэгсэл, цахилгаан, угаалгын нунтаг зэргийг тэдэнд нийлүүлж болно.

Зураг 43. Оролцогч БЖДБЭ-үүдийн үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжсэн байдал, тийм гэж хариулсан оролцогчдын %

Үйлчилгээнд суурилсан загвар руу шилжих стратегийн 3 сонголтоос БЖДБЭ-чид хэдэн хувилбар сонгосныг тодруулахад дунджаар 1.4 сонголтыг сонгосон байна.

Зураг 44. Оролцогч БЖДБЭ-үүдийн үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжсэн байдал, тийм гэж хариулсан оролцогчдын %

V. Борлуулалт ба маркетингийн үе шат

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд үйлдвэрлэлийн үе шатны араас хоёрдугаарт эрэмбэлэгдэж буй борлуулалт, маркетинг оролцогч БЖДБЭ-ийн 42.3% нь хариуцдаг байна. Сав баглаа боодлын болон ундаа үйлдвэрлэгч БЖДБЭ-ийн 33.3% нь энэ үе шатанд ихээхэн оролцдог (амьдралын мөчлөгийн бусад үе шатуудаас хамгийн өндөр хувь). Хот суурин газрын компаниуд хөдөө орон нутгийнхаас 5%-иар илүү борлуулалт, маркетингийн ажилд оролцдог бөгөөд илүү олон ажилтантай фирмүүд энэхүү шатанд илүү нухацтай ханддаг байна. (**Error! Reference source not found.**) Хэрэв ТЭЗ-ийн талаар ойлголт,

мэдлэгийг БЖДБЭ-д зориулан эмхэтгэн гаргавал ТЭЗ-ийн арга барилыг хэрэглэгчдэд хүргэх оновчтой аргуудын нэг байж магадгүй юм.

Энэ хэсэгт дундын хэрэглэгчид уг үе шатанд түлхүү оролцдог байна. Дизайн болон хэрэглээний дараах үе шатууд дахь бага оролцоо болон бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах, үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжих, хаягдлын дараах нөхөн сэргээлт зэрэг тойрог эдийн засгийн стратегиудыг хэрэгжүүлэх үеийн хязгаарлагдмал байдлаас харахад тойрог эдийн засгийн үйлчилгээ эрхлэгчдийн борлуулалт, маркетинг илүү шинэлэг байж, илүү тогтвортой, илүү сайн үр дүнд хүрэхүйц стратеги, боломжуудыг багтаасан цогц, системтэй арга барил нэвтрүүлэх шаардлагатай байна. Ялангуяа борлуулалт, маркетингийн шинэлэг стратегийн талаар нухацтай авч үзэх зайлиггүй шаардлагатай.

Холбогдох R: Дахин бодох

Хүснэгт 45. Эхний бүлэг нийлүүлэгчдийн БЖДБЭ-ийн борлуулалт болон маркетингийн оролцоо, %

Борлуулалт, маркетинг		Үйлдвэрлэгчид	
		Үгүй	Тийм
Байршил	Хот	56.6%	43.4%
	Хөдөө	61.7%	38.3%
Үйл ажиллагааны төрөл	Хүнсний үйлдвэрлэл	52.1%	47.9%
	Ундааны үйлдвэрлэл	20.0%	80.0%
	Хоол үйлдвэрлэл, үйлчилгээ	64.5%	35.5%
	Сав баглаа боодол	0.0%	100.0%
Байгууллагын ажилтны тоо	1-10	64.0%	36.0%
	11-49	39.4%	60.6%
	50-249	21.4%	78.6%

Эх сурвалж: Нийлүүлэгчдийн тоо=222

Хаягдлын дараах нөхөн сэргээлтийн стратеги

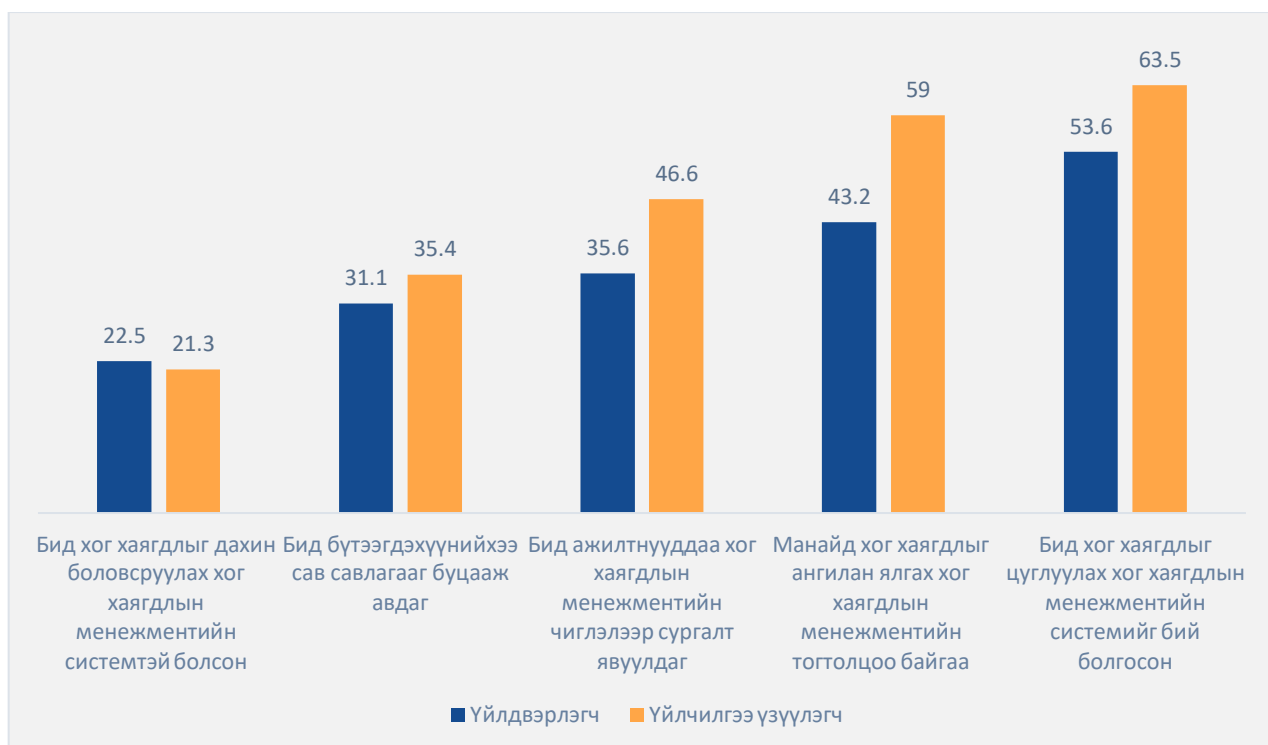
Энэхүү стратеги нь аливаа нөөц эргэлтийн тойргоос гарахаас сэргийлэх боломжуудыг судлахад чиглэнэ. Өөрөөр хэлбэл, хог хаягдлыг хэрхэн боловсруулах болон хог хаягдлын талаар ТЭЗ-ийн үүднээс ямар шийдлүүдийг ашиглаж болохыг судлах явдал юм. Өмнө дурдсанчлан, судалгаанд хамрагдсан БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт нь хог хаягдлын менежментэд голчлон төвлөрдөг. Үйлдвэрлэгч БЖДБЭ-ийн 50% нь хог хаягдлыг цуглуулах, ангилах зэрэг үйл ажиллагааг хамарсан хог хаягдлын менежментийн системийг нэвтрүүлсэн байдаг. БЖДБЭ-ийн дөнгөж 22.5% нь хог хаягдлын дахин боловсруулалтыг дэмжих тогтолцоог бүрдүүлсэн бөгөөд 35.6% орчим нь хог хаягдлын менежментийн чиглэлээр ажилчдад сургалт явуулдаг байна. Хот суурин газрын компаниуд хөдөө орон нутгийнхтай харьцуулбал хаягдлын дараах нөхөн сэргээлттэй холбоотой хариултуудыг илүү сонгосон.

Дунд хэрэглэгчдийн бүлгийн хувьд дийлэнх нь хог хаягдлыг ангилах 63.5%, цуглуулах 59%, дахин боловсруулахтай (хамгийн багадаа 21.3% холбоотой хог хаягдлын менежментийн системийг нэвтрүүлснийг харж болно. Үйлчилгээ эрхлэгчдийн 46.6% нь хог хаягдлын менежментийн чиглэлээр сургалт хийдэг бол 35.4% нь бүтээгдэхүүнийхээ савыг буцааж авдаг байна. Судалгааны хариултын хувилбарын (дээд тал нь 5 хүртэл) хувьд хөдөө орон нутгийн 14.7% үйлчилгээ эрхлэгчид хотынхтой (12.7%) харьцуулахад бүх 5 хувилбарыг сонгох нь илүү өндөр байна. Үүнийг эзлэх талбай, орон зай зэрэг хог хаягдлын менежментийн харьцангуй тохиромжтой нөхцөлтэй нь холбон тайлбарлаж болох юм. Мөн олон ажилтантай компаниуд уг ТЭЗ-ийн стратегийн талаар илүү олон хувилбарыг сонгосон байна. Хоол хүнс, ус ундааны үйлчилгээ эрхлэгчид бусад хоёр бүлэгтэй харьцуулахад илүү олон хувилбарыг мөн сонгосон байна.

Жуулчны бааз, аяллын операторууд зэрэг дундын хэрэглэгчид хуванцар, шилийг дахин боловсруулж, дахин ашиглах зорилгоор ялган хог хаягдлыг ангилах үйл ажиллагаа явуулдаг. Үүний гол зорилго нь хог хаягдлыг бууруулахын тулд шинэ бүтээгдэхүүн худалдан авах хэрэгцээг багасгах явдал юм. Тухайлбал, Жамогранд ХХК болон Ди Эм Ди ХХК-ийн аялал жуулчлалын баазууд нь үйлчлүүлэгчдэдээ савласан ус худалдаж авахын оронд өөрсдийн саванд ус дүүргэхийг санал болгож байна.

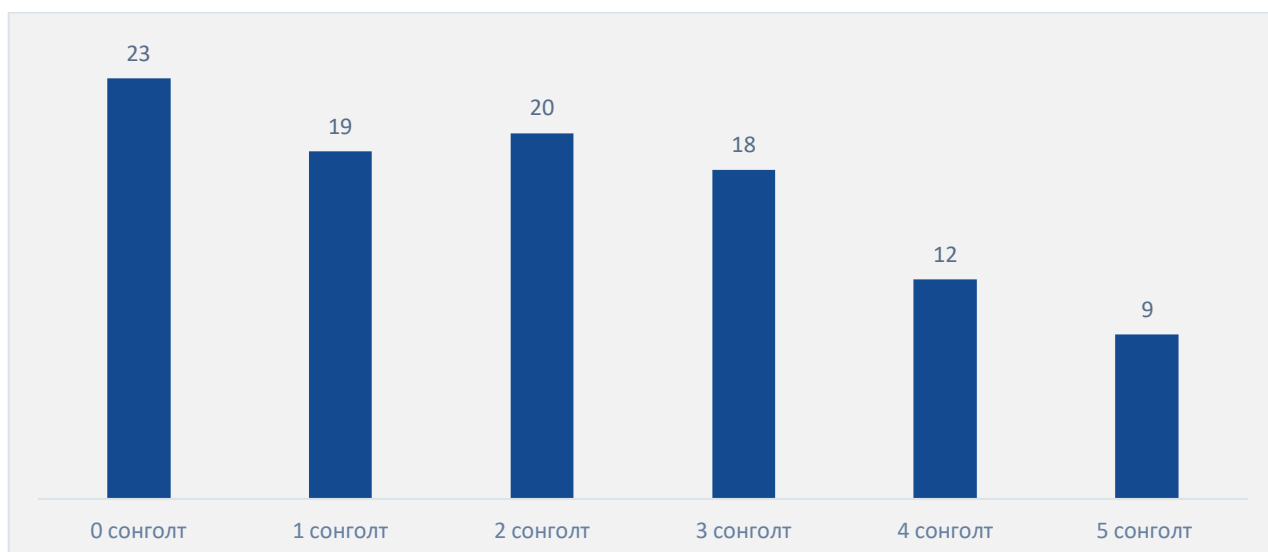
Ихэнх жуулчны баазууд болон тур операторууд оргил ачааллын улирал эхлэхээс өмнө ажилтнууддаа хог хаягдлын менежментийн талаар сургалт зохион байгуулдаг байна.

Зураг 45. Хаягдлын дараах нөхөн сэргээлт, тийм гэж үзсэн оролцогчдын %

Хаягдлын дараах нөхөн сэргээлтийн стратегийн 5 сонголтоос БЖДБЭ-чид хэдэн хувилбар сонгосныг тодруулахад дунджаар 2.04 сонголтыг сонгосон байна.

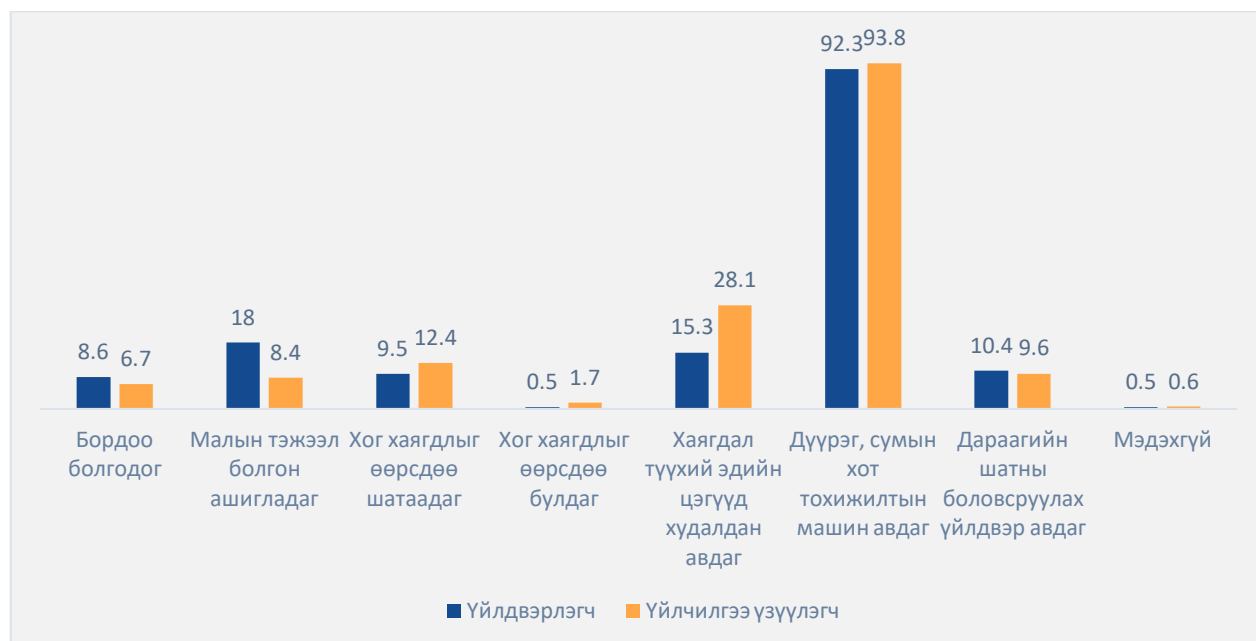
Зураг 46. Хаягдлын дараах нөхөн сэргээлт, тийм гэж үзсэн оролцогчдын %

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд үйлдвэрлэлээс хамааран хог хаягдлыг бордоо болгох (дийлэнхдээ хүнс үйлдвэрлэгчдээр, малын тэжээл болгон ашиглах (ихэнхдээ хүнс, ундаа үйлдвэрлэгчдээр) гэх мэт янз бүрийн аргаар боловсруулсаар ирсэн. Бодит байдал дээр эхний бүлгийн нийлүүлэгчдийн 92.3% орчим нь хог хаягдлаа хогийн цэгт булдаг. Органик хог хаягдлын хувьд түүний тодорхой хэсгийг малын тэжээл болгон ашигладаг, мөн худалдаачид худалдаж авдаг бол заримыг нь бусад боловсруулах үйлдвэрт өгдөг байна. Гэвч үлдсэн хог хаягдлын 9.5%-ийг шатаах замаар устгаж байна.

Үйлчилгээ үзүүлэгчдийн хувьд тэдний хог хаягдал боловсруулах аргыг харвал, үүссэн хог хаягдлын 93.8%-ийг газарт булж, 12.4%-ийг шатааж байна. Их хэмжээний хог хаягдал нь нөөцийн хувьд гадагш урссан буюу алдагдалтай, хог хаягдал ашиглан бордоо бэлтгэх, малын тэжээл болгох, худалдаалах зэрэг дахин ашиглалтын хэмжээ харьцангуй бага байна.

Зураг 47. БЖДБЭ-ийн хог хаягдлын эцсийн боловсруулалтын арга, %

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд ТЭЗ-ийн зарчмын дагуу хог хаягдлыг ил хаях, шатаах (дулаан сэргээх зорилгоор бус), булах нь ашиглаж болох нөөцийг (нөөцийн хаалттай хэлхээнээс гадуур) хаях төдийгүй эрүүл мэнд, байгаль орчинд сөрөг нөлөө үзүүлдэг. Богино хугацаанд хог хаягдлын менежментийн өөр хувилбаруудыг дэмжих дэд бүтэц дутмаг байгаа тул энэ нөхцөл байдал нь БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн шийдлүүдийг хэрэгжүүлэхэд бэрхшээл учруулж байна. Жишээлбэл, Материалыг сэргээх байгууламж (MRF) эсвэл хог хаягдлаас дулааныг нөхөн сэргээх систем байхгүй байгаа нь хог хаягдлын менежментийн боломжит сонголтыг хязгаарладаг. БЖДБЭ-ийн бэлэн байдлыг харгалзан үзвэл тэд хаягдлын дараах нөхөн сэргээлтийн ТЭЗ-ийн боломжийг нэвтрүүлэхэд бэлэн биш байгаа юм.

Монгол улсын хувьд хог хаягдлыг цуглуулах, ангилах, дахин боловсруулах, хянах нэгдсэн тогтолцоо байхгүй байгаа нь ТЭЗ-ийг хөгжүүлэхэд тулгамдсан асуудлыг нэг болж байна.

Шигтгээ 6. Хог хаягдлыг цуглуулах, ангилах, дахин боловсруулах нэгдсэн тогтолцоо байхгүй

Одоо байгаа дахин боловсруулах үйлдвэрүүд түүхий эдийн дутагдлаас болоод бүрэн чадлаараа ажиллаж чаддаггүй. Гүнзгий харвал түүхий эдийг цуглуулах асуудал. Түвшин сайхан төвөөр зарим нь цуглуулдаг, бусад нь өөрсдөө цуглуулдаг. Зарим нь машин явуулж өөрсдөө ялгадаг бол, зарим нь төвшин сайхнаас эсвэл хогийн цэгээс очиж авдаг. Тэрийг ер нь ангилдаг цех хэрэгтэй. Нэг үгээр хэлбэл хогийг цуглуулдаг, ангилдаг, дахин боловсруулдаг цогц тогтолцоо огт алга байна.

Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

Тиймээс хог хаягдлын цогц шийдлүүдийг стартапууд өөрсдийн шинэлэг санаагаар эхлүүлж болох бөгөөд үүнийг төрөөс бодлогоор дэмжих нь зөв юм. Үүнээс гадна БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн чадавхыг бэхжүүлэх шаардлагатай байна.

Шигтгээ 7. Хог хаягдал дахин боловсруулдаг үйлдвэрүүдийг бодлогоор дэмжих шаардлагатай.

Дахин боловсруулж байгаа үйлдвэрлэгчдийн хувьд хамгийн том асуудал бол нэгдүгээрт, түүхий эдээ цуглуулах. Хоёрдугаарт, технологийг хөгжүүлэх санхүүжилт байхгүй. Тэд хийлээ гэж бодоход ашиг, урамшуулал огт байхгүй. Тэднийг дэмжсэн зүйл бага. Эко лабел гээд шошго өгсөн ч үнэлгээний шалгуур нь ойлгомжгүй байдаг. Карбон кредитээ тооцоолдог болбол гаднын санхүүжилт авах боломж нээгдэнэ.

Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

Холбогдох R: Нөхөн сэргээх, Дахин ашиглах (илүү дэлгэрэнгүй нь өмнөх хэсэгт)

Дунд хэрэглэгчдийн хувьд хог хаягдлын менежментийн үр дүнтэй шийдлүүд нь засгийн газрын хог хаягдлын төлөвлөлтийн санаачилга (гаднын эх үүсвэр) болон үйлчилгээ үзүүлэгчийн өөрийн идэвхтэй хэрэгжүүлж буй "R" зарчмууд (Засах (дизайнаар), Дахин үйлдвэрлэх, Дахин боловсруулах, Дахин ашиглах, болон Өөрөөр ашиглах зэрэг)-ын хосолмол байдлыг шаарддаг.

Борлуулалт ба маркетинг, үйлдвэрлэл болон ашиглалтын үе шат: илүү дэлгэрэнгүйг өмнөх хэсгүүдээс үзнэ үү.

Холбогдох R-ууд: Дахин бодох, Дахин ашиглах, Дахин боловсруулах, Өөрөөр ашиглах

Нийлүүлэлтийг тойрогт оруулах нь стратеги:

Энэхүү стратеги нь бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний нийлүүлэлтийн сүлжээнд төвлөрдөг. Тойрог нийлүүлэлтийн сүлжээнд шилжих нь зөвхөн түүхий эд, нөөцөөр зогсохгүй эрчим хүчний асуудлыг мөн хамардаг. Үйлдвэрлэгч БЖДБЭ эрхлэгчид өөрсдийн нийлүүлэлтийн талаар тодорхой түвшний ойлголттой бөгөөд тэд мөн илүү тогтвортой орц, материалыг ашиглах болон тогтвортой нөөц, эрчим хүчийг ашиглах тал дээр нээлттэй хандаж байсан. Тэд байгаль орчинд ээлтэй, ногоон эсвэл хаягдалгүй нөөц (материал, бүтээгдэхүүн, үйлчилгээ) эсвэл органик хүнсийг (санал асуулгад оролцогчдын 91% - иас дээш) илүүд үзэж байв. Байгальд задардаг болон биологийн найрлагатай, дахин ашиглах боломжтой сав баглаа боодлын материал ашиглах, сэргээгдэх эрчим хүч ашиглах, буцаан авах системийг нэвтрүүлэх зэрэг аргуудыг нийлүүлэгчдэд мөн сонирхож байв.

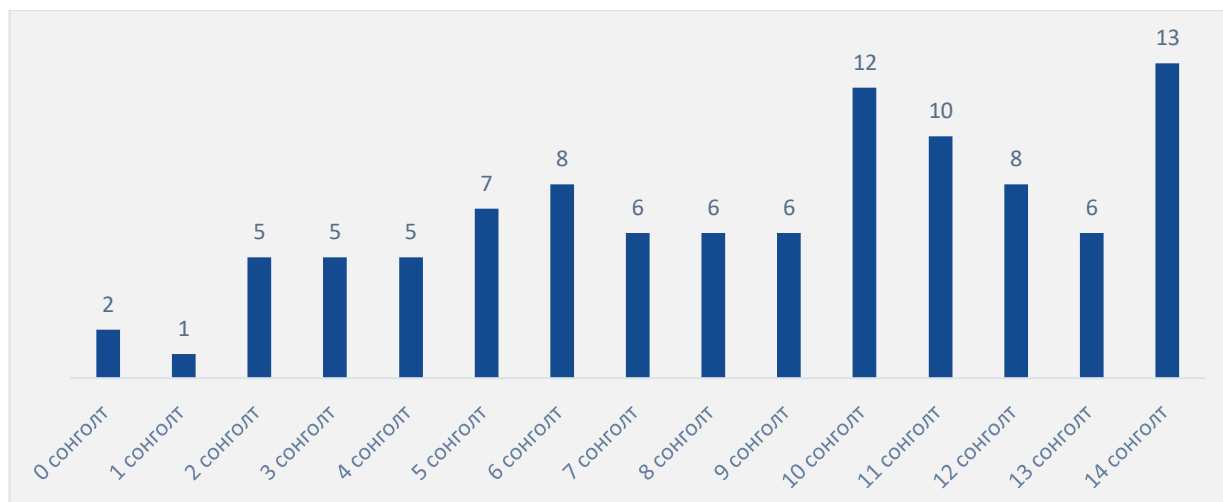
Харин дундын хэрэглэгчдийн бүлгийг төлөөлж судалгаанд оролцогчдын 50%-86.5% нь тогтвортой практикийг илүүд үзэж байгаагаа илэрхийлсэн байна. Үүнд дахин боловсруулсан материал, байгальд задардаг эсвэл байгалийн гаралтай сав баглаа боодлын материалыг сонгох, хог хаягдлыг буцааж авах системийг хэрэгжүүлэх, "тогтвортой" ханган нийлүүлэгчдээс түүхий эд авах, органик хүнсний сонголтыг санал болгох, сэргээгдэх эрчим хүчний эх үүсвэрийг ашиглах зэрэг орно. Эдгээр тоо баримт нь тэдний илүү дээр ханган нийлүүлэгчдийг хайж олох, худалдан авах хүсэл сонирхлыг харуулж байна.

Зураг 48. БЖДБЭ-ээс тойрог нийлүүлэлт рүү шилжилтийн тал дээр тийм гэж хариулсан %

Нийлүүлэлтийг тойрогт оруулах стратегийн 14 сонголтоос БЖДБЭ-чид хэдэн хувилбар сонгосныг тодруулахад дунджаар 8.62 сонголтыг сонгосон байна.

Зураг 49. БЖДБЭ-ээс тойрог нийлүүлэлт рүү шилжилтийн тал дээр тийм гэж хариулсан %

Дунд бүлгийн хувьд эдгээр тоо баримтаас харахад, хүнсний дэлгүүрүүд хамгийн их хувилбарыг сонгосон буюу 30.3% байсан нь байр сууцны (25.2%) болон хоол ундааны үйлчилгээ эрхлэгчидтэй (18.8%) харьцуулахад хамгийн олон сонголтыг (13-14 хувилбар) хийсэн байна. Энэ нь дээр дурдсан хүчин зүйлс болох газарзүйн байршил болон зай талбайн хэмжээтэй холбоотой байж болно.

АПУ компани сав, боодлоо буцааж авдаг тул Жамогранд ХХК нь ресторан, үйлчлүүлэгчдэдээ зориулж шингэн хүнсний материал, ундааг АПУ компаниас захиалж авдаг.

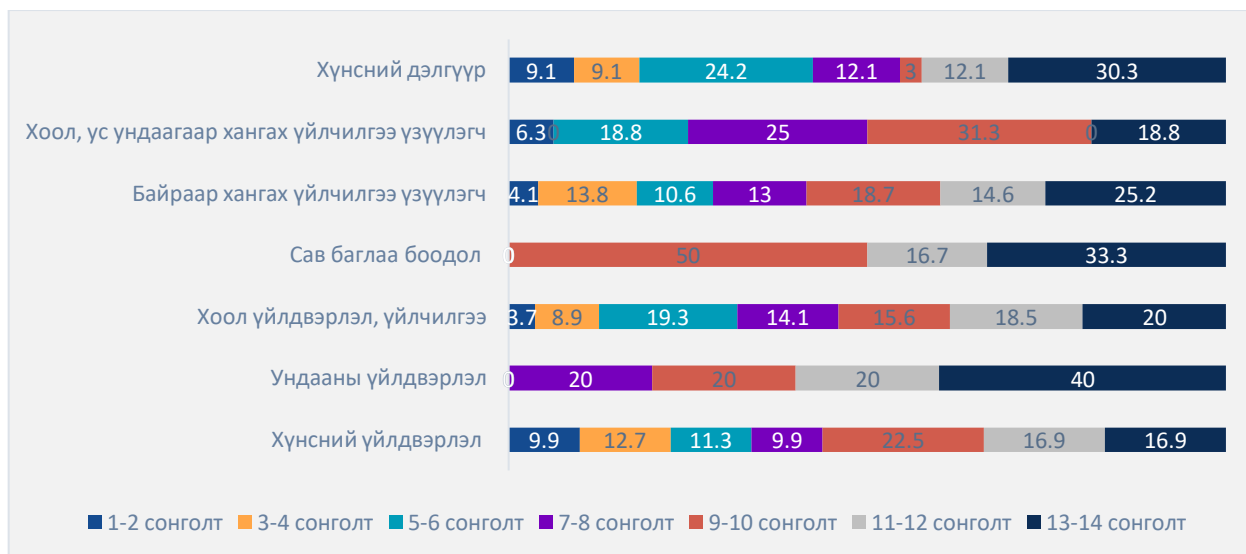
Хөдөө орон нутгийн дунд хэрэглэгчдийн хувьд илүү олон хувилбарыг сонгосон оролцогчдын тоо нь хотынхоос өндөр байна. Энэ нь органик хүнсний нөөц, байгалийн гаралтай болон биологийн задралд ордог сав баглаа боодлын материал зэрэг сонголтууд нь хот суурин газраас хөдөө орон нутагт илүү олдоцтой байгаагийн үр дүн байж болох юм.

50-249 ажилтантай үйлчилгээ эрхлэгч компаниудын сонгосон хувилбарын тоо 9-10 хувилбартай бүлэгт болон 11-12 хувилбартай бүлэгт ижил 40%-тай байна. 11-49 ажилтантай үйлчилгээ эрхлэгчдийн сонгосон хувилбарын тоо хамгийн өндөр буюу 36.1%-тай бөгөөд 50-249 болон 1-10 ажилтантай бүлгүүдээс илүү байв.

Хөдөө орон нутгийн үйлдвэрлэгч бүлгийг хотын үйлдвэрлэгчидтэй харьцуулахад тойрог нийлүүлэлтэд шилжих илүү олон хувилбарыг судалгааны асуултаас сонгосныг дахин дурдах нь зүйтэй. Энэ нь хот суурин газарт байдаг БЖДБЭ-д ТЭЗ болон тогтвортой байдлын талаарх мэдээлэлд илүү ойр байгаатай холбоотой байж болох юм.

Зураг 50. Тойрог нийлүүлэлт рүү шилжих тийм гэж хариулсан оролцогчид, салбаруудаар

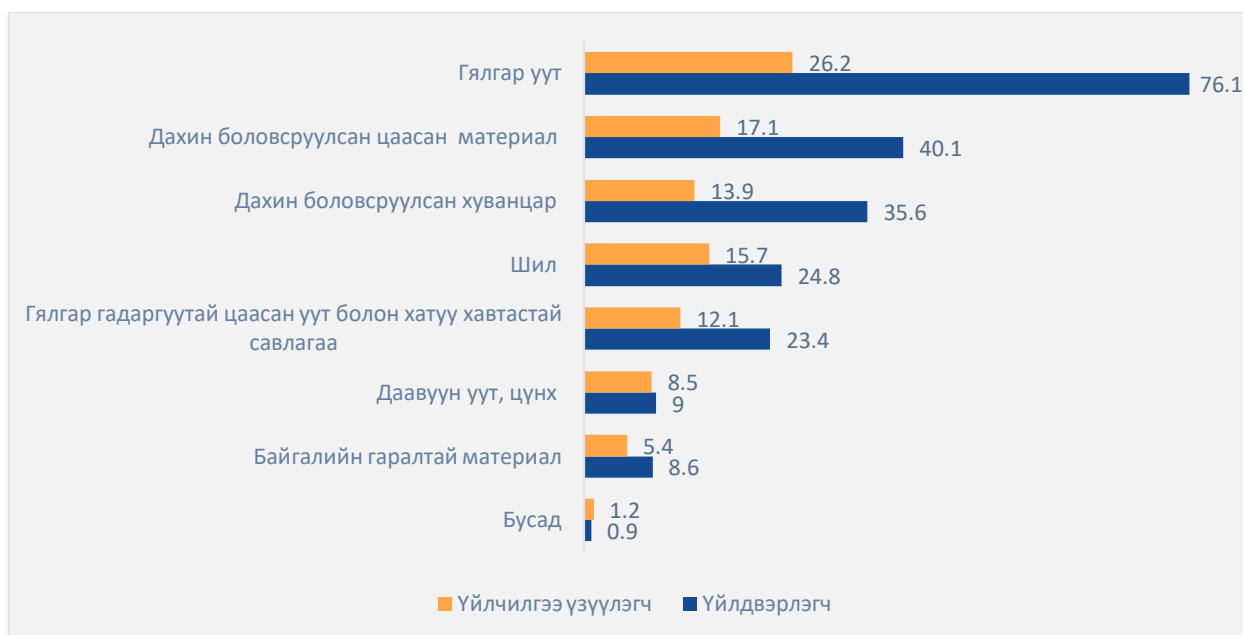
Үйлдвэрлэгчдийн хувьд гялгар уутыг сав баглаа боодлын материалын хувьд ихэвчлэн (76.1%) ашигладаг. Дахин боловсруулсан цаас болон хуванцар, шил, цаасан уут зэрэг ч мөн ашиглагддаг байна. Судалгаанд хамрагдсан БЖДБЭ-ийн 8.6% орчим нь байгалийн гаралтай материалыг сав баглаа боодлын материал болгон ашигладаг. Хуванцар сав баглаа боодлын өргөн хэрэглээ нь хөгжиж буй бусад орнуудад ч мөн түгээмэл байдаг.

Эрчим хүчний хэрэглээний хувьд нүүрснээс гаргаж авсан цахилгаан нь эрчим хүчний гол эх үүсвэр болдог. Судалгаанд оролцогч БЖДБЭ-ийн 96.4% нь төвийн эрчим хүчнээс худалдан авдаг байна. Цөөн тооны БЖДБЭ-үүд нарны эрчим хүч болон биомасс эсвэл өөр бусад төрлийн эрчим хүчний эх үүсвэрээс цахилгаан ашигладаг.

Дунд хэрэглэгчдийн бүлгийн хувьд тогтвортой байдал болон тойрог байдлын талаарх мэдлэг, хүсэл эрмэлзэл нь өндөр байгаа ч үйлчилгээ эрхлэгч бүлгүүд хуванцар материалыг сав баглаа боодолдоо ихээр ашиглаж, цахилгаан эрчим хүчнийхээ ихээхэн хэсгийг нүүрсний үүсгүүрээс авдаг хэвээр байна.

Уг бүлгийн хувьд ТЭЗ-ийн стратеги, боломжуудын хамгийн хамааралтай үе шат бол Худалдан авалт юм. Гэсэн ч дизайн болон үйлдвэрлэлийн, ялангуяа дизайны үе шат нь тэдэнд чухал нөлөө үзүүлж болно.

Зураг 51. Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний сав баглаа боодлын материалын төрөл, %

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд нийлүүлэлтийн тойрогт шилжих нь БЖДБЭ-ийн тогтвортой нөөц, сэргээгдэх эрчим хүчийг ашиглах хүсэл сонирхол төдийгүй ханган нийлүүлэгчдийн бэлэн байдлыг мөн шаардана. Сэргээгдэх эрчим хүч болон түүний хүртээмж зэрэг гадны зарим хүчин зүйлс БЖДБЭ-ийг тойрог нийлүүлэлтэд шилжихэд саад учруулж болзошгүй юм. Гэсэн ч зарим нөлөөллийг БЖДБЭ-үүд өөрсдөө өөрчилж болох бөгөөд эндээс тэд тодорхой нөхцөл байдалд шилжихэд бэлэн байдгийг харж болно. Тогтвортой бүтээгдэхүүний нийлүүлэгчид байгаад, хэрэглэгчид болон үйлчлүүлэгчид эдгээр бүтээгдэхүүний талаар мэддэг мөн эрэлт нийлүүлэлтийн хоорондын уялдаа холбоо нь тогтсон бол хуванцар сав баглаа боодол, нэг удаагийн хуванцар бүтээгдэхүүний өөр хувилбарыг зочид буудал, хоол хүнс, ус ундааны үйлчилгээ үзүүлэгчдэд нийлүүлэх боломжтой юм. Бодлогын тогтолцоо, урамшуулал зэрэг гадны ТЭЗ идэвхжүүлэгчид нь БЖДБЭ-ийн дээрх хүчин чармайлт, бэлэн байдлыг өдөөж хөшүүрэг болох боломжтой юм.

VI. Худалдан авалтын үе шат

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд энэ үе шат нь “Нийлүүлэлтийг тойрогт оруулах” стратегитай илүү ойролцоо бөгөөд шууд холбогдоно. Энэ нь илүү тогтвортой эх үүсвэрээс гаргаж авсан нөөц, материал, эрчим хүч нийлүүлэхтэй холбоотой. Ихэнх тохиолдолд илүү тогтвортой бөгөөд ТЭЗ-ийг дэмжсэн шийдлүүдийг дизайны үе шатнаас эхлэн хэрэгжихүйц эсэхийг нь нягталж явах шаардлагатай болдог. ТЭЗ-ийг дэмжсэн шийдлүүдийг ашиглах нь зах зээлд хэр бэлэн байгаагаас мөн хамаарна.

Холбогдох R: Татгалзах, Дахин бодох, Дахин боловсруулах

Дундын хэрэглэгчдийн хувьд холбогдох нөөц, материал, эрчим хүчийг илүү тойрог, тогтвортой хувилбараар хангахыг хэлнэ. Илүү тойрог хувилбаруудыг нэвтрүүлэх нь тэдний зах зээл дэх хүртээмжтэй байдлаас бас хамаарах юм. Үйлчилгээ эрхлэгчид бүтээгдэхүүн худалдан авахдаа илүү олон нийлүүлэгчидтэй харилцаж, ТЭЗ-ийн бизнесийн шинэ загваруудыг хэрэгжүүлэх боломжтой.

Хүснэгт 46. Худалдан авалтын үе шатыг байршил болон үйл ажиллагааны төрлөөр харьцуулсан нь, %

Худалдан авалт	Дундын хэрэглэгчид	
	Үгүй	Тийм

Байршил	Хот	86.3%	13.7%
	Хөдөө	55.3%	44.7%
Үйл ажиллагааны төрөл	Байраар хангах үйлчилгээ үзүүлэгч	82.8%	17.2%
	Хоол, ус ундаагаар хангах үйлчилгээ үзүүлэгч	87.5%	12.5%
	Хүнсний дэлгүүр	55.9%	44.1%

Эх сурвалж: Дундын хэрэглэгчид, тоо=178

3.2.2.7. Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих нь стратеги

Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжихийн тулд ханган нийлүүлэгчид бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнийхээ тогтвортой байдлын талаар үйлчлүүлэгчдээ сургах хэрэгтэй. Эдгээр үйл ажиллагааг худалдааны зар сурталчилгаа, бүтээгдэхүүний шошго, бусад маркетингийн материал, хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл (жишээ нь цахим хуудас) гэх мэт мэдээллийн хэрэгслүүдийг ашиглан хийж болох юм. Сайн туршлага гэвэл энэ бүлэгт багтах БЖДБЭ-ийн 87.4% нь хог хаягдлаа ангилан дахин боловсруулах үйл ажиллагаанд түлхэц өгсөн явдал юм. Тэдний 86.9% нь ханган нийлүүлэгчдээс бүтээгдэхүүнийхээ тогтвортой байдлын талаар мэдээлэл өгөхийг хүссэн бөгөөд 60.4% нь уг мэдээллээр түнш, үйлчлүүлэгчидтэйгээ тогтмол харилцдаг байна. Тэдний дөнгөж 32.9% нь дахин боловсруулах боломжтой бүтээгдэхүүнээ эргүүлэн авах талаар тодорхой үйл ажиллагаа явуулдаг. (Зураг 52)

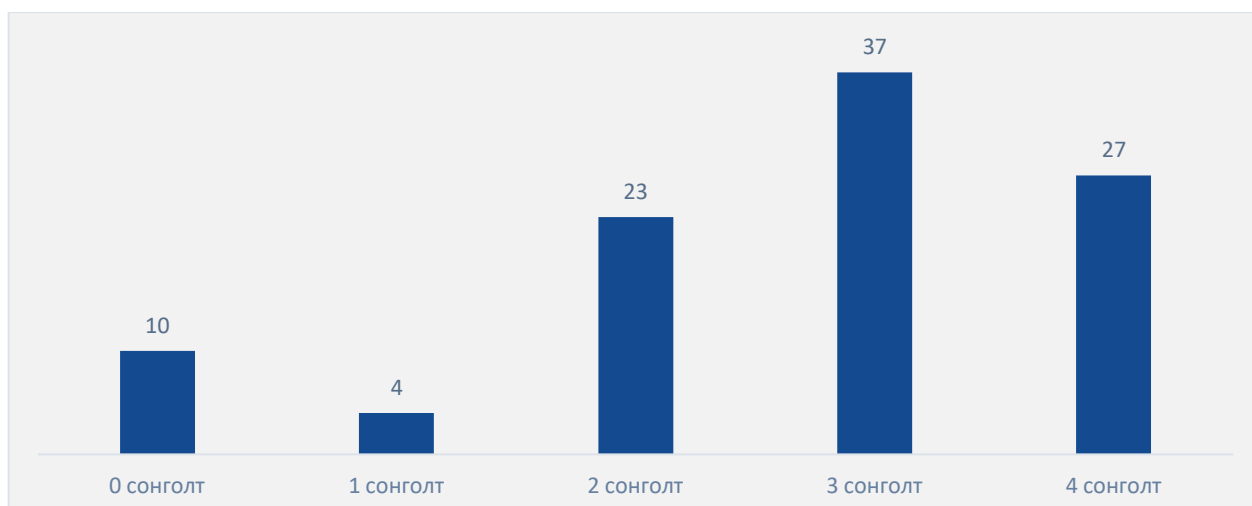
Дундын хэрэглэгчдийн хувьд тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих нь үйлчлүүлэгчид болон ханган нийлүүлэгчид гэсэн хоёр утгатай. Энэ нь дахин боловсруулах үйл ажиллагааг дэмжих зорилгоор хог хаягдлыг ангилан ялгах хэлбэрээр илэрхийлэгдэх ба энэ хувилбарыг үйлчилгээний бүлгээс оролцогчдын 84.8% нь сонгосон байна. Мөн хэрэглэгчид болон ханган нийлүүлэгчид хоорондоо бүтээгдэхүүн/үйлчилгээнийхээ талаар мэдээлэл солилцохыг хэлж болно. Бүтээгдэхүүний тогтвортой байдлын талаарх мэдээллийг ханган нийлүүлэгчдээс хүсэх нь судалгаанд оролцсон үйлчилгээ эрхлэгчдийн дунд (83.7%) хэрэглэгчид болон ханган нийлүүлэгчдэд (57.3%) өөрсдийн бүтээгдэхүүн/үйлчилгээний талаарх тогтвортой байдлын мэдээллийг өгөхөөс илүү түгээмэл байв. Гэхдээ энэ практик нь үйлчилгээ эрхлэгч бүлгийн хувьд мэдээлэл солилцох идэвхтэй арга биш юм.

Зураг 52. Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих, %

Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих нь стратегийн 4 сонголтоос БЖДБЭ-чид хэдэн хувилбар сонгосныг тодруулахад дунджаар 2.68 сонголтыг сонгосон байна.

Зураг 53. Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих, %

Үйлдвэрлэгчдийн хувьд хот суурин газрын аж ахуйн нэгжүүд болон илүү олон ажилтантай томоохон компаниуд энэхүү ТЭЗ-ийн стратеги дээр илүү олон сонголттой байдаг нь гайхах зүйл биш юм.

Сав баглаа боодлын салбар нь бусад салбаруудаас хамгийн олон сонголттой нь юм. Тоо баримт нь тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих эерэг хандлагыг харуулж байгаа ч бэлэн байдлыг сайжруулахын тулд чадавхыг бэхжүүлэх үйл ажиллагаа шаардлагатай хэвээр байна. Үүнд тогтвортой байдлын талаар түншүүдтэйгээ тогтмол харилцах сувгийг бий болгох, хог хаягдлыг илүү тойрог байдлаар шийдвэрлэх системтэй хандлагыг хэрэгжүүлэх зэрэг орно. Нэмээд, бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний тогтвортой чанарын талаарх харилцаа холбоонд оролцох, мэргэшсэн хүмүүст гэрчилгээ олгох зарим хууль тогтоомжийн бодлого байх боломжтой.

Дундын хэрэглэгчдийн хувьд ТЭЗ-ийн стратегийн талаарх судалгааны асуултад хөдөө орон нутгийн үйлчилгээ эрхлэгчид хамгийн ихдээ 4 хувилбар (41.7%) сонгосон нь хотынхоос бараг 11%-иар илүү байна. 11-49 ажилтантай үйлчилгээ эрхлэгчид бусад хоёр бүлэгтэй харьцуулахад хамгийн олон хувилбарыг хамгийн өндөр хувиар сонгосон байна.

Мөн хүнсний дэлгүүрүүд хамгийн олон хувилбарын сонголттой (41.9%) бол, хоол ундны үйлчилгээ эрхлэгчдийн хувьд 35.7%, харин хамгийн бага нь 30.7% буюу байр сууц нийлүүлэгчдийн бүлэг байв. Судалгаанд хамрагдагсдын эдгээр үзүүлэлтэд хэд хэдэн хүчин зүйл нөлөөлсөн байна. Үүнд хог хаягдлын менежментийг дэмжих нөөц боломж, үйлчилгээ эрхлэгчдийн ханган нийлүүлэгчид болон үйлчлүүлэгчид хоорондын ойр дотно байдал, тогтвортой үйл ажиллагааны талаарх хэрэглэгчдийн хүлээлт зэрэг бусад хүчин зүйлсийг дурдаж болно.

Холбогдох R: Дахин бодох, Дахин ашиглах

ТЭЗ-ийг амжилттай хэрэгжүүлэх нь дотоод болон гадаад хүчин зүйлийн нөлөөн дор БЖДБЭ-ийн бэлэн байдлаас хамаарна (Prieto-Sandoval et al., 2018⁶). Гадаад хүчин зүйлс нь төрийн бодлого, зах зээлийн нөхцөл байдал, технологийн хөгжил, бас бус зүйлсээс бүрдэнэ. Дотоод хүчин зүйлсэд тэдэнд байгаа нөөц (хөрөнгө, мөнгө, хүний нөөц гэх мэт), чадавх, судалгаа, бүтээгдэхүүн боловсруулах, бизнесийн тогтвортой байдал, стратеги зэрэг салбар дахь чадамж багтана. Судалгааны дүнгээс харахад эдгээр дотоод хүчин зүйлүүд нь "сайжруулах шаардлагатай" хэвээр байна. Одоогийн байдлаар нийлүүлэгч талын БЖДБЭ уламжлалт буюу түүхий эд, эрчим хүч худалдан авах, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, бүтээгдэхүүнээ зах зээлд гаргах борлуулах гэсэн хэлбэрээр бизнесийн үйл ажиллагаагаа явуулж байна. Эдгээр аж ахуйн нэгж бүтээгдэхүүний дизайн болоод ашиглалтын дараах шатуудад оролцоо бага. Дахин загварчлах зарчмыг хэрэгжүүлэх зэргээр тухтай бүсээсээ гарч бусад үе шатууд руу орж ажиллах

нь хог хаягдлыг бууруулах илүү үр дүнтэй аргад тооцогдох ба үүгээр дамжуулж ТЭЗ-ийн бусад боломжуудыг ч судлах үүд хаалга нээгдэнэ. Нэгэнт уламжлалт загвараар үйл ажиллагаа явуулж байгаа болохоор одоогийн байдлаар ТЭЗ-ийн ихэнх шийдэл нь нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх, эрчим хүч хэмнэх, цэвэр үйлдвэрлэл, засвар үйлчилгээ хийх, бууруулах болон зарим талаар дахин ашиглах болон нөхөн сэргээх зарчмуудад төвлөрч байна.

Энэ нь БЖДБЭ-ийн хариулснаар эдийн засаг, санхүүгийн эх үүсвэр хомс (59%), дэмжлэг авах боломж хязгаарлагдмал, хөрөнгө оруулалт дутмаг (52%) зэрэг гаднын хүчин зүйлсээс шалтгаалж болно. Түүнчлэн судалгааны үр дүнд үндэслэснээр, байгаль орчинд ээлтэй технологийн дэвшлийн талаарх мэдээллийн хүртээмж хангалтгүй, ТЭЗ-ийн дэлхийн, бүс нутгийн, үндэсний чиг хандлагын талаарх мэдлэг хомс байгаа нь болон одоогийн хууль тогтоомжийн дэмжлэг, урамшуулал хангалтгүй байгаа нь БЖДБЭ-үүдийн дунд бэлэн байдлыг сул болгож болзошгүй юм. БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх, түүний чадварыг нэмэгдүүлэхийн тулд тойрог практикийг хэрэгжүүлэх хууль эрх зүйн таатай орчныг бүрдүүлэх нь чухал юм. Үүний тулд бодлого боловсруулагчдыг чадавхжуулах хөтөлбөрөөр хангах, ТЭЗ-ийг дэмжих санаачилгыг зохион байгуулах, ногоон санхүүжилтийн хувилбаруудыг хөгжүүлэх болон хүртээмжтэй болгоход санхүүгийн байгууллагууд (орон нутгийн банкууд зэрэг)-ын гүйцэтгэх үүргийг чухалчлах зэрэг багтана.

3.2.2. Эцсийн хэрэглэгчдийн байр суурь

Эцсийн хэрэглэгчийн судалгаанд 100 жуулчид хамрагдсан ба үүнээс 20% нь сүүлийн 2 жилд Монголд аялсан гаднын аялагчид байсан бол, 80% дотоодын аялагчдыг хамруулсан. Судалгаанд оролцогчдын дундаж нас нь 36.7 бол, хамгийн багадаа 18, хамгийн ахмад нь 82 настай оролцогч хамрагдсан байна. Хүйсийн хувьд 39% эрэгтэй, 61% эмэгтэй байна.

Дотоодын болон гадаадын аялагчдаас таны байрласан газрын байгальд үзүүлж буй хор нөлөөг бууруулахын тулд сайжруулах шаардлагатай зүйлсийг тодруулахад 63% дахивар байдлаар ашиглаж болох хог хаягдлыг ялгаж дахин боловсруулах цэгт өгөх, 36% бохироо голд асгах, ил задгай хаяхгүйгээр соруулж зохистой цэвэрлэгээний байгууламжид өгдөг байх, 32% амрагч жуулчдад байгальтай зохистой харьцах сануулга, мэдээллийн самбар байршуулах гэсэн байна.

Аялал жуулчлалын гол бүс нутгийн тулгамдсан асуудлын нэг нь хог хаягдлын асуудал байна. Учир нь дотоодын аялагчдын хувьд дийлэнх хувийн машинаар, майхантай аялж байгаагаас шалтгаалан аяллын жуулчлалын хоноглох болон хог хаях зөвшөөрөгдсөн цэгт бус, бүхий газарт хог хаягдал үүсэх нөхцөлийг бүрдүүлж байна. Мөн Хог хаягдлын тухай хуулийн (16.8.Ногоон байгууламж, амралт, аялал жуулчлал, зуслан, орон сууц, олон нийтийн бүс, усны сан бүхий газар, усны эх үүсвэрийн онцгой болон энгийн хамгаалалтын бүс, хүн амын унд, ахуйн усан хангамжийн тэжээгдлийн мужийн дотор, ашигт малтмалын нөөц нь тогтоогдсон болон бусад хууль тогтоомжоор хориглосон газарт энгийн хог хаягдлыг сэргээн ашиглах, дахин боловсруулах, устгах, булшлах байгууламж байгуулахыг хориглоно) энэхүү заалтын хүрээнд аялал жуулчлалын бүс нутагт үүссэн хог хаягдлыг ойролцоох сум, суурин газарт шилжүүлэн булшлах заалттай боловч орон нутгийн төсөв, хөрөнгийн хязгаарлалтаас үүдэлтэйгээр аяллын бүс нутагт хуримтлагдах нөхцөлийг үүсгэж байна.

Хүснэгт 47. Таны байрласан газрыг байгальд ээлтэй байлгах, эсвэл байгальд үзүүлж буй хор нөлөөг бууруулахын тулд юуг сайжруулах шаардлагатай эсэх

№	Үзүүлэлт	Дотоод	Гадаад	Нийт
1	Дахивар байдлаар ашиглаж болох хог хаягдлыг ялгаж дахин боловсруулах цэгт өгөх	61.3%	70%	63%
2	Бохироо голд асгах, ил задгай хаяхгүйгээр соруулж зохистой цэвэрлэгээний байгууламжид өгдөг байх	35%	40%	36%
3	Амрагч жуулчдад байгальтай зохистой харьцах сануулга, мэдээллийн самбар байршуулах	32.5%	30%	32%
4	Гүний усны зохистой хэрэглээг нэвтрүүлэх (Зөвхөн хүнсний зориулалтаар гүний ус хэрэглэх, борооны усыг дахин ашиглахаар системчлэх)	17.5%	20%	18%
5	Гэр, байшинд дулаанд алдагдал их байгааг бууруулж эрчим хүчний хэмнэлт хийх	5%	15%	7%
6	Эдгээр зүйлсийн талаар огт анзаараагүй (дараагийн асуулт алгасах)	3.8%	10%	5%
7	Бусад (Боловсон газар бие засах)	3.8%	0.0%	3%

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Аялагчдын хувьд байрласан газар буюу жуулчин хүлээн авах үйлчилгээ үзүүлж байгаа бизнес эрхлэгчдийн байгальд ээлттэй бус үйлдлийн талаар санал хүсэлтээ илэрхийлж байсан эсэхийг тодруулахад 18.1% илэрхийлсэн бол, 81.1% илэрхийлээгүй байна. Санал хүсэлтээ илэрхийлэх байдлын тухайд гадаад, дотоод жуулчдын хувьд төдийлөн ялгаа байхгүй байна. Үүнээс үзвэл аялагчдын хувьд байгалиа хамгаалах болон үйлчилгээний стандартыг шаардах хангалтгүй байна.

Аялагчдын зан төлөв

Гадаад аялагчдын 40% нь зочид буудалд байршсан бол, дотоодын аялагчдын хувьд зочид буудалд огт буугаагүй байна. Мөн дотоодын аялагчдын 22.4% отоглох цэг ашигласан бол, гадаадын жуулчид огт ашиглаагүй байна. Харин амралтын газар, гэр бааз, гэст хаус ашиглах байдал адил хэмжээнд байна. Нийт аялагчдын 8% зочид буудал, 30% амралтын газар, 29% гэр, 15% гэст хаус, 18% отоглох цэгт аялахдаа байрладаг байна. Бэлэн байдлын үнэлгээгээр эдгээр байрших хэрэгслүүдийн ТЭЗ-ийн аргачлал, технологийг нэвтрүүлсэн байдал хангалтгүй байна.

Хүснэгт 48. Аялахдаа байрласан байр, байршил

№	Жуулчдын төрөл	Зочид буудал	Амралтын газар (Байшин, барилга)	Гэр	Гэст хаус (гэр буудал)	Отоглох
1	Дотоод аялагч		33.8%	30%	13.8%	22.4%
2	Гадаад жуулчин	40%	15%	25%	20%	
3	Нийт	8%	30%	29%	15%	18%

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Аялагч болон жуулчдын хувьд байрших хэрэгслийг сонгохдоо тав тух, байршил, эко болон байгальд ээлтэй үйл ажиллагаатай эсэх, хоолны амт чанар гэсэн үзүүлэлтүүдийг түлхүү чухалчилж байна. Аялах, амрахаар очиж буй газраа юуг илүү чухалчилдаг зүйлүүдийн хувьд гадаад, дотоод жуулчдын хувьд төдийлөн ялгаа байхгүй байна. Монгол банкны 2019 оны судалгаагаар Монгол улсад аялж байгаа гадаадын жуулчдад тулгардаг хамгийн хүндрэлтэй асуудал нь нийтийн бие засах газрын олдоц, ариун цэврийн асуудал хэмээн тодорхойлсон байна. Монгол улсын аялал жуулчлалын салбарт нийтийн бие засах газар, ариун цэврийн байгууламж, хог хаягдал нь хөрсний, усны бохирдлыг үүсгэх үндсэн шалтгаан болж байна.

Хүснэгт 49. Аялах, амрахаар очиж буй газраа юуг илүү чухалчилдаг эсэх, %

№	Хог хаягдлын төрөл	1	2	3	4	5	6	7
1	Тав тух, зэрэглэл	38%	14%	8%	5%	17%	7%	11%
2	Үнэ	18%	16%	17%	11%	18%	9%	11%
3	Байршил	26%	11%	11%	17%	7%	12%	16%
4	Үйлчилгээний олон төрөлт байдал	19%	12%	10%	13%	14%	16%	16%
5	Эко болон байгальд ээлтэй үйл ажиллагаатай эсэх	23%	16%	9%	13%	10%	14%	15%
6	Дэд бүтэц – Нойл, душ гэх мэт шийдсэн байдал	20%	20%	18%	7%	16%	8%	11%
7	Хоолны амт, чанар	24%	10%	10%	12%	12%	14%	18%

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Аялагч, жуулчдын хувьд үйлчилгээний байрших хэрэгсэлд байршаагүй тохиолдолд хаана буудалдаг эсэхийг тодруулахад 33% зориулалтын бөгөөд байрлахыг зөвшөөрсөн газар буудалдаг бол, үлдсэн 67% нь зөвшөөрөгдөөгүй газар буудалдаг байна. Аялал жуулчлалын бүс нутагт хог хаягдал үүсэж байгаа үндсэн шалтгааны нэг зөвшөөрөгдөөгүй газар буудалдаг байдал нөлөөлж байгааг орон нутгаас ярилцлага судалгаанд оролцогчид онцолж байсан. БОАЖЯ-наас аяллын гол бүс нутгуудад отоглох цэг байгуулах ажлуудыг эхлүүлсэн байна.

Зураг 54. Үйлчилгээний газар, жуулчны баазад байрлахгүй тохиолдолд хаана буудалдаг эсэх, %

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

ТЭЗ-ийн стратеги болон боломжууд

Судалгааны ажлын хүрээнд эцсийн хэрэглэгч болох жуулчдаас Adelphi загварын 6 стратегийн чиглэлээс нөөцийн үр ашиг, бүтээгдэхүүний хэрэглээг уртасгах, хаягдлын дараах нөхөн сэргээлт, нийлүүлэлтийн тойрогт оруулах, тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг нэмэгдүүлэх гэсэн 5 чиглэлийн тодруулсан. Учир нь үйлчилгээнд суурилсан загвар руу шилжих стратеги нь эцсийн хэрэглэгчийн үйл ажиллагаанд хамааралгүй юм.

А. Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх

Судалгаанд оролцогчдын хувьд нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх чиглэлийн үйл ажиллагааг эрхэмлэж байна. Тухайлбал, судалгаанд оролцогчдоос хаягдалгүй эдийн засаг болон ногоон хөгжлийн талаарх ойлголт, хандлагыг тодруулахад 93% байгалийн нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлж, хог хаягдлыг бууруулах, ус цахилгааны хэмнэлттэй үйлдвэрлэлийг дэмждэг, 88% хог хаягдалгүй байх бодлогыг мэднэ, ялангуяа хуванцар хог хаягдлын хувьд, 82% түлш, цахилгаан эрчим хүчийг илүү хэмнэлттэй ашигладаг тээврийн хэрэгслийг би ашиглахыг эрмэлздэг, 66% байгалийн нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлж, хог хаягдлыг бууруулах, ус цахилгааны хэмнэлттэй үйлдвэрлэлийг дэмждэг байна. Хэрэглэгчдийн дунд нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх сонирхол өндөр байгаа боловч бусад үзүүлэлтүүдтэй харьцуулахад хэрэглээнд нэвтрүүлсэн байдал сул байна.

Зураг 55. Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Б. Бүтээгдэхүүний хэрэглээг уртасгах

Худалдан авалтад эко, байгальд ээлтэй хэрэглээг дэмжсэн бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг санал болговол таны сонголтод нөлөөлөх байдлыг авч үзвэл 90% сав, багалаа боодлын материалыг дахин ашигладаг бол, 83% бүтээгдэхүүнийг илүү бат бөх байлгахыг хичээдэг, 79% хэрэглэгчдэдээ бүтээгдэхүүний сав баглаа боодлыг зориулалтын болон зориулалтын бусаар дахин ашиглахыг чухалчилж байна. Гэвч Монгол улсын дотоодын зах зээл, дотоодын үйлдвэрлэгчдийн үйлдвэрлэсэн дахин боловсруулсан сав, баглаа боодлын бүтээгдэхүүн байхгүй байна. Дахин боловсруулах үйлдвэрлэл дотоод зах зээл дээр явуулж байгаа аж ахуй нэгж байгууллагуудын хувьд үйлдвэрлэгчид хамгийн түгээмэл үйлдвэрлэдэг эцсийн бүтээгдэхүүн нь хогны уут байна. Тодруулбал, судалгаанд хамрагдсан үйлдвэрлэгчдийн 33.3% буюу гурван үйлдвэр тутмын нэг нь хогны уут үйлдвэрлэдэг гэжээ. Дахин боловсруулах үйлдвэрүүдийн тухайд хүнсний сав баглаа, боодлын үйлдвэрлэл явуулахгүй байна. Үүний шалтгаан нь Монгол улсад “Хүнсний сав баглаа, боодолд тавих нарийвчилсан стандартгүй, хүнсний үйлдвэрлэлд ямар орц найрлагатай, ямар түвшинд дахин боловсруулсан хуванцар ашиглаж болох нь тодорхой стандарт, дүрэм, журам” байхгүйгээс шалтгаалан үйлдвэрлэл явагдахгүй байна¹⁰⁷.

¹⁰⁷ 2022 оны байдлаар МИРИМ Консалтант ХХК Европын Холбооны санхүүжилттэй “Монгол улс дахь хуванцар хог хаягдлын дахин боловсруулалтын тогтвортой байдлыг хангах төсөл”, Судалгааны тайлан

Зураг 56. Бүтээгдэхүүний хэрэглээний уртасгах

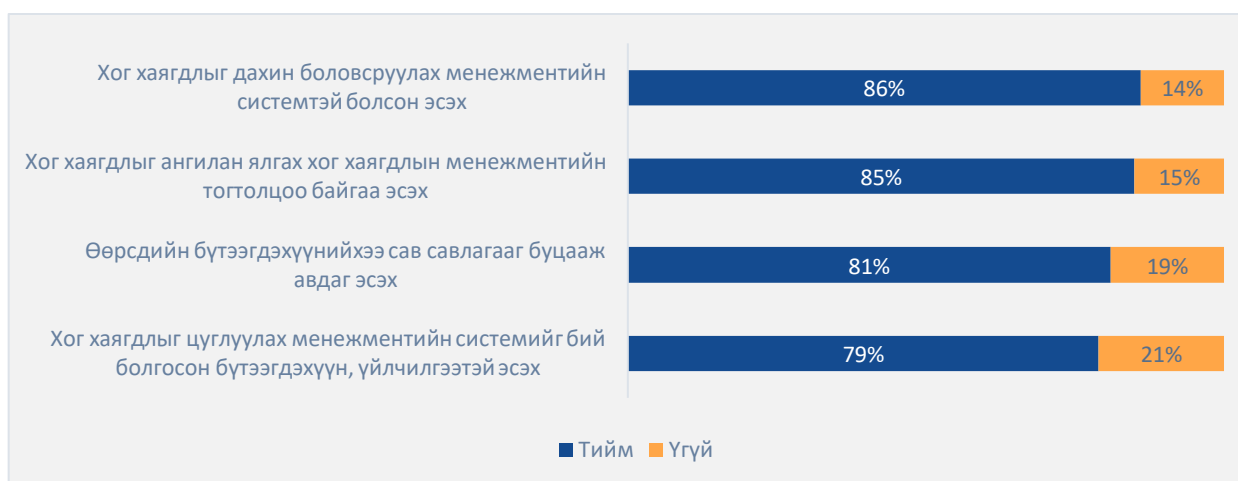

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

В. Хаягдлын дараа нөхөн сэргээх

Худалдан авалтад эко, байгальд ээлтэй хэрэглээг дэмжсэн дараах бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг санал болговол аялагчдын сонголтод нөлөөлөх байдлыг тодруулахад 86% хог хаягдлыг дахин боловсруулах менежментийн системтэй болсон эсэх болон 85% хог хаягдлыг ангилан ялгах менежментийн тогтолцоо байгаа эсэх, 81% өөрсдийн бүтээгдэхүүнийхээ сав савлагааг буцааж авдаг эсэх, 79% хог хаягдлыг цуглуулах менежментийн системийг бий болгосон бүтээгдэхүүн, үйлчилгээтэй байдлыг харгалздаг хэмээн хариулсан байна. Үүнээс үзвэл аялагчдын дунд хаягдлыг нөхөн сэргээх ашиглах менежментийн тогтолцоо үгүйлэгдэж байна. Гэвч үйлчилгээ үзүүлж буй байгууллагуудаас хог хаягдлыг ангилан ялгах, дахин ялгах менежментийн тогтолцоо байхгүй байна. Онцгойлон орон нутгийн хувьд хог хаягдлыг ангилан ялгах, дахивар боловсруулах үйлдвэрлэл байхгүйгээс шалтгаалан үйл ажиллагаа явуулж байгаа ААН-үүдийн хувьд хог хаягдлыг ангилан ялгахад төдийлөн анхаарал хандуулахгүй байна.

Зураг 57. Хаягдлын дараа нөхөн сэргээх

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Г. Нийлүүлэлтийг тойрогт оруулах

Шингэн зүйл худалдан авахдаа бүтээгдэхүүний савлагааны материалыг харгалздаг эсэхийг тодруулахад 85% бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний орц, найрлагыг баталгаажуулдаг, аюулгүй эсэхийг харгалзан худалдан авч байна. Харин судалгаанд оролцогчдын 76% дахин ашиглах, боловсруулах боломжтой сав баглаа боодлыг харгалзаж байна. Статистик тоон мэдээллээс үзвэл Монгол улсад худалдан борлуулж байгаа

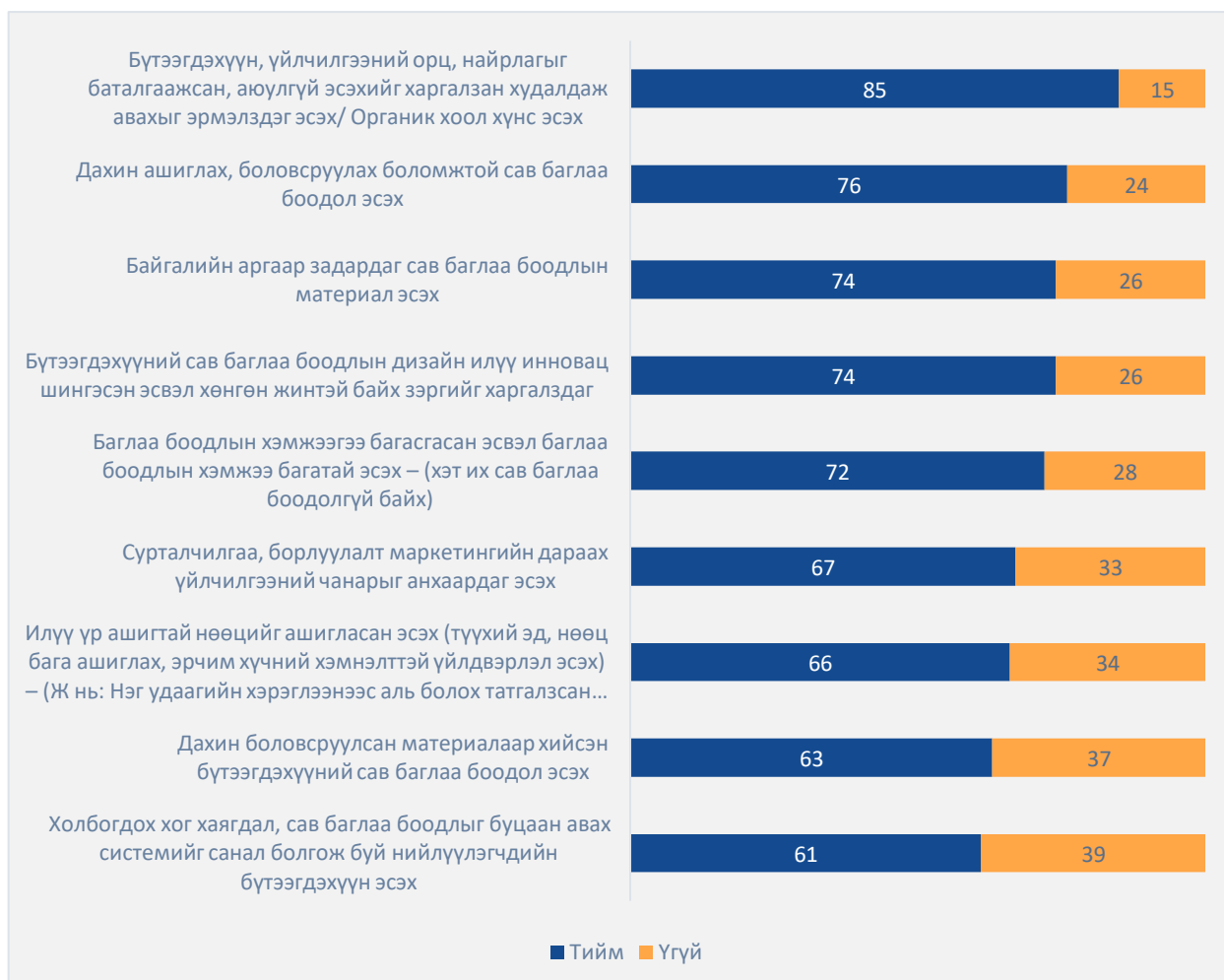
шингэн зүйлсийн сав, баглаа боодол нь ихэвчлэн дахин боловсруулах боломжтой гялгар уут, хуванцар, шил зэрэг савлагаанууд голлож байна.

Нөгөө талаас хуванцар боловсруулах анхан шатны үйлдвэрлэл сайн хөгжөөгүй, зарим төрлийн хүнсний гялгар уут, шилийг дахин боловсруулах үйлдвэр огт байхгүй байна. Мөн БЖДБЭ-ийн хувьд санхүүгийн хязгаарлагдмал байдлаас шалтгаалан хямд өртөг бүхий, дахин боловсруулах боломжгүй сав баглаа боодлыг сонгон үйлдвэрлэл, үйлчилгээндээ ашиглах тохиолдол нийтлэг байна.

Хуурай болон шингэн хүнсний сав баглаа, боодлын дийлэнх хэсгийн БНХАУ-аас импортолж байгаа нь БЖДБЭ-ийн сонголтыг хязгаарлах хүчин зүйлс болж байна. Мэргэжлийн холбооноос хийсэн тойм судалгаагаар Монгол улс жилдээ 520 гаруй тэрбум төгрөгийн сав, баглаа боодлын хэрэгцээ шаардлага байдгаас 65 орчим хувийг импортоор, 35 гаруй хувийг дотоодын үйлдвэрлэлээр хангаж байна. Импортын сав, баглаа боодлын бүтээгдэхүүний 90 гаруй хувь нь БНХАУ-аас, үлдсэн хувийг ОХУ болон өөр бусад улс орнуудаас худалдан авч байна¹⁰⁸.

БЖДБЭ-ийн хувьд сүүлийн жилүүдэд органик цаасан савлагааг ашиглах хандлага нэмэгдэж байгаа боловч бүтээгдэхүүний өртгийг нэмэгдүүлэх үндсэн хүчин зүйл болж байна.

Зураг 58. Нийлүүлэлтийн тойрогт оруулах, %

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

¹⁰⁸ ХХААХҮЯ, [MOFA - Салбарууд](#)

ХХААХҮЯ-ны 2022 оны статистик мэдээлэлд дурдсанаар Монгол Улсын хэмжээнд сав, баглаа боодлын чиглэлээр идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж буй 50 гаруй аж ахуйн нэгж 2000 гаруй хүнийг ажлын байраар хангаж, төрөл бүрийн нийлэг уут, хүнсний хуванцар сав, бөглөө, төрөл бүрийн даавуун болон цаасан уут, даавуун цүнх, тор, хүнд даацын болон даацын бус хэрэглээний мяндсан шуудай, 1 удаагийн хоолны хэрэгсэл, шингэн бүтээгдэхүүний канистер сав, бүх төрлийн шошго зэрэг жилдээ 170 гаруй тэрбум төгрөгийн бүтээгдэхүүн дотооддоо үйлдвэрлэн борлуулж байна.

Д. Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг нэмэгдүүлэх

Аялал жуулчлалын үйлчилгээ үзүүлэгчид болон хүнсний үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн зүгээс хэрэглэгчдэд чиглэсэн байгальд ээлттэй бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнийхээ талаарх дараах мэдлэг, мэдээллийг өгдөг байхыг хэрэглэгчид чухалчилж байна. Хэрэглэгчдийн хувьд дахин боловсруулах үйл ажиллагааг хөнгөвчлөхийн тулд хог хаягдлыг ангилан ялгах, эргүүлэн авахыг чухалчилж байгаа боловч одоогийн аялал жуулчлалын салбарт үйл ажиллагаа эрхлэгчдийн хувьд ангилан ялгах, буцаан авах, дахин боловсруулах үйл ажиллагаа, үйлдвэрлэл хангалтгүй байна.

Тухайлбал, Монгол улсын хэмжээнд дахин боловсруулж байгаа дахиврын төрөл зүйл бага, үйлдвэрлэлийн хүчин чадал хангалтгүй байна. Хуванцар түүхий эд авдаг цэгүүд PET, HDPE, PE гэсэн 3 төрлийн хуванцар дахиврыг түгээмэл худалдаж авдаг бол бусад төрлийн дахивруудыг худалдан авахгүй байна. 2021 оны байдлаар цэгүүд PET хатуу хуванцрын килограмм тутмыг дунджаар 191 төгрөгөөр, HDPE зөөлөн хуванцрын килограмм тутмыг дунджаар 457 төгрөгөөр, PE гялгар уутны килограмм тутмыг дунджаар 578 төгрөгөөр тус тус худалдаж авсан байна. Хуванцар авдаг 67 цэгийн 3 цэг буюу 4.5% нь зөвхөн тодорхой тогтсон үйлдвэрт нийлүүлдэг гэсэн бол 22 цэг буюу 32.8% нь тогтсон үйлдвэрт өгдөггүй, зөвхөн өөрсдийн сонголтоор дахиврыг борлуулдаг гэсэн байна. Үлдсэн 42 цэг буюу 62.7% нь тогтсон үйлдвэрт нийлүүлэх болон өөрсдийн сонголтоор тухайн цаг үед нь өөр үйлдвэрт нийлүүлэх аль аль арга замыг уян хатан сонгодог байна.

Зураг 59. Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг нэмэгдүүлэх

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

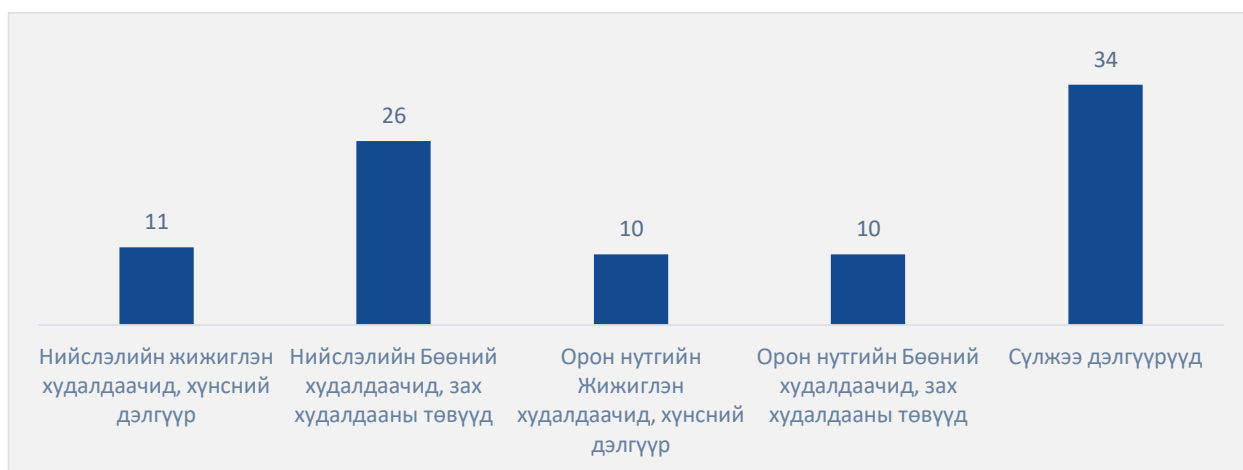
2022 оны байдлаар МИРИМ Консалтант ХХК Европын Холбооны санхүүжилттэй “Монгол улс дахь хуванцар хог хаягдлын дахин боловсруулалтын тогтвортой байдлыг хангах төсөл”-ийн хүрээнд боловсруулсан судалгааны тайланд дурдсанаар зах зээл дээр идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж байгаа 18 үйлдвэр, жилд ойролцоогоор 18,500 тонн хуванцар дахин боловсруулах чадалтайгаас 2021 оны байдлаар дунджаар 52.4%-ыг ашиглажээ. Тодруулбал, зах зээлийн борлуулалтын орлогоор тэргүүлэгч

ганц үйлдвэрлэгч өөрийн хүчин чадлыг 85%-тай ашигласан бол үлдсэн үйлдвэрлэгчид хүчин чадлынхаа 50.3%-ыг дунджаар ашиглажээ. Эндээс үзэхэд 2021 онд үйлдвэрлэгчид нийтдээ ойролцоогоор 10,000 тонн хуванцар бүтээгдэхүүн дахин боловсруулжээ. Жилд үйлдвэрлэх бүтээгдэхүүний хүчин чадлын хувьд судалгаанд хамрагдсан 18 үйлдвэрийн 5 нь 500 тонноос багьг, мөн 5 нь 501-999 тонныг, 3 нь 1000-1500 тонныг, үлдсэн 5 нь 1501 тонноос ихийг үйлдвэрлэх боломжтой байна. Эндээс үзэхэд уг зах зээлд янз бүрийн хүчин чадалтай, том, жижиг ялгаатай үйлдвэрүүд үйл ажиллагаа явуулж байгаа нь харагдана Судалгаанд хамрагдсан 18 үйлдвэрлэгчийн үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүний нэр, төрлийг авч үзвэл хамгийн түгээмэл үрлэн бүтээгдэхүүн нь HDPE, LDPE байна.

Е. Аялагчдын дадал, хэрэглээ

2019 оны Монгол банк хийгдсэн судалгаагаар жуулчдын зарцуулж буй зардлын хэмжээг судалсан байна. Аялагчдын аяллын дундаж хугацаа нь 14 хоног байна. Тус судалгаанаас харахад 14 хоногийн хугацаанд өөрийн орын тур агентаар дамжуулан аялал захиалсан жуулчид 2,187 ам.доллар зарцуулж байхад, Монгол тур оператораас аялал худалдан авсан жуулчид дунджаар 2,048 ам.долларыг төлж байна. Харин аяллын багц худалдан авахгүйгээр өөрөө аяллаа зохион байгуулсан жуулчид дунджаар 1,658 ам.доллар буюу дараах байдлаар зардал гаргасан байна. Эдгээр үнийн дүнгээс 246 ам.доллар хоол, хүнсэнд зарцуулж байна. Харин МИРИМ Консалтант ХХК-ийн 2022 оны дотоодын аялагчдын зан төлөвийн судалгаагаар дотоодоо аялах дундаж аяллын өдөр 7.8 байна. Энэ хугацаанд аялалд зарцуулсан зардлын хэмжээг авч үзвэл дунджаар 1,156,289 төгрөг байна. Үүнээс 32.8% буюу 370,000 төгрөгийг хоол, уух зүйлсэд зарцуулсан байна. Энэхүү судалгаагаар аялахдаа хоол хүнс, уух зүйлсээ хаанаас цуглуулж байгааг тодруулахад 34% сүлжээ дэлгүүрүүд, 26% нийслэлийн бөөний худалдаачид, зах худалдааны төвүүдээс худалдан авалт хийсэн байна. Олон улсын жишиг туршлагаас харвал худалдан авсан эд материал үлдэгдэл болох дахивар бүтээгдэхүүнийг сүлжээ дэлгүүрүүд буцаан хөнгөлөлт, урамшуулал бүхий нөхцөлөөр буцаан худалдан авдаг тогтолцоо байна. Тиймээс Монгол улсын хувьд хэрэглэгчийн худалдан авалтын энэхүү зан үйлтэй уялдуулан энэ туршлагыг нэвтрүүлэх боломж байна.

Зураг 60. Аялахдаа хэрэглэх эд зүйл, хүнсээ хаанаас цуглуулж буй байршил, %

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Монгол улсад зарагдаж байгаа бүтээгдэхүүнүүдийн дийлэнх гялгар уутан болон хуванцар савлагаатай байдаг. Харин хэрэглэгчид буюу аялагчдын хувьд шингэн зүйл худалдан авахдаа бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний савлагааны материалын сонголтыг хэрхэн хийж байгааг тодруулахад дараах хувьтай байна. Судалгаанд оролцогчдоос шингэн зүйлс худалдан авахдаа савлагааг хэрхэн сонгож байгааг

тодруулахад байгальд ээлтэй, хагардаггүй, авч явахад хялбар, түгээмэл, эрүүл мэндэд тустай, дахин боловсруулах боломжтой, хадгалах хугацаа урт г.м шалтгаануудыг дурдсан байна.

Хүснэгт 50. Шингэн зүйл худалдан авахдаа бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний савлагааны материалын ямар төрлийг сонгодог эсэх, %

№	Хог хаягдлын төрөл	Ус, ундаа		Архи, пиво	
		Сонгодог	Сонгодоггүй	Сонгодог	Сонгодоггүй
1	Шил	40%	60%	47%	53%
2	Лааз	30%	70%	48%	52%
3	Хуванцар	55%	45%	9%	91%
4	Цаасан материал	30%	70%	8%	92%
5	Тетрапак савлагаа	19%	81%	1%	99%
6	Гялгар уут	8%	92%	2%	98%
7	Бусад	1%	99%		

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Аялагчдын 77% өөрөө хогийн уут авч явах, 70% хог хаягдлаа хамгийн ойр байрлах зориулалтын цэгт аваачдаг бол, 34% хог хаягдал хаях зорилгоор суурилуулсан цэгт хогийн саванд хаядаг байна. Үүнээс үзвэл хог хаягдлаа ил задгай хаях байдал буурсан боловч хогоо ангилан ялгах, дахин боловсруулах соёл хандлага дутмаг байгааг харж болно.

Зураг 61. Аялагчдын хог хаягдлаа шийдвэрлэж буй байдал, %

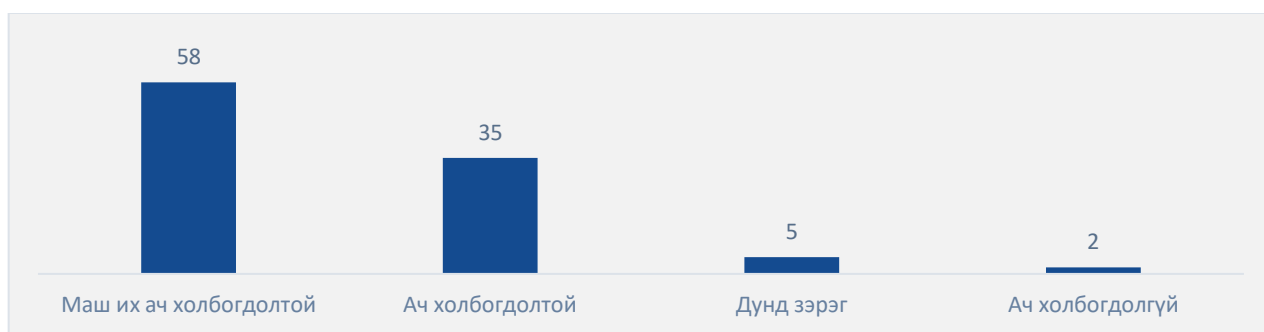

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Аялагчдын хувьд аялал жуулчлалын салбарт хог хаягдалгүй, байгальд ээлтэй байх үйлдвэрлэл, үйлчилгээг нэвтрүүлэх ач холбогдлыг тодруулахад 98% дунд болон дундаас дээш ач холбогдолтой хэмээн үзэж байна. Хэрэглэгчдийн хувьд аялал жуулчлалын салбар дэх хог хаягдалгүй, байгальд ээлтэй, ТЭЗ-ийн ач холбогдлыг чухалчилж байгаа боловч үйлчилгээ үзүүлэгчид, үйлдвэрлэгчдийн хувьд бэлэн биш байна.

Зураг 62. Аялал жуулчлалын салбарт хог хаягдалгүй, байгальд ээлтэй байх үйлдвэрлэл, үйлчилгээг нэвтрүүлэх ач холбогдол, %

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Аялагчдаас таны аяллын зорилгоор байрласан газар байгальд ээлтэй бүтээгдэхүүн үйлчилгээ санал болгосон тохиолдолд таны сонголтод нөлөөлөх эсэхийг тодруулахад 91% дунд болон дундаас дээш нөлөөлнө гэсэн бол үлдсэн 9% нөлөөлөл бага хэмээн үзэж байна.

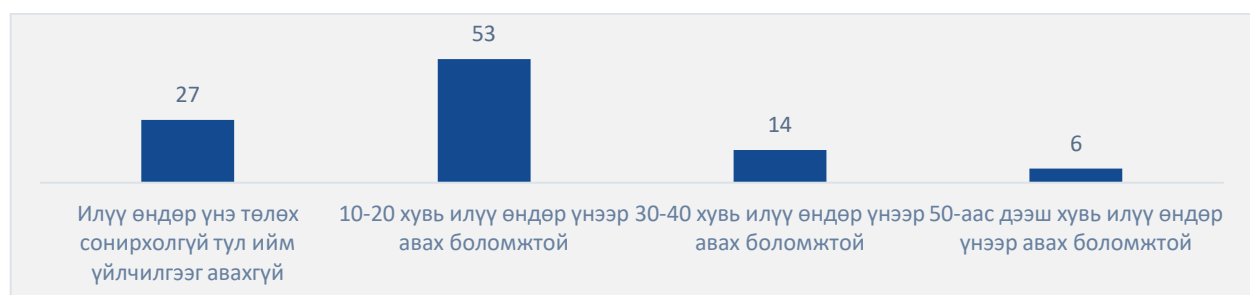
Зураг 63. Байгальд ээлтэй бүтээгдэхүүн үйлчилгээ санал болговол таны сонголтод нөлөөлөх эсэх, %

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Байгальд ээлтэй бүтээгдэхүүн үйлчилгээ санал болгосон тохиолдолд нэмэлт илүү өндөр үнэ төлөх сонирхол байгаа эсэхийг тодруулахад 27% өндөр үнэ төлөхгүй гэсэн бол, үлдсэн 73% нь өндөр үнэ төлөх бүрэн боломжтой хэмээн үзэж байна. Үүнээс үзвэл, хэрэглэгчийн дунд байгальд ээлтэй, хаягдалгүй технологийн өндөр байгааг харж болно.

Зураг 64. Эко, ногоон байгальд ээлтэй аяллын үйлчилгээг илүү өндөр үнээр авах эсэх, %

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Сүүлийн 5 жилийн хугацаанд байгальд ээлтэй, хаягдал багатай үйлчилгээ, шийдэл, технологийг үйл ажиллагаандаа нэвтрүүлсэн ямар нэг жижиг, дунд үйлдвэрлэл, үйлчилгээг мэдэх эсэхийг тодруулахад 16% тийм гэсэн бол, 84% үгүй хэмээн хариулсан байна. Мөн үйлчлүүлэгчдээс байгальд ээлтэй бизнесийг олж үйлчлүүлэхэд танд хүндрэлтэй байдаг эсэх 45% нэлээд хүндрэлтэй, 44% бага зэрэг хүндрэлтэй, 11% огт хүндрэлтэй биш хэмээн хариулсан байна. Үүнээс үзвэл зах зээлд дээр нийлүүлэлт талаасаа цөөн тооны байгальд ээлтэй үйлдвэрлэл, үйлчилгээ явуулдаг бизнесүүд байна.

Зураг 65. Байгальд ээлтэй бизнесийг олж үйлчлүүлэхэд танд хүндрэлтэй байдаг эсэх, %

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

Аялал, жуулчлалын салбарт үйл ажиллагаа явуулж буй үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхэлдэг БЖДБЭ-чид ногоон технологи ашиглаж байгальд ээлтэй, хаягдалгүй эдийн засгийн загварт шилжсэнээр гарах өөрчлөлтүүдийг хэрэглэгчдээс тодруулахад 46% нийгмийн хариуцлага нэмэгдэж, бусдад үлгэр дуурайл болно, 34% ажлын байр нэмэгдэнэ, 28% борлуулалтын орлого нэмэгдэнэ, 27% хэрэглэгчдийн тоо нэмэгдэнэ, 23% бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний чанар, үзэмж сайжирна гэсэн голлох хариултуудыг өгсөн байна.

Зураг 66. Аялал, жуулчлалын салбарт үйл ажиллагаа явуулж буй үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхэлдэг БЖДБЭ-чид ногоон технологи ашиглаж байгальд ээлтэй, хаягдалгүй эдийн засгийн загварт шилжсэнээр гарах өөрчлөлтүүд, %

Эх сурвалж: Эцсийн хэрэглэгчийн асуумж, N=100

4. ОРОЛЦОГЧ ТАЛУУДЫН ҮНЭЛГЭЭ

4.1. Ерөнхий мэдээлэл

Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг хөгжүүлэх хамгийн чухал тулгууруудын нэг нь оролцогч талуудын хамтын ажиллагааг сайжруулж, хөгжүүлэх явдал гэж үздэг. Олон төрлийн оролцогч талууд Монголын аялал жуулчлалын салбарыг хөгжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэж, салбарын удирдлага, өсөлт, тогтвортой байдалд хувь нэмрээ оруулдаг тул тэдгээрийн хамтын ажиллагаа, уялдаа холбоо нь тус салбарт ТЭЗ-ийг хөгжүүлэхэд чухал ач холбогдолтой. Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэхэд оролцогч талуудын зураглалыг гаргаж, дүн шинжилгээ хийсэн ямар нэгэн судалгаа болон холбогдох мэдээлэл одоогоор байхгүй байна.

Энэхүү үнэлгээгээр салбарын ТЭЗ-ийн харилцаанд оролцогч талуудын ерөнхий зураглалыг гаргахыг хичээв. Ингэхдээ, төрийн байгууллага, аж ахуйн нэгж (ААН), төрийн бус байгууллага (ТББ) зэрэг аль болох олон талт оролцогчдыг хамруулан авч үзлээ.

4.1.1. Оролцогч талуудын үнэлгээний зорилго

Оролцогч талуудын цогц үнэлгээг хийхэд зорилтот салбарууд дахь ТЭЗ-ийн үе шат бүрт хамаарах талуудын ач холбогдол, нөлөөг тодорхойлох нь чухал бөгөөд энэ нь ТЭЗ-ийг амжилттай нэвтрүүлэхэд голлох үүрэг гүйцэтгэх юм. Уг үнэлгээгээр ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлснээр хамгийн их ашиг хүртэх аялал жуулчлалын салбарын эмэгтэй удирдлагатай БЖДБЭ болоод салбарын зорилгод нөлөө үзүүлэх боломжгүй талуудыг тодорхойлсон. Мөн төслийн дараагийн шатанд оролцох сонирхолтой оролцогчид, тэр дундаа салбарын ногоон хөгжлийн зураглалыг боловсруулах үүрэг бүхий ажлын хэсэг, төслийн III бүрэлдэхүүн хэсгийн хүрээнд байгуулах үндэсний хэмжээний бодлогын хэлэлцүүлэгт оролцогчдыг тодорхойлох суурь болно.

4.1.2. Оролцогч талуудын үнэлгээний хамрах хүрээ

Оролцогч талуудын үнэлгээ нь дөрвөн үндсэн үе шатаас бүрдэнэ.

1. Оролцогч талуудыг тодорхойлох: Техникийн туслалцааны төслийн эхний шатанд төрийн болон төрийн бус байгууллага, олон улсын байгууллага зэрэг зорилтот салбарын олон талтай хамтран ажиллах шаардлагатай болдог. Иймд боломжит оролцогч талуудын жагсаалтыг гаргах нь нэн чухал.
2. Оролцогч талуудын зураглал ба дүн шинжилгээ: Боломжит бүх оролцогч талуудыг дүн шинжилгээний матрицад байрлуулж, ангилж тэднийг ашиг сонирхол, туршлага, нөлөөгөөр нь эрэмбэлнэ. Энэ нь аль оролцогч талд ямар асуудал нэн чухал болохыг ойлгох, тэд ямар сөрөг асуудал үүсгэж болохыг таамаглах, цаашид талуудын хамтын ажиллагааны арга барил, стратегийг боловсруулахад тусална.
3. Дүгнэлт, зөвлөмж: Энэ хэсгийг салбарын харилцаа холбоог өргөжүүлэх, талуудын хэлэлцээрийн шатанд дэмжлэг, ойлголт, урам зориг өгөх, дэмжлэг багатай талуудын итгэлийг олох, мөн шинэ үйл ажиллагаа, бодлого, төлөвлөлтийн үр нөлөөг нэмэгдүүлэх зэргээр олон түвшинд ашиглана.
4. Харилцааны стратеги боловсруулах: Хамгийн их ач холбогдол, нөлөө бүхий оролцогч талууд ирээдүйд ТЭЗ-ийн арга барилаас ашиг хүртэх юм уу, алдагдал хүлээх эрсдэлтэй. Тэдний үйл ажиллагааг онцгой чухал үүрэгтэй гэж үзэх тул харилцаа холбоо, хамтын ажиллагааны тэргүүлэх бүлэгт багтаана. Нөгөөтэйгүүр, ач холбогдол, нөлөө багатай оролцогч талууд ашиг хүртэхгүй бөгөөд тэд холбогдох эрсдэлийг үүрдэггүй тул тэдэнд зөвхөн мэдээлэл өгөх гэх мэт харилцааны өөр стратегийг хэрэгжүүлж болно.

Ерөнхийдөө оролцогч талуудын дүн шинжилгээ нь БЖДБЭ-дэд ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэх хамгийн үр дүнтэй арга замыг олох, тэдний санал, шүүмжлэлийг бодлогын түвшинд хэрхэн тусгах, үйл явцад хэрхэн татан оролцуулах вэ гэдгийг тодорхойлоход чиглэнэ.

4.1.3. Арга зүй

Оролцогч талуудыг тодорхойлох нь дүн шинжилгээний эхний алхам юм. Энэ нь аялал жуулчлалын салбарын БЖДБЭ-ид ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд их бага нөлөө бүхий бүх талуудыг олж тодорхойлох явдал юм. . Боломжит оролцогч талуудыг тодорхойлохын тулд чанарын шинжилгээнд мэргэжилтний мэдлэгийг анхдагч эх сурвалж хэлбэрээр, мөн мэдээллийн хоёрдогч эх сурвалжийг (баримт бичгийн судалгаа) ашиглав. Тогтвортой хөгжил, ТЭЗ-тай холбоотой оролцогч талуудын зураглалын талаарх өгөгдлийг бий болгохын тулд нээлттэй асуулт бүхий сэдэвчилсэн ярилцлагын аргыг ашигласан. Үүнд хаалттай асуулт, хариулт бүхий харилцан ярианаас илүү, нээлттэй, чөлөөт ярилцлагын уур амьсгал бүрдүүлж ажиллахыг зорьсон. Ярилцлагын асуултууд нь ТЭЗ, түүний талаарх ойлголт, арга барил болон талуудын хамтын ажиллагаа, хоорондын уялдаа холбоо зэрэг сэдвийг багтаасан. Энэ хүрээнд гол оролцогч талуудын төлөөлөл болох 10 мэргэжлийн хүмүүстэй ярилцсан. Харин баримт бичгийн судалгааг хийхдээ оролцогч талуудын үнэлгээнд илүү нарийвчилсан дүн шинжилгээ хийх зорилгоор байгууллагын стратегийн баримт бичгүүдийн дүн шинжилгээ, холбогдох тайлан, үндсэн үйл ажиллагааны мэдээллийг ихэвчлэн албан ёсны цахим хуудаснаас авч ашиглав.

БЖДБЭ-дийн тухайд нэн чухал асуудлыг тусгасан оролцогч талуудын үнэн зөв цогц зураглал гаргахын тулд төслийн зорилтуудтай уялдуулсан онооны шалгуурыг гаргалаа. Оролцогч талуудын зураглалд өөр өөр шалгуурыг ашигладаг бөгөөд уг төслөөр сонгосон хамгийн тохиромжтой шалгуурууд нь: i. Хамтран ажиллах ашиг сонирхол буюу хүсэл эрмэлзэл, ii. Туршлага, iii. Нөлөө/эрх мэдэл, iv. ТЭЗ-ийн хэрэгжилтэд оролцох (зарим оролцогч талын) чадавх, нөөц зэрэг байв. Сонгосон шалгуурын дагуу оролцогч талуудыг оноогоор үнэлэх асуултуудыг харууллаа.

Хүснэгт 51. Оролцогч талуудыг оноогоор үнэлэх шалгуур

Шалгуур	Чиглүүлэх асуултууд
Ашиг сонирхол	Аялал жуулчлал дахь хоол хүнс, ус ундааны үйлдвэр, сав баглаа боодлын салбарт ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхтэй холбоотой оролцогч талуудын ашиг сонирхол юу вэ? Уг оролцогч тал нь ТЭЗ-ийн арга барилаас шууд ашиг хүртэх үү?
Туршлага	ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд ямар нэгэн дэмжлэг үзүүлэх, хэрэгжүүлэх, болон бусад үйл явцад оролцогч тал хэр туршлагатай вэ?
Нөлөө/эрх мэдэл	Тухайн оролцогч тал БЖДБЭ-дэд ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд нөлөөлөх үү?
Чадавх, нөөц	Оролцогч тал нь БЖДБЭ-дэд ТЭЗ-ийн арга барилыг хөгжүүлэх явцад оролцох чадавхтай юу? Үүнд оролцоход ямар нөөц ашиглах боломжтой вэ?
Нийт оноо	Дээрх дөрвөн үнэлгээний дундаж

Оролцогч талуудын зураглалын гурав дахь үе шат нь тэднийг оноогоор үнэлэх явцад бий болсон мэдээллийг харуулах юм. Хоёр ба гурав дахь үе шатны үр дүнг уг баримт бичгийн дараагийн хэсэгт танилцуулав.

Оролцогч талуудын үнэлгээ нь тухайн оролцогч талын чиг үүрэг, стратеги, үйл ажиллагаа, төсөл, хөтөлбөрийн талаарх мэргэжилтнүүдийн мэдлэг, баримт бичгийн судалгааны хүрээнд шалгуур тус бүрд оноосон чанарын үнэлгээнд үндэслэнэ. Оролцогч тал бүрийг тэгээс гурав (0-3) хүртэлх оноогоор үнэлсэн бөгөөд өндөр оноо нь илүү хамааралтай болохыг харуулна. Жишээлбэл, "ашиг сонирхол" дээр гурван оноо авсан бол уг оролцогч тал БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд ашиг сонирхол

өндөр байгааг илтгэх бол, тэг оноо нь ашиг сонирхолгүйг харуулна. Дараа нь дөрвөн шалгуурын дундаж оноог тооцож, оролцогч талуудыг салбарын зураглалд байршуулахад ашиглах бөгөөд төв рүү ойртох тусам хамаарал нь өндөр болно.

4.1.4. Үнэлгээний загварын давуу тал

Дээр дурдсан шалгуурт үндэслэсэн оролцогч талуудын зураглалын арга нь мэдээлэл цуглуулах, оролцогч талуудад оноо өгөхөд уян хатан байх боломж олгодог. ХАВСРАЛТУУД-д үзүүлснээр цуглуулсан мэдээлэл нь зөвхөн зураглал төдийгүй, хэрэгтэй мэдээллийг цуглуулсан байдаг. Оролцогч талуудын зураглалын уян хатан аргыг ашиглан Хавсралт 1-т оруулсан өгөгдөл нь аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд оролцогч талуудын оруулах дэмжлэгийн талаарх чухал мэдээлэл юм.. Эцсийн дүнд энэхүү тайлан нь аялал жуулчлалын салбарыг тойрог зарчимд шилжүүлж, байгаль орчинд ээлтэй хандлагыг төлөвшүүлэх өргөн хүрээний зорилгод хувь нэмрээ оруулах үнэ цэн бүхий мэдээлэл юм.

Оролцогч талуудын зураглал гаргахад тулгарсан хязгаарлагдмал байдал

Оролцогч талуудын үнэлгээ нь тодорхой талбарт оролцогч талуудын ашиг сонирхол, эрх мэдэл, боломжит нөлөөллийг ойлгох чухал арга хэрэгсэл юм. Гэсэн хэдий ч ямар хязгаарлалттай тулгардгийг ойлгох нь чухал. Оролцогч талуудын үнэлгээтэй холбоотой зарим хязгаарлалтыг доор тайлбарлав. Үүнд:

- **Статик үнэлгээ** – Оролцогч талуудын үнэлгээ нь ихэвчлэн тухайн цаг үе дэх оролцогч талуудын байр суурийг илэрхийлдэг. Талуудын эрх мэдэл, ашиг сонирхолын түвшин нь цаг хугацааны явцад өөрчлөгдөж болно. Энэхүү статик үнэлгээ нь эдгээр динамик өөрчлөлтийг хангалттай авч үзэх боломжгүй тул оролцогч талуудтай холбоотой шинэ мэдээлэл, байр суурь эсвэл тэдэнтэй хамтран ажиллах стратегиас хамааран тохируулга хийх шаардлага үүсэж болно.
- **Субъектив байдал** - ашиг сонирхол, туршлага, нөлөө, оролцогч талуудын оролцооны чадавхыг үнэлэх нь субъектив бөгөөд үүнд өгөх тайлбар нь нээлттэй байж болно. Баримт бичгийн судалгаа нь үнэ цэнтэй хэдий ч, бодит байдалд хязгаарлагдмал байдаг. Түүнчлэн, энэ төслийн хувьд аялал жуулчлалын салбар дахь БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэх сэдвийн хүрээнд оролцогч талуудын байр суурь нь олон төрлийн хүмүүс, бүлгүүд гэдэг утгаараа өөр өөр үзэл бодолтой байж болно.
- **Оролцогч талуудын хэтийн төлөвийг хязгаарлагдмал байдлаар авч үзэх** нь тэдний хэтийн төлөв, санаа зовоосон асуудал, үнэ цэн, хүсэл тэмүүллийг бүрэн илэрхийлэхгүй байж болно. Уг хязгаарлагдмал байдал нь талуудын үзэл бодлыг ойлгох, тэднийг үр дүнтэй оролцуулахад саад учруулж болзошгүй юм.
- **Гаднын хүчин зүйлсийг бүрэн авч үзэхгүй байх** – Шалгуурт суурилсан үнэлгээ нь хууль эрхзүй, нийгэм-улс төр, эдийн засгийн өөрчлөлт зэрэг оролцогч талуудын эрх мэдэл, ашиг сонирхолд нөлөөлөх гадаад хүчин зүйлс, нөхцөл байдлын нөлөөллийг бүрэн тусгаагүй байж болно. Эдгээр гадаад хүчин зүйлийг орхигдуулах нь оролцогч талуудын үнэлгээний үнэн зөв байдалд хазайлт үүсгэж болзошгүй юм.

Эдгээр хязгаарлалтыг арилгахын тулд оролцогч талуудын үнэлгээ, оролцоонд иж бүрэн, давтамжтай арга барилыг хэрэгжүүлэх нь чухал юм. Үүнд олон талын оролцогчдыг татан оролцуулах, олон эх сурвалжаас мэдээлэл цуглуулах, харилцааны нээлттэй, ил тод арга хэлбэрийг дэмжих, оролцогч талуудын төлөв байдалд гарсан өөрчлөлтийг харгалзан үзэхийн тулд үнэлгээг тогтмол хийж, дахин шинэчлэх шаардлагатай.

4.2. Оролцогч талуудын бүлэг ба тэдгээрийн үүрэг

Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбарт бичил, жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчид (БЖДБЭ) онцгой үүрэг гүйцэтгэдэг ба ялангуяа үйлчилгээ үзүүлэх, ханган нийлүүлэлтийн сүлжээнд эмэгтэйчүүд өндөр оролцоотой байна. Энэхүү оролцогч талуудын зураглалыг боловсруулахад, ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлж, үйл ажиллагаандаа нөөцийн үр ашгийг дээшлүүлэх боломжтой БЖДБЭ-д гол анхаарлаа хандуулав.

Монгол Улсын “Жижиг, дунд үйлдвэр, үйлчилгээг дэмжих тухай хууль”-д (2019) заасны дагуу БЖДБЭ нь 200 хүртэлх ажилтантай, үйлдвэрлэл, худалдаа, үйлчилгээний чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг, жилд 2.5 тэрбум хүртэлх төгрөгийн борлуулалтын орлоготой аж ахуйн нэгж байна хэмээн тодорхойлжээ¹⁰⁹. Төслийн үр шим хүртэгчдийг сонгохдоо хувиараа хөдөлмөр эрхлэгч болон бүртгэлгүй бизнес эрхлэгчдийг мөн харгалзан үзнэ.

Бүх үйл явц, хамтын ажиллагаа нь БЖДБЭ-ийн амжилтад чиглэх бөгөөд эцсийн зорилго нь байр, хоол хүнс, ус ундааны салбарт ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэх, тэдгээрийн байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийг бууруулах явдал гэдгийг онцлон тэмдэглэх нь зүйтэй. Ийнхүү аялал жуулчлалын салбарын нөөцийн үр ашгийг дээшлүүлэх, ногоон бизнесийг бий болгох зорилгод нийцүүлэн оролцогч талуудын дүн шинжилгээг БЖДБЭ-д тулгуурлан хийв. Тэд бол аялал жуулчлалын салбарын зах зээлийн гинжин хэлхээнд оролцож, аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг хүргэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг, шууд үнэ цэнг бүтээгчид байдаг. Энэхүү үнэлгээний хувьд тодорхойлсон зорилтот бүлэгт тооцогдох гол БЖДБЭ-дийг дурдахад:

- **Байраар хангах үйлчилгээ үзүүлдэг БЖДБЭ:** Зочлох үйлчилгээ нь зочид буудал, амралтын газар, түр буудаллах байр болон бусад төрлийн байр гэх мэт жуулчдад шууд үйлчилдэг олон төрлийн бизнесийг хамардаг. Эдгээр бизнес нь жуулчдыг тав тухтай байлгах үүднээс буудал, хоол болон холбогдох үйлчилгээгээр хангадаг.
- **Хоол хүнс, ус ундааны салбарт үйл ажиллагаа явуулж буй БЖДБЭ:** Ресторан, кафе, баар, хүнсний үйлчилгээ үзүүлдэг аж ахуйн нэгж нь жуулчдад хоолны үйлчилгээ санал болгох байдлаар аялал жуулчлалын салбарт хувь нэмрээ оруулдаг. Эдгээр нь орон нутгийн хоолыг таниулж, олон төрлийн хоол, ус ундааны сонголтыг бий болгож, аялагчдыг унд хоолоор хангах үйл явцад хувь нэмрээ оруулдаг. Мөн, үүнд сав баглаа боодол ашиглаж жуулчид, аялагчдад бүтээгдэхүүн, үйлчилгээ хүргэдэг аж ахуйн нэгжүүдэд багтана.

---

¹⁰⁹ [Монголын бичил, жижиг, дунд үйлдвэрүүдийн тогтвортой сэргэлтийн хувилбарууд \(АХБ-ны №160 товчлол\)](#)

Зураг 67. Аялал жуулчлалын салбарын нэмүү өртгийн сүлжээ

Оролцогч талуудын үүргийг баримт бичгийн судалгаанд үндэслэн тодорхойлсон бөгөөд оролцогч талуудын бүлгүүдийг ТЭЗ-ийг хэрэгжүүлэх эсвэл БЖДБЭ-тэй хамтран ажиллахад үзүүлж буй хөндлөнгийн оролцоо, дэмжлэг/үйлчилгээний төрлөөс хамааран сэдэвчилсэн бүлгүүдэд хуваав. Гүйцэтгэх үүргийг тэдний үзүүлж буй үйлчилгээ, хэрэгжүүлсэн төсөл, тухайн салбарт эзэмшсэн туршлагаас хамааран таамаглалд суурилан тодорхойлсон ба хэдийгээр гүйцэтгэх үүргийг мэдээллийн эх сурвалж дээр үндэслэн тодорхойлсон ч зарим нь таамаглал төдий, ирээдүйд өөрчлөгдөж болзошгүйг анхаарах нь чухал.

Аялал жуулчлалын салбар дахь БЖДБЭ-ийг тойрсон оролцогч талуудын цогц зураглалыг бий болгож, салбарын хүрээнд төслийг үр дүнтэй чиглүүлэх үүднээс энэхүү дүн шинжилгээнд холбогдох талуудыг аль болох өргөн хүрээнд хамруулсан болно:

Хүснэгт 52. Оролцогч талууд: Салбарын зуучлагчид

Салбарын зуучлагчид – нь бүртгэл хийх, чадавх бэхжүүлэх, техникийн туслалцаа үзүүлэх, хууль эрх зүйн орчин бүрдүүлэх, талуудын харилцааг хөгжүүлэх зэрэг үйл явцыг бүрдүүлдэг байгууллагууд юм.

- Холбоод** нь өөрсдийн хамрах салбар, гишүүдийнхээ эрхийг хамгаалж, дэмжиж ажилладаг. Төслийн хүрээнд оролцогч талуудын зураглал нь зөвхөн хүнсний үйлдвэрлэл, аялал жуулчлалын салбарын холбоодыг авч үзнэ. Холбоодын үйлчилгээнд үйлдвэрлэлийг дэмжих, ажилчдыг сургах, мэдээлэл түгээх, зөвлөгөө өгөх болон бусад хөгжүүлэлтийн үйлчилгээ багтана.
- Томоохон аж ахуйн нэгж** нь хүнс, ус ундаа үйлдвэрлэдэг болон аялал жуулчлалтай холбоотой томоохон компаниуд бөгөөд тэд төслийн шууд ашиг хүртэгчид биш, харин үйлдвэрлэлийн бараа материалын нэмүү өртгийн сүлжээний доод түвшинд (БЖДБЭ-д) хүнс, ус ундаа боловсруулахад нөөцийн алдагдлыг бууруулах замаар шууд бусаар ашиг хүртэгчид юм. Тэд маркетингийн боломжууд нэмэгдэж, илүү цэвэр үйлдвэрлэл рүү шилжиж буйтай холбоотой имижээ сайжруулах замаар үр шим хүртэх боломжтой.
- ТББ-ууд** ТЭЗ-ийн арга технологийг өргөн хүрээнд нэвтрүүлэх үйл явцыг хөнгөвчлөх боломжтой бөгөөд чадавхаасаа хамааран БЖДБЭ-д бусад чиг үүрэг, үйлчилгээг үзүүлж болно.

Хүснэгт 53. Оролцогч талууд: Техникийн зуучлагчид

Техникийн зуучлагчид - эдгээр нь техникийн зөвлөгөө өгөх эсвэл нөөцийн үр ашигтай технологид нэвтрэх замаар инновацыг бий болгоход хувь нэмэр оруулдаг оролцогчид юм.

- **Зөвлөх үйлчилгээ ба гэрчилгээжүүлэлтийн байгууллагууд нь** боловсруулалтын үе шатанд өөрчлөлт шинэчлэлт бий болох явцыг дэмжих ба харилцагчдынхаа нөөцийн үр ашигтай байдлыг нэмэгдүүлэх арга технологийг хэрэгжүүлэхэд тусалдаг.
- **Эрдэм шинжилгээний байгууллага (ЭШБ)** бол ТЭЗ-ийн чиглэлийн зөвлөхүүдээр хангадаг гол оролцогчид юм. Оюутнууд болон ажилтнууд төслийн явцад төдийгүй дараа нь ТЭЗ-ийн сургалтад хамрагдаж, БЖДБЭ-д үйлчилгээ үзүүлэх боломжтой. Түүнчлэн, төсөл, сургалтад хамрагдсаны дараа ТЭЗ-ийн сургалтын хөтөлбөр боловсруулах зорилгоор мэдлэгийн нөөцийг сургалтын байгууллагуудад (жишээ нь: их сургуулиуд) шилжүүлэх заалтыг тусгасан болно.
- **Технологийн ханган нийлүүлэгчид** нь үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа явуулдаг аж ахуйн нэгжүүдэд нөөцийн үр ашигтай технологийг санал болгодог нэг төрлийн борлуулагчид юм.

Хүснэгт 54. Оролцогч талууд: Санхүүгийн байгууллагууд

Санхүүгийн байгууллагууд (СБ) нь харилцан адилгүй эрх зүйн статустай байдаг. Тэд БЖДБЭ-д өндөр өртөгтэй ТЭЗ-ийн технологийг нэвтрүүлэх санхүүгийн эх үүсвэрийг (зээл, буцалтгүй тусламж, өмч) олгодог. Юүнд, арилжааны банк, бичил зээлийн байгууллага, олон улсын санхүүгийн байгууллага (ОУСБ)-ууд, магадгүй БЖДБЭ-д чиглэсэн санхүүгийн бүтээгдэхүүн санал болгох олон улсын хөгжлийн байгууллагууд багтана.

- **ОУСБ-уудад** олон улсын банк, хандивлагч байгууллага, сан, нэгж зэрэг багтана. Тэд цэвэр үйлдвэрлэл, нөөцийн үр ашигтай байдал, хүлэмжийн хий ялгаралтыг бууруулах зэрэг олон төрлийн хөтөлбөрөөр дамжуулан i. тэдний ашиг сонирхлыг төлөөлж, шууд санхүүжилт олгох дотоодын байгууллагууд; ii. дотоодын банк эсвэл бичил зээлийн байгууллага гэх мэт гэрээний үндсэн дээр тусгайлан олгосон хөрөнгийг хуваарилах эрх бүхий дотоодын санхүүгийн байгууллага зэрэг санхүүжилтийн олон сувгийг ашигладаг.
- **Дотоодын санхүүгийн байгууллагуудад (ДСБ)** төв банк, дотоодын арилжааны банк, дотоодын бичил зээлийн байгууллага болон дотоодын хүн амд зээл, буцалтгүй тусламж үзүүлдэг бусад төрлийн институци (яамд) багтана. Эдгээр санхүүгийн байгууллага нь цэвэр технологийн санхүүжилтийн схем боловсруулах буюу нэн ялангуяа ТЭЗ-ийн технологийг худалдан авах, эсвэл одоо байгаа технологийг сайжруулах замаар ТЭЗ-ийг хэрэгжүүлэх үйл явцад хувь нэмрээ оруулах боломжтой. Орон нутгийн санхүүгийн байгууллагуудын тухайд, ТЭЗ-ийг хэрэгжүүлэх зээлийн шугамын санхүүжилт нь харилцан адилгүй эх үүсвэрээс гарсан байж болно. Бодит байдалд эдгээр зээлийн шугам нь заавал ТЭЗ-тэй уялдаатай байх албагүй, дотоодын санхүүгийн орчноос хамааран цэвэр эрчим хүч, хүлэмжийн хийн ялгаралтыг бууруулах зэрэг асуудалд анхаарсан зээл байж болно. Гэхдээ, санхүүжилт босгох арга нь аль нэг нэршлээр хязгаарлагдах учиргүй, санхүүжилтийн боломжууд нь тодорхой нэг зориулалтад чиглэхгүйгээр сан юм уу зээлийн шугамаар олгогдож болно.

Хүснэгт 55. Оролцогч талууд: Хөгжлийн байгууллагууд

Хөгжлийн байгууллагууд нь эрх зүйн зохицуулалт бий болгох, хөгжлийн төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх, стратегийн хэрэгжилтийг хянах замаар бодлогоор дэмжих, эдийн засгийн хөгжилд хувь нэмрээ оруулах төрийн болон олон улсын хөгжлийн байгууллага юм.

- **Төрийн байгууллагууд** нь холбогдох яамдаас бүрдэх ба эдгээр нь ногоон эдийн засаг, эрчим хүчний үр ашигтай байдал зэрэг хөгжлийн бодлогоор дамжуулан ТЭЗ-ийн технологийг хэрэгжүүлэх боломж олгож, хэрэгжилтийг хангадаг. Эдгээр оролцогч тал нь хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлж, түүнийг сахиулах зохицуулах, хянах чиг үүргийг гүйцэтгэдэг.
  - ТЭЗ-ийг хэрэгжүүлэхэд оролцох яамд нь замын зураглал, баримт бичиг, төлөвлөгөө, схем, засгийн газрын хөтөлбөр, стратеги зэргээр нөөцийн үр ашигтай байдлыг нэмэгдүүлэх бодлого,

хууль эрх зүйн арга хэрэгслийг бүрдүүлж, ТЭЗ-ийг зарчмыг дэмжих урамшуулах механизмыг бий болгох замаар тоглоомын дүрмийг хууль эрх зүйн үндсэн дээр тогтоодог.

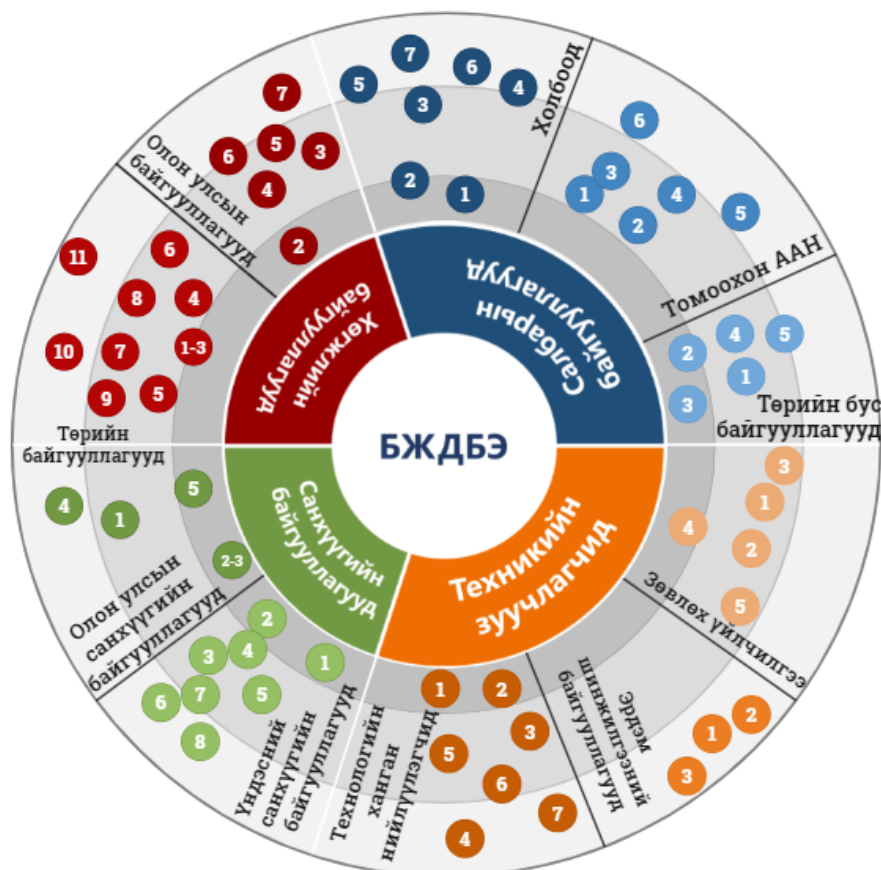
- Төрийн байгууллагууд (үндэсний болон орон нутгийн түвшинд) яамдаас санаачилсан хөтөлбөр, мөрийн хөтөлбөр, төслүүдийг хэрэгжүүлэхэд БЖДБЭ-д стандартчилал, гэрчилгээжүүлэлт, техникийн туслалцаа гэх мэт үйлчилгээг үзүүлдэг.
- **Олон улсын хөгжлийн байгууллагууд** нь техникийн зөвлөгөө өгөх, ТЭЗ-ийг ерөнхийд нь сурталчлах, санхүүгээр дэмжих, бодлого боловсруулагчидтай яриа хэлэлцээ хийхэд дэмжин тусалдаг. Зарим тохиолдолд, олон улсын хөгжлийн байгууллагуудын чиг үүрэгт санхүүгийн дэмжлэг багтсан байдаг тул уг бүлэг нь санхүүжүүлэгч байгууллагад багтаж болно.

Дээр тодорхойлсон бүх оролцогч тал нь ТЭЗ-ийг үндэсний болон бүс нутгийн түвшинд сурталчлах, хэрэгжүүлэх, түгээхэд чухал ач холбогдолтой бөгөөд зарим нь ТЭЗ-тэй шууд хамааралгүй байж болох ч ТЭЗ-ийг хэрэгжүүлэхэд шууд бусаар нөлөөлөх боломжтой байдаг.

4.3. Оролцогч талуудын зураглал, дүн шинжилгээ

Оролцогч талуудын хамаарлын дүн шинжилгээг доор үзүүлэв. Оролцогч талуудын зураглал нь зөвхөн өндөр оноо авсан талуудыг харуулсан нь тэд уг төсөлд чухал ач холбогдолтой болохыг илтгэнэ.

Зураг 68. Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбарын оролцогч талуудын зураглал

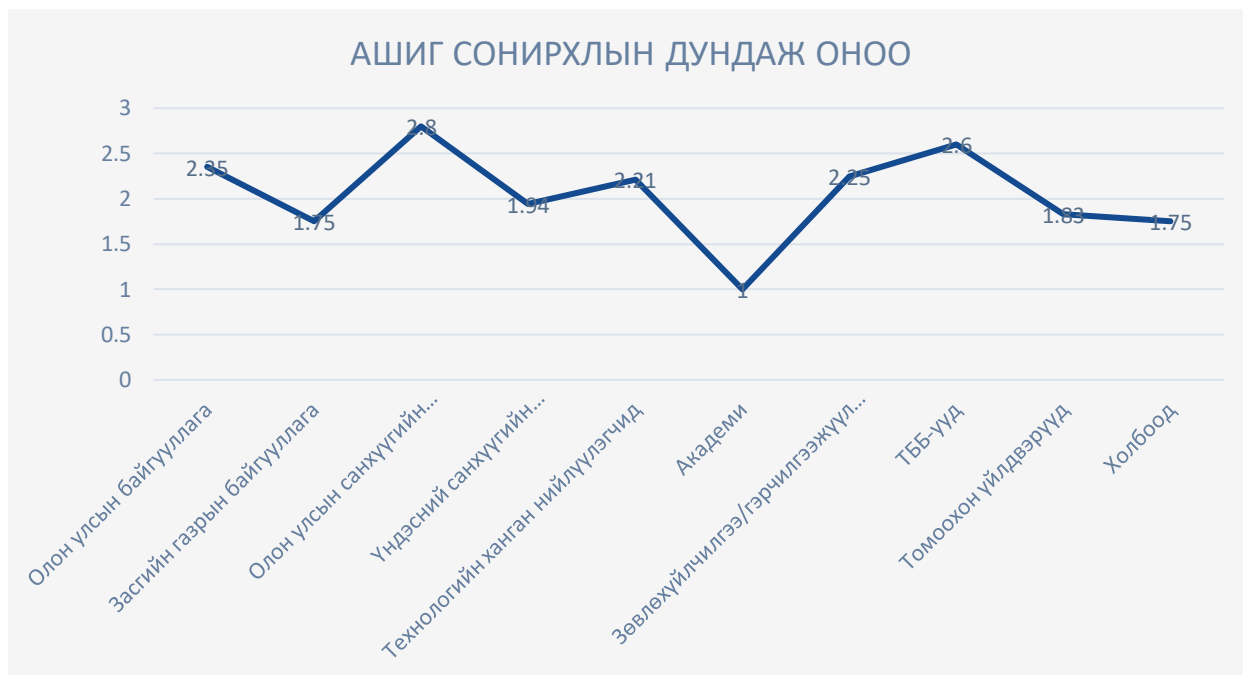

Төслийн одоогийн үе шатанд ашиг сонирхол, туршлага, нөлөөлөл гэсэн шалгууруудад үндэслэн шинжилгээг хийв. Талуудын оролцооны чадавхыг тэдэнтэй шууд харьцах замаар тодорхойлох шалгуурыг зөвхөн санхүүгийн байгууллагуудад ашиглав.

4.3.1. Ашиг сонирхол

Аялал жуулчлалын хүнс, ус ундаа, сав баглаа боодлын салбарт ТЭЗ-ийн зарчмыг нэвтрүүлэх сонирхол судалгаанд хамрагдсан талуудын хувьд харилцан адилгүй байв.

Зураг 69. Ашиг сонирхлын дундаж оноо

Ерөнхийдөө, бусад оролцогч талтай харьцуулахад төрийн байгууллагын ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх сонирхол дундаж байв. Тухайлбал, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам, орон нутгийн засаг дарга нар, Нийслэлийн аялал жуулчлалын газар бусад төрийн байгууллагаас өндөр оноо өгчээ. Бусад үндэсний түвшний оролцогч талын хувьд, эдийн засаг, экологи, нийгмийн тогтвортой байдлын стратегийг алсын хараандаа өргөн утгаар нь авч үздэг, богино ба урт хугацаанд, аудит ба мониторингийн хүчин зүйлсийг тусгасан гэдэг утгаараа ашиг сонирхол нь бага байв. Түүнчлэн, ТЭЗ-тэй холбоотой үндэсний хууль тогтоомж, зохицуулалтын асуудлыг олон баримт бичигт тогтвортой хөгжилд чухал ач холбогдолтой, ашигтай гэж тодорхойлсон. Нөгөөтээгүүр, олон улсын байгууллагуудыг бусад оролцогч талтай харьцуулахад ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд хамгийн өндөр ашиг сонирхолтой бөгөөд ТЭЗ-тэй холбоотой үндэсний ихэнх төслийг удирдаж байна гэж үнэлжээ. Тэдний ТЭЗ-ийг дэмжин ажиллах сонирхол нь эдийн засаг, экологи, нийгмийн хувьд тогтвортой хөгжлийг бий болгох зорилготой нь шууд холбоотой байв.

Аж үйлдвэрийн байгууллагууд, ялангуяа ТББ-ын бүлгүүд ТЭЗ-ийг бизнесийн логикт тогтвортой байдлыг нэвтрүүлэх, цогц, тогтвортой үнэ цэнийг бий болгоход туслах хэрэгсэл гэж үздэг. Холбоод болон томоохон ААН-ийн хувьд аялал жуулчлалын салбарын БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийг бий болгох сонирхол дунд зэрэг байна. Гэхдээ, МҮХАҮТ нь ногоон зочид буудлын гэрчилгээ, органик гэрчилгээжүүлэлтээр хангадаг гэдэг утгаараа холбоодоос хамгийн өндөр оноо авсан байна.

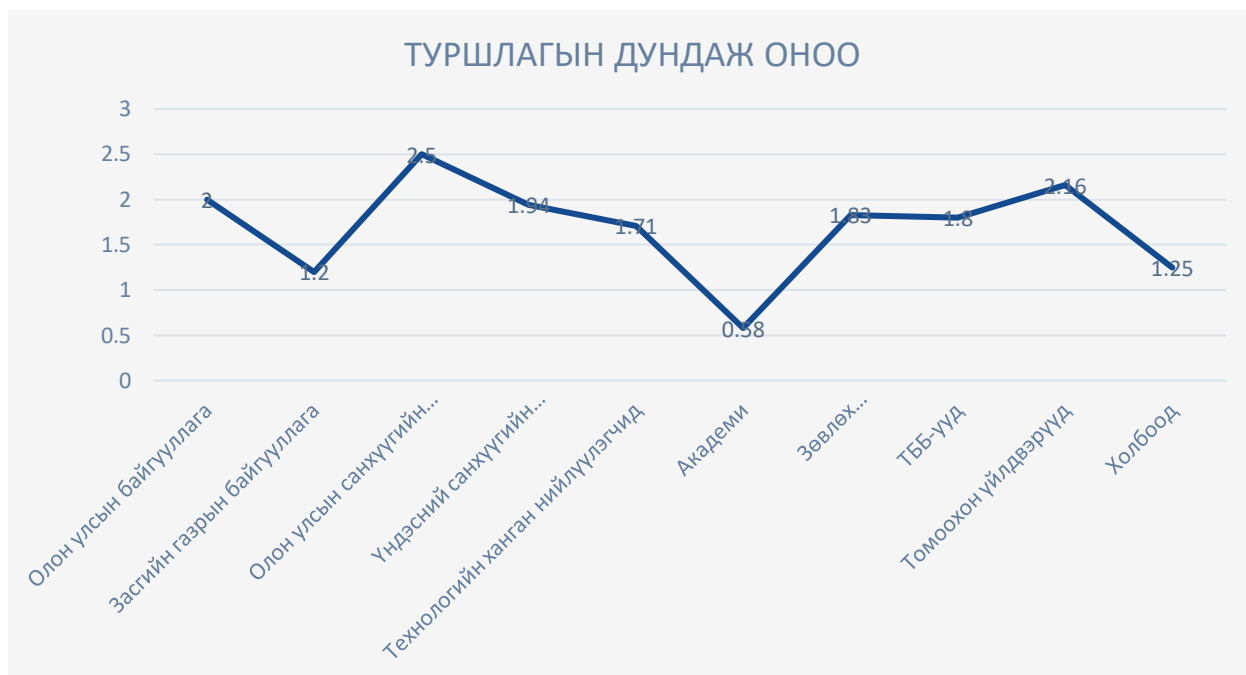
ТЭЗ болон тогтвортой байдлыг сурталчлах нь санхүүгийн хувьд хамгийн өндөр ашиг сонирхол, ач холбогдолтой зүйл гэж үзсэн нь ерөнхийдөө ОУСБ-уудын байр суурь байв. ОУСБ-уудын дундаж оноог (2.8) ДСБ-уудын оноотой (1.9)-тай харьцуулахад 0.9 функтээр өндөр байна.

Ерөнхийдөө, техникийн ханган нийлүүлэгч, зөвлөх үйлчилгээ, гэрчилгээжүүлэлт хариуцсан техникийн зуучлагчдын ашиг сонирхол дунд зэрэг байна. Энэ нь голдуу эдийн засгийн ашиг сонирхолтой холбоотой ба байгаль орчин, нийгмийн хэмжүүрийг тэр бүрчлэн анхаардаггүй нь ажиглагдсан.

4.3.2. Туршлага

Оролцогч талуудын ТЭЗ-ийн туршлага нь тогтвортой байдлын өргөн хүрээний зорилтуудаас эхлээд оролцогчдод чиглэсэн илүү нарийн, туршлага хүртэл харилцан адилгүй байна.

Зураг 70. Туршлага

Үндэсний хэмжээнд, төрийн байгууллагуудын аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхийг дэмжсэн ерөнхий бодлого, зохицуулалт байгаа ч, тухайн байгууллагын чиг үүрэгт шууд хамааралтгүй тул бусад бүлгээс доогуур байна. Нөгөө талаар ОУСБ, ОУХБ нь аялал жуулчлал болон бусад салбарын ТЭЗ-т чиглэсэн олон төрлийн төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлдэг тул хамгийн их туршлагатай байв. Эдгээр байгууллага нь ТЭЗ-ийг тогтвортой хөгжил, өөрчлөлтийг дэмжих, нийгмийн болон экологийн асуудлыг шийдвэрлэх боломж гэж үзэж байна.

Тогтвортой санхүүжилтийн холбоо, Ногоон орбит стандарт тогтолцоо зэрэг зөвлөх үйлчилгээ, гэрчилгээжүүлэлтийн байгууллагууд тогтвортой туршлагыг түгээн дэлгэрүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Тэд ойлголтыг дээшлүүлж, чиглүүлэх, гэрчилгээ олгох хөтөлбөр явуулж, бусад оролцогч талууд хоорондоо мэдлэг солилцоход тусалдаг.

ДСБ-уудын ТЭЗ-ийн туршлага нь БЖДБЭ-ийн бизнес, инновацын шинэ боломжуудыг дэмжих санхүүгийн зээлийн хөтөлбөрүүдтэй шууд уялдаатай бөгөөд Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг дэмжиж ажилладаг туршлага тодорхой хэмжээнд бий.

Томоохон ААН-үүд ТЭЗ-ийг өөрсдийн дүр төрх, оршин тогтнох, өрсөлдөх чадвараа сайжруулах, сайн сайхан байдлыг бий болгох, ирээдүйд үнэ цэнд суурилсан, чадварлаг ажилчдад ажлын байр бий болгоход туслах үнэ цэнтэй арга гэж үздэг. Компаниудын туршлага нь голчлон эдийн засаг, бизнесийн зорилготой байсан. Техникийн хангамжийн оролцогч талууд байгаль орчинд ээлтэй бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх туршлага санал болгох магадлал өндөр байв.

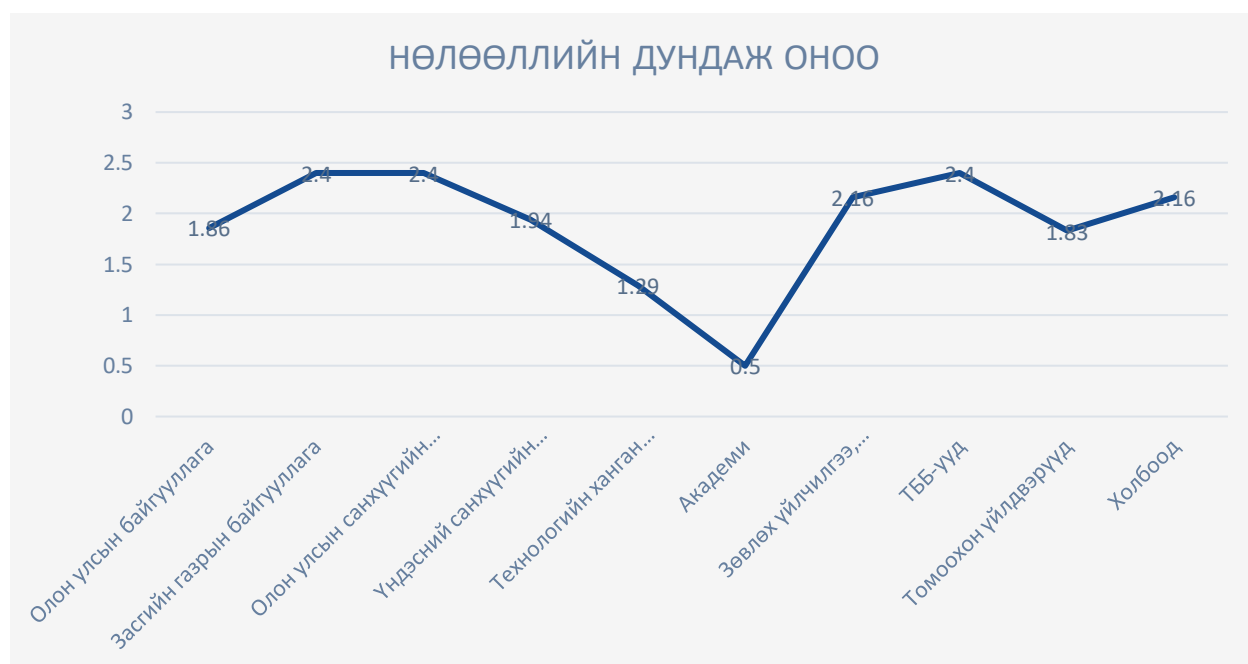
Оролцогч талууд жагсаалтад ЭШБ-ууд хамгийн бага мэдлэг, чадвартайгаар тодорхойлогдсон нь ТЭЗ-ийн загварт чиглэсэн зохих сургалтын хөтөлбөр, дамжаа байхгүй, мөн оюутнуудад мэдлэгээ хуваалцах үйл ажиллагаа хангалтгүй байсантай холбоотой. Ерөнхийдөө, энэ сэдвээр мэргэжилтэн бэлтгэх, сургалт явуулах, судалгааны ажил одоогоор хангалтгүй байна.

Төрийн бус болон байгаль орчны аялал жуулчлалын байгууллагууд ихэнхдээ тогтвортой байдлыг дэмжих, ТЭЗ-ийн зарчмуудыг нэвтрүүлэхэд аялал жуулчлалын оролцогч талуудтай хамтран ажилладаг. Голдуу аялал жуулчлалтай холбоотой байгаль орчин, нийгмийн асуудлыг шийдвэрлэх санаачилгад ойлголтыг дээшлүүлэх, чиглүүлэх, хамтран ажиллах чиглэлээр туршлага хуримтлуулжээ.

4.3.3. Нөлөө/үр нөлөө

БЖДБЭ-үүд ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд хязгаарлагдмал нөөцтэй, ур чадвар болон санхүүгийн бэрхшээлтэй тулгардаг тул оролцогч талуудын нөлөө, дэмжлэг чухал юм. Оролцогч талууд бүгд өөрийн гэсэн өвөрмөц нөлөөтэй байсан хэдий ч, хууль эрх зүй, эдийн засгийн нөлөөлөлтэй холбоотой ижил төстэй талуудыг агуулж байв.

Зураг 71. Нөлөөллийн дундаж оноо

Одоогийн байдлаар БЖДБЭ-дэд ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэх, хэрэгжүүлэх нөлөөллийн чадавх нь найман оролцогч талуудын хувьд дундаас дээгүүр байна. БЖДБЭ-ийг ТЭЗ-т шилжихэд чиглэсэн бодлого, хөтөлбөрийг урт хугацааны бодлогын баримт бичигт нийцүүлэн боловсруулахад төрийн байгууллагууд үндэсний хэмжээнд дэмжиж байна. Ногоон технологи нэвтрүүлэх, нөөцийн үр ашгийг дээшлүүлэх, ТЭЗ-ийн арга барилыг хэрэгжүүлэхэд БЖДБЭ-ийг дэмжих санхүүгийн урамшуулал, буцалтгүй тусламж, татаас олгох, дэмжих механизмуудыг нэвтрүүлж байна. Гэхдээ дээрх механизмууд нь улсын хэмжээнд цогц, нэгдмэл бодлого, төлөвлөгөөний хүрээнд бус, төрийн байгууллагын хамтын ажиллагаа хангалтгүй, тухайн байгууллагын чиг үүрэг, хариуцлагаас хамаарч өөр өөр түвшинд буюу харилцан уялдаа, зохион байгуулалт сул байна.

Олон улсын ба дотоодын санхүүгийн байгууллагууд, ялангуяа банк, хөрөнгө оруулалтын сан, хөрөнгө оруулагчид нь санхүү болон хөрөнгийн хүртээмжийг хангах замаар ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэх БЖДБЭ-ийн хүчин чадалд нөлөөлж байна. Тэд ногоон зээл юм уу тогтвортой байдлын санаачилгыг дэмжих зэргээр тусгайлсан санхүүжилтийн хувилбарыг санал болгодог. СБ-ууд нь БЖДБЭ-д санхүүгийн ачааллыг нь хөнгөвчилж, зээл тусламж олгох замаар ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд нь нөлөөлөх боломжтой. Томоохон бизнесийн болон нийлүүлэлтийн сүлжээний түншүүдтэй хамтран ажилласнаар БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх чадавхыг нэмэгдүүлэх боломжтой. Мөн тэд ТЭЗ-ийн зарчмуудыг үйл ажиллагаандаа тусгахад БЖДБЭ-тэй нягт хамтран ажилласнаар тогтвортой ханган нийлүүлэлтийн сүлжээг дэмжихэд нөлөөлж болно.

Бүх оролцогч талаас ЭШБ нь хамгийн бага оноо авчээ. Сургалтын хөтөлбөр, хичээлээр дамжуулан судалгаа хийх, мэдлэг, туршлагатай болох, арга хэрэгсэл, удирдамж боловсруулах замаар БЖДБЭ-ийн чадавхыг бэхжүүлэхэд нөлөөлөх боломж бий. Гэхдээ одоогоор, БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийг ойлгож, хэрэгжүүлэхэд нь туслах сургалтын модуль, хөтөлбөр байхгүй байна. Аялал жуулчлалын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг ихэнх БЖДБЭ нь сайн дурын үндсэн дээр янз бүрийн ТББ, холбоонд бүртгэлтэй байдаг тул аялал жуулчлалын салбарт ажилладаг ТББ, холбоод нь БЖДБЭ-ийн чадавхыг бэхжүүлэхэд чухлаар нөлөөлнө. Мөн эдгээр байгууллага нь БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой сорилтыг даван туулж, боломжийг хэрэгжүүлэхэд нь туслах, зөвлөх, ментор болон коучингийн хөтөлбөрүүдийг санал болгох боломжтой.

4.3.4. Оролцогч талуудын шинжилгээний дүгнэлт

Хүснэгт 56. Оролцогч талуудын дүн шинжилгээ

Оролцогч талууд	Ашиг сонирхол	Туршлага	Нөлөөлөл
Техникийн зуучлагчид			
Зөвлөх үйлчилгээ, гэрчилгээжүүлэлт	2.25	1.83	2.16
Эрдэм шинжилгээний байгууллага	1	0.5	0.5
Технологийн ханган нийлүүлэгч	2.21	1.71	1.28
Санхүүгийн байгууллагууд			
ОУСБ	2.8	2.5	2.4
ДСБ	1.94	1.93	1.94
Хөгжлийн байгууллагууд			
Олон улсын хөгжлийн байгууллага	2.35	2	1.86
Төрийн байгууллага	1.75	1.21	2.4
Салбарын зуучлагчид			
Холбоо	1.75	1.25	2.16
Томоохон ААН	1.83	2.16	1.83
ТББ	2.6	1.8	2.4

Зураг 72. Оролцогч талуудын ашиг сонирхол ба нөлөөллийн матриц

Оролцогч талуудын матрицад "Сэтгэл ханамжтай байлгах" ангилалд багтаж буй оролцогч талууд нь төрийн байгууллага болон холбоод бөгөөд эдгээр нь ТЭЗ-т чухал нөлөө үзүүлж чадахуйц төлөөлөл юм. Тэднийг шийдвэр гаргах үйл явцад идэвхтэй татан оролцуулж, нөөц бололцоогоор хангаж, эдийн засгийн өсөлт, байгаль орчныг хамгаалах, нийгмийн сайн сайхан байдалд татан оруулах, ТЭЗ-ийн үр өгөөжийг ойлгуулах замаар сэтгэл ханамжтай байдлыг хадгалах нь чухал. Ингэх нь тэдний ТЭЗ-ийн санаачилгад хүлээх үүрэг хариуцлага, дэмжлэгийг баталгаажуулж, аялал жуулчлалын салбарт үр дүнтэй бодлого боловсруулж, ТЭЗ-ийн арга барилыг өргөнөөр нэвтрүүлэх боломжтой болгоно.

"Нягт уялдаатай ажиллах" ангилалд зөвлөх үйлчилгээ, гэрчилгээжүүлэлтийн байгууллага, ОУСБ, ТББ-ээрэг багтсан. Эдгээр оролцогч тал нь ТЭЗ-ийн арга барилаар мэргэшсэн, ашиг сонирхол, нөлөөллийн үзүүлэлтээр өндөр тул БЖДБЭ-ийг ТЭЗ-ийн үйл явцад чиглүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэнэ. Тэдэнтэй нягт уялдаатай ажиллах нь хамтын ажиллагаа бий болгох, бодлого боловсруулахад тэдний оролцоог нэмэгдүүлэх, ТЭЗ-ийн зарчмуудыг хэрэгжүүлэхэд БЖДБЭ-ийн онцлог хэрэгцээнд нийцүүлэн дэмжихэд

ач холбогдолтой. Эдгээр оролцогч талыг нягт удирдан чиглүүлснээр тэдний туршлагыг ашиглаж, хүчин чармайлтыг нь ТЭЗ-ийн зорилтуудтай уялдуулж, хэрэгжилтийг сайжруулж, үр дүнд хүрэх боломжтой.

Технологийн ханган нийлүүлэгч болон олон улсын хөгжлийн байгууллагууд нь **"Мэдээллээр хангах"** ангилалд багтсан бөгөөд эдгээр нь ТЭЗ-ийн үнэ цэнтэй нөөц, инновац, мэдлэгийг олгодог. Тэднийг мэдээлэлтэй байлгана гэдэг нь ТЭЗ-ийн хэрэгжилттэй холбоотой мэдлэг, чиг хандлага, тодорхой хэрэгцээг хуваалцахаас гадна тохиромжтой технологи, тогтвортой хөгжлийн арга барилыг бий болгох хамтын ажиллагаа, түншлэлийг дэмжих явдал юм. Ингэж мэдээллээр хангаснаар, байгууллагуудад ТЭЗ-ийн арга барилын сүүлийн үеийн ахиц дэвшил, чиг хандлагын талаар тогтмол мэдээлэл хүлээн авч, мэдээлэлд суурилсан шийдвэр гаргах, холбогдох технологи, арга хэлбэрийг нэвтрүүлэх боломж олгодог.

"Хяналт тавих" ангилалд багтсан оролцогч тал нь ЭШБ, томоохон ААН болон ДСБ-ууд юм. Тэд бусад оролцогч талтай ижил түвшний нөлөө, шууд оролцоогүй байж болох ч тэдний үйл ажиллагаа, ахиц дэвшилд мониторинг хийх нь нэн чухал. ЭШБ-ууд судалгаа шинжилгээ хийх, мэдлэг түгээн дэлгэрүүлэх замаар ТЭЗ-ийн хүчин чармайлтад хувь нэмрээ оруулдаг бөгөөд тэдний мэдлэг, судалгааны үр дүнд хяналт тавих нь ТЭЗ-ийн стратеги, бодлогыг боловсруулахад чухал ач холбогдолтой. Томоохон ААН-үүд нь ихээхэн нөөцтэй бөгөөд тэдний тогтвортой байдлын хүчин чармайлтад нөлөөлж, хянах нь ТЭЗ-ийн арга барилыг хэрэгжүүлэхэд түлхэц болно. ҮСБ нь БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд санхүүгийн үйлчилгээ, дэмжлэг үзүүлэх боломжтой бөгөөд тэдний санаачилгад хяналт тавих нь ТЭЗ-ийн төслүүдэд тохирох санхүүгийн бүтээгдэхүүнийг тогтвортой хөгжүүлэхэд туслах юм. Эдгээр оролцогч талуудад анхаарал тавьснаар, БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд сайжруулах аардлагатай чиглэлүүдээ тодорхойлж, үйл ажиллагаандаа дэмжлэг, хөшүүрэг болгон ашиглах боломжтой.

Дээрх оролцогч талуудын үнэлгээ нь ТЭЗ-ийн арга барилын хүрээнд аялал жуулчлалын салбарын БЖДБЭ-тай хамтран ажиллах боломжтой, ялгаатай бүлгүүдийн талаарх чухал ойлголтуудыг харуулж байна.

"Техникийн зуучлагчид" бүлгийн хувьд ЭШБ-аас бусад нь сонирхол өндөр байна. Ялангуяа зөвлөх үйлчилгээ, гэрчилгээжүүлэлт, технологийн ханган нийлүүлэгчид ТЭЗ-ийн ач холбогдлыг хүлээн зөвшөөрдөг, хамтран ажиллах, оролцох хүсэлтэй байгааг харуулж байна. Харин туршлагын хувьд аялал жуулчлалын салбарын ТЭЗ-ийн туршлага харьцангуй доогуур түвшинд байна. ТЭЗ-ийн зарчмуудыг хэрэгжүүлэхэд БЖДБЭ-ийг үр дүнтэй дэмжиж, чиглүүлэхийн тулд эдгээр оролцогч талын мэдлэг, туршлагыг нэмэгдүүлэх шаардлагатай. Тэдний туршлагыг бэхжүүлж, оролцоо, нөлөөллийг нэмэгдүүлэх нь ТЭЗ-ийн санаачилгыг амжилттай хэрэгжүүлэх, аялал жуулчлалын салбарын бизнест илүү тогтвортой туршлагыг бий болгохыг дэмжихэд чухал үүрэг гүйцэтгэнэ. Хамтын хүчин чармайлт, мэдлэг туршлага хуваалцах үйл явц нь оролцогч талуудад мэргэжлийн туршлага, ур чадварын зөрүүг арилгах, аялал жуулчлалын салбарт илүү эрэлттэй, тогтвортой хөгжлийг авчрахад тусална.

"Санхүүгийн байгууллагууд" нь аялал жуулчлалын салбар дахь ТЭЗ-ийн санаачилгуудын ач холбогдол, боломжит үр өгөөжийг хүлээн зөвшөөрч байгаа ба ТЭЗ-ийн үзэл баримтлалын талаарх хангалттай ойлголттой байж, бизнесийн байгууллагуудыг тогтвортой арга барилыг хэрэгжүүлэхэд нь чиглүүлж, дэмжиж чадна. Эдгээр нь санхүүгийн урамшуулал, зээл, санхүүжилтийн боломж, бодлогоор дамжуулан бизнесийн шийдвэрт нөлөөлөх боломжтой. Ерөнхийдөө, СБ-ын оролцоо нь ТЭЗ-ийн санаачилгыг дэмжих, санхүүжүүлэх мөн бизнесийн тогтвортой арга барилыг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай нөөц, урамшууллаар хангахад чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Тиймээс цаашид СБ болон бусад талын хамтын ажиллагааг нэмэгдүүлэх шаардлагатай ба аялал жуулчлалын салбарын ТЭЗ-ийн хүчин чармайлтад хувь нэмэр оруулж байгаа ч өнөөдрийн байдлаар хангалттай биш байна.

"Олон улсын ба төрийн байгууллагууд" нь тогтвортой хөгжлийн зорилтын хүрээнд ТЭЗ-ийн ач холбогдол, ашиг тусыг авч үзэж байна. Төрийн байгууллагуудын туршлага харьцангуй доогуур байгаа ба ТЭЗ-ийн санаачилгыг үр дүнтэй сурталчилж, хэрэгжүүлэхийн тулд байгууллагуудын чадавхыг бэхжүүлэх шаардлагатай. Хөгжлийн байгууллагууд, тэр дундаа төрийн байгууллагууд бодлого боловсруулахад чухал үүрэг гүйцэтгэдэг бөгөөд ТЭЗ-ийн зарчмуудыг үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөө, стратегид тусгахад нөлөөлж чадна. Тиймээс ТЭЗ-ийн санаачилгуудын бодит хэрэгжилтийг ойлгох тал дээр тэдний мэргэшлийн туршлагыг бэхжүүлснээр БЖДБЭ, бусад оролцогч талыг чиглүүлж, дэмжих боломж нэмэгдэнэ.

Холбоо, ТББ, томоохон ААН-үүдээс бүрдсэн "Салбарын зуучлагчид" бүлэг нь ТЭЗ-ийн (томоохон ААН-үүдийг оруулаагүй) хувьд ашиг сонирхол, нөлөө байгаа ч, туршлага сул байна. Уг бүлэг нь ТЭЗ-т шилжих шилжилтийг удирдан чиглүүлэхэд аль аль оролцогч талын бодлого, арга барил, хамтын ажиллагаанд нөлөөлөх чадвартайгаараа чухал бүлэгт тооцогдож байна.

Ерөнхийдөө оролцогч талуудын хамтын ажиллагааг дэмжих, туршлагын зөрүүг арилгах, мэдлэгийн солилцоог дэмжих нь аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг хөгжүүлэх гол стратеги юм. Олон талын оролцогчийн сонирхол, туршлага, нөлөөллийг тал бүрт нэмэгдүүлэх стратеги баримталж ажиллавал илүү эргэлттэй, тогтвортой аялал жуулчлалын салбарыг бий болгож чадна.

4.4. ТЭЗ-ийг дэмжихэд оролцогч талуудын чиг үүрэг

Оролцогч талуудыг идэвхжүүлэх чиг үүрэгт дүн шинжилгээ хийх нь тэдний тодорхой үүрэг, хувь нэмрийг бүрэн ойлгох боломжийг олгодог. Уг дүн шинжилгээгээр бид хамтын ажиллагаа, нөөцийн хуваарилалт, зориудын дэмжлэгт дүн шинжилгээ хийж, аливаа зөрүү, саад бэрхшээлийг тодорхойлохыг хичээв.

Зураг 73. ТЭЗ-ийг идэвхжүүлэгчид

Бодлогын арга хэрэгсэл, хууль эрх зүйн орчин: Төрийн байгууллага нь ТЭЗ-д шилжих үйл явцыг дэмжих бодлогын арга хэрэгсэл, хууль эрх зүйн тогтолцоог бий болгоход гол үүрэг гүйцэтгэдэг. Эдгээр оролцогч тал нь ТЭЗ гэсэн нэр томъёог заавал хэрэглэх шаардлагагүйгээр хог хаягдлын менежмент, нөөц ашиглалт, дахин боловсруулалт зэрэг асуудлыг зохицуулсан хууль тогтоомжийг батлах, ТЭЗ-ийн зарчмуудыг сурталчлах бодлого боловсруулж, хууль тогтоомжийн тогтолцоо бий болгох үүрэг хүлээнэ.

Гэхдээ, тэдний үр нөлөөг дээшлүүлэхийн тулд тодорхой асуудлуудыг шийдвэрлэх шаардлагатай байна. Нэгдүгээрт, ТЭЗ-ийн зарчмуудыг үндэсний бодлого, стратегид тусгах асуудал хангалтгүй байна. Зарим төрийн байгууллага ТЭЗ-ийн ач холбогдлыг хүлээн зөвшөөрч байгаа ч, Монгол Улсын төрөл бүрийн салбар болон засгийн газрын агентлагуудын түвшинд ТЭЗ-ийг бүрэн тусгасан цогц тогтолцоо, стратеги дутмаг байна. Энэ нь ТЭЗ-ийн санаачилгуудыг уялдаатай хэрэгжүүлэхэд саад болж байна. Төрийн байгууллагууд ТЭЗ-ийн зарчмыг ойлгох, хэрэгжүүлэхэд чадвар, туршлага дутаж байна.

Шигтгээ 8. Ярилцлагад дурдагдсан жишээ

“Үйлдвэрүүд нь дахин боловсруулах ойлголт, хүсэл эрмэлзэл маш дутмаг. Мянганы сорилтын сангийн усны төслийн дагуу бохир усаа яаж цэвэршүүлж, дахин ашиглах тухай одоо л ойлгож эхэлж байгаа. Бараг тийм ойлголт байхгүй гэж хэлэхэд хилсдэхгүй. Ихэнх үйлдвэрийн удирдлага мэргэжлийн бус хүмүүс байдаг учир ашгаа бодоод, энэ ойлголтыг үл тоомсорлодог.

Үйлдвэрээс гарч байгаа усаа огт ялгаж чадахгүй байгаа.

Өөр нэг Тулгамдсан асуудал нь гэр хорооллын нүхэн жорлон юм. Энэ нь маш их хөрсний бохирдол үүсгэдэг ба үүнээс болж төмс хүнсний ногоо бохирдож байгаа. Шүүх технологи нь үнэтэй байдаг. Үйлдвэрүүд хоргүйжүүлэх үйл ажиллагааг чадахаараа хийхийг хичээж байгаа ч учраа ойлгохгүй байгаа. Хөдөө аж ахуйн яам энэ асуудалд анхаараад эхэлсэн. Гэхдээ, Байгаль орчны яам хүнээ анхаараад, байгалиа орхиод байдаг. Манай яамд уялдаа холбоо муутай ажилладаг учир бодлого бий болгож хэрэгжүүлэхэд хэцүү.”

Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

Төрийн албан хаагч, ажилтнуудын дунд шаардлагатай мэдлэг, ур чадварыг бий болгох нь ТЭЗ-ийн бодлого, санаачилгыг үр дүнтэй боловсруулах, хэрэгжүүлэх, сахиулахад зайлшгүй шаардлагатай. Чадавхжуулах хөтөлбөр, сургалтууд нь энэ зөрүүг арилгахад тусална. Эцэст нь, шийдвэр гаргах үйл явцад олон үзэл баримтлал, мэргэжлийн туршлагаар хангахын тулд хүртээмж, оролцоотой арга барилаар ажиллаж, ТББ болон мэргэжлийн байгууллагуудыг хамруулах шаардлагатай.

Бодлогын хэрэгсэл, хууль эрх зүйн тогтолцоонд хамгийн эхний асуудал нь бодлогын олон арга хэрэгсэл, хууль эрх зүйн хоорондох уялдаа холбоо, нэгдмэл байдал хангалтгүй байгаа явдал юм. Зарим тохиолдолд, хууль журмын давхардал, хийдэл нь бизнес эрхлэгч ба оролцогч талуудад хүндрэл үүсгэдэг. Одоо үйлчилж буй бодлогын арга хэрэгсэл, хууль эрх зүйн орчин нь ТЭЗ-ийн хэрэгцээ, шаардлагыг хангаж чадахгүй байж болно. Дээр нь, аливаа төрийн байгууллагын бодлогын баримт бичигт ТЭЗ гэсэн нэр томъёог түгээмэл ашигладаггүй.

Талуудын оролцоо хүртээмжтэй байх нь үр дүнтэй бодлогын арга хэрэгсэл, хууль тогтоомжийн тогтолцоог боловсруулахад маш чухал юм. Гэхдээ, одоогоор БЖДБЭ, салбарын холбоод, ТББ зэрэг оролцогч талууд бодлого боловсруулах үйл явцад бодитоор оролцох боломжгүй байж болно.

Судалгаа, хөгжүүлэлт: Судалгаа, хөгжүүлэлтэд оролцож буй талууд инноваци, шинэ технологи, материал, үйл явцыг бий болгох замаар ТЭЗ-т хувь нэмрээ оруулдаг. Баримт бичгийн судалгаагаар, төрийн байгууллагуудад ТЭЗ-ийн судалгаа, хөгжүүлэлтийн санаачилгуудад зориулсан санхүүжилт хангалтгүй байна. Түүнчлэн, яам, агентлагууд, хэлтэс хоорондын судалгаа, хөгжүүлэлтийг дэмжих зохицуулалт хангалтгүй. Голдуу томоохон ААН-үүд судалгааны илүү нөөц, туршлага, чадавхтай байна. Тиймээс БЖДБЭ-тэй өөрсдийн мэдлэгийг хуваалцсанаар томоохон ААН болон БЖДБЭ-үүдийн хоорондох хамтын ажиллагаа, түншлэлийн боломжийг нэмэгдүүлэх боломжтой. Мэдлэг солилцооноор хоёр тал сонирхсон салбаруудаа харилцан тодорхойлж, хамтарсан судалгаа, санаачилгыг эхлүүлэх боломжтой. Энэхүү хамтын ажиллагаа нь ТЭЗ-ийн сорилтуудыг шийдвэрлэх шинэ технологи, бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг хөгжүүлэх боломжтой боловч одоогоор ийм төрлийн хамтын ажиллагааны хөшүүрэг, дэмжлэг бүрдээгүй байна.

Тухайлбал, “М-Си-Эс” Групп нь Монгол Улсын томоохон ААН-ийн төлөөлөгчийн хувьд байгаль орчинд үзүүлэх сөрөг нөлөөг бууруулахын тулд худалдан авалт болон бусад үйл ажиллагаандаа байгаль орчин, нийгэм, засаглалын зарчмыг баримталдаг. Нар, хий, цахилгаан эрчим хүчний байгальд ээлтэй шийдэл бүхий жишиг замын хажуугийн амрах цэгийг бий болгожээ. Тогтвортой байдлын цогц зорилгынхоо хүрээнд хүнсний үйлдвэртээ дулааны уурын зуухыг нэвтрүүлсэн нь утаа ялгаруулахгүй,

түүхий нүүрсний хэрэглээг үгүй болгосон инженерийн шинэлэг шийдэл юм. Хүнс, ус ундааны сав баглаа боодлын салбар дахь охин компаниудын нэг болох "М-Си-Эс Кока-Кола" ХХК нь ундааны үйлдвэрлэлтэд Полиэтилен терефталат (РЕТ)-ийн хэмжээг бууруулж, хөнгөн цагаан гуурсыг цуглуулж, хог хаягдал дахин боловсруулах үйлдвэрт илгээж, үүнийгээ хэрэглэгчдэд таниулан сурталчилж байна. Мөн "АПУ" компани шингэн хүнсний сав баглаа боодлоо дахин цуглуулдаг.

Цөөн хэдэн СБ нь ТЭЗ-тэй холбоотой судалгаа хийж, бүтээгдэхүүн хөгжүүлэх үйл ажиллагаа эрхэлдэг БЖДБЭ-д чиглэсэн зээл олгож байна. Уг санхүүжилт нь ихэвчлэн ТЭЗ-ийг дэмжсэн шинэлэг бүтээгдэхүүнийг турших, үйл явцыг хөгжүүлж өргөжүүлэхэд анхаардаг. Харамсалтай нь, уг зээл бүх БЖДБЭ-д хүрэлцэхгүй, хамрах хүрээ нь хязгаарлагдмал байна.

Технологи (сав баглаа боодол): Технологийн ханган нийлүүлэгч, хөгжүүлэгчид дахин боловсруулалт, хог хаягдлын менежментийн систем, сэргээгдэх эрчим хүчний шийдэл, нөөцийн үр ашигтай үйлдвэрлэл зэрэг ТЭЗ-ийг дэмжсэн технологиудыг бий болгож байгаа ч, технологи нийлүүлэгч болон БЖДБЭ-ийн хооронд шууд хамтын ажиллагаа байхгүй байна. Харин энэ чиглэлд ОУБ, СБ-ууд төсөл хөтөлбөрүүдээрээ дамжуулан хамтын ажиллагааг өргөжүүлж байна. Тухайлбал, "Пластик центр" нь гялгар уут, хуванцар савыг дахин боловсруулж, дахин боловсруулсан материалаас эко жорлон, бусад бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг бол "Мультивак" ХХК нь хүнсний бүтээгдэхүүнд зориулсан автомат болон хагас автомат савлах машиныг худалдаалж байна. "Грийн Солар Энержи Монголиа" нь технологийн хувьд агаарын бохирдлыг бууруулах, дулаан, цахилгаан эрчим хүчийг хэмнэх (газрын гүний дулааны эрчим хүч, салхины эрчим хүчийг ашиглан нар усны насосын систем, эрчим хүчний хэмнэлттэй гудамжны гэрэлтүүлэг, халаалтын шийдэл, г.м.) орон сууц, албан тасалгаанд бага, дунд сэргээгдэх эрчим хүчний системийг суурилуулах үйлчилгээ үзүүлдэг.

Манай орны хүйтэн цаг агаартай холбоотойгоор эрчим хүчний хэмнэлттэй технологи эрэлт ихтэй байдаг ба энэ чиглэлээр "Ультрасоник" ХХК (халаалтын технологи ба бохир ус цэвэрлэх байгууламж), "Санкоу Солар Монголиа" (нарны зайн худалдаа ба үйлдвэрлэл), "Энержи Тек Прогресс" (эрчим хүч хэмнэх бүтээгдэхүүн нийлүүлэгч) зэрэг олон оролцогч тал үйл ажиллагаа явуулж байна.

Санхүүгийн үйлчилгээ ба ТЭЗ-г дэмжсэн зах зээл: Банк, хөрөнгө оруулалтын пүүс, бичил санхүүгийн байгууллагууд зэрэг СБ нь ТЭЗ-ийн зарчмуудыг хэрэгжүүлэхэд туслах санхүүгийн үйлчилгээг санал болгож БЖДБЭ-ийг дэмждэг. Эдгээр үйлчилгээнд гол төлөв ногоон зээл, эмэгтэй удирдлагатай бизнесийг дэмжих, ногоон санхүүжилтийн арга хэрэгслүүд багтаж байна. Гэхдээ, ногоон зээл, бусад хөтөлбөр нь СБ-уудын бусад зээл, үйл ажиллагааны хувь хэмжээтэй харьцуулахад бага түвшинд байна. Гэрчилгээжүүлэлт, зөвлөх үйлчилгээ нь тогтвортой, тойрог аялал жуулчлалын үйл ажиллагааны стандарт, шалгуурыг бий болгоход хувь нэмрээ оруулдаг тул зах зээлийн ил тод байдлыг хангах, хэрэглэгчдийн сонголтыг удирдан чиглүүлэх, БЖДБЭ-д зориулсан тойрог хэлбэрийн туршлагыг нэвтрүүлэх үйл ажиллагаа эрхэлж байна. ОУСБ-ууд нь төсөл, хөтөлбөрүүдээрээ дамжуулан дэмжлэг үзүүлдэг бол, төрийн байгууллагууд ("Монгол банк", "Сангийн яам" гэх мэт) ногоон санхүүжилтын талаарх санхүүгийн бодлогыг сайжруулах, дэмжих чиглэлээр ажиллаж байна. Санхүүгийн үйлчилгээнд талуудын оролцоо болон ТЭЗ-ийн зах зээлийг идэвхжүүлэх үйл явц олон янзаар хэрэгжиж болох ба харилцан уялдаатай байх нь зүйтэй. Монголын Банкны Холбоо, ТоС Холбоо хамтран төсөл хөтөлбөрт хамрагдаж, тогтвортой санхүүгийн стандарт, заавар, бодлогыг нэвтрүүлэх, хэрэгжилтийг дэмжих чиглэлээр хүчин чармайлт гаргаж байна.

Мэдлэг туршлага солилцох: ЭШБ-ууд нь ТЭЗ-ийн мэдлэгийн санд хувь нэмрээ оруулах шинжлэх ухааны судалгаа хийх, сургалт явуулах, мэргэжилтэн бэлтгэхэд чухал үүрэгтэй. Түүнчлэн БЖДБЭ, төрийн байгууллага зэрэг бусад талтай хамтран ажиллаж, мэдлэг туршлага солилцож, арга зүйгээр хангаж, ТЭЗ-ийн санаачилгыг дэмжих боломжтой. Гэвч, аялал жуулчлалын салбар дахь ТЭЗ-тэй холбоотой

эдгээр үйл ажиллагаа, туршлага нь ЭШБ-ын хэмжээнд хангалтгүй буюу бараг байхгүй байна. Нөгөө талаас ТББ, зөвлөх үйлчилгээнүүд нь зөвхөн аялал жуулчлалын салбарт бус ТЭЗ-ийн зарчмуудыг сурталчлах, шилдэг туршлага хуваалцах замаар чухал үүрэг гүйцэтгэж байгаа нь ажиглагдсан. Тэд тогтвортой хөгжлийн зарчмуудыг түгээн дэлгэрүүлэх, аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг хэрэгжүүлэхийг дэмжих зорилгоор ихэвчлэн БЖДБЭ, томоохон ААН, бодлого боловсруулагчидтай хамтран ажилладаг. Мөн төрийн байгууллагууд хурал, семинар, зөвлөгөөн зохион байгуулснаар илүү хувь нэмэр оруулах боломжтой ба сүүлийн үед БОАЖА-аас тогтвортой санхүүжилтыг дэмжих, байгаль орчин, нийгэм, засаглалын талаарх мэдээллийг нээлттэй болгох чиглэлээр үндэсний хэмжээнд хэд хэдэн хурал зөвлөгөөн зохион байгуулжээ. Гэхдээ л ногоон өсөлтөд чиглэсэн боломжууд нь ихэвчлэн эрчим хүч, уул уурхайн салбарт чиглэсэн хэвээр байна.

Ярилцлага, кейс судалгаанаас дүгнэхэд, аялал жуулчлалын салбарт байгальд ээлтэй арга хэмжээ, ногоон эдийн засгийн зарчмыг баримтлан ажиллаж буй оролцогчдод хандаж, туршлага судлах явдал бага байна. Жишээлбэл, “Жамо Гранд” ХХК зэрэг цөөхөн тооны жуулчны бааз оролцогч талуудыг хог хаягдлын менежмент, нөөцийн хувьд (ус, эрчим хүч) үр ашигтай ажиллах чиглэлээр ТЭЗ-ийн 5R зарчмыг хэрхэн хэрэгжүүлж байгаа сайн туршлагаас суралцахад нээлттэй ханддаг. Гэхдээ, аялал жуулчлал, хүнс үйлдвэрлэлийн БЖДБЭ-ийн дунд салбар хоорондын хамтын ажиллагаа, уялдаатай байдал дутагдаж байна.

Шигтгээ 9. Ярилцлагад дурдагдсан жишээ

“Хүнс үйлдвэрлэгчид кластер хэлбэрээр хөгжих боломжтой учир ялгарсан хаягдлаа тэжээл болгох боломж бий. Жишээлбэл, аялал жуулчлалын баазуудыг фермүүдтэй холбоод харилцан ашигтай ажиллах боломжтой. Хооронд нь холбох ажил Монголд дутмаг, тийм систем байдаггүй учир хэрэгждэггүй. Хэрвээ ийм системтэй болчихвол, нэг нэгэнтэйгээ холбогдоод харилцан нэгнээ дэмжээд ажиллах боломжтой”.

Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

Түншлэл, хамтын ажиллагаа: ОУБ, ОУСБ нь энэ чиглэлд хамгийн идэвх оролцоотой талууд юм. Тэд олон талт санаачилгыг санхүүжилт, техникийн туслалцааны хөтөлбөр, зохицуулалтаар дэмжиж байна. Талуудын хамтын ажиллагаа, түншлэл одоогоор хязгаарлагдмал байгаа ч эдгээр харилцааг өргөжүүлэх томоохон боломжууд бий. Үүний тулд, ТЭЗ-ийн тулгамдсан асуудлыг хамтран шийдвэрлэх, стратеги боловсруулах зорилгоор янз бүрийн оролцогч талуудыг нэгтгэсэн ажлын хэсэг, хороодыг байгуулах зэрэгт эхний шатанд төрийн байгууллагуудын санаачилга чухал юм.

Шигтгээ 10. Ярилцлагад дурдагдсан жишээ

“Азийн хөгжлийн банк (АХБ) нийслэлтэй хамтран хүнсний хог хаягдлаас бордоо боловсруулах төсөл хэрэгжүүлсэн. Мөн Улаанбаатарын айл өрхийн хашаанд хүнсний хог хаягдлаа цуглуулах хогийн сав байршуулж, тэдгээрийг эргэн цуглуулж овоолох маягаар бордоо хийх концепцтой явж байсан. Овоолго нь сүүл рүүгээ өвлийн улиралд болохгүй байна гээд больсон сонсогдсон. Бид мэдээллийг шууд бусаар сонсоод байдаг, яг юу хийж байгааг нь албан ёсоор мэдэхгүй байгаа нь уялдаа холбоо сайн биш байгаагаас болж байна. Аль салбарт ч олон улсын байгууллагуудын нэлээд санхүүжилт эргэлдэж байгаа, гэхдээ хамтын ажиллагаа сулаас болж, үр дүн нь санасан хэмжээнд хүртэл бодитой гарахгүй байна.”

Ярилцлагад оролцогчдын төлөөлөл

Монголын аялал жуулчлалын холбоо, Улаанбаатар хотын аялал жуулчлалын холбоо, Монголын аялал жуулчлалын мэргэжлийн холбоодын зөвлөл, бусад ТББ, зөвлөх үйлчилгээний компани зэрэг олон тооны холбоод, оролцогч талуудын чадавх, хамтын ажиллагааг бэхжүүлэхийг хичээж байгаа ч тэдний заримынх нь идэвхтэй үйл ажиллагаа Ковид-19 цар тахлаас хойш буурсан байна.

Ойлголт мэдлэгийг дээшлүүлэх: ОУБ нь засгийн газар, ТББ, БЖДБЭ-тэй идэвхтэй хамтран ажиллаж, сурталчилгааны томоохон компанит ажил өрнүүлж, чадваржуулах хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлдэг боловч аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг тусгайлан сурталчлах туршлага, шилдэг туршлага хуваалцах, аймгийн оролцогч тал хоорондын харилцаа холбоог бий болгох ажил хязгаарлагдмал байна. Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн талаарх олон нийтэд шууд чиглэсэн арга хэмжээ, хурал семинар, боловсролын компанит үйл ажиллагаа байдаггүй. Түүнчлэн энэ нь аялал жуулчлалын салбар дахь ТЭЗ-ийн зарчмуудыг онцолсон, амжилттай жишээ судалгааг харуулсан товхимол, цахим хуудас, видео зэрэг мэдээллийн чанартай материал бий болгоход янз бүрийн оролцогч талуудын хамтын ажиллагаа хангалтгүй байгааг харуулж байна. Аялал жуулчлал (Монголын аялал жуулчлалын холбоо, Улаанбаатар аялал жуулчлалын холбоо, Аялал жуулчлалын хөгжлийн төв, Тогтвортой аялал жуулчлалын хөгжлийн төв г.м), зочлох үйлчилгээ (Монголын аялал жуулчлалын мэргэжлийн холбоодын зөвлөл, Монголын ресторан зоогийн газрын холбоо, Монголын зочид буудлын холбоо г.м), хоол хүнс (Монголын хүнсчдийн холбоо) болон сав баглаа боодлын (Монголын сав баглаа боодол үйлдвэрлэгчдийн нэгдсэн холбоо) салбаруудад үйл ажиллагаа явуулж буй холбоод, ТББ-ууд бүгд ТЭЗ-ийн талаарх ойлголт мэдлэгийг дээшлүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэх боломжтой. Мөн орон нутгийн засаг захиргаа, ялангуяа Хөвсгөл, Архангай, Өмнөговь, Баян-Өлгий, Булган зэрэг аялал жуулчлалын төвлөрөл ихтэй аймаг, сумд ТЭЗ-ийн үзэл баримтлал, зарчмуудыг олон нийтэд түгээх хөшүүрэг болж ажиллах нь зүйтэй.

Мэдээлэл: Аялал жуулчлалын салбар дахь ТЭЗ-ийн аргыг цогц арга зүй, нөөцөөр хангах тухай мэдээллээр идэвхжүүлэх оролцогч талууд харьцангуй бага байна. Холбогдох ТЭЗ-ийн мэдээлэл, судалгаа (шилдэг туршлага), удирдамж, арга зүй зэрэг мэдээллээр хангах тусгай вэбсайт, портал, мэдээллийн төв байхгүй. Холбоо, ТББ, зөвлөхүүд нь ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхтэй холбоотой гарын авлага боловсруулж, бодит мэдээллээр хангах боломжтой байдаг бол, засгийн газар, холбоод, ОУБ-тай хамтран мэдээллийг нээлттэй болгох, түгээх санаачилгыг зохион байгуулах боломжтой.

Одоогийн байдлаар БЖДБЭ-д шаардлагатай мэдээллийн санг Жижиг, дунд үйлдвэрийн газраас авах боломжтой. Зарим зөвлөх үйлчилгээ, ТББ нь байгаль орчны гүйцэтгэлийн талаарх мэдээллийг ил тод болгох чиглэлээр ажилладаг бөгөөд үүнд Монголын байгаль орчин, аюулгүй байдлын төв, Байгаль орчны мэдээллийн сургалтын төв зэрэг ТББ-ууд багтаж байна. Хог хаягдлын менежмент, дахин боловсруулалттай холбоотой мэдээлэл, судалгааг “Эко сум” ТББ-ын цахим хуудаснаас авах боломжтой. Мөн ногоон технологийн мэдээллийг хуваалцах олон улсын санаачилгууд байдаг ба үүнд Green Technology Selector буюу илүү өндөр чанартай ногоон технологийн бүтээгдэхүүнийг орон нутгийн үйлчлүүлэгчдэд борлуулахад нь туслах онлайн худалдааны платформ байдаг. Үүнээс гадна, Европын Холбооны “Свич Эйшиа” хөтөлбөрийн хүрээнд хэрэгжиж буй “Эдийн засгийн ногоон шилжилт” төсөл БЖДБЭ баримтлах эко шошгоны нэгдсэн стандарт боловсруулж, шинэ онлайн платформ бий болгож, энэ үйл явцыг санхүүгийн дижитал хэрэгслүүдтэй холбохоор ажиллаж байна.

Ерөнхийдөө, ТЭЗ-ийг дэмжих арга хэрэгслүүдэд хийсэн шинжилгээ нь аялал жуулчлалын салбарын оролцогч талуудын дунд сайжруулах шаардлагатай хэд хэдэн асуудал байгааг харуулаа. Төрийн байгууллагууд ТЭЗ-ийн зарчмуудыг үндэсний бодлого, стратегидаа тусгах ажлыг эрчимжүүлж, үр дүнтэй бодлого боловсруулж, хэрэгжүүлэхэд төрийн албан хаагчдын чадавхыг сайжруулах шаардлагатай. Нэмж дурдахад, бодлого боловсруулах үйл явцад оролцогч талуудыг татан оролцуулахад хүртээмжтэй, оролцоотой хандлагууд нэн чухал юм.

Томоохон ААН ба БЖДБЭ-ийн хоорондын хамтын ажиллагааг хөгжүүлж, мэдлэг хуваалцсанаар ТЭЗ-ийн технологийг хөгжүүлэхэд инновацад дэмжлэг болох юм. ТЭЗ-тэй холбоотой судалгаа, хөгжлийн санаачилгыг дэмжихийн тулд төрийн байгууллага, агентлагуудын санхүүжилтийн хүртээмж, зохицуулалтыг сайжруулах шаардлагатай байна.

Тогтвортой сав баглаа боодлын технологийг нэвтрүүлэхийн тулд технологи нийлүүлэгчид болон БЖДБЭ хоорондын түншлэл, шууд хамтын ажиллагааг дэмжих ёстой. Энэ чиглэлээр ОУБ, СБ-ууд түншлэлийг хөнгөвчилж дэмжиж ажиллах боломжтой. СБ-ууд БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-т чиглэсэн хүчин чармайлтыг илүү сайн дэмжихийн тулд ногоон санхүүжилтийн хөтөлбөрүүдийн хүртээмж, цар хүрээг нэмэгдүүлэх боломжтой. ЭШБ, академи, ТББ, зөвлөх үйлчилгээ нь судалгаа хийх, сургалт явуулах, шилдэг туршлагаас хуваалцах зэргээр мэдлэг туршлага солилцоход чухал үүрэг гүйцэтгэдэг хэдий ч одоогоор хангалтгүй байна. Тиймээс аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг дэмжихийн тулд ЭШБ-уудын мэдлэг туршлага хуваалцах, сонирхогч талуудын хооронд харилцаа холбоо бий болгох боломжийг нэмэгдүүлэхийн тулд хүчин чармайлт гаргах нь зүйтэй. Ажлын хэсэг болон хороодыг байгуулах замаар хамтын ажиллагааг хөнгөвчлөх, ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд тулгарч буй бэрхшээлүүдийг шийдвэрлэх стратегийг боловсруулах боломжтой.

Олон нийтийн арга хэмжээ, хурал семинар, боловсролын нийтийг хамарсан ажил зэргээр дамжуулан аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн талаарх мэдлэгийг дээшлүүлэхэд илүү олон санаачилга хэрэгтэй. Талуудын хамтын ажиллагаа, мэдээллийн сан бий болгосноор сайн жишээнүүдийг таниулж, ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд түлхэц болох юм. Оролцогч талууд аялал жуулчлалын салбарын ТЭЗ-ийн арга барилын талаар иж бүрэн удирдамж, нөөцөөр хангахад анхаарах хэрэгтэй. Тусгай зориулалтын вэбсайт, портал, мэдээллийн төвүүдийг хөгжүүлэх нь холбогдох мэдээлэл, судалгаа, удирдамж, арга зүй, бодлогын орчин зэргийг ашиглах боломжийг олгодог.

Эдгээр заагийг арилгаж, үр дүнтэй хамтран ажилласнаар оролцогч талууд аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-т шилжих боломжийг бүрдүүлэхэд илүү чухал үүрэг гүйцэтгэж, илүү тогтвортой, уян хатан өсөлтийг бий болгож чадна.

4.5. ДҮГНЭЛТ

Энэхүү үнэлгээний зорилго нь Монголын хүнс, ус ундаа, аялал жуулчлалын салбарыг шугаман эдийн засгаас ТЭЗ-ийн хэлбэрт шилжихэд оролцогч талуудын хамтын ажиллагаанд саад болж буй болон дэмжиж буй хүчин зүйлст дүн шинжилгээ хийх явдал байв.

Оролцогч талуудын зураглал, дүн шинжилгээний хүрээнд аялал жуулчлалын салбарын ТЭЗ-ийг дэмжих, хэрэгжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг төрийн байгууллага, салбарын холбоо, СБ, олон улсын хөгжлийн байгууллага, техникийн ханган нийлүүлэгч, зөвлөх үйлчилгээ болон гэрчилгээжүүлэлтийн байгууллага, эрдэм шинжилгээний байгууллага, ТББ зэрэг олон салбарын гол оролцогч талуудыг тодорхойлов.

Ашиг сонирхлын түвшин нь оролцогч талуудын хувьд харилцан адилгүй байна. Үүнд ОУБ-ууд ТЭЗ-ийн арга барил болон тогтвортой байдлыг дэмжихэд хамгийн их ашиг сонирхолтой ажиллаж байна. Төрийн байгууллагууд ашиг сонирхлоор ялгаатай үр дүнг үзүүлсэн байна. Ялангуяа БОАЖЯ, Нийслэлийн аялал жуулчлалын газар ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэх ашиг сонирхол өндөр байна. Холбоод, томоохон ААН зэрэг салбарын байгууллага нь өөрсдийн дүр төрх, өрсөлдөх чадвар, байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөг сайжруулахад оруулах ТЭЗ-ийн үнэ цэнийг хүлээн зөвшөөрч байна.

ТЭЗ-т оролцогч талуудын мэргэжил туршлага нь харилцан адилгүй байгаа бөгөөд ОУСБ, хөгжлийн байгууллагууд нь ТЭЗ-т чиглэсэн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх туршлага илүү аж. Зөвлөх үйлчилгээ, гэрчилгээжүүлэлтийн болон байгаль орчны байгууллагууд нь тогтвортой хөгжлийн зарчмуудыг түгээн дэлгэрүүлэх, ойлголт мэдлэгийг дээшлүүлэхэд ихээхэн хувь нэмэр оруулж байна.

Нөлөөллийн болон эрх мэдлийн тухайд, төрийн байгууллагууд улс, орон нутгийн түвшинд бодлого, хөтөлбөр боловсруулж, ТЭЗ-ийн арга барилд шилжих механизмыг дэмжих замаар БЖДБЭ-д нөлөөлөх чадвартай. Дотоодын ба олон улсын санхүүгийн байгууллагууд БЖДБЭ-дэд ТЭЗ-ийг хөгжүүлэхэд хөрөнгө оруулах санхүүгийн эх үүсвэр, хөрөнгийн хүртээмжийг хангахад чухал үүрэг гүйцэтгэдэг бол, томоохон ААН, ханган нийлүүлэлтийн сүлжээний түншүүдтэй хамтран ажиллах замаар БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийн аргыг нэвтрүүлэх чадварыг нэмэгдүүлэх боломж байна.

ТЭЗ-ийг дэмжиж буй хүчин зүйлст хийсэн дүн шинжилгээгээр олон төрлийн оролцогч талын ялгарах давуу тал, сайжруулах шаардлагатай орон зайг тодорхойлсон. Төрийн байгууллагууд нь ТЭЗ-т шилжих үйл явцыг дэмжих бодлогын арга хэрэгсэл, хууль эрх зүйн тогтолцоог бий болгоход чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Гэхдээ, ТЭЗ-ийн зарчмуудыг үндэсний бодлого, стратегид тусгах хэрэгцээ шаардлага их байна. Чадавхжуулах хөтөлбөрүүд (үүнд төрийн албан тушаалтнууд хамрагдах), талуудын оролцоонд чиглэсэн хүртээмжтэй арга барил нь эдгээр бодлого, стратегийн үр нөлөөг дээшлүүлэхэд зайлшгүй шаардлагатай.

Судалгаа ба хөгжүүлэлтийн хувьд, ТЭЗ-ийн чиглэлийн судалгаанд хангалттай санхүүжилт олох, байгууллагуудын төрөл бүрийн санаачилгуудыг зохицуулахад асуудал байна. Томоохон ААН болон БЖДБЭ-ийн хоорондох мэдлэг солилцоо нь хамтын ажиллагаа, түншлэлийн боломжийг нэмэгдүүлэх арга хэрэгсэл байж болно. Харин технологийн ханган нийлүүлэгч ба хөгжүүлэгчид ТЭЗ-ийн аргыг хэрэгжүүлэх боломж олгох технологиор хангадаг боловч БЖДБЭ, тэдний хоорондын хамтын ажиллагаа хязгаарлагдмал байна.

СБ-ууд нь ТЭЗ-ийн арга барилыг дэмжих санхүүгийн үйлчилгээг санал болгодог авч, ногоон зээл хөтөлбөрийн хүртээмж ба хэмжээ нь БЖДБЭ-ийн тоотой харьцуулахад хязгаарлагдмал хэвээр байна. Санхүүгийн үйлчилгээ дэх талуудын оролцоо, ТЭЗ-ийн зах зээлийг идэвхжүүлэгч нь олон янз байх боловч зохицуулалт, бусад оролцооны үйл ажиллагааг цаашид сайжруулах боломжтой. Түүнчлэн зөвлөх үйлчилгээ, холбоод болон зарим ТББ мэдлэг солилцох, ТЭЗ-ийн зарчмуудыг сурталчлахад

голлох үүрэг гүйцэтгэдэг. Гэсэн хэдий ч ТЭЗ-тай холбоотой үйл ажиллагаа, туршлагад оролцох эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын оролцоо нь одоогоор хангалтгүй байна.

Оролцогч талууд, ялангуяа ОУБ, ОУСБ-ууд түншлэл, хамтын ажиллагааг идэвхтэй дэмжиж байна. Төрөл бүрийн оролцогч талыг нэгтгэсэн ажлын хэсэг, хороодыг байгуулснаар эдгээр харилцааг сайжруулж, өргөжүүлэх боломж бий. ОУБ, төрийн байгууллага, ТББ ба БЖДБЭ-ийн манлайллын дор мэдлэг дээшлүүлэх оролдлого ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд чухал ач холбогдолтой байгаа нь ажиглагдаж байна.

4.6. ЗӨВЛӨМЖ

Судалгааны дүнгээс, оролцогч талууд хоорондоо мэдлэг туршлага солилцох, төрийн байгууллага болон бусад талын ажилтнуудыг чадавхжуулах, ТЭЗ-ийн арга барилыг хэрэгжүүлэхэд хамтын ажиллагаа, түншлэлийг дэмжих явдал зөв болох нь харагдаж байна. Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх цогц арга хэлбэрийг бий болгохын тулд төрийн байгууллага, холбоод, санхүүгийн байгууллага, шинжлэх ухаан, ТББ-уудын яриа хэлэлцээр, хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх нь тун чухал.

Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор төрөөс үндэсний хэмжээнд цогц бодлого, зохицуулалтыг боловсруулах, санхүүгийн байгууллагуудын зүгээс БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-т шилжих үйл явцыг дэмжиж, санхүүгийн урамшуулал, буцалтгүй тусламж, хөнгөлөлт зэрэг тодорхой урамшуулал, дэмжлэгийн механизмыг өндөр ашиг сонирхол, нөлөө ихтэй оролцогч талуудтай хамтран бий болгож, ажиллах нь чухал.

Дотоодын болон ОУСБ-уудыг БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийн технологи, менежментийг сайжруулахад хөрөнгө оруулах, боломж олгох тусгайлсан санхүүжилтийн хувилбаруудыг боловсруулахад талууд хамтран шийдэл гаргаж, БЖДБЭ-ийн онцлогт тохирсон ногоон зээл, санхүүгийн бүтээгдэхүүний хүртээмжийг дэмжих хэрэгтэй. Учир нь технологийн шийдэл гаргахад бүх оролцогч талын манлайлал, хамтын ажиллагаа дутмаг байна.

Аялал жуулчлалын салбарын БЖДБЭ-д тусгайлан зориулсан, ТЭЗ-ийн арга барилыг онцолсон сургалтын хөтөлбөр, төлөвлөгөө, сургалтыг дотоодын их сургууль, бусад сургалтын төвд бий болгох замаар оролцогч талуудын мэдлэг, туршлагыг нэмэгдүүлэх нь зүйтэй. Одоогийн байдлаар энэ чиглэлээр дагнасан эсвэл тусгайлсан сургалтын хөтөлбөр байхгүй. ТЭЗ-ийг дэмжих үүднээс ЭШБ-уудыг аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг хөгжүүлэх чиглэлд судалгаа шинжилгээний ажил гүйцэтгэх хөшүүргийг нэмэгдүүлэх, судалгааны үр дүнг талуудад танилцуулж, мэдээлэл солилцох платформыг бий болгож ажиллах шаардлагатай.

БЖДБЭ-ийг оролцуулан оролцогч талуудын дунд ТЭЗ-ийн ашиг тус, аялал жуулчлалын салбарын тогтвортой байдлын ач холбогдлын талаарх ойлголт, туршлага, харилцаа холбооны хүчин чармайлтыг нэмэгдүүлэхийн тулд хамтын ажиллагааг өргөжүүлэх компанит ажил, семинар, мэдээлэл түгээх сувгуудыг хөгжүүлэх нь чухал.

Төрийн байгууллагууд ТЭЗ-ийн зарчмуудыг үндэсний бодлого, стратегидаа тусгахын зэрэгцээ, энэ чиглэлийн санаачилгыг ойлгож, хэрэгжүүлэхэд төрийн албан хаагчдын ойлголт, мэдлэгийг нэмэгдүүлэх хэрэгтэй. Түүнчлэн, аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг хөгжүүлэхтэй холбоотой аливаа шийдвэр гаргахдаа талуудын оролцоог хангах хэрэгтэй. БЖДБЭ-ийн саналыг сонсдог, холбоод болон энэ чиглэлд ажилладаг ТББ, мэргэжлийн байгууллагуудын саналыг уялдуулах тал хангалтгүй байна.

Судалгаа, хөгжүүлэлтэд оролцогч талуудын хамтын ажиллагаа маш дутмаг байна. Тиймээс хамтын ажиллагааг сайжруулахын тулд бүх оролцогч тал, тэр дундаа ЭШБ, төрийн байгууллага зэрэг онцгой нөлөөтэй байгууллага хамтран хүчин чармайлт гаргаж, ТЭЗ-ийн судалгааг санхүүжүүлэх хэрэгцээ байна.

Технологийн ханган нийлүүлэгчид болон БЖДБЭ-ийн шууд хамтын ажиллагааг эрчимжүүлэх нь ТЭЗ-технологийг нэвтрүүлэх ажлыг хурдасгах юм. ОУБ, СБ болон технологи нийлүүлэгчдийн хооронд түншлэлийг бэхжүүлж, мэдлэг туршлага солилцох замаар энэхүү хамтын ажиллагааг сайжруулж болох юм.

СБ нь ТЭЗ-ийн санаачилгад тохирсон ногоон зээлийн хүртээмж, хэмжээг цаашид нэмэгдүүлэх шаардлагатай. Ингэхдээ зээл олгох үйл явц буюу материал бүрдүүлэлтэд ногоон бизнесийн гэрчилгээжүүлэлт, зөвлөх үйлчилгээний байгууллагуудын тухайн БЖДБЭ-ийн үйл ажиллагаанд өгсөн мэдээлэлд үндэслэн зээл олгодог байх боломжтой.

ТЭЗ-ийн чиглэлд өндөр ашиг сонирхолтой дээр дурдсан бүх оролцогч талууд хамтын ажиллагаатай холбоотой тулгарч буй сорилт бэрхшээлийг хамтдаа шийдвэрлэхийн тулд түншлэл, хамтын ажиллагааг идэвхтэй эрэлхийлэх ёстой. ТБ-ууд стратеги боловсруулах, хамтын ажиллагааг дэмжих зорилгоор өөр өөр салбарын төлөөллөөс бүрдсэн ажлын хэсэг, хороодыг байгуулахад гол үүрэг гүйцэтгэх боломжтой.

ДҮГНЭЛТ

Энэхүү үнэлгээний зорилго нь Монголын хүнс, ус ундаа, аялал жуулчлалын салбарыг шугаман эдийн засгаас ТЭЗ-ийн хэлбэрт шилжихэд оролцогч талуудын хамтын ажиллагаанд саад болж буй болон дэмжиж буй хүчин зүйлст дүн шинжилгээ хийх явдал байв. Үнэлгээ нь Бодлогын шинжилгээ, Бэлэн байдлын үнэлгээ, Оролцогч талуудын үнэлгээ гэсэн гурван үндсэн хэсгээс бүрдэнэ. .

Бэлэн байдлын үнэлгээний хувьд зорилтот бүлгүүдийг гурван үндсэн сегмент болгон хуваасан ба эхний хоёр бүлэг нь нийлүүлэлт талыг, гурав дахь бүлэг нь хэрэглэгч талыг хамруулсан. Өөрөөр хэлбэл,

1. Хүнс, ундаа, сав баглаа боодол үйлдвэрлэгчид болон хоол унд бэлтгэхдээ материал худалдан авдаг гуанз, ресторан зэрэг хүнсний үйлдвэрлэлийн байгууллагуудаас бүрдсэн үйлдвэрлэгчдийн бүлэгт нийт 222 БЖДБЭ хамрагдсан.
2. Дундын хэрэглэгчид эсхүл үйлчилгээ үзүүлэгч бүлэгт орон сууц үйлчилгээ үзүүлэгч (зочид буудал, жуулчны бааз гэх мэт), хоол ундны үйлчилгээ үзүүлэгч (гуанз, ресторан, шөнийн цэнгээний газар, гудамжны хоолны газар, кофе шоп гэх мэт), хүнсний дэлгүүр ажиллуулдаг 178 БЖДБЭ хамрагдсан.
3. Аялагчдаас бүрдэх эцсийн хэрэглэгчийн бүлгийн судалгаа, ярилцлагад нийт 100 гаруй аялагч оролцсон.

Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбар ДНБ-ий 6.7%-ийг, хөдөлмөр эрхлэлтийн 7.2%-ийг бүрдүүлж, нийт 1.8 их наяд төгрөг (ойролцоогоор 670 сая ам. доллар)-ийн орлоготой ажилладаг Монгол Улсын эдийн засгийн чухал салбар юм¹¹⁰. Эдийн засгийн бусад салбарын адилаар аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа нь хог хаягдал гаргадаг ч алслагдмал, байгалийн үзэсгэлэнт газруудад хог хаягдал бий болдог гэдэг утгаараа асуудал нь илүү төвөгтэй ба нөгөө талаас олон улсын жуулчид байгальд ээлтэй байдлаар аялахыг илүүд үзэх болсон. Мөн Монголын аялал жуулчлалын салбар нь улирлын чанартай бөгөөд 2019 онд зочилсон гадаад жуулчдын 70% нь оны дундуур буюу 2, 3-р улиралд (4-9-р сар) ирсэн байна. Харин өнөөгийн дэд бүтэц болон аялал жуулчлалын үйлчилгээ үзүүлэгчид оргил ачааллын үед аялагчдын урсгалыг зохицуулах боломж хангалттай бүрдээгүй байна. Мөн дотоодын аялагчдын нэлээд хэсэг нь хувийн машинаар аялж, майханд байрлан зориулалтын бус газарт буудалладаг нь байгаль орчны бохирдол, ялангуяа хог хаягдлыг цуглуулах, боловсруулахад хүндрэл учруулдаг. Дотоодын жуулчид жилд 2500 орчим тонн хог хаягдал гаргадаг бол гадаадын жуулчид 4000 орчим тонн хог хаягдал гаргадаг гэсэн тооцоо бий.

Ерөнхий дүгнэлт

Ерөнхийдөө зорилтот салбарууд дахь БЖДБЭ-ийн байгаль орчинд ээлтэй арга хэмжээ хэрэгжүүлэх, ТЭЗ-ийн ахиц дэвшлийг хэмжих туршлага дутмаг байна. Гэхдээ эдгээр салбарын олон БЖДБЭ эдийн засаг, байгаль орчинд ээлтэй түүхий эдийн сонголтыг чухалчилдаг. Дотоод урсгал засвар, цэвэрлэгээний туршлага сайн суусан ч байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийг бууруулах, бүтээгдэхүүн (дахин) зохион бүтээх, дахин ашиглах технологийн боломж хязгаарлагдмал хэвээр байна. БЖДБЭ жуулчдын хэрэгцээ шаардлагыг хангахуйц ТЭЗ-ийн боломжуудаас нэвтрүүлэхэд дараах сорилтуудтай тулгарсаар байна. Үүнд, санхүүгийн эх үүсвэр болон дэмжлэг авах боломж хомс, дэлхийн, бүс нутгийн болон үндэсний ТЭЗ-ийн чиг хандлага хийгээд байгаль орчинд ээлтэй технологийн сүүлийн үеийн дэвшлийн талаарх мэдээлэл хязгаарлагдмал, **ТЭЗҮ**, зураг төсөл, стратеги, хэрэгжүүлэх шийдэл байхгүй, ТЭЗ болон түүнд хамаарах стратеги, шийдлүүдийн талаарх мэдээлэл хангалтгүй.

¹¹⁰ <https://ikon.mn/n/2cf1>

Бодлогын үнэлгээ

ТЭЗ-ийн ойлголт, зарчмууд ногоон хөгжил болон эрчим хүчний хэмнэлтийг дэмжсэн зорилго, зорилтууд, тэдгээрийн хэрэгжилтийг хангах үйл ажиллагааны төлөвлөгөөнд сайн туссан. Тус үйл ажиллагааны төлөвлөгөө нь ногоон хөгжлийн бие даасан бүлэгтэй бөгөөд түүнд уур амьсгалын өөрчлөлт, ус, хог хаягдал, ногоон худалдан авалт, ногоон технологи зэрэг салбар дундын асуудлыг онцолсон. Түүнчлэн “Алсын хараа 2050” хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн зорилго, үйл ажиллагааг ойрын болон дунд хугацааны ТЭЗҮ-тэй уялдуулан Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны төлөвлөгөөнд сайн тусга.

Зорилтот салбаруудын хүрээнд хэрэгжүүлж буй бодлогын зорилтууд болон тэдгээрийн зохицуулалтын орчинд ТЭЗ-ийг дэмжих нийт 7 бодлогын арга хэрэгслийг тодорхойлсон. Тодруулбал, салбар дундын 2, аялал жуулчлалын салбарт 2, хүнсний салбарт 2, сав баглаа боодлын салбарт 1, хог хаягдлын салбарт 2 бодлогын хэрэгсэл дурдагджээ.

Хэдийгээр сүүлийн үеийн хууль тогтоомжид ТЭЗ-ийн талаар тодорхой тусгаагүй ч ТЭЗ-ийн зарим ойлголтыг авч үзсэн нь харагдаж байна. Тухайлбал, ТЭЗ-ийг дэмжих арга хэрэгслүүдийг Засгийн газраас санаачилж хэрэгжүүлсэн байна. Тухайлбал, байгаль орчинд ээлтэй дэвшилтэт арга, технологи нэвтрүүлсэн хувь хүн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг эко шошго, ногоон гэрчилгээгээр урамшуулах, татвараас чөлөөлөх, Ногоон зээлийн сан, хөдөө аж ахуйн зохих аргачлалаар үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнийг баталгаажуулах ногоон шошго олгох, байгалийн нөөцийг үр ашигтай ашиглах байгаль орчинд ээлтэй техник, тоног төхөөрөмжийн жагсаалт гаргах, байгаль орчны бохирдол, хог хаягдлыг бууруулах зэрэг эрхзүйн зохицуулалт хэдийн бий болсон.

Гэсэн ч ТЭЗ-ийн туршлагыг дэвшилтэт байдлаар (ногоон үйлдвэрлэл, хог хаягдлын менежмент, гэх мэт) нэвтрүүлэхэд урамшуулал олгоход дэмжих бодлого одоогоор дутмаг байна. Тогтвортой, ногоон худалдан авалттай холбоотой тодорхой зорилтууд, үйл ажиллагааны стратеги, арга хэмжээнүүд, тухайлбал ногоон худалдан авалтыг 20%-д хүргэх зорилтыг хэмжих шалгуур үзүүлэлт хэрэгжиж эхлээгүй, мэдээ тайлан нээлттэй бус, сонгогдсон бүтээгдэхүүний ногоон шалгуурыг бий болгох, хүнсний салбарт ногоон эдийн засгийг хөгжүүлэх бодлого хангалтгүй хэвээр байна. ЖДҮ болон ТЭЗ-ийн нэгдсэн бодлого гаргаж, ТЭЗ-ийг дэмжсэн заалтууд, тавигдах шаардлагыг БЖДБЭ-ийг дэмжих бодлогод тусгах шаардлагатай.

Түүнчлэн хүнс, сав баглаа боодлын салбарт үйл ажиллагаа, шилдэг туршлага, гэрчилгээжүүлэлтийг ТЭЗ-ийн зарчимд нийцүүлэх хүрээнд тогтсон тодорхойлолт, чиглэл байхгүй байна. Ийнхүү бусад урамшууллын механизмтай уялдаа холбоо сул байгаа нь эдийн засгийн хөгжлийг дэмжих бодлогын үр нөлөөг сулруулж болзошгүй байна. Зочлох үйлчилгээ, хүнсний дэлгүүрийн бизнесүүд байгаль орчинд ээлтэй худалдан авалт хийх (“Хөдөө аж ахуйн зохистой дадал” (GAP) шошготой, органик бүтээгдэхүүн, гэх мэт), сав баглаа боодлын хог хаягдлыг багасгах чиглэлээр туршлага багатай байна.

. Байгалийн нөөцийг хамгаалах, үүсэж болох бохирдол хог хаягдлаас урьдчилан сэргийлэх, бууруулахад чиглэсэн эдийн засгийн бодлогын хэрэгслүүд дутмаг байна. Хог хаягдлын менежментийн зорилт, төлөвлөсөн үйл ажиллагаанууд ихэвчлэн хог хаягдлыг бууруулах болон хаягдлын дараа авах арга хэмжээнд төвлөрсөн байдаг нь нэг дутагдалтай тал юм. ТЭЗ-ийг цогцоор хэрэгжүүлэхэд нөөцийг хаягдал болохоос нь өмнө хадгалах, бүтээгдэхүүний насжилтыг уртасгах, байгальд ээлтэй шинэ төрлийн бүтээгдэхүүнийг дэмжих, хог хаягдлыг дахин ашиглахад дэмжлэг үзүүлэх зэрэг асуудлыг орхигдуулж байгаа нь ажиглагдсан. Үүнд, Түүнчлэн хог хаягдал, сав баглаа, боодол болон аялал жуулчлалын салбарын онцлогт тохирсон тусгайлсан бодлогын хэрэгслүүд үгүйлэгдэж байна.

Байгалийн нөөцийг хамгаалах, бохирдол, хог хаягдлаас урьдчилан сэргийлэх, бууруулах талаар мэдээлэл, сургалт, сурталчилгааны бодлого хийгээд иргэдэд чиглэсэн эдийн засгийн урамшуулал,

хөнгөлөлтийн эрхзүйн орчин бүрдээгүй байна. Угтаа ААН-ийн түвшинд мэдээллээр хангах, мэдлэгийг дээшлүүлэх, тогтвортой байдлын соёлыг төлөвшүүлэхэд чиглэсэн ажлуудыг компанийн зайлшгүй авч хэрэгжүүлэх арга хэмжээ болгон хэвшүүлэх шаардлагатай. Эдгээр хүчин чармайлтыг бодлогын бусад хэрэгслүүдтэй уялдуулж, мэргэжлийн холбоод, олон улсын байгууллагуудтай хамтран ажиллах замаар цогц байдлаар хэрэгжүүлэх нь зүйтэй.

Бэлэн байдлын үнэлгээ:

Нийлүүлэгч талыг хамруулсан, нийт 11 үзүүлэлтээр хэмжсэн бэлэн байдлын үнэлгээгээр Улаанбаатар хотын БЖДБЭ-ийн дунд ТЭЗ-ийн талаар харьцангуй сайн ойлголттой үйлчилгээ үзүүлэгчид байгаа ба албан ёсны бүртгэлтэй ААН-үүд ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд бэлэн байдлын түвшин харьцангуй өндөр болох нь харагдсан. Энэхүү үнэлгээгээр БЖДБЭ ТЭЗ болон тогтвортой хөгжлийн талаар цогц ойлголт, мэдлэгээр дутмаг ба хог хаягдлын менежментэд түлхүү онцгой анхаарал хандуулдаг болох харагдсан. Түүнчлэн БЖДБЭ-чид бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах, үйлчилгээнд суурилсан бизнесийн загварт шилжих, тойрог нийлүүлэлт рүү шилжих, ТЭЗ-ийн бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг хөнгөвчлөх зэрэг ТЭЗ-ийн бусад стратегиудаас хог хаягдлын менежментийг илүүд үзэх хандлагатай байна.

Үнэлгээнээс харахад нийлүүлэлт талын (үйлдвэрлэгч болон дундын хэрэглэгчид/үйлчилгээ үзүүлэгч бүлэг) дийлэнх БЖДБЭ ТЭЗ-ийн стратегийг нэвтрүүлж, ТЭЗ-ийн шийдлүүдийг хэрэгжүүлэхэд бэлэн биш байна. Судалгаа болон ярилцлагын явцад цугларсан мэдээллээс үзэхэд эдгээр бизнесүүдийн ихэнх нь ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх замаар ашиг орлого нь нэмэгдэх боломж гэж харахаас илүүтэйгээр ТЭЗ-ийн үйл явцад хөрөнгө оруулах нь санхүүгийн дарамт гэж харж байна. ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлснээр бизнесийн ашиг орлогод эерэг үр нөлөө гарах тухай ойлголт хандлага огт төлөвшөөгүй байна.

Хэрэглэгчийн талаас нь авч үзвэл, судалгаанд оролцсон аялагчид ТЭЗ-ийн талаар тодорхой хэмжээний мэдлэгтэй ба байгальд үлдээх сөрөг ул мөрийг багасгах, байгальд ээлтэй үйл ажиллагаа явуулах, хүнсний амт чанар, хог хаягдлыг ангилан ялгах, дахин боловсруулах зэрэг тогтвортой аялал жуулчлалыг дэмжих сонирхолтойгоо илэрхийлсэн. Хамгийн гол нь жуулчид байгаль орчинд ээлтэй бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний төлөө илүү төлбөр төлөхөд бэлэн байгаа нь судалгааны үр дүнгээс харагдлаа.

Бэлэн байдлын үнэлгээгээр мөн үйлдвэрлэгч, үйлчилгээ үзүүлэгчид бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнийхээ амьдралын мөчлөгийн үе шатуудад ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх, ТЭЗ-ийн шийдлүүдийг хэрэгжүүлэхэд тулгарч буй бэрхшээл, боломжуудыг ТЭЗ-ийн стратегиудад тохирсон холбогдох 9R зарчмын дагуу үнэлсэн.

Ерөнхийдөө, үйлдвэрлэгч болон дундын хэрэглэгч (үйлчилгээ үзүүлэгчид)-аль аль нь бизнесийн үндсэн үйл ажиллагаа болох худалдан авалт, үйлдвэрлэл, борлуулалт, маркетинг зэрэгт түлхүү анхаарал хандуулдаг ч үйлдвэрлэлийн хүрээнээс гадуурх бүтээгдэхүүний дизайн, хэрэглээний дараах үе шатан дахь оролцоо байга байна. БЖДБЭ бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнийхээ амьдралын мөчлөгийн бүх үе шатанд оролцохгүй бол бүтээгдэхүүн (үйлчилгээ)-ний үе шат бүрээс үүдэлтэй эдийн засаг, байгаль орчин, нийгэмд үзүүлэх нөлөөллийг үнэлэхэд хүндрэлтэй болж, дизайн болон хэрэглээний дараах үе шатанд ойлголтын зөрүү гарах магадлалтай. Үүний улмаас ТЭЗ-ийн боломжит шийдлүүдийг анзаарагдалгүй өнгөрч, цогц байдлаар хөгжүүлэх боломжгүй нөхцөл үүсэх магадлалтай.

Үйлдвэрлэгч болон үйлчилгээ үзүүлэгчид(дундын хэрэглэгчид)-тэй хийсэн ярилцлага болон судалгааны дүнгээс харахад БЖДБЭ “нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх” стратегийн хүрээнд нөөцийг хэмнэх талаар сайн ойлголттой байгаа нь илт байна. Тэд нөөц ба эрчим хүчний хэмнэлтийн талаар тодорхой мэдлэгтэйгээс гадна ялангуяа хуванцар хог хаягдлын хувьд “тэг хаягдал”-ын зарчмыг тууштай баримталж, тоног төхөөрөмжийн ашиглалтын хугацааг уртасгахад анхаарал хандуулж, нөөцийн үр ашиг, цэвэр үйлдвэрлэлийн талаар тодорхой мэдлэг туршлагатай болох нь харагдсан. Мөн тэд түлш,

цахилгаан зарцуулалтыг бууруулахын тулд эрчим хүчний хэмнэлттэй тоног төхөөрөмж, тээврийн хэрэгслийг идэвхтэй ашигладаг.

“Бүтээгдэхүүний ашиглалтын хугацааг уртасгах” стратегийн хүрээнд, БЖДБЭ-ийн хоёр бүлэг аль аль нь тоног төхөөрөмжөө засварлах, “тэг хаягдал”-ын бодлогыг хэрэгжүүлэх зэрэг олон шийдлийг хэрэгжүүлжээ. Гэвч сав баглаа боодлыг дахин боловсруулах, дахин ашиглахад сорилт тулгарсаар байна.

ТЭЗ-ийн чухал нэг бүрэлдэхүүн хэсэг нь бизнесийн шинэ загварууд бий болгох явдал юм. ТЭЗ нь ердийн шугаман бизнесийн загварт өөрчлөлт оруулдаг ба ялангуяа үйлчилгээнд суурилсан загварт шилжих явдал түгээмэл байдаг. Энэхүү бизнесийн шинэ загвар нь БЖДБЭ-ийн хувьд шинэ ойлголт тул судалгаанд оролцогчдод ойлгомжгүй байсан байх магадлалтай. ТЭЗ-ийн бизнесийн бусад загварт шаардлагатай нөөц, тоног төхөөрөмжөө хуваалцах буюу дундаа ашиглах, түрээслэх ойлголтууд мөн багтана. Тоног төхөөрөмжөө хуваалцах нь эдгээр салбарын БЖДБЭ-ийн дунд хамгийн өргөн хэрэглэгддэг бизнесийн загвар аж.

“Хаягдлын дараа нөхөн сэргээх” стратеги нь нөөцийг тойрогт эргэлдүүлэх зорилготой ба БЖДБЭ-ийн 50% гаруй нь хог хаягдлын менежментийн зохицуулалттай аж. Гэвч одоогийн байдлаар хог хаягдлын дийлэнх нь хогийн цэгт хаягдаж байгаа нь ТЭЗ-ийн оновчтой шийдэлд тооцогдохгүй.

“Тойрог нийлүүлэлт рүү шилжих” стратеги нь бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний нийлүүлэлтийн сүлжээг өөрчлөхөд чиглэх ба энэ нь түүхий эд, нөөц төдийгүй эрчим хүчний эх үүсвэрийг хамарна. БЖДБЭ нийлүүлэлтийн эх үүсвэрийн талаар зохих түвшний мэдлэгтэй байгаа нь тэд илүү тогтвортой орц материал ашиглах, байгальд ээлтэй нөөц, эрчим хүчний хэрэглээ рүү шилжих хүсэлтэй байна. Тэд байгаль орчинд ээлтэй, ногоон буюу хог хаягдалгүй орц материал, ялангуяа органик хүнсийг чухалчилж авч үздэг. Гэвч сэргээгдэх эрчим хүчний эх үүсвэр зэрэг тогтвортой шийдлүүд хязгаарлагдмал байдаг нь БЖДБЭ тойрог зарчмыг баримталдаг нийлүүлэгч нараас түүхий эд, нөөцөө бүрэн хангахад хүндрэлтэй байж болох юм.

“Тойрог бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний эрэлтийг дэмжих” стратеги нь ханган нийлүүлэгчдийн зүгээс хэрэглэгчдээ мэдээллээр хангаж, санал болгож буй бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнийхээ тогтвортой байдлын талаар сурталчлахад түлхүү анхаардаг. Ханган нийлүүлэгчдээс бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнийх нь тогтвортой байдлын талаарх мэдээлэл хүсэх, энэ мэдээллийн талаар түншүүд болон үйлчлүүлэгчидтэйгээ мэдээлэл солилцох нь түгээмэл.

Амьдралын мөчлөгийн янз бүрийн үе шатуудын хувьд бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний дизайны үе шатанд БЖДБЭ-ийн оролцоо харьцангуй бага бөгөөд дундын хэрэглэгчид/үйлчилгээ үзүүлэгчидтэй харьцуулахад илүү бага байна. Үйлчилгээ үзүүлэгчид тухайлбал хоолны цэс, порцыг дахин загварчлах, барилга байгууламж барихдаа эрчим хүч, усны хэмнэлттэй тоног төхөөрөмж, шинэ технологийг нэвтрүүлэх зэргээр дизайны шатанд оролцдог. Гэвч БЖДБЭ-ийн бүтээгдэхүүн боловсруулах, инноваци шингээх үйл явц түр зуурын бөгөөд тодорхой төлөвлөгөө бүтэцгүй хэрэгжих хандлагатай байна.

9R (татгалзах, дахин бодох, бууруулах, дахин ашиглах, засварлах, дахин үйлдвэрлэх, өөр зорилултаар дахин ашиглах, дахин боловсруулах, нөхөн сэргээх) зарчмын хувьд ихэнх БЖДБЭ бууруулах, засварлах, нөхөн сэргээх зарчмуудыг илүүтэй сонирхож байна. Тэр дундаа засварлах, бууруулах, дахин ашиглахад түлхүү анхаарч байна. Энэ нь тэдний нөөцийн хэмнэлт болон цэвэр бүтээгдэхүүний талаар сайн мэддэг, хог хаягдлын менежментийн хэрэгжүүлэх сонирхолтой нь нийцэж байна.

Оролцогч талуудын үнэлгээ:

Оролцогч талуудын үнэлгээг БЖДБЭ-д чиглэсэн байдлаар хийж, техникийн зуучлагч, санхүүгийн байгууллага, хөгжлийн байгууллага, аж үйлдвэрийн зуучлагч гэж ангилсан 10 төрлийн оролцогч

талуудын бүлгийг тодорхойлж, ТЭЗ-ийн таатай орчныг бүрдүүлэхэд тэдний гүйцэтгэж буй үүрэг, оролцоог үнэлэв.

Төрийн байгууллагууд нь ТЭЗ-т шилжихэд дэмжлэг үзүүлэх бодлогын арга хэрэгсэл, эрхзүйн орчинг бүрдүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Эдгээр оролцогч талууд нь "ТЭЗ" гэсэн нэр томъёог шууд ашиглаагүй ч ТЭЗ-ийн зарчмуудыг дэмжих бодлого боловсруулах, хууль эрхзүйн орчинг тодорхой болгох үүрэгтэй. Тэд мөн хог хаягдлын менежмент, нөөц ашиглалт, дахин боловсруулалт болон холбогдох салбарын хууль тогтоомжийг батлах үүрэг хүлээдэг. Гэсэн хэдий ч төрийн байгууллагууд бизнес эрхлэгчид, салбарын холбоод, ТББ, судалгааны байгууллагууд зэрэг харилцан адилгүй оролцогч талуудтай ажиллах, тэднийг татан оролцуулахад хүндрэлтэй байна. Шийдвэр гаргах үйл явцад өргөн хүрээг хамарсан бодлого, туршлагыг харгалзан үзэхийн тулд хүртээмжтэй, оролцоотой хандлагыг баримтлах зайлшгүй шаардлагатай. Хэдийгээр хүртээмжтэй, үр дүнтэй бодлогын арга хэрэгсэл, эрхзүйн орчинг бүрдүүлэхэд талуудын оролцоо маш чухал боловч БЖДБЭ, салбарын холбоод, ТББ зэрэг тодорхой оролцогч талуудын бодлого боловсруулах үйл явцад оролцох боломж хязгаарлагдмал байх магадлалтай. Мөн төрийн байгууллагууд ТЭЗ-ийн судалгаа, хөгжүүлэлтийн санаачилгуудад зориулсан санхүүжилтын механизм бий болгоход хүндрэлтэй байна. Түүнчлэн судалгаа, хөгжүүлэлтийн ажлыг эрчимжүүлэхэд төрийн байгууллага хоорондын н уялдаа холбоо сул байна.

Технологи нийлүүлэгчид болон БЖДЭ-ийн шууд хамтын ажиллагаа хангалтгүй байна. Харин олон улсын байгууллага, санхүүгийн байгууллагууд энэ чиглэлээр хэрэгжүүлж буй төсөл хөтөлбөрүүдээрээ дамжуулан хамтын ажиллагааг идэвхтэй өрнүүлж байгааг онцолж байна.

Судалгааны хүрээлэнгүүд болон эрдэм шинжилгээний байгууллагууд нь ТЭЗ-ийн мэдлэгийн санг баяжуулах шинжлэх ухааны судалгаа хийж, сургалт явуулах, мэргэжилтнүүдийг бэлтгэхэд чухал үүрэгтэй. Эдгээр оролцогч талууд ЖДҮ, засгийн газрын агентлагууд болон бусад талуудтай хамтран мэдлэг туршлагаа хуваалцах, заавар зөвлөгөө өгөх, ТЭЗ-ийн санаачилгуудыг дэмжих зэргээр хамтран ажиллах боломжтой. Гэвч эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын дунд ТЭЗ-тай холбоотой үйл ажиллагаа, туршлага одоогоор хязгаарлагдмал буюу бараг байхгүй байна.

Олон улсын байгууллагууд өргөн хүрээтэй танин мэдэхүйн кампанит ажил, чадавхыг бэхжүүлэх санаачилгыг бий болгож, хэрэгжүүлэх үүднээс Засгийн газар, ТББ, БЖДБЭ-тэй идэвхтэй хамтран ажилладаг. Гэвч одоогоор аялал жуулчлалын салбар дахь ТЭЗ-ийн үйл явцыг ахиулахуйц шилдэг туршлагыг оролцогч талуудтай хуваалцах хамтын ажиллагааг дэмжсэн харилцаа хязгаарлагдмал байна. Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-тай холбоотой олон нийтийн арга хэмжээ, сургалт зөвлөгөөн, боловсролын талын санаачилгууд хэрэгжиж эхлээгүй байна. Мөн ТЭЗ-ийн талаар холбогдох мэдээлэл, кейс судалгаа (шилдэг туршлага), удирдамж, арга зүй, бодлого зэрэг мэдээллийг авч болох танилцуулсан вэбсайт, портал, мэдээллийн төвүүд хомс байна.

Судалгааны үр дүнгээс харахад ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлж, нөөцийн хэмнэлтийг нэмэгдүүлэх сонирхол Монголын аялал жуулчлалын салбарын оролцогч талууд, ялангуяа БЖДБЭ-ын дунд маш өндөр байна. Оролцогч талуудын зураглал, дүн шинжилгээгээр аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн туршлагыг дэлгэрүүлж, хэрэгжилтийн хангахад чухал үүрэг оролцоо бүхий гол оролцогч талуудыг төрийн байгууллага, салбарын холбоод, санхүүгийн байгууллага, олон улсын хөгжлийн байгууллага, техникийн ханган нийлүүлэгчид, зөвлөх үйлчилгээ болон гэрчилгээжүүлэлтийн байгууллага, эрдэм шинжилгээний байгууллага, ТББ гэсэн ангиллаар тодорхойлж гаргалаа.

Оролцогч талуудын ашиг сонирхол харилцан адилгүй ба олон улсын байгууллагууд ТЭЗ-ийн туршлага, тогтвортой байдлын үзэл баримтлалыг дэмжих асуудлыг хамгийн ихээр сонирхож, ач холбогдол өгч байна. Төрийн байгууллагууд ашиг сонирхлын хувьд харилцан адилгүй үр дүнг харуулсан ба ялангуяа БОАЖЯ болон Нийслэлийн аялал жуулчлалын газар ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэхэд харьцангуй

өндөр ач холбогдол өгч байгаа нь харагдлаа. Холбоод болон том ААН-үүд зэрэг салбарын байгууллагууд өөрсдийн нэр хүнд, өрсөлдөх чадвар, байгаль орчны нөлөөллийн асуудлыг сайжруулахад ТЭЗ чухал ач холбогдолтой гэдгийг хүлээн зөвшөөрч байна.

ТЭЗ-ийн чиглэлээр туршлагын хувьд оролцогч талууд харилцан адилгүй буюу олон улсын санхүүгийн болон хөгжлийн байгууллагууд ТЭЗ-т чиглэсэн төслүүдийг хэрэгжүүлэх тал дээр хамгийн өндөр ашиг сонирхол илэрхийлжээ. Зөвлөх үйлчилгээ, гэрчилгээжүүлэлтийн болон байгаль орчны чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг байгууллагууд байгальд ээлтэй, тогтвортой хөгжлийн туршлагыг түгээн дэлгэрүүлж, сурталчлахад чухал хувь нэмэр оруулдаг.

Оролцогч талуудын нөлөөллийн хувьд үндэсний болон орон нутгийн төрийн байгууллагууд бодлого, хөтөлбөр боловсруулах, ТЭЗ-т шилжих механизмыг бүрдүүлэх замаар БЖДБЭ-д нөлөөлөх чадавхтай. Дотоодын болон олон улсын санхүүгийн байгууллагууд ТЭЗ-ын туршлагыг нэвтрүүлэх хөрөнгө, санхүүгийн эх үүсвэр бүрдүүлэхэд БЖДБЭ-ийн хувьд гол үүрэг гүйцэтгэнэ. Том ААН-үүд болон нийлүүлэлтийн гинжин хэлхээн дэх түншүүдтэй хамтран ажилласнаар БЖДБЭ-ийн ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэх чадавх нэмэгдэх боломжтой.

ТЭЗ-ийг дэмжих арга хэрэгслүүдийн шинжилгээнээс авч үзэхэд оролцогч талуудын хувьд нэлээд олон давуу талууд болон сайжруулах шаардлагатай асуудлууд байгаа нь харагдлаа. ТЭЗ рүү шилжихэд бодлого, хууль эрхзүйн таатай орчныг бүрдүүлэхэд төрийн байгууллагууд голлох үүрэгтэй. Үүний тулд үндэсний гол бодлогын баримт бичгүүдэд ТЭЗ-ийн зарчмуудыг тусгах өгөх зайлшгүй шаардлагатай байна. Бодлогын хэрэгжилтийг хангах үр дүнтэй аргуудын нэг бол чадавхыг бэхжүүлэх (үүнд төрийн байгууллага мөн хамрагдана) хөтөлбөр хэрэгжүүлж, оролцогч талуудыг идэвхтэй хамруулах явдал юм.

Судалгаа хөгжүүлэлтийн хувьд ТЭЗ-ийн чиглэлийн судалгааны төслүүдийг санхүүжүүлэх, холбогдох байгууллагуудын хүчин чармайлтыг уялдуулах тал дээр анхаарч ажиллах шаардлагатай. Том ААН-үүд болон БЖДБЭ хоорондоо мэдлэг туршлагаа хуваалцах нь хамтын ажиллагаа, түншлэлийг өргөжүүлэх нэг боломж юм. Технологийн хөгжүүлэгч, ханган нийлүүлэгчид ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэх технологийн шийдлийг санал болгох гол оролцогч хэдий ч БЖДБЭ-тэй шууд хамтын ажиллагаа хөгжөөгүй.

Санхүүгийн байгууллагууд ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэхэд шаардлагатай санхүүгийн үйлчилгээгээр хангадаг ч БЖДБЭ-ийн тоотой харьцуулахад санал болгож буй ногоон зээлийн хэмжээ, хүртээмж хязгаарлагдмал. Санхүүгийн үйлчилгээ болон ТЭЗ-т таатай зах зээлийн хэрэгслүүдэд хамрагдах байдлын хувьд талуудын оролцоо харилцан адилгүй ч тэднийг энэ чиглэлээр хооронд нь уялдуулж, өөр хэлбэрийн оролцооны арга хэлбэрүүдийг бүрдүүлэх шаардлагатай. Зөвлөх үйлчилгээ, холбоод болон тодорхой ТББ-ууд ТЭЗ-ийн чиглэлээр мэдлэг туршлага солилцох, сурталчлах ажилд чухал үүрэг гүйцэтгэж байна. Харин ТЭЗ-тай холбоотой үйл ажиллагаанд эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын оролцоо одоогоор хангалтгүй байна.

Оролцогч талуудын хамтын ажиллагаа, түншлэл, ялангуяа олон улсын санхүүгийн болон хөгжлийн байгууллагын дэмжлэг өндөр. Одоо байгаа эдгээр харилцааг өргөжүүлж бэхжүүлэх нэг боломж нь оролцогч талуудыг нэгтгэсэн ажлын хэсэг буюу хороод байгуулах явдал юм. ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэх чиглэлээр мэдээлэл сурталчилгаа хийхэд олон улсын болон төрийн байгууллага, ТББ, БЖДБЭ манлайлах нь чухал.

4.7. ЗӨВЛӨМЖ

Зорилго, зорилтуудаа тодорхойлж, тэдгээрт хүрэх арга замуудыг боловсруулах нь Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбар болон холбогдох салбаруудад (хүнс, ус ундаа, сав баглаа боодол) ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх үндэс суурь болно. Ийнхүү стратегийн алхмуудыг авч хэрэгжүүлснээр илүү тогтвортой, тойрог хэлбэрийн аялал жуулчлалын салбарыг хөгжүүлэх үндэс суурь тавигдаж, Монгол Улсад тогтвортой аялал жуулчлалыг цогцоор нь хөгжүүлэх улс төрийн чиглэл тодорхойлогдох боломжтой болно. Эдгээр шийдлүүдийг үндэсний болон орон нутгийн нөхцөл байдалд тохируулан боловсруулахын зэрэгцээ бусад улс орнуудын ТЭЗ-ийн туршлагаас санаа авахыг зөвлөж байна. ТЭЗ-ийн санаачилгуудыг хэрэгжүүлэхийн тулд холбогдох оролцогч талуудын хамтын ажиллагаа чухал үүрэгтэй ба энэхүү үйл явцын туршид инновацыг нэн тэргүүнд авч үзэх нь чухал.

Энэ бүлэгт өгүүлсэн зөвлөмжүүд нь Зураг 1-д харуулсны дагуу ТЭЗ-ийн таатай орчныг бүрдүүлэх идэвхжүүлэгч хүчин зүйлсэд үндэслэсэн. Эдгээр зөвлөмжийг үндэсний бодлого стратеги болон салбар (аялал жуулчлал, хоол хүнс, сав баглаа боодол, хог хаягдлын менежментийн салбар)-ын онцлог, хэрэгцээ шаардлагад нийцүүлэн боловсруулсан бөгөөд Хүснэгт 1-д хураангуйлан оруулав.

Зураг 74. ТЭЗ-ийг дэмжих хүчин зүйлс

Хүснэгт 1-д бодлогын арга хэрэгсэл, эрхзүйн орчныг боловсронгуй болгох санаачилга бүхий стратегийн замын зураглалыг үзүүлэв. Үүнд аялал жуулчлалын салбарт тохирсон үндэсний хүчирхэг стратегийг тодорхойлох, нөлөөлөлд өртсөн үйлдвэрүүдэд үндэсний томоохон зорилтуудыг дэвшүүлэх, тогтвортой аялал жуулчлалын стандартыг бий болгох зэрэг гол арга хэмжээнүүдийг тоймлон харуулсан. Мөн энэхүү зөвлөмж нь эрчим хүчний үр ашгийн шалгуур, хог хаягдлын менежмент, сав баглаа боодлын зохицуулалт, талуудын оролцоо зэрэг чухал асуудлыг хөндсөн ба өргөн хүрээг хамарсан болно. Эдгээр зөвлөмжүүд нь Монгол Улсын хөгжлийн бодлогыг ногоон хөгжлийн зорилтуудтай уялдуулж, бүх оролцогч талуудын хүртээмжтэй оролцоог дэмжих зорилготой.

Хүснэгт 57. Монгол Улсын аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийг нэвтрүүлэх бодлогын зөвлөмж

Салбар/Ангилал	Бодлогын арга хэрэгсэл/Эрхзүйн орчин
Ерөнхий	Аялал жуулчлалын салбар дахь ТЭЗ-ийн үндэсний стратегийг тодорхойлох. Түүнд суурилсан салбар дундын зорилтуудыг үндэсний хэмжээнд дэвшүүлэх Нэн тэргүүний хэрэгцээ шаардлага, байгаль орчин, хүний эрүүл мэндэд үзүүлэх сөрөг нөлөөлөл зэрэг тэргүүлэх үзүүлэлтүүдэд үндэслэн холбогдох салбаруудад зориулсан үндэсний стратеги боловсруулах
Аялал жуулчлал	Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор үндэсний хэмжээнд цогц бодлого, эрхзүйн зохицуулалтыг бий болгох Тогтвортой аялал жуулчлалын стандарт бий болгох
Хүнс, ус ундаа	Эрчим хүчний хэмнэлттэй холбоотой зорилтуудыг хангах шалгуур болон энэ төрлийн төслүүдийн хэрэгжилтийг үнэлэх шалгуурыг тогтоох

	Зайнаас болон газар дээрх хяналтыг хослуулан ХХАА-н зохистой дадлын тухай хуулийн хэрэгжилтэд хяналт, үнэлгээ хийх арга хэрэгслийг тодорхойлох ТЭЗ-ийн 7R зарчмын стандартчилал, хэмжилттэй холбоотой шаардлагыг тусгах замаар Монгол Улсын ногоон хөгжлийн зорилтуудтай уялдуулах, ХХАА-н салбарын шилдэг 100 үйлдвэрлэгчийг шалгаруулж, урамшуулах журамд хөдөө аж ахуй, үйлдвэрлэлийн сайн туршлагыг стандартчилах.
Сав баглаа, боодол	Сав баглаа боодлын хувьд “Үйлдвэрлэгчийн өргөтгөсөн хариуцлагын тогтолцоо”-г (Extended Producer Responsibility - EPR) бий болгох Бүх төрлийн нэг удаагийн болон удаан эдэлгээгүй сав баглаа боодлыг хориглох, өөр бүтээгдэхүүнээр оруулахад анхаарах Нэг удаагийн нийлэг уутыг импортлохгүй байх бодлогыг чангатгах Сав баглаа боодлын салбар хувьд ТЭЗ-ийн бодлогыг тодорхойлж, түүний дагуу шошго, үйлдвэрлэлийн стандартыг боловсруулах.
Хог хаягдлын менежмент	“Бохирдуулагч нь төлөх” зарчим, эко төлбөрийн тухай хууль эрхзүйн зохицуулалтыг шаардлагатай журам стандартын хамт боловсруулж, хэрэгжилтийг хангах.
Оролцогч талууд	Зохицуулалтын орчинд оролцогч талуудад хүндрэл учруулдаг хуулийн давхардал, хийдлийг арилгах үүднээс бодлого, эрхзүйн баримт бичгүүдийг хооронд нь уялдуулах Бодлого боловсруулах үйл явцад БЖДБЭ, салбарын холбоод, ТББ-уудын оролцоог нэмэгдүүлэхийн тулд хүртээмжтэй, оролцоотой орчин бүрдүүлэх.
Салбар/Ангилал	Судалгаа ба хөгжүүлэлт
Ерөнхий	ТЭЗ-ийн чиглэлээр судалгааны төслүүдийг санхүүжүүлэх боломжийг нэмэгдүүлж, байгууллага хоорондын уялдаа холбоог сайжруулах.
Аялал жуулчлал	Орон нутгийн иргэдийн оролцоотой шинэ төрлийн аялал жуулчлал хөгжүүлэх
Хүнс, ус ундаа	Дотоодоос нийлүүлсэн орц найрлага бүхий шинэ бүтээгдэхүүн хөгжүүлэх
Сав баглаа, боодол	Шинэ, байгальд задардаг, байгалийн гаралтай, ургамалд суурилсан сав баглаа боодлын материал, сав баглаа боодол үйлдвэрлэл, хог хаягдлын мэдээлэл, тоног төхөөрөмжийн чиглэлээр хийгдэх судалгааны ажлыг дэмжих
Хог хаягдлын менежмент	Цуглуулах, ангилах, дахин боловсруулалтыг нэмэгдүүлэх технологийн шинэчлэлийг дэмжих
Оролцогч тал	Томоохон үйлдвэрүүд болон БЖДБЭ-ийн хамтын ажиллагаа, түншлэх боломжийг дэмжих, ТЭЗ-ийн сорилтуудыг шийдвэрлэх шинэ технологи, бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг хөгжүүлэх хамтын ажиллагааг нэмэгдүүлэх зорилгоор мэдлэг туршлага солилцох чадавхыг нэмэгдүүлэх ТЭЗ-ийн туршлагыг хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор эрдэм шинжилгээний байгууллагуудыг судалгаа, мэдлэг туршлагаа хуваалцах үйл явцад татан оролцуулах. Эрдэм шинжилгээний байгууллагууд сургалт, мэдээлэл, судалгааны хүрээнд БЖДБЭ-тэй түншлэх замаар ТЭЗ-тай холбоотой үйл ажиллагаа болон туршлагад оролцоогоо нэмэгдүүлэх. Төрийн байгууллагууд мэдлэг туршлага солилцох платформыг хөгжүүлж, эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын ТЭЗ-ийн санаачилга дахь оролцоог дэмжих.
Салбар/Ангилал	Технологи
Ерөнхий	ТЭЗ-ийн шилжилтийг дэмжихийн тулд их өгөгдөл, хиймэл оюун ухаан (AI), блокчэйн болон зүйлсийн интернет (IoT) зэрэг шинээр гарч ирж буй дижитал технологиудыг (шинэ бизнесийн загваруудтай хослуулан) ашиглах

	Нөөцийн үр ашгийг нэмэгдүүлэхийн зэрэгцээ байгаль орчин, хүний эрүүл мэндэд үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг бууруулахын тулд шинэ технологийг үйлдвэрлэлд ашиглах
Аялал жуулчлал	Эрчим хүчний хэмнэлттэй төхөөрөмж ашиглах Суурийг тавих үе шатнаас эхлээд сайн технологийг ашиглах
Хүнс, ус ундаа	Хүнс, ундааны үйлдвэрлэлд ашиглах боломжтой шилдэг техникүүдийг нэвтрүүлэх
Сав баглаа, боодол	Сав баглаа боодлыг дахин ашиглах, сав баглаа боодлыг сэргээх болон бусад ижил төстэй арга хэмжээг дэмжихийн тулд савлагааны төрлийг багасгаж, стандартчилах.
Хог хаягдлын менежмент	Одоо байгаа хог хаягдлын менежмент, дахин боловсруулах байгууламжуудын тогтвортой байдлыг хангах. Дахин боловсруулалтыг нэмэгдүүлэхийн тулд хог хаягдлыг дахин боловсруулах шинэ байгууламжуудыг барих Нөөцийг сэргээх шинэ технологийг нэвтрүүлэх
Оролцогч талууд	БЖДБЭ болон технологи нийлүүлэгчдийн хамтын ажиллагааг нэмэгдүүлэх
Салбар/Ангилал	Санхүүгийн үйлчилгээ/Зах зээлийг идэвхжүүлэх
Ерөнхий	БЖДБЭ-дийг ТЭЗ-т шилжихэд дэмжлэг үзүүлэхийн тулд санхүүгийн урамшуулал, буцалтгүй тусламж, татаас зэрэг тодорхой дэмжлэг, урамшууллын механизмыг ашиг сонирхол, нөлөө бүхий өндөр оролцогч талуудтай хамтран бий болгох. БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийн технологи нэвтрүүлэх, сайжруулахад хөрөнгө оруулах тусгайлсан санхүүжилтийн хувилбаруудыг боловсруулахад нь үндэсний болон олон улсын санхүүгийн байгууллагууд дэмжлэг үзүүлэх. БЖДБЭ-ийн тусгай хэрэгцээнд нийцсэн ногоон зээл, санхүүгийн бүтээгдэхүүний хүртээмжийг нэмэгдүүлэх
Аялал жуулчлал	Зээл олгохдоо ТЭЗ-тай холбоотой заалтыг нэмж оруулах (жишээ нь зээлийн хугацаанд байгаль орчны болон ТЭЗ-ийн үндсэн зарчмуудыг хэрэгжүүлэх гэх мэт).
Хүнс, ус ундаа	Үйлдвэрлэлийг дэмжих чиглэлээр олгож буй хөнгөлөлт, урамшуулалд тодорхой квот тогтоож, эдийн засгийн хөгжлийн зарчмыг хэрэгжүүлсэн аж ахуйн нэгжүүдийг шат дараалсан хөнгөлөлтөөр урамшуулах. Дотоодод үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнийг дэмжиж, импортын бүтээгдэхүүнтэй өрсөлдөхүйц үнийн тэнцвэрийг бий болгох, үүнд татварын янз бүрийн хөнгөлөлт үзүүлэх, тодорхой бүтээгдэхүүнийг татвараас чөлөөлөх, эсвэл тухайн бүтээгдэхүүнд татаас олгох
Сав баглаа, боодол	Дотооддоо үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнийг дэмжиж, импортын бүтээгдэхүүнтэй өрсөлдөхүйц үнийн тэнцвэрийг бий болгох.
Хог хаягдлын менежмент	Орон нутгийн хог хаягдлыг дахин боловсруулах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхийн тулд нэмэлтээр үүсэх зардлуудыг НӨАТ, гаалийн татвараас чөлөөлөх, эсвэл үйлдвэрлэлийн хэмжээнээс хамаарч төрөөс урамшуулал, дэмжлэг олгох.
Салбар/Ангилал	Чадавхыг бэхжүүлэх (Мэдлэг туршлага солилцох, Түншлэл ба хамтын ажиллагаа, Сурталчилгаа, Мэдээлэл)
Ерөнхий	БЖДБЭ зэрэг оролцогч талуудын дунд ТЭЗ-ийн ашиг тус, аялал жуулчлалын салбарын тогтвортой байдлын ач холбогдлын талаарх мэдлэг, ойлголтыг нэмэгдүүлж, харилцааг сайжруулах. ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэх, тогтвортой байдлын соёлыг төлөвшүүлэхийн тулд сурталчилгааны кампанит ажил, сураглт зөвлөгөөн зохион байгуулж, мэдээлэл түгээх сувгуудыг хөгжүүлэх. Хэрэгжилтийн үр дүн, нөлөөллийн үнэлгээг олон нийтэд танилцуулах

Оролцогч талууд	Мэдлэг туршлага хуваалцах, чадавхыг бэхжүүлэх, ТЭЗ-ийн туршлагыг хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор оролцогч талуудын хамтын ажиллагаа, түншлэлийг дэмжих. Тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх нэгдсэн арга барилыг бий болгохын тулд төрийн байгууллага, холбоод, санхүүгийн байгууллага, шинжлэх ухаан, төрийн бус байгууллагуудын харилцаа холбоо, хамтын ажиллагааг дэмжих Байгальд ээлтэй савлагааны технологийг нэвтрүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэхийн тулд технологи нийлүүлэгчид болон БЖДБЭ-ийн хамтын ажиллагаа, шууд түншлэлийг дэмжих Аялал жуулчлалын салбарын БЖДБЭ-д тохирсан ТЭЗ-ийн туршлагын талаар сургалтын хөтөлбөр боловсруулах замаар оролцогч талуудын туршлага, мэдлэгийг дээшлүүлэх. БЖДБЭ зэрэг оролцогч талуудын дунд ТЭЗ-ийн ашиг тус, аялал жуулчлалын салбарын тогтвортой байдлын ач холбогдлын талаарх мэдлэг, мэдээлэл, харилцаа хамтын ажиллагааг нэмэгдүүлэх. ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэх, тогтвортой байдлын соёлыг төлөвшүүлэхийн тулд харилцааны кампанит ажил, семинар, мэдээлэл түгээх сувгуудыг хөгжүүлэх. Олон улсын байгууллага, санхүүгийн байгууллагууд, технологи нийлүүлэгчдийн хоорондын түншлэл, мэдлэг туршлага солилцох явдлыг дэмжих

Мэдлэг туршлага солилцох, чадавх бэхжүүлэх, ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэхэд талуудын хамтын ажиллагааг өргөжүүлэх шаардлагатай. Төрийн байгууллага, холбоод, санхүүгийн институци, эрдэм шинжилгээний байгууллага, ТББ-ууд нэгдсэн арга барилаар тогтвортой аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх чиглэлээр харилцан санал солилцож, хамтын ажиллагаа хөгжүүлэх нь чухал.

Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн туршлагыг хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх үндэсний цогц бодлого, эрхзүйн зохицуулалтыг бүрдүүлэх хэрэгтэй. Үүний тулд БЖДБЭ-д ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэхэд ашиг сонирхол өндөр, нөлөө бүхий талуудын тусламжтай санхүүгийн урамшуулал, буцалтгүй тусламж, татаас зэрэг тодорхой чиглэл, урамшуулал дэмжлэгийн механизмыг бий болгох шаардлагатай.

Үндэсний болон олон улсын санхүүгийн байгууллагууд ТЭЗ-ийн технологийн дэвшилд хөрөнгө оруулахад нь БЖДБЭ-д зориулсан тусгай санхүүжилтийн арга хэлбэрүүдийг бий болгох нь зүйтэй. БЖДБЭ-ийн тусгай хэрэгцээг хангасан ногоон зээл болон холбогдох санхүүгийн бүтээгдэхүүнүүдийн хүртээмжийг нэмэгдүүлэх шаардлагатай.

ТЭЗ-ийн чиглэлээр сургалтын хөтөлбөр боловсруулж оролцогч талуудын, ялангуяа аялал жуулчлалын салбар дахь БЖДБЭ-ийн мэдлэг туршлагыг өргөжүүлэх хэрэгцээ өндөр байна. ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэх үйл ажиллагааны хэрэгжилтийг хангахад дэмжлэг үзүүлэх үүднээс эрдэм шинжилгээний байгууллагуудыг сургалт, судалгаан ажлуудад түлхүү оролцуулах нь чухал.

Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн туршлага, тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлалыг нэвтрүүлэхийн ач холбогдол, үр өгөөжийн талаар БЖДБЭ болон бүх оролцогч талуудын хооронд мэдээлэл түгээх, сурталчлах алхмуудыг авч хэрэгжүүлэх нь зүйтэй. Үүний тулд мэдээлэл түгээх кампанит ажил, хурал зөвлөгөөн зохион байгуулж, мэдээллийн сувгуудыг бий болгох нь чухал.

Төрийн байгууллагууд ТЭЗ-ийн зарчмыг үндэсний бодлого, стратегийн баримт бичгүүдэд тусгахын хажуугаар ТЭЗ-ийн санаачилгуудыг илүү ойлгож дэмжиж, хэрэгжилтийг хангахад төрийн албан хаагчдын чадавхыг бэхжүүлэхэд анхаарах нь зүйтэй. Үүнд бүх талуудад хүртээмжтэй, оролцоотой байх зарчмыг баримталбал зохино.

Судалгаа, хөгжүүлэлтийн чиглэлд бүх оролцогч тал тодорхой хүчин чармайлт гаргах хэрэгтэй. ТЭЗ-ийн чиглэлээр судалгаа хийхэд санхүүжилтийн боломжуудыг нэмэгдүүлж, байгууллагуудыг хооронд нь уялдуулах шаардлагатай.

Технологийн компаниуд болон БЖДБЭ-ийн хооронд шууд хамтын ажиллагаа хөгжих боломжийг бий болгох нь ТЭЗ-ийн дэвшилтэт технологиудыг нэвтрүүлэхэд тустай. Олон улсын байгууллага, санхүүгийн институци, технологийн компаниудын хооронд хамтын ажиллагаа, мэдлэг туршлага солилцох явцад түлхэц өгөх нь чухал.

Санхүүгийн институциуд ТЭЗ-ийн төслүүдэд зориулсан тусгай ногоон зээлийн хэмжээ, хүртээмжийг нэмэгдүүлэхэд анхаарах нь зүйтэй. Эдгээр зээл нь гэрчилгээжүүлэлт, зөвлөх үйлчилгээний байгууллагуудын мэдээлэлд үндэслэн БЖДБЭ-д олгогдож болно.

Эрдэм шинжилгээний байгууллагууд сургалт, судалгааны ажил зохион байгуулж, БЖДБЭ-тэй хамтран ажиллах замаар ТЭЗ-ийн үйл ажиллагаанд оролцох боломжтой. Үүнд төрийн байгууллагууд мэдлэг туршлага солилцох платформ бий болгож, ТЭЗ-ийн төслүүдэд оролцоход нь эрдэм шинжилгээний байгууллагуудад дэмжлэг үзүүлж болох юм.

ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэх өндөр ашиг сонирхол бүхий дээр дурдсан бүх оролцогч талууд ТЭЗ-ийн туршлагыг нэвтрүүлэхэд тулгарах сорилтуудыг хамтын хүчээр даван туулах хамтын ажиллагааны механизмыг идэвхтэй эрж хайх нь чухал. Ийнхүү өөр өөр салбарын төлөөлөл болсон оролцогч талууд нэгдсэн стратеги боловсруулж, хамтын ажиллагааг өргөжүүлэх ажлын хэсэг буюу хороодыг байгуулахад төрийн байгууллага голлох үүрэг гүйцэтгэнэ.

5. ХАРИЛЦАА ХОЛБОО, ОРОЛЦОГЧ ТАЛУУДЫН ОРОЛЦООНЫ СТРАТЕГИ

Тайлангийн энэ хэсэгт ТЭЗ-т оролцогч талуудын үүрэг, ангилалд дүн шинжилгээ хийсний үндсэн дээр БОАЖЯ-нд зориулсан оролцогч талуудын харилцаа холбооны стратегийн төслийг танилцуулсан ба энэ нь оролцогч талуудыг үр дүнтэй татан оролцуулах, харилцаа холбоо бий болгох, мэдлэг дээшлүүлэх, дэмжих, тулгамдаж буй асуудлыг шийдвэрлэхэд тусална.

Зорилго, зорилтууд:

- Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн зарчмуудын талаарх мэдлэг дээшлүүлэх—аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн талаарх гол оролцогч талуудын мэдлэг, ойлголтыг дорвитой сайжруулах,
- Аялал жуулчлалын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг БЖДБЭ-чдийг ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд нь чиглүүлж, дэмжих—БЖДБЭ-үүд болон бусад салбарт ТЭЗ-ийн талаарх үнэн зөв мэдээлэл түгээх ажлыг бодитойгоор эрчимжүүлэх,
- ТЭЗ-ийн санаачилгыг сурталчлахад оролцогч талуудыг татан оролцуулах—үр дүнтэй оролцоо, түншлэлээр хангахын тулд оролцогч талуудад тулгамдаж буй асуудлыг тодорхойлох, тэдгээрийн хэрэгцээнд нийцүүлэн өгөх шаардлагатай мэдээлэлд дүн шинжилгээ хийх, зохион байгуулах.
- Аялал жуулчлалын салбарын байгаль орчны тогтвортой байдал, эдийн засгийн өсөлтөд ТЭЗ-ийн арга барилын ашиг тусыг онцлох—хөгжлийн түншүүдийг татан оролцуулж, тэдэнд нөлөөлөх боломжтой мэдээллийн хэрэгслийг ашиглан ТЭЗ-ийн үйл ажиллагаа, үр дүнг ойлгуулах байдлаар тус салбарт тулгарч буй сорил бэрхшээл, боломжийн талаар мэдээлэх.

Ашиглах арга хэрэгслүүд	Гол үйл ажиллагаа	Зорилтот оролцогч талууд	Мониторинг ба үнэлгээ (амжилтын хэмжүүр)
1. Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн зарчмуудын талаарх мэдлэгийг дээшлүүлэх—аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн талаарх гол оролцогч талуудын мэдлэг, ойлголтыг дорвитой сайжруулах			
Цахим платформууд	Мэдээлэл түгээх, кейс судалгааг хуваалцах, аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн арга барилтай холбоотой шинэчилсэн мэдээллийг хүргэхийн тулд вэбсайт, блог, нийгмийн сүлжээний платформыг ашиглах.	Аялал жуулчлалын салбарын БЖДБЭ—зочид буудал, амралтын газар, ресторан гэх мэт	Оролцогч талуудын оролцоог хэмжихийн тулд кейс судалгаа, блог нийтлэл болон бусад контентын татан авалт, хуваалцсан байдал, сэтгэгдлийн тоонд дүн шинжилгээ хийх
Сургалт, семинар	Оролцогч талуудад ТЭЗ-ийн зарчмуудын талаар ойлголт өгөх, шилдэг туршлагыг танилцуулах, тойрог арга хэлбэрийн туршлагыг хэрэгжүүлэх практик удирдамжаар хангах интерактив семинар, сургалтуудыг зохион байгуулах	Төрийн албан хаагч, бодлого боловсруулагчид	Семинар, вебинарт оролцож буй оролцогчдын тоо, эдгээр сургалт семинарын үеэр гарсан тэдний санал хүсэлт, оролцоог хянах
Вебинар, цахим хурал	Аялал жуулчлалын салбарт ТЭЗ-ийн талаарх ойлголтыг хуваалцах, судалгааны үр дүнг танилцуулах, хэлэлцүүлгийг хөнгөвчлөх зорилгоор шинжээч, мэргэжилтнүүдийг оролцуулсан вебинар, онлайн хурал зохион байгуулах	Холбоод, ТББ, зөвлөх мэргэжилтнүүд, БЖДБЭ болон ЭШБ	Семинар, вебинарт оролцож буй оролцогчдын тоо, эдгээр сургалт семинарын үеэр гарсан тэдний санал хүсэлт, оролцоог хянах
Хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийг	Олон нийтийн мэдлэгийг дээшлүүлэх, өргөн хүрээний оролцогчдын татан оролцуулах	БЖДБЭ, жуулчид, аялагчид	Олон нийтэд бий болсон мэдлэгийн түвшнийг үнэлэхийн тулд аялал жуулчлалын салбарын

Ашиглах арга хэрэгслүүд	Гол үйл ажиллагаа	Зорилтот оролцогч талууд	Мониторинг ба үнэлгээ (амжилтын хэмжүүр)
ашиглан хүрч ажиллах	зорилгоор нийтлэл, ярилцлага, санал бодлыг нийтлэх үүднээс хэвлэл мэдээллийн байгууллагуудтай хамтран ажиллах		ТЭЗ-ийн зарчмуудтай холбоотой нийтлэл, ярилцлага, эшлэл зэргийг дурдсан хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдийг анхаарч үзэх
Түншлэлүүд	Мэдээлэл түгээх, арга хэмжээ зохион байгуулахад холбоод, ТББ, зөвлөхүүдийн сүлжээ, платформыг ашиглахын тулд тэдэнтэй хамтран ажиллах	ОУБ, БЖДБЭ, ТББ, Холбоод, зөвлөх үйлчилгээ	Аялал жуулчлалын салбарын оролцогч талуудтай байгуулсан түншлэлийн тоо, хамтарсан санаачилга, хамтран хэрэгжүүлсэн төслүүдийн тоог бүртгэх
2. Аялал жуулчлалын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг БЖДБЭ-үүдэд ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд нь чиглүүлж, дэмжлэг үзүүлэх—БЖДБЭ-үүд болон бусад салбаруудад ТЭЗ-ийн холбогдох, үнэн зөв мэдээллийг түгээх ажлыг бодитойгоор сайжруулах			
Вебинар, семинар	БЖДБЭ-үүдэд ТЭЗ-ийн арга барил, туршлага, хэрэгжүүлэх стратеги, шилдэг туршлагын талаар ойлголт өгөх зорилгоор цахим эсвэл биечлэн оролцох сургалт явуулах Аялал жуулчлалын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг БЖДБЭ-үүдэд ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх үүднээс ойлгоход хялбар удирдамж, арга хэрэгсэл, хяналтын жагсаалтыг бий болгох	БЖДБЭ	Удирдамж бүхий материалыг ашиглах, вебинар, семинарт оролцох, цахим хамт олонд нэгдэх БЖДБЭ-ийн тоог хянах
Цахим форум, хэлэлцүүлгийн самбар	БЖДБЭ-үүдэд зориулсан хэлэлцүүлэгт оролцох, туршлага хуваалцах, мэргэжилтэн ба мэргэжил нэгтнүүдээсээ заавар зөвлөгөө авах платформыг бий болгох	Холбоод, ТББ, мэргэжилтнүүд, БЖДБЭ	Хэлэлцүүлгийн сэдвүүдийн тоо, идэвхтэй яриа хэлэлцээ/ оролцогчдын тоо
Э-мэйлээр мэдээлэл түгээх	Бүртгэлтэй БЖДБЭ болон оролцогч талуудад санхүүгийн шинэ мэдээ, амжилтын түүх, холбогдох ТЭЗ-ийн удирдамжийг хуваалцахын тулд мэдээллийг тогтмол хүргэх	БЖДБЭ	Бүртгүүлэгчдийн өссөн тоо
Аж үйлдвэрийн холбоо, ТББ-уудтай хамтран ажиллах	Тогтвортой аялал жуулчлал, ТЭЗ-ийн чиглэлээр мэргэшсэн мэргэжилтнүүдтэй зөвлөлдөх замаар БЖДБЭ-үүдийг тусгайлан чиглүүлж, дэмжих	Холбоод, ТББ, зөвлөх мэргэжилтнүүд, БЖДБЭ	БЖДБЭ-тэй хийсэн зөвлөх үйлчилгээний тоог хянах, Сэтгэл ханамжийн судалгааны үр дүн
3. ТЭЗ-ийн санаачилгыг сурталчлахад оролцогч талуудыг татан оролцуулах—үр дүнтэй оролцоо, түншлэлийг хангахын тулд оролцогч талуудад тулгамдаж буй асуудлыг тодорхойлох, тэдгээрийн хэрэгцээнд нийцүүлэн өгөх шаардлагатай мэдээлэлд дүн шинжилгээ хийх, зохион байгуулах			
Оролцогч талуудын уулзалт	Шууд оролцох, санал бодлоо солилцоход туслах зорилгоор оролцогч талуудын уулзалт, семинар, дугуй ширээний ярилцлагыг сар бүр зохион байгуулах	Бүх оролцогч тал, ялангуяа хөгжлийн байгууллагууд	Сар бүр зохион байгуулах арга хэмжээний тоо
Мэргэжлийн байгууллагуудтай хамтран ажиллах	Хамтарсан төсөл, мэдлэг хуваалцах, нөөцийг дайчлах зэрэг оролцогч талтай хамтран	Өндөр ашиг сонирхол бүхий бүх оролцогч тал	Аялал жуулчлалын салбарын оролцогч талуудтай байгуулсан түншлэлийн тоо, хамтарсан санаачилга, хамтран

Ашиглах арга хэрэгслүүд	Гол үйл ажиллагаа	Зорилтот оролцогч талууд	Мониторинг ба үнэлгээ (амжилтын хэмжүүр)
	ажиллах, түншлэх боломжуудыг тодорхойлох		хэрэгжүүлсэн төслүүдийн тоог бүртгэх
4. Аялал жуулчлалын салбарын байгаль орчны тогтвортой байдал, эдийн засгийн өсөлтөд ТЭЗ-ийн арга барилын ашиг тусыг онцлох— хөгжлийн түншүүдийг татан оролцуулж, тэдэнд нөлөөлөх боломжтой мэдээллийн хэрэгслийг ашиглан ТЭЗ-ийн үйл ажиллагаа, үр дүнг ойлгуулах байдлаар тус салбарт тулгарч буй сорил бэрхшээл ба боломжийн талаар мэдээлэх			
Тайлан ба нийтлэлүүд	Аялал жуулчлалын салбарын ТЭЗ-ийн арга барилын ашиг тусыг тоймлон харуулсан тайлан, нийтлэлийг кейс судалгаа, судалгааны үр дүн, амжилтын түүхээр баяжуулан бэлтгэх	БЖДБЭ	Тайлан ба нийтлэлийн тоо
Хамтарсан төсөл, санаачилга	ТЭЗ-ийн арга барилын эерэг үр дүнг харуулсан хамтарсан төсөл, санаачилга дээр хөгжлийн түншүүдийн сүлжээ, туршлагыг ашиглан хамтран ажиллах	Холбоод, ТББ, зөвлөхүүд, БЖДБЭ	Төсөл, санаачилгын тоо, мөн эдгээр үйл ажиллагааны явцад гарсан тэдний санал хүсэлт, оролцоог хянах
Цахим платформ ба олон нийтийн мэдээллийн хэрэгсэл	Мэдээлэл түгээх, амжилтын түүхээ хуваалцах, БЖДБЭ-тэй харилцаа холбоог бий болгохын тулд вэбсайт, блог, олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслийн платформ, цахим форумыг ашиглах	Холбоод, ТББ, зөвлөх мэргэжилтнүүд, БЖДБЭ	Оролцогч талуудын оролцоог хэмжихийн тулд кейс судалгаа, блог, нийтлэл болон бусад контентын хэсгүүдийн татан авалт, хуваалцсан байдал болон сэтгэгдлийн тоонд дүн шинжилгээ хийх

Энэхүү харилцаа холбооны стратегийг хэрэгжүүлснээр оролцогч талууд аялал жуулчлалын салбарт БЖДБЭ-чдийг үр дүнтэй татан оролцуулж, тэдэнд урам зориг өгч, ТЭЗ-ийн арга барилыг нэвтрүүлэх, хамтын ажиллагааг дэмжих, илүү тогтвортой болгох, тойрог аялал жуулчлалын салбарт хувь нэмрээ оруулах боломжтой юм.

6. ХАВСРАЛТУУД

6.1.Хавсралт 1—Олон улсын хөгжлийн байгууллагууд

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшсэн байдал		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
Европын Холбоо (EU)	Delegation of the European Union to Mongolia EEAS (europa.eu)	- Ногоон байгууламж руу шилжих хөтөлбөр - "Монгол улс дахь хуванцар хог хаягдлын дахин боловсруулалтын тогтвортой байдлыг хангах" төсөл - Монгол улсад зориулсан олон талт баримжаат хөтөлбөр - SWITCH-Ази хөтөлбөр	Өндөр	3	Өндөр	3	Дундаас дээгүүр	2.5	2.8
АХБ (ADB)	Mongolia Country Partnership Strategy (2021–2024) - Laying Resilient Foundations for Inclusive and Sustainable Growth (adb.org)	- Тогтвортой аялал жуулчлал - Эдийн засаг - Цаг агаарын өөрчлөлт	Өндөр	3	Өндөр	3	Дундаас дээгүүр	2.5	2.8
АДРА Монгол (ADRA)	Home - Adra Mongolia	- Хүнсний аюулгүй байдал (40 төсөл) - органик хөдөө аж ахуй, хүнсний төслүүд - Гамшиг, онцгой байдлын менежмент (24 төсөл/хариу арга хэмжээ), Эдийн засгийн хөгжил/амьжиргаа (31 төсөл)	Дунд	2	Дунд	2	Дунд	2	2
КАРИТАС ЧЕХ ИНГО Монгол (Caritas Czech INGO)	About us (charita.cz)	- Ногоон эдийн засагт шилжих нь - Хуванцар хог хаягдлын дахин боловсруулалтын тогтвортой байдлыг хангах төсөл - Байгаль орчин, уур амьсгалын өөрчлөлт, дахин боловсруулалт - Монгол дахь Бүгд Найрамдах Чех Улсын Каритас Чех төслийн стратегийн зорилтууд	Дундаас дээгүүр (шууд сонирхолтой бус)	2.5	Дунд зэрэг (Мэргэшил)	2	Дундаас доогуур	1.5	2

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшсэн байдал		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
Германы Олон Улсын Хамтын Ажиллагааны Нийгэмлэг (GIZ)	GIZ-2022-mongol-АДАЛ-ЯВДАЛТ-АЯЛАЛ-ЖУУЛЧЛАЛЫН-ТУР-ОПЕРАТОРУУДАД-ЗОРИУЛСАН ГАРЫН-АВЛАГА.pdf	Төслүүд: - Эдийн засгийн тогтвортой хөгжил - БЖДБЭ - Биологийн олон янз байдлын үндэсний хөтөлбөр - Эрчим хүчний хэмнэлт - Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн байгалийн чадавхыг хадгалах - Үр ашигтай халаалтын системд илүү мэргэшсэн мэргэжилтнүүдээр хангах байдлаар эрчим хүч хэмнэх	Дунд (шууд сонирхолтой бус)	2	Дундаас доогуур (шууд бус)	1.5	Дунд	2	1.8
ПИН Монгол (PIN)	people-in-need-mongolia-country-strategy.pdf (peopleinneed.net)	Монгол орны хувьд баримтлах стратеги БЖДБЭ-ийг чадавхжуулах төсөл "Ногоонд шилжих төсөл"	Дунд	2	Дундаас доогуур	1.5	Дундаас доогуур	1.5	1.7
НҮБ-ын Байгаль Орчны Хөтөлбөр	TGEMG.pdf (unep.org)	- Пейж төсөл - Ногоон эдийн засаг ба худалдааны боломж төсөл	Дунд	2	Бага	1	Бага	1	1.3

6.2. Хавсралт 2—Төрийн байгууллагууд

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшсэн байдал		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
Монгол улсын Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам	Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам (met.gov.mn)	Аялал жуулчлалын салбарын үндэсний үндсэн бодлого болон тэргүүлэх чиглэлийн чиг харааг боловсруулж улмаар тус салбарын үйл ажиллагааг сайжруулах чиглэлээр төрийн	Өндөр (Сонирхол)	3	Дундаас доогуур- (Мэргэшсэн байдал)- ТЭЗ-ийг дэмжихийн	1.5	Дундаас дээгүүр (Нөлөөлөл) (стратегийн урамшууллын механизм)	3	2.3

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшсэн байдал		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
		болон хувийн хэвшлийн байгууллагууд зориулсан санал зөвлөмж боловсруулдаг.			тулд мэдлэгийг дээшлүүлэх шаардлагатай		боловсруулах боломж)		
Орон нутгийн засаг дарга нар	Сум/Дүүргээсээ хамаарч харилцан адилгүй	Аймгийн Засаг дарга ба Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын бодлого, шийдвэрийг боловсруулах, хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн эдийн засаг, нийгэм, төрийн захиргааны байгууллагын стратеги төлөвлөлт, бодлогын үндсэн чиглэл бүхий Монгол Улсын хууль тогтоомж, Засгийн газрын шийдвэрийн хэрэгжилтийг хангах түүнчлэн хөтөлбөр, төсөл боловсруулах, хяналт тавих хэрэгжилтийг үнэлж, холбогдох арга хэмжээг зохицуулах гэх мэт.	Дундаас дээгүүр боломжит сонирхолтой	2.5	Дундаас доогуур (Мэргэшсэн байдал)- ТЭЗ	1.5	Өндөр (Өөрийн нутаг дэвсгэрт үйл ажиллагаа явуулж буй ЖД-д үзүүлэх нөлөөлөл)	3	2.3
Нийслэлийн аялал жуулчлалын газар (Төрийн байгууллага)	Нийслэлийн Аялал жуулчлалын газар – НАЙРСАГ УЛААНБААТАР (ub.gov.mn)	Нийслэлийн нутаг дэвсгэрт үйл ажиллагаа явуулж буй аялал жуулчлалын салбарын үйлчилгээ эрхлэгч, байгууллагуудтай хамтран ажиллаж, удирдлагаар хангах.	Өндөр (Сонирхол)	3	Дундаас доогуур- (Мэргэшсэн байдал)- ТЭЗ-ийг дэмжихийн тулд мэдлэгийг дээшлүүлэх шаардлагатай	1.5	Дундаас дээгүүр (Нөлөөлөл) (стратегийн урамшууллын механизм боловсруулах боломж)	3	2.3

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшсэн байдал		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
Монгол улсын Хүнс хөдөө аж ахуй хөнгөн үйлдвэрийн яам	MOFA - Нүүр	Аж үйлдвэрийн бодлоготой холбоотой органик хүнс, сав баглаа боодол, хүнс, ус ундаа боловсруулах стандарт болон Үндэсний хоол, идээ ундаатай холбоотой нийтлэг бодлогыг боловсруулж хэрэгжүүлэх.	Дундаас дээгүүр (боломжит сонирхолтой)	2.5	Дунд зэрэг (Мэргэшсэн байдал)	2	Бага (БЖДБЭ-д хоол хүнс, ундааны нөлөө их, аялал жуулчлалын БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөөлөл)	2	2.2
Монгол улсын эрчим хүчний яам	Imphttps://www.energy.gov.mn/p/22	Монгол Улсын нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн өсөлтийг хангахад чиглэсэн эрчим хүчний бодлогыг хэрэгжүүлэх мөн хүн амын эрүүл, аюулгүй, тав тухтай орчинд амьдрах, үйлдвэрлэл үйлчилгээ явуулах найдвартай, тогтвортой нөхцлөөр хангах.	Дундаас дээгүүр (боломжит сонирхолтой)	2.5	Дунд зэрэг (Мэргэшсэн байдал)	2	Дунд (Нөлөөлөл)	2	2.2
Монгол улсын эдийн засаг, хөгжлийн яам	Эдийн засаг, хөгжлийн яам Ministry of Economy and Development (med.gov.mn)	Эдийн засгийн хөгжлийн хөтөлбөр болон стратегийг боловсруулж хэрэгжүүлэх.	Дундаас доогуур (Бусад тэргүүлэх чиглэлүүдэд)	1.5	Бага (Мэргэшсэн байдал)	1	БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө Өндөр (санхүүгийн дэмжлэг, урамшууллын төлөвлөгөө)	3	1.8
Санхүүгийн зохицуулах хороо (Төрийн байгууллага)	www.frc.mn	“Ногоон санхүүжилт” семинар “Ногоон бичил санхүү” сургалтын гарын авлага	Дундаас доогуур (Сонирхол)	1.5	Дунд зэрэг (Мэргэшил)	2	Дунд (Нөлөөлөл)	2	1.8
Монгол Улсын Сангийн яам	Монгол Улсын Сангийн яам (mof.gov.mn)	Эдийн засгийн хөгжлийн хөтөлбөр, стратеги боловсруулж хэрэгжүүлэх.	Сонирхол бага	1	Бага (Мэргэшсэн байдал)	1	БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө Өндөр	3	1.7

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшсэн байдал		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
			(Бусад тэргүүлэх чиглэлүүдэд)				(санхүүгийн дэмжлэг, урамшууллын төлөвлөгөө)		
Жижиг, дунд үйлдвэрийн газар		- Жижиг, дунд үйлдвэрийн салбарыг эрчимтэй хөгжүүлж, өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх - Үндэсний үйлдвэрлэлийн өсөлтийг хангаж, импортын барааг орлох экспортыг нэмэгдүүлэх бодлогыг хэрэгжүүлэх - Хөнгөлөлттэй зээл дэмжлэг олгох - Жижиг, дунд үйлдвэр, хоршоодын нийгэм, эдийн засагт эзлэх байр суурийг бэхжүүлэх, - БЖДБЭ-ийн цаашдын хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлж, төрөөс дэмжлэг үзүүлэх тал дээр санаа тавих - БЖДБЭ-ийн эрх ашигт нийцсэн бизнесийн таатай орчин бүрдүүлэх чиглэлээр ажиллах	Сонирхол бага (Бусад салбарт)	1	Бага (Мэргэшсэн байдал)	1	БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө Өндөр (санхүүгийн дэмжлэг, урамшууллын төлөвлөгөө)	3	1.7

6.3. Хавсралт 3—Холбоод

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
Монголын Тогтвортой Санхүүжилтийн Холбоо ТББ	Бидний тухай Монголын Тогтвортой Санхүүжилтийн Холбоо (toc.mn)	Монголын Тогтвортой Санхүүжилтийн Холбоо ("MTCX", "ToC Association") нь 2017 оны 12-р сард Монголын Банкуудын Холбоо (МБХ)-ноос гишүүнчлэлтэй ТББ болон байгуулагдсан. MTCX нь өөрийн гишүүд болох санхүүгийн байгууллага болон бизнес эрхлэгч нарын эдийн засгийн тогтвортой байдал, ногоон хөгжлийг дэмжих замаар санхүүжилтийн системийг ногоон болгохыг эрмэлздэг. 2022 оны 10-р сарын байдлаар MTCX нь 11 арилжааны банк, 1 Хөгжлийн банк, 1 Ипотекийн корпорац, 10 банк бус санхүүгийн байгууллага (NB Financial Institute), 1 хөрөнгийн удирдлагын компани, 1 даатгалын компани, 2 судалгаа, сургалтын байгууллагыг багтааж байна.	Дундаас дээгүүр боломжит сонирхолтой	3	Дундаас дээгүүр	3	Дундаас дээгүүр	3	2.5
Монголын Үндэсний Худалдаа Аж Үйлдвэрийн Тэнхим	Импортын сертификат (mongolchamber.mn)	МҮХАҮТ бол Монголын хувийн хэвшлийн нэгэн төлөөлөл болсон байгууллага юм. Монгол дахь бизнесийн орчныг сайжруулах, бизнесийн боломжийг бүх аж ахуйн нэгж, сонирхсон хөрөнгө оруулагчдад эрх тэгш хүртээмжтэй, ашигтай байдлаар хуваарилан хүргэхийг зорьж ажилладаг. МҮХАҮТ нь төр болон хувийн хэвшлийн хооронд үр дүнтэй яриа хэлэлцээг бий болгох замаар Засгийн газар, УИХ-тай нягт хамтран ажиллаж цаашлаад бизнес эрхлэх боломжийг бүрдүүлэхэд хувийн хэвшлийн оролцоог дэмжих замаар бизнесийн эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгох чиглэлээр ажилладаг.	Дундаас дээгүүр	3	Дунд	2	Дундаас дээгүүр	3	2.3

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
		- Органикийн гэрчилгээтэй - Ногоон зочид буудлын гэрчилгээтэй							
Монголын аялал жуулчлалын холбоо	Монголын Аялал Жуулчлалын Холбоо (travelmongolia.org)	Монголын аялал жуулчлалын холбоо нь төрийн болон хувийн хэвшлийн менежментийг бий болгоход туслахаас гадна аялал жуулчлалын салбарт хувийн бизнес эрхлэгчдийн тогтвортой, үйл ажиллагааны аюулгүй байдлыг хангах чиглэлээр ажиллаж байна. (280 гишүүн байгууллага, 189 тур оператор, 32 жуулчны бааз, 10 зөвлөлийг багтаасан)	Дунд	2	Дундаас доогуур	2	Дунд	2	1.8
Улаанбаатар аялал жуулчлалын холбоо	Бидний тухай (ubtourism.org)	Улаанбаатар аялал жуулчлалын холбоо нь дотоодын аялал жуулчлалыг дэмжих, үндэсний болон бүс нутгийн аялал жуулчлалын бодлого, зохицуулалтыг боловсруулахад оролцох, салбарын судалгаа хийх, Монгол Улсад аялал жуулчлалын зохистой хэлбэрийг эрэлхийлэх дэмжих зорилгоор байгуулагдсан төрийн үйлчилгээний төрийн бус байгууллага юм.	Дунд	2	Бага	1	Дунд	2	1.7
Монголын сав баглаа боодол үйлдвэрлэгчдийн нэгдсэн холбоо	package.mn	Монгол Улсын сав баглаа боодлын салбарын хөгжлийг дэмжих, хууль эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгох, дэвшилтэт техникийн шинэ ололт амжилтыг нэвтрүүлэх, шударга өрсөлдөөнийг хангах зорилготой.	Дунд	2	Бага	1	Дунд	2	1.7
Монголын Хүнсчдийн холбоо	Монголын Хүнсчдийн Холбоо Ulaanbaatar FaTЭЗbook	Монголын хүнсчдийн холбоо нь үндэсний хүнсний үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх, хүнсний холбоотой бодлого, аюулгүй байдал, чанарын асуудлаар төрийн байгууллагуудтай хамтран ажиллах, үзэсгэлэн яармаг зохион байгуулах,	Бага	1	Бага	1	Дундаас дээгүүр	3	1.5

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
		холбогдох төсөл хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх зорилготой.							
Монголын Ажил Олгогч Эздийн Нэгдсэн холбоо	Error! Hyperlink reference not valid.	Монголын Ажил Олгогч Эздийн Нэгдсэн холбоо нь ажил олгогчдын эрх ашгийг төлөөлөх үүрэгтэй гишүүн байгууллага юм. Энэ нь үндэсний болон олон улсын түвшинд дуу хоолойгоо өргөдөг бизнесийн хамгийн байгууллага гэдгээрээ алдартай. Тус холбоо нь төр, үйлдвэрчний эвлэл, хэвлэл мэдээлэл, үндэсний болон олон улсын бусад бүлгүүдэд гишүүдийнхээ талаар зөвлөлдөж, сонсож, тэдний ашиг сонирхлыг танилцуулдаг.	Бага	1	Бага	1	Дунд	2	1.3

6.4. Хавсралт 4— Томоохон үйлдвэрлэгч/бизнес эрхлэгч компаниуд

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Байгууллагын төрөл	Аялал жуулчлалын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг БЖДБЭ-үүдэд ТЭЗ-ийн практикийг нэвтрүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх боломж	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
				Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
"М-Си-Эс"	Mcscoacola	Хоол хүнс, ус ундаа	1. Үнэ цэнэ ба зарчим: Нийгэм, байгаль орчинд ээлтэй байх-Компанийн нийгмийн хариуцлагын хүрээнд байгаль орчны болон бусад төрлийн үйл ажиллагааг жил бүр санаачилж хэрэгжүүлдэг онцлогтой. 2. Тогтвортой бодлого болон тайлантай	Дундаас дээгүүр (Сонирхол)	3	Өндөр (Мэргэшсэн байдал)	3	Дундаас дээгүүр	3	2.7

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Байгууллагын төрөл	Аялал жуулчлалын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг БЖДБЭ-үүдэд ТЭЗ-ийн практикийг нэвтрүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх боломж	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
				Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
			3. Лааз, хуванцар савыг 100 хувь дахин ашиглах боловсруулах тал дээр ажиллаж байна 4. Нэгж бүтээгдэхүүндээ ундны усны хэрэглээг бууруулах 5. Экосистем, уур амьсгалын өөрчлөлттэй холбоотой төслүүдийг бусад байгууллагатай хамтран дэмжин ажилдаг.							
Сүү ХХК	СҮҮ Хувьцаат Компани (suu.mn)	Хоол хүнс, ус ундаа	1. Малчдын дунд жил бүр сургалт зохион байгуулж, ханган нийлүүлэгчдийг чадавхжуулах тал дээр анхааран ажилдаг. 2. "Шилдэг ханган нийлүүлэгчдийн уулзалт", "Орон нутгийн сургалт семинар" гэх зэрэг үйл ажиллагааг ханган нийлүүлэгчдийнхээ дунд чиглэл бүрээр анхааран, уламжлал болгон зохион байгуулж байна. 3. Байгаль орчин, нийгэмд ээлтэй төслүүдийг дэмжин хэрэгжүүлэхийг эрмэлздэг.	Дунд	2	Дундаас дээгүүр (Мэргэшсэн байдал)	3	Дунд	2	2.2
Шангри-Ла	Contact Us Shangri-La T3entre, Ulaanbaatar The Official Website	зочид буудал	Хог хаягдлыг ангилахаас гадна зарим газартаа цахилгааны зарцуулалт бага автомат төхөөрөмжүүдийг суурилуулсан.	Дунд	2	Дунд зэрэг (Мэргэшил)	2	Дунд	2	2.
АПУ	АПУ ХК (apu.mn)	Ус ундаа	Бусад байгууллагатай хамтран экосистем болон уур амьсгалын өөрчлөлттэй холбоотой төсөл	Дундаас доогуур (Сонирхол)	2	Дунд зэрэг (Мэргэшил)	2	Дундаас дээгүүр	3	2

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Байгууллагын төрөл	Аялал жуулчлалын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг БЖДБЭ-үүдэд ТЭЗ-ийн практикийг нэвтрүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх боломж	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
				Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
			хөтөлбөрүүдийг дэмжин ажилдаг.							
Мах импекс ХХК	Мах Импекс ХК (makhimpex.mn)	Хоол хүнс	Сав баглаа боодлын технологи нэвтрүүлсэн.	Дундаас доогуур (Сонирхол)	2	Дунд зэрэг (Мэргэшил)	2	Бага	1	1.5
Тэрэлж зочид буудал	Tereljhotel.mn	Амралтын газар	Хог хаягдлыг ангилахаас гадна зарим газартаа цахилгааны зарцуулалт бага автомат төхөөрөмжүүдийг суурилуулсан.	Дундаас доогуур	2	Дундаас доогуур	2	Дундаас доогуур	2	1.5

6.5. Хавсралт 5—Төрийн бус байгууллагууд

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
Монголын хог хаягдлын дахин боловсруулах үндэсний холбоо	(1) Монголын Хог Хаягдлыг Дахин Боловсруулах Үндэсний Холбоо Ulaanbaatar FaTЭЭbook	Тус холбооны зорилго: 1. Монгол Улсын хог хаягдлын менежмент, дахин боловсруулах үйлдвэрлэлийг дэлхийн ногоон хөгжлийн бодлого, тогтвортой хөгжлийн чиг хандлагад нийцүүлэн хөгжүүлэх, 2. хог хаягдлын хүний эрүүл мэнд, байгаль орчинд үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг бууруулж, хог хаягдлыг дахин боловсруулах салбарын үнэ цэнэ, үр ашгийг шинжлэх ухаан, технологийн инновацад тулгуурлан дээшлүүлж, иргэд, олон нийтэд мэргэжлийн зөвлөгөө, арга зүйн зөвлөгөө өгөх. Төслүүд: - Эко парк төсөл - “Ухаант Монгол” төсөл	Өндөр (Сонирхол)	3	Өндөр (Мэргэшсэн байдал)	3	Дундаас дээгүүр (Нөлөөлөл)	3	2.8

Монголын байгаль орчин, аюулгүй байдлын төв ТББ	Бидний тухай МБОИЗ (mecc.mn)	Монголын байгаль орчны иргэний зөвлөл (МБОИЗ) нь 21 аймагт салбар зөвлөлтэй ба бие даасан, ашгийн бус байгууллага юм. Манай улсад энэ байгууллагад гишүүнээр бүртгүүлсэн 700 гаруй ТББ байдгаас одоогоор идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулдаг 160 гаруй ТББ байна.	Өндөр (Сонирхол)	3	Дунд зэрэг (Мэргэшсэн байдал)	2	БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө өндөр	3	2.7
Байгаль орчны мэдээлэл сургалтын төв ТББ	БОМСТ (feemongolia.mn)	Байгаль орчны салбарын янз бүрийн оролцогч талуудтай хамтран олон төрлийн хөтөлбөр, төслийг хэрэгжүүлдэг.	Дундаас дээгүүр (Сонирхол)	3	Дунд зэрэг (Мэргэшил)	2	Дундаас дээгүүр (Нөлөөлөл)	3	2.3
Монголын аялал жуулчлалын мэргэжлийн холбоо ТББ	tourismcouncil	Тус холбоо нь аялал жуулчлалын салбарын хөгжлийн чиг хандлага, мэргэжлийн зөвлөмжийг төрийн бодлогод тусгах, салбарын ажлын уялдаа холбоог сайжруулах, гишүүн байгууллагуудын (аялал жуулчлалын салбарын үндсэн нийгэмлэг, нийгэмлэгүүд) эрх ашгийг хамгаалах зорилготой төрийн бус байгууллага.	Дундаас дээгүүр (Сонирхол)	3	Бага (Мэргэшсэн байдал)	1	БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө өндөр	3	2.2
Монголын Тогтвортой аялал жуулчлалын хөгжлийн төв	https://stdc-mongolia.mn/төсөл-хөтөлбөрүүд/	Аялал жуулчлалын салбарын БЖДБЭ эрхлэгчдэд зориулсан төрөл бүрийн сургалт, төсөл хөтөлбөрүүдийг зохион байгуулдаг. Ногоон болон ТЭЗ-ийн салбарт хангалттай сайн туршлага байхгүй.	Дунд зэрэг (Сонирхол)	2	Бага (Мэргэшсэн байдал)	1	Дундаас дээгүүр (Нөлөөлөл)	3	1.8

6.6. Хавсралт 6— Технологийн ханган нийлүүлэгчид

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Санал болгох бүтээгдэхүүн	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
				Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	

IRIM судалгааны хүрээлэн

Ногоон технологи сонгогч	Green Technology Selector	Олон төрлийн	Онлайн худалдааны платформ нь борлуулагчдад илүү чанартай ногоон технологийн бүтээгдэхүүнийг орон нутгийн үйлчлүүлэгчдэд борлуулахад тусалдаг.	Дундаас дээгүүр	2.5	Дунд	2	Дунд	2	2.2
Ультрасоник ХХК	Үйл ажиллагаа – Ultrasonic LLC	Олон төрлийн	Экспортлогч компанийн саарал ус цэвэрлэх байгууламж, халаалтын технологи гэх мэт.	Дундаас дээгүүр	2.5	Дунд	2	Дунд	2	2.2
Пластик төв	(1) Plastic T3nter FaT3book	1	-Гялгар уут, баглаа боодлыг дахин боловсруулах -Эко жорлонгийн борлуулагч	Дундаас дээгүүр	2.5	Дунд	2	Бага	1	1.8
Мультивак	(1) Multivac Mongolia Ulaanbaatar FaT3book	1	Хүнсний бүтээгдэхүүн савлах автомат болон хагас автомат машин	Дунд	2	Дундаас доогуур	1.5	Бага	1	1.5
Санко Соолар Монголиа ХХК	Sankou Solar Mongolia Co.,Ltd mria member		Нарны зайн худалдаа ба үйлдвэрлэл	Дунд	2	Дундаас доогуур	1.5	Бага	1	1.5
ЭнержиТех Прогресс ХХК	Energytech LLC	1	Эрчим хүч хэмнэх бүтээгдэхүүн нийлүүлэгч	Дунд	2	Дундаас доогуур	1.5	Бага	1	1.5
Грийн Солар Энержи	(2) Green Solar Energy Mongolia / Грийн Солар Энержи FaT3book	1	Агаарын бохирдлыг бууруулах, дулаан, цахилгаан хэмнэх зорилгоор орон сууц, айл өрх, албан байгууллагуудад бага, дунд эрчим хүчний сэргээгдэх эрчим хүчний системийг бий болгох үйлчилгээ үзүүлдэг. (Нарны зайгаар ус шахах систем, нарны болон эрчим хүчний хэмнэлттэй гудамжны гэрэлтүүлэг, газрын гүний дулааны эрчим хүчийг ашиглан халаалтын шийдэл, салхины эрчим хүч гэх мэт)	Дунд	2	Дундаас доогуур	1.5	Бага	1	1.5

6.7. Хавсралт 8— Академиуд

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
ШУТИС	Элсэлтийн веб (elselt.edu.mn)	Бакалаврын хөтөлбөр: - Сэргээгдэх эрчим хүч - Хог хаягдлыг боловсруулах технологи - БЖДБЭ-ийн менежмент - Дулааны автоматжуулалтын үйл явц	Аялал зуучлалын салбарын ТЭЗ дахь сонирхол- Дунд зэрэг	2	Дундаас доогуур (Мэргэшсэн байдал)	1.5	БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө бага	1	1.5
МУИС	Хөтөлбөрүүд (num.edu.mn)	Бакалаврын хөтөлбөр: - Байгаль орчныг хамгаалах технологи - Биологийн нөөцийн менежмент - Сэргээгдэх эрчим хүч	Аялал зуучлалын салбарын ТЭЗ дахь сонирхол- Дунд зэрэг	2	Бага (Мэргэшсэн байдал)	1	БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө бага	1	1.3
ХААИС	MULS	Бакалаврын хөтөлбөр: - Хүнсний чанар, аюулгүй байдал - Үйлдвэрлэлийн менежмент - Шинэлэг технологи - Байгаль орчны технологи	Аялал зуучлалын салбарын ТЭЗ дахь сонирхол- Дунд зэрэг	2	Бага (Мэргэшсэн байдал)	1	БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө бага	1	1.3

6.8. Хавсралт 8— Зөвлөх ба баталгаажуулалтын байгууллагууд

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Эцсийн Оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
Ногоон орбит стандарт тогтолцоо ТББ	Green offiTЭЗ program-consulting GOSS (gossmongolia.org)	Дэлхийн дулаарлыг бууруулах зорилгоор ажлын байран дахь хүлэмжийн хийн ялгарлыг бууруулах чиглэлээр бизнесийн байгууллагуудад сургалт, зөвлөгөө өгөх замаар "Ногоон оффисын хөтөлбөр"-ийг хэрэгжүүлдэг.	Өндөр	3	Дундаас дээгүүр	2.5	Дундаас дээгүүр	2.5	2.7
"Эс Эф Си Эс" ХХК	"Эс Эф Си Эс" ХХК Олон улсын менежментийн тогтолцоо Стандартын баталгаажуулалт (sfcs.mn)	- Олон улсын удирдлагын тогтолцооны стандартыг сургах, аудит хийх, баталгаажуулах үйлчилгээ үзүүлдэг. - ISO 14001 - Байгаль орчны удирдлагын систем - Хэрэглээнд тавигдах шаардлага, заавар - ISO 45001 - Хөдөлмөрийн эрүүл мэнд, аюулгүй байдлын удирдлагын тогтолцоо - Шаардлага - ISO 22000 - Хүнсний аюулгүй байдлын удирдлагын тогтолцоо - ISO 50001 - Эрчим хүчний удирдлагын систем	Дунд	2	Дундаас доогуур	1.5	Дунд	2	1.8
МонСертф ХХ	MonTЭЗrtf - Стандартууд	Олон улсын стандартын дагуу баталгаажуулалт хийж, стандартын сургалт зохион байгуулдаг.	Дунд	2	Дундаас доогуур	1.5	Дунд	2	1.8
КЮ СЕРТФ ХХК	КЮ СЕРТФ ХХК – МЕНЕЖМЕНТИЙН ТОГТОЛЦООНЫ БАТАЛГААЖУУЛАЛТЫН БАЙГУУЛЛАГА (qTЭЗrtf.com)	Менежментийн тогтолцооны олон улсын стандартыг нэвтрүүлсэн байгууллагуудад баталгаажуулалтын аудит хийж, гэрчилгээ олгодог. Мөн олон улсын стандартын талаар сургалт зохион байгуулдаг.	Дунд	2	Дундаас доогуур	1.5	Дунд	2	1.8
"Би Си Ай" Групп ХХК	ISO 14001 – Экологический менеджмент BSI (bsigroup.com)	Бизнесийн стандартын чиглэлээр мэргэшсэн байгууллага.	Дунд	2	Дундаас доогуур	1.5	Дунд	2	1.8

6.9. Хавсралт 9— Олон улсын санхүүгийн байгууллагууд

Байгууллага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшсэн байдал		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Оролцооны чадамж		Эцсийн Оноо
			Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	Тодорхойлолт	Оноо	
Уур Амьсгалын Ногоон Сан		Төслүүд: - “Аймаг, сумдын ногоон бүсчилсэн хөгжлийн хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөр” (ASDIP) - Монголын ногоон санхүүгийн корпорац - Эрчим хүчний хэмнэлттэй хэрэглээний зээлийн хөтөлбөр - “Улаанбаатар хотын орлогод нийцсэн ногоон орон сууц ба дасан зохицох чадвар бүхий хотын шинэчлэл салбарын төсөл” (AHURP) - Хүлэмжийн хийн ялгаралтыг бууруулахад чиглэсэн БЖДБЭ-дэд олгогдох бизнесийн зээлийн хөтөлбөр - Ногоон уур амьсгалын сан -ЕСБХБ-н хамтран санхүүжилтийн хөтөлбөр - Сэргээгдэх эрчим хүчний хөтөлбөр No1 - Нарны зайн хураагуур	Өндөр боломжит сонирхолтой	3	Өндөр (Мэргэшсэн байдал)	3	Дундаас дээгүүр (Нөлөөлөл)	3	Өндөр Оролцооны чадамж	3	2.9
Европын Сэргээн Босголтын Хөгжлийн Банк (EBRD)	https://www.ebrd.com/strategy-and-policy-coordination/strategy-for-mongolia.pdf	Улсын гол стратеги нь тогтвортой эрчим хүчээр дамжуулан хувийн хэвшил болон илүү ногоон, уур амьсгалд илүү тэсвэртэй эдийн засагт төвлөрдөг. Төслүүд: - Уур Амьсгалын Ногоон Сан-ЖАЙКА, Хас банк - Уур Амьсгалын Ногоон Сантай	Өндөр боломжит сонирхолтой	3	Дундаас дээгүүр (Сонирхол)	2.5	Дундаас дээгүүр (Нөлөөлөл)	3	Өндөр (Оролцооны чадамж)	3	2.8

		хамтран Ногоон эдийн засгийн санхүүжилтийн төсөл - БЖДБЭ-ийн дэмжих зорилготой ЕСБХБ болон Хаан банкны зээлийн төсөл									
Олон улсын санхүүгийн корпорац (IFC)	Mongolia+Green+Taxonomy	- Стратегийн нэгэн бүрэлдэхүүн хэсэг нь Ногоон санхүүжилт, сэргээгдэх ногоон эрчим хүч болон БЖДБЭ гэх мэт чиглэлүүд байдаг - ОУСК болон ХААН банк - Уур амьсгалыг дэмжих бонд - Ухаалаг хөрөнгө оруулалт - Монголын ногоон системчлэл төсөл	Өндөр боломжит сонирхолтой	3	Дундаас дээгүүр (Сонирхол)	2.5	Дундаас дээгүүр (Нөлөөлөл)	3	Өндөр (Оролцооны чадамж)	3	2.8
Дэлхийн Банк	Projects (worldbank.org)	Төслүүд: Дэлхийн Банкны төслийн агуулга болон салбарууд нь хэтэрхий ерөнхий байх боловч Ногоон хөгжил, эдийн засагт чиглэсэн олон үйл ажиллагааг багтаасан байдаг. - “Улаанбаатар хотын тогтвортой зам тээврийн төсөл” - Төслийн хөгжлийн зорилтууд нь Улаанбаатар хотын тогтвортой хөдөлгөөнийг хангах цогц тогтолцоог боловсруулж, сонгогдсон байршилд түгжрэлийг бууруулах, замын хөдөлгөөний аюулгүй байдлыг сайжруулах, уур амьсгалд тэсвэртэй байдлыг шийдвэрлэхэд оршино. - Монголын “Ногоон, өрсөлдөх чадвартай хөдөө аж ахуй” - сонгогдсон байршилд ногоон, өрсөлдөх чадвартай хөдөө аж ахуйн	Дундаас дээгүүр (ногоон эдийн засаг ба сэргээгдэх эрчим хүч)	2.5	Дундаас дээгүүр (ногоон эдийн засаг ба сэргээгдэх эрчим хүч)	2.5	Дундаас дээгүүр (ногоон эдийн засаг ба сэргээгдэх эрчим хүч)	3	Өндөр (Оролцооны чадамж)	3	2.6

		нэмүү өртгийн сүлжээг хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх, хямрал, онцгой байдлын үед яаралтай, үр дүнтэй хариу арга хэмжээ авах. - Эрчим хүчний төсөл III нь сэргээгдэх эрчим хүчийг нэгтгэх таатай орчныг бүрдүүлэх, Монгол Улсын эрчим хүчний салбарын байгууллагын чадавхыг сайжруулах зорилгоор цахилгаан дамжуулах шугамын хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх.									
НҮБ-ын Хөгжлийн хөтөлбөр	Leveraging-Behavioural-Nudges-to-Improve-Waste-Collection-at-the-Gorkhi-Terelj-National-Park.pdf (undp.org)	- Биологийн олон янз байдлын санхүүжилтийн санаачилга (BIOFIN) II үе шат - Монгол Улсад Тогтвортой хөгжлийн зорилготой уялдсан төсвийн төлөвлөлтөөр хөдөлмөр эрхлэлтийн шинэчлэлийг дэмжих нь - Монгол Улсын бэлчээрийн тогтвортой, уян хатан байдлыг хангах	Дундаас дээгүүр (Тогтвортой хөгжлийн зорилт)	2.5	Дунд зэрэг (Мэргэшсэн байдал) -ТЭЗ-ийн засаг ба БЖДБЭ	2	Дунд (Нөлөөлөл)	2	Дундаас дээгүүр (Оролцооны чадамж)	2.5	2.3

6.10. Хавсралт 10— Үндэсний санхүүгийн байгууллагууд

Байгуул- лага	Мэдээллийн эх сурвалж	Оролцогч талууд тэдгээрийн хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр, үйлчилгээний тодорхойлолт	Сонирхол		Мэргэшил		БЖДБЭ-д үзүүлэх нөлөө/ нөлөөлөл		Оролцооны чадамж		Эцсийн Оноо
			Утга	Оноо	Утга	Оноо	Утга	Оноо	Утга	Оноо	
Хаан банк	https://ikon.mn/n/2ja5 ; https://www.khanbank.com/en/personal/news/intelligen TЭЭ/5187/ ; Монголын Тогтвортой Санхүүжилтийн Холбооны Тогтвортой санхүүжилтийн хэрэгжилтийн үнэлгээ	БЖДБЭ-ийг дэмжих зээлүүд: - ТЭСО-ийн зээл: 2022 онд Хаан банкнаас ТЭСО группийн охин компани болох "Милко" ХХК-ийн төсөлд нийт 60 тэрбум төгрөгийн санхүүжилт олгосон. Энэхүү төслийн хүрээнд үйлдвэрийн дамжлага болон тоног төхөөрөмжөө бүрэн шинэчлэх замаар хог хаягдал, эрчим хүчний хэрэглээг бууруулах эерэг талтай юм. 60 тэрбум төгрөг зээл олгохоос 39 тэрбумыг ногоон зээлээр олгосон байна. ОУСК-аас олгох БЖДБЭ-ийн санхүүжилт: Хаан банк нь 2023 онд Дэлхийн Банкны Группийн гишүүн Олон Улсын Санхүүгийн Корпорацаас (ОУСК) Монгол Улсын COVID-19-ийн дараах эдийн засгийн сэргэлтийг сэргээх, хурдасгахад туслах зорилгоор 130 сая ам.долларын синдикат зээл авсан. ОУСК болон бусад санхүүгийн байгууллагуудын синдикат сангаас олгогдох зээл нь Хаан банкны бичил, жижиг, дунд үйлдвэрүүдэд (БЖДБЭ) зээл олгох үйл ажиллагааг санхүүжүүлэхэд зарцуулагдана. Тухайн санхүүжилтийн багадаа тал хувь нь зөвхөн эмэгтэй бизнес эрхлэгч нарын бүтээмж, өрсөлдөх чадвар, санхүүгийн хүртээмжийг дэмжихэд зориулагдахаар тусгажээ. Тухайн төслийг ОУСК-ийн Эмэгтэйчүүдэд чиглэсэн банк санхүүгийн хөтөлбөрийн хүрээнд дэмжин туслах юм.	Дундаас дээгүүр	3	Дундаас дээгүүр	3	Дундаас дээгүүр	2.5	Дундаас дээгүүр	2.5	2.5

Хас банк	https://www.xacbank.mn/article/ebrd-suu-syndicate-loan ; https://www.ebrd.com/news/2021/ebrd-and-xacbank-support-mongolias-dairy-produce-suu-milk.html ; Монголын Тогтвортой Санхүүжилтийн Холбооны Тогтвортой санхүүжилтийн хэрэгжилтийн үнэлгээ	БЖДБЭ-ийг дэмжих зээлүүд: ЕСБХБ-аас “Сүү Милк” компанид олгосон хамтарсан зээл: Европын сэргээн босголт хөгжлийн банк (ЕСБХБ) болон орон нутгийн зээлдэгч болох ХасБанк нь хамтран сүүний чиглэлээр салбартаа тэргүүлэгч “Сүү Милк” компанийн үйл ажиллагааг өргөжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлснээр Монголд сүүний аж ахуй, боловсруулалтыг хөгжүүлэхэд үнэтэй хувь нэмэр оруулж байна. Хамтарсан гүйлгээгээр ХасБанк “Сүү Милк” компанид 4.8 сая ам.доллартай тэнцэх хэмжээний үндэсний мөнгөн тэмдэгийн зээл олгоно. Мөн хоёр санхүүгийн байгууллагын хооронд байгуулсан эрсдэлийг хуваах гэрээ байгуулах ба зээлийн эрсдэлийн 65 хувийг ЕСБХБ хариуцах юм. Монголын 2500 гаруй нүүдэлчин малчдад хүрч үйлчлэхэд чиглэсэн шинэ ачааны машин худалдан авах, ингэснээр “Сүү Милк” компанийн үйлдвэрлэлийн хүчин чадлыг өргөтгөх, тээврийн парк шинэчлэлтийг санхүүжүүлэхэд энэ хөрөнгийг зарцуулна. Зайрмаг болон цагаан идээ үйлдвэрлэл, сав баглаа боодлын шинэ тоног төхөөрөмж нь бүтээгдэхүүний нэр төрлийг нэмэгдүүлж, хадгалах хугацааг уртасгаж, хүнсний аюулгүй байдлын стандартыг дээшлүүлнэ хэмээн найдаж байна. Дээрх сайжруулалт нь эрчим хүч, усны хэрэглээг мэдэгдэхүйц хэмжээгээр бууруулна хэмээн харж байна. Мөн “Сүү Милк” нь эмэгтэйчүүдийг ажлын байр, шинэ боломжоор хангахын тулд үйл ажиллагааны бодлого боловсруулж, өөрчлөхийг эрмэлздэг.	Дундаас дээгүүр	3	Дундаас дээгүүр	3	Дундаас дээгүүр	2.5	Дундаас дээгүүр	2.5	2.5
Голомт банк	https://www.golomtbank.com/MSFA's Sustainable FinanTЭЗ Implementation Assessment	БЖДБЭ-ийг дэмжих зээл: Жайка-гийн хоёр шатлалт зээлийн төслийн зорилго нь БЖДБЭ-ийг хөгжүүлэх, байгаль орчныг хамгаалах, бизнес эрхлэгч эмэгтэйчүүдэд зээл олгох дэмжих гэх мэт.	Дунд	2	Дунд	2	Дунд	2	Дунд	2	2
Төрийн банк	https://www.statebank.mn/MSFA's Sustainable FinanTЭЗ Implementation Assessment	БЖДБЭ-ийг дэмжих зээл: БЖДБЭ-ийг хөгжүүлэх, байгаль орчныг хамгаалах чиглэсэн Жайка-гийн хоёр үе шаттай зээлийн төсөл.	Дунд	2	Дунд	2	Дунд	2	Дунд	2	2
Худалдаа Хөгжлийн банк	www.tdbm.mn/MSFA's Sustainable FinanTЭЗ Implementation Assessment	БЖДБЭ-ийг дэмжих зээл: БЖДБЭ-ийг хөгжүүлэх, байгаль орчныг хамгаалах чиглэсэн Жайка-гийн хоёр үе шаттай зээлийн төсөл. Мөн АХБ-ны сан, зээлийн сангийн батлан даалтын төслийн зээл гэх мэт.	Дунд	2	Дунд	2	Дунд	2	Дунд	2	2

Богд банк	bogdbank.com: MSFA's Sustainable FinanTЭЗ Implementation Assessment	БЖДБЭ-ийг дэмжих зээл: БЖДБЭ-ийн зээл гэх мэт	Дундаас доогуур	2	Дундаас доогуур	2	Дундаас доогуур	1.5	Дундаас доогуур	1.5	1.5
Транскапитал	https://www.transcapital.mn/13: MSFA's Sustainable FinanTЭЗ Implementation Assessment	БЖДБЭ-ийг дэмжих зээл: бичил бизнесийн зээл, БЖДБЭ-ийн зээл гэх мэт	Дундаас доогуур	2	Дундаас доогуур	2	Дундаас доогуур	1.5	Дундаас доогуур	1.5	1.5
Капитрон банк	capitronbank.mn: MSFA's Sustainable FinanTЭЗ Implementation Assessment	БЖДБЭ-ийг дэмжих зээл: БЖДБЭ-ийг хөгжүүлэх ба байгаль орчныг хамгаалахад чиглэсэн Жайка-гийн хоёр үе шаттай зээлийн төсөл, БЖДБЭ-ийн зээл гэх мэт.	Дундаас доогуур	2	Дундаас доогуур	2	Дундаас доогуур	1.5	Дундаас доогуур	1.5	1.5